

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
№3(42), 2014**

Алматы, 2014

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№3(42), 2014

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
тар.ғыл.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
тар. ғыл. д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
тар. ғыл. к., доц. **У.М. Джолдыбаева**,
тар. ғыл. к., доц. **Р.Р. Оспанова**
(жауапты хатшылар),
тар. ғыл. д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
тар. ғыл. д., проф. **Қара Әбдіуақап**
(Түркия),
тар. ғыл. д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
тар. ғыл. д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
тар. ғыл. д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
тар. ғыл. д., проф. **К.Р. Несіпбаева**,
тар. ғыл. д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
тар. ғыл. д., **Томохико Уяма**
(Жапония),
тар. ғыл. д., проф. **Т.Ходжаоглы**
(Түркия)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2014

Қазақстан Республикасының мәдениет
және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 21.01.2015 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 19 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 292.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

Абдурахманов Н.А. К вопросу о земельных нормах в Казахстане в дореволюционный период и их значение в землеустройстве казахов.....	3
Қарасаев Ғ.М. Ресей империясының XIX-XX ғасыр басындағы Батыс Сібір, Алтай аймағын қоныстандыру саясаты мен жергілікті қазақтардың жағдайы С.Паткановтың зерттеулері және мемлекеттік құжаттарда.....	6
Қартабаева Е.Т. Түркі халықтары қоғамындағы көшпелілік пен отырықшылықтың арақатынасы туралы.....	12
Нуртазина Н., Рүстем К. К изучению религиозных деятелей Советского Казахстана (по материалам устной истории).....	16
Ярков А.П. К вопросу о пространстве ислама в период присоединения Среднего жуза.....	24
Тулбаев Т.А. Промышленные предприятия Туркестанского края по обработке животноводческого сырья во второй половине XIX - начале XX века.....	28
Оспанова Р.Р. Зайсан аймағының Қытаймен сауда байланысының орталығы ретіндегі орны (XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғасыр басы).....	33
Муратқазин М.М. XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Өскемен қалалық аймағының өнеркәсіп саласының дамуы.....	39

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ

Пилипчук Я.В. Венгры и кыпчаки: от противостояния к союзу...	43
Пекарчук В.М. Роль межгосударственных культурных связей в развитии культуры этноменьшинств Украины: изменения (1990-2000-х годов).....	50
Nogayeva A. Military facilities in Russia's Central Asian policy and the security issue.....	56
Джолдыбаева У.М. Орталық Азия мемлекеттерінің су қоры мәселесі және Мыңжылдықтағы даму мақсаттарының жүзеге асырылуы.....	62

САЯСИ ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

Әділжанов Н. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы демократиялық идея көріністерінің тарихи маңызы.....	66
Жамансарин Н.Ш. Социально-экологический аспект в мировоззрении студенческой молодежи.....	74
Дакенов М., Жолдыбаева С.А., Илгидаева С.М. Қазақ халқының XX ғасырдың басындағы ұлттық ояну философиясы.....	77
Даулбаев Т.Ф. Молодежная субкультура и её влияние на образовательное пространство.....	85
Дакенов М. Қоғамдық пікір әлеуметтануының ерекшеліктері.....	91
Мұратұлы Д., Нұрлан А.Н., Буламбаев Ж.А. Орталық Азия мысалында діни экстремизмнің географиялық аспектілері.....	95
Амирбек А.А., Ыдырыс К.С. Брикс: основа многополярного мира.....	100

Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая
ВЕСТНИК

**Серия «Исторические
и социально-политические
науки»,
№3(42), 2014**

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

**Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. **М.К. Койгелдиев**,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. **У.М. Джолдыбаева**,
к.и.н., доц. **Р.Р. Оспанова**
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. **Х.М. Абжанов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(США),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (США),
д.и.н., проф. **Кара Абдиуакап**
(Турция),
д.и.н., проф. **О.Д. Осмонов**
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. **В.М. Козьменко**
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. **К.Т. Жумагулов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
д.и.н., проф. **К.Р. Несипбаева**,
д.и.н., проф. **А.Б. Соколов**
(Российская Федерация),
д.и.н., **Томохико Уяма** (Япония),
д.и.н., проф. **Т.Ходжаоглы** (Турция)

© **Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2014**

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 21.01.2015.
Формат 60x84 1/8.
Объем 19 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 292.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

Қартабаева Е.Т. Ортағасырлық түркілер арасында араб тілінің таралуы мәселесі.....	104
Көшенова Ғ.И. Джами' ал-муршидин: деректік талдау.....	109
Мұратұлы Д. Әліби Жанкелдиннің өмірі мен қызметін зерттеудегі кейбір мәселелер (тарихнамалық шолу).....	112

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

Калиева Е.Т. «Кәсіби қазақ тілін» жоғары оқу орындарында оқыту арқылы болашақ тарихшылардың кәсіби және коммуникативтік құзыреттіліктерін дамыту мәселелері.....	119
---	------------

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

Нуржанов А.А., Терновоя Г.А. Столики-дастарханы из архитектурного комплекса Луговое г (VII-XII вв.).....	124
---	------------

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ

Нұртазина Н.Д., Сұлтанғалиева Г.С. Мемлекет және діни тұлға: мүфтий, ғалым-тарихшы Ризаетдин Фахреддин (1859-1936).....	133
Тулбасиева С.К. Тынышбаев және 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс.....	137

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

Күзеубай А.Ұ. Дәстүрлі ән өнерінің сақталуы және оның бүгінгі көрінісі.....	142
Бабаханова Э. Тәуелсіз Қазақстанның сыртқы саясатының қалыптасу тарихынан.....	146

СЫН-ПІКІР РЕЦЕНЗИИ

Ниязбек Махмұтқан Кенжин. Құрбан кажы (Қоңыз батыр туралы).....	150
--	------------

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. № 476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы № 433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.
На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за № 476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. № 433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

УДК 571(9)

К ВОПРОСУ О ЗЕМЕЛЬНЫХ НОРМАХ В КАЗАХСТАНЕ В ДОРЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В ЗЕМЛЕУСТРОЙСТВЕ КАЗАХОВ

Н.А. Абдурахманов – к.и.н., и.о. доцент кафедры «История Казахстана и общественных дисциплин» ЮКГФА, г. Шымкент

В данной научной статье рассматриваются вопросы о земельных нормах в Казахстане в дореволюционный период. Методом научного подхода к изложению фактов и предоставлением исторических фактов с разных точек зрения в статье были анализированы и сделаны выводы по земельным нормам казахов в дореволюционный период.

Обострение аграрного вопроса в России в ходе революционных событий 1905-1907 годов привело к апогею колониально-захватнической земельной политики Российского правительства по отношению к территории Казахстана. Данное состояние дела позволяло периодически уменьшать земельные нормы казахов по мере необходимости увеличения колонизационного фонда. Вопрос определения норм земельного обеспечения землеустраиваемого казахского населения впервые на государственном уровне обсуждался на Междуведомственном Совещании 1907 года. Совещание 1907 года, приняв во внимание все возможные варианты установления земельных норм, определило основные направления в этом отношении. Нормы должны были быть сообразованы со степенью перехода казахов от чисто кочевого быта к оседлому скотоводству и земледелию. Критерием установления норм были определены учет формы быта и хозяйства, естественные и хозяйственно-экономические условия каждой местности. В целом, земельные нормы кочевников были признаны временными, и определение момента для изменения их могло происходить в административном порядке для постоянного восстановления колонизационного фонда.

Ключевые слова: земля, земельная норма, землевладение, колонизационный фонд, земельный вопрос, Чимкентский уезд, Совещание 1907 года, переселенческий фонд, кочевой быт, землеустройство

В Туркестанском регионе в 1886 году были созданы особые Поземельно-Податные Комиссии, которые производили землеустроительные работы. В пределах Казахстана устройству было подвергнуто население нескольких волостей в пределах уездов Чимкентского и Туркестанского. Поземельно-податные комиссии отводили земли оседлому населению по фактическому пользованию, не придерживаясь каких-либо земельных норм. Вместе с тем поземельно-податные комиссии стремились при землеустройстве соблюдать территориальный принцип, что нанесло серьезный удар по традиционному землепользованию казахского населения в Сыр-Даринской области. Однако, случаи перевода кочевников на оседлость и их землеустройство имели место лишь до 1900 года, когда это дело связывалось с общим поземельным устройством оседлого населения и находилось в руках Поземельно-Податной Комиссии; в тех же местностях, на которые действия Комиссии не распространялись, перевод на оседлость не производился, так как администрация не была в этом заинтересована. К началу XX века в Сырдаринской области наблюдалось случайное разграничение казахов на оседлых и кочевых. Так, в Ташкентском уезде все казахи оказались оседлыми только потому, что в таковом быте их утвердили поземельно-податные комиссии, в уездах же Чимкентском и Аулиеатинском такие же казахи-земледельцы были оставлены в кочевом положении. Весь результат работ поземельно-податных комиссий в Сырдаринской области заключался в том, что за казахским населением Ташкентского уезда было закреплено 372 тыс. 838,5 десятин земли [1]. В кочевых же районах Южного Казахстана никаких землеустроительных мероприятий не производилось. П.Галузо считал, что казахи от землеустройства на основании Положения 1886 года отказывались, так как поземельный налог был велик.

Обострение аграрного вопроса в России в ходе революционных событий 1905-1907 годов привело к апогею колониально-захватнической земельной политики Российского правительства по отношению к территории Казахстана. Незнание действительного состояния земельного дела в Казахстане привело русских чиновников к перенесению основных подходов в решении аграрного вопроса в Центральной России на Казахстан. Вне какого-либо учета остались физико-географические условия различных районов Казахстана, что позволило продолжить политику на увеличение колонизационного фонда.

Наряду с повторными экспедициями в Северных районах были организованы обследования южных районов для вывода норм земельного обеспечения казахов. Так, Семиреченская область была обследована П.Румянцевым. Эта экспедиция рассчитала земельные нормы на содержание скота при пастбищном его содержании [2].

Экспедиционные обследования землепользования казахского населения проводились также и в Сыр-

Дарьинской области в 1908 году. Например, в Чимкентском уезде было определено как нормальное хозяйство, обладающее 9,2-9,3 десятины пашни и 7,5 единиц скота. Количество необходимой земли - пашни, покоса, выгона было определено в 21,3 десятины земли на хозяйство [3].

На данном этапе оставление казахскому населению определенного количества земли не являлось мероприятием землеустроительного характера. Эти нормы были объявлены необходимыми для обеспечения существующего хозяйства, но не были юридически закреплены за казахским населением. Данное состояние дела позволяло периодически уменьшать земельные нормы казахов по мере необходимости увеличения колонизационного фонда. Эффективность системы нормирования земель кочевого населения вызывает сомнение, так как она противоречит основному содержанию структуры кочевого и полукочевого хозяйствования, которая не предполагает каких-либо ограничительных мероприятий. Применение системы нормирования, на наш взгляд, приемлемо по отношению к зимовым стойбищам, пахотным землям, но не в отношении остальных видов угодий. Эта система норм была применена лишь с целью вуалирования истинного содержания процесса землеотводных работ в пользу переселенцев. Сама российская общественность неоднозначно относилась к системе норм. В частности, К.Пален признавал, что нормы вносят элемент случайности и открывают полный простор произволу землеотводных чинов в определении размеров землепользования казахов. Однако, совершенно понятно, почему официальные круги остановили свое внимание на системе нормирования. Она согласовывалась с интересами колониального государства, так как давала возможность первоначального, быстрого определения земельных излишков.

Неправильный подход практически всех экспедиций по обследованию казахских земель, решивший судьбу экономического и физического существования казахов, заключался в том, что теми средствами и методами, при помощи которых исчислялись излишки, нельзя было определить производительность земли, а следовательно и характер детерминирования ею форм казахского хозяйства. Естественно, что экспедиции совершенно не решили задачу обеспечения существующего быта казахов. Провозглашение официальными чиновниками этого принципа было лишь демагогией и прикрытием истинных целей. Весьма крупное значение в вопросах использования пастбищ имел состав стад. Этот фактор совершенно не учитывался в ходе работ экспедиций, и поэтому были неизбежны ошибки при установлении земельных норм в силу того, что различные виды скота использовали одни и те же пастбища с различной интенсивностью. Даже при желании оставить казахам необходимые им земли, статистические экспедиции встретились бы с рядом трудностей: запутанностью и разбросанностью казахского землепользования, связанных со способами использования "жайлау", "коктеу", "кузеу", пахотных и сенокосных угодий. При таких условиях не могло быть общего землепользования для такой значительной группы населения, как установленная статистическим отрядом – община. Кроме того, определить, какие земли наиболее необходимы казахскому населению, практически было невозможно, так как все они являлись важными в разные времена года. Об экономической безрезультативности проведенных обследований казахского землепользования свидетельствует весь ход их проведения. Очень показательны в этом отношении высказывания А.Кауфмана об этом. Он настаивал на запрещении партиям производить исследования малоземельных оседлых районов и представлял вполне целесообразным и вполне допустимым замену сплошного исследования – выборочным. Таким образом, колонизаторско-грабительский характер проведенных обследований казахского землепользования не вызывает никакого сомнения. В целом, с 1906 по 1914 год Переселенческое Управление при помощи 19 экспедиционных отрядов обследовало около 40 млн. десятин земли. Свыше 16 млн. десятин были признаны пригодными для культурной разработки [4].

Система нормирования земельных наделов не вызывала абсолютно положительного отношения к себе. В Государственной Думе по этому поводу наблюдались разногласия. Например, Волков и Милоков считали, что надельная система имеет колониальную сущность. Однако, большая часть чиновников в Центре и на местах выступила за нормирование земель казахского населения.

Вопрос определения норм земельного обеспечения землеустраиваемого казахского населения впервые на государственном уровне обсуждался на Междуведомственном Совещании 1907 года. На нем мнения по этому поводу также разделились. На Совещании высказывались и либеральные взгляды, носители которых пытались одновременно учесть интересы русской колонизации и интересы казахского населения, которому предлагалось оставлять земли в таком количестве и такого качества, чтобы оно могло удержаться на привычном уровне благосостояния без коренной ломки привычных приемов хозяйства, после чего возможны изъятия в переселенческий фонд. Естественно, что данное мнение не могло лечь в основу решений данного Совещания, так как "...оно проникнуто слишком большою заботою об обеспечении кочевого быта киргиз. .. в задачу государства не может входить искусственное поддержание кочевого быта".

Совещание 1907 года, приняв во внимание все возможные варианты установления земельных норм,

определило основные направления в этом отношении. Нормы должны были быть сообразованы со степенью перехода казахов от чисто кочевого быта к оседлому скотоводству и земледелию. Критерием установления норм были определены учет формы быта и хозяйства, естественные и хозяйственно-экономические условия каждой местности. В целом, земельные нормы кочевников были признаны временными, и определение момента для изменения их могло происходить в административном порядке для постоянного восстановления колониационного фонда.

При определении норм казахского землепользования и решении земельного вопроса в Казахстане колониальная администрация необоснованно переносила опыт разрешения аграрной проблемы в России на Казахстан. Так, на вышеозначенном Совещании было отмечено, что в задачу государства не может входить наделение земель по 200 и более десятин на семью, так как это превышает размер средних помещичьих имений в России.

Вопреки существовавшему мнению о том, что прерогатива в решении земельного вопроса должна принадлежать местным органам, на Совещании 1907 года указывалось, что земельные нормы не могут быть утверждены местами, так как от величины этих норм зависело состояние колониационного фонда. Все прерогативы по этому вопросу передавались Совету Министров.

Совещание 1909 года продолжило работу в этом направлении. Оно также выступило за систему нормирования казахского землепользования, предлагая выделять земли на целые общества, а не на отдельных кибитковладельцев. На этом Совещании была проведена идея о возможности оставления большего количества земли казахам в меру действительной потребности, так как землеустройство казахов по переселенческим нормам было сопряжено с ущербом для зажиточных хозяйств, имевших обширные запашки или крупные стада. Это осознавалось и Главноуправляющим Землеустройством и Земледелием В.Васильчиковым.

Не случайно, что проблема землеустройства казахов была поставлена ранее, чем в других областях, в южных регионах Казахстана. Она была вызвана затруднениями в колонизации этих районов, о чем речь шла выше. Относительно этого района в теории предлагалось для благоприятного разрешения переселенческого вопроса два пути: 1. определение казахской юртовой нормы; 2. широкое развитие аренды на основе арендных сделок с отдельными лицами [5]. Таким образом, в данном случае /а это было мнение генерал-лейтенанта Сахарова/ ставился вопрос о внутриаульном распределении земли, что также было подчинено проблеме увеличения колониационного фонда посредством развития аренды с частными лицами. Вместе с тем, авторы некоторых проектов не чуждались идеи разрешения казахам продавать свое право на бессрочное пользование землей русским поселенцам, "...ибо отнять его от киргиз правительство не в силах". Они сознавали, что в результате осуществления подобного проекта, казахи останутся без земли. По их мнению, "...над этим задумываться не следует. Нужно всячески способствовать тому, чтобы киргизы или оседали, или добровольно уступали свои земли русским" [6]. В довершении всего предлагалось облагать казахские земли, годные под культуру, земельным налогом, наравне с русским населением. Таким образом, наряду с насильственными мерами, предлагались пути "добровольной" уступки земель казахским населением, которые при их осуществлении привели бы к более тяжким последствиям, нежели открытые изъятия.

1 *Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства... - Т.2. Копальский уезд. - Спб. - 1913. - С. 884.; Т.3. Джаркентский уезд. - Спб. - 1913. - С. 809; Т.4. Верненский уезд. - Спб. - 1913. - С. 990.*

2 *Материалы по киргизскому землепользованию. Т.1. Сырдарьинская область. Чимкентский уезд. - Ташкент: Тип. штаба Туркест. воен. Округа. - 1908. - С. 608.*

3 *ЦГА РК, ф.74, оп.2, д.465, л.93.*

4 *Центральный Государственный архив республики Узбекистан (ЦГА РУ), ф.1, оп. 17, д.624, л.1.; ф.7, оп.3, д.5040, л.58.*

5 *ЦГА РК, ф.29, оп.1, д.62, л.40.*

6 *ЦГА РК, ф.29, оп.1, д.81, л.л. 15.*

Түйіндеме

Ғылыми мақалада 1917 жылғы революцияға дейінгі Қазақстандағы жер мөлшерлері (нормалары) туралы тарихи сараптама жүргізілген және сол нормалардың қазақтарға әкелген кері әсері мен салдары баяндалған. Сонымен қатар, мақалада зерттеліп отырған кезеңде осы мәселе бойынша жүргізілген саяси пікірталастар мен қазақ интеллигенциясының ұлттық және саяси көзқарастары көрсетілген.

Мақалада деректерді баяндауда ғылыми тәсілдеме әдісін пайдалана отырып және әр-түрлі көзқараспен тарихи фактілерді ұсыну арқылы революцияға дейінгі кезеңдегі қазақтардың жер мәселесіндегі жер мөлшері жөнінде талдаулар мен қорытындылар жасалынған.

1905-1907 жылғы революция оқиғасының барысында Ресейде аграрлық мәселенің шиеленісуі Ресей үкіметінің Қазақстандағы отарлау-басқыншылық жер саясаты шарықтау шегіне жетті. Мұндай жағдай отаршылдық қорды

көбейтуде қазақтардың жер мөлшерін (нормалырын) дүркін-дүркін азаюына әкелді. Алғашқы рет мемлекеттік деңгейде жерге орналастыруда қазақ халқына жер мөлшерін анықтау туралы 1907 жылғы Ведомствоаралық Кеңесте талқыланды. 1907 жылғы Кеңес жер мөлшерін анықтауда барлық мүмкіншіліктерді қарастырып, осы мәселе бойынша негізгі бағыттарды белгіледі. Яғни, жер мөлшерлері қазақтардың көшпелі тұмыстан отырықшылық мал шаруашылығына және егіншілікке ауысу дәрежесіне қарай тиісті болды.

Тірек сөздер: жер, жер мөлшері, жерге қожалық ету, қоныс аудару қоры, жер мәселесі, Шымкент уезі, 1907 жылғы Кеңес, отаршылдық қор, көшпенді тұрмыс, жерге орналастыру

Summary

In this scientific article discusses about land law in Kazakhstan in the pre-revolutionary period. The scientific approach to presenting the facts and historical facts from different viewpoints in the article were analyzed and conclusions on land with the Kazakhs in the pre-revolutionary period. Worsening the agrarian question in Russia during the revolution of 1905-1907 years led to the height of colonial-aggressive land policies of the Russian Government on the territory of Kazakhstan. This status allowed periodically to reduce land rules of Kazakhs as the need to increase the colonization fund. The question of the definition of land to land management kazakh population for the first time at the State level, was discussed at an interdepartmental meeting, 1907. Meeting of the 1907 year, having taken into account all the possible options for establishing ground rules, determined the main directions in this regard. Rules must be correspond to the degree of migration of Kazakhs from nomadic life to settled farming and cattle breeding. The criterion-setting identified accounting forms of life and economy, natural and economic conditions of each locality. In general, land regulations of nomads were found to be temporary, and the determination of the moment for change could occur in administratively for permanent rebuilding colonization fund.

Keywords: land, land tenure, land rates, colonization fund, the land question, Chimkent district, 1907 year Meeting, a nomadic way of life, settler fund, land management

ӘӘЖ 64.03

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ХІХ-ХХ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ БАТЫС СІБІР, АЛТАЙ АЙМАҒЫН ҚОНЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ МЕН ЖЕРГІЛІКТІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫ С.ПАТКАНОВТЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰЖАТТАРДА

Ғ.М. Қарасаев – т.ғ.д., ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты

Ресей империясының XVI ғасырдың соңынан XX ғасырдың басына дейінгі аралықта Батыс Сібір, Алтай аймағын шаруалармен қоныстандыруы бұл аймақтағы қазақтарға тигізген кері әсері ХІХ-ХХ ғасырдағы зерттеушілердің, арнайы мемлекеттік басылымдардың негізгі тақырыптарына айналған болатын. Онда аймақты орыс шаруаларымен қоныстандырудың кезеңдеріне талдау жасалып, оның қорытындысы айқындалған. Осы маңызды да құнды деректер арқылы Батыс Сібір, Алтай аймағын мекен еткен байырғы тұрғындарының негізін құраған қазақтар ресейлік отарлаудан қаншалықты көлемде залал келгенін айқындауға болады. Жергілікті халықты теңсіздік пен күйреуге жеткізген бұл отарлаудың нақты тарихын, сабақтары мен нәтижесін қазіргі ұрпаққа жеткізуде аталған зерттеулер деректерінің алар орны аса маңызды екендігі белгілі.

Тірек сөздер: Ресей империясы, отарлау саясаты, қазақ халқы, қоныстандыру, шаруа, аймақ, тарих, қоғам

Ресей империясының XVI ғасырдың соңынан басталып, XX ғасырдың басына дейін созылған Батыс Сібір, Алтай аймағын шаруалармен қоныстандыруы, осы арқылы бұл аймақты толық орыстандыру саясаты, оның жергілікті халыққа, соның ішінде осы өңірлерді ата-қоныстары еткен қазақтарға әкелген кері әсері ХІХ-ХХ ғасыр басы көлеміндегі зерттеушілердің, арнайы мемлекеттік басылымдардың негізгі айналысқан тақырыптары болды. Атап айтқанда, осы өңірдің тарихын зерттеуші С.Паткановтың “Краткий очерк колонизации Сибири” атты кітабында бұл құбылыс кеңінен баяндалды. Бұл шығармасында автор көрсетілген аймақты орыс шаруаларымен қоныстандырудың кезеңдеріне, көлеміне талдау жасаған, оның қорытындысын айқындаған. Оның жазуынша: “Сібірді отарлаудың басталуы XVI жүзжылдықтың ең соңғы кезеңіне жатады. Өлкені бағындырудағы алғашқы екі ғасырда үкіметтің шаруаларды Сібірге жер аударуға берік тұрғыдағы көзқарасы болмады, себебі жаңадан негізделген мекендерді қоныстандыру, өлкені басқарып отырған көпсанды шенеуніктерді астықпен қамтамасыз ету үшін мемлекет сол мерзімдегі онсыз да аз қоныстандырылған орталық аймақтарын адамсыз қалдырудан, осы арқылы өзінің табысының соңғы бөлігінен айырылып қалудан қауіптенді.

Міне сондықтан да Сібірді қоныстандыруда тұтқындарды, қылмыскерлерді, өз еріктерімен барушы жер жыртушыларды жібере отыра ол (үкімет - Ғ.Қ.) заңдар шығарды, (біріншісі мөлшермен 1597 ж.), алайда алдына қойған мақсатына жете алмағандықтан өз еркімен қоныстанушыларға қарсы қатаң шаралар қабылдады” [1. ХХІІ].

Осы арқылы автор ХҮІ ғасыр соңындағы өлкені әскери бағындырумен қатар жүрген шаруалармен

қоныстандырудың орыс мемлекеті үшін қажеттілігіне, оны іске асырудың уақыт талабына сай ерекшелігіне тоқтаған. “XVIII жүз жылдықтың ортасынан, - деп жазады С.Патканов аталған тұрғыда, - орыс мемлекеті отарлау ісіне неғұрлым жаңа талап тұрғысынан қарай бастады. Ол Сібірді егін шаруашылығымен айналысатын адамдармен қоныстандыруға көптеген шаралар қабылдап, осы мақсатты іске асыру жолында арнайы заңдар қабылдады, атап айтқанда соның бірі (1760 ж.) помещиктерге кінәлі шаруаларын рекруттық міндеттерін атқарумен ауыстырып, Сібірге қоныс аударуға рұқсат берді.

XVIII ғасырдың соңынан Батыс Сібірдегі бірнеше мекендер мен тұрақтарды қоныстандыруға және қазіргі (XX ғасырдың басы - Ғ.Қ.) Забайкал облысына, соның ішінде Байкал, Жоғары Ангара, Нерчинск және Кяхтаға ерекше назар аударылды” [1.XXII].

Зерттеуші шығармасында Батыс Сібір, Алтай өңірін Ресей үкіметі тарапынан орыс шаруаларымен қоныстандырудың XIX ғасырдағы мақсатына, ерекшелігіне, көлеміне тоқтаған. Оның жазуынша: “XIX ғасырдың бірінші жартысында (қоныстанушылардың - Ғ.Қ.) Еуропалық Ресейден Сібірге келуі аса көп мөлшерде болмады, ... Өткен жүз жылдықтың (XIX ғасырдың - Ғ.Қ.) 20-30 жылдарында орыс қоныс аударушылары казактармен бірге сол мерзімдегі жері бос қырғыз даласының солтүстік өңірлеріне орналастырылды.

XIX жүз жылдықтың II ширегіндегі Сібір губернияларына, негізінен ... аталған мақсатқа орай арнайы салынған қазыналық деревняларға әр топтағы жер аударылғандар жіберілді. Жыл сайынғы Сібірге жіберілгендердің саны біртіндеп өсе отыра 1834 жылы 11500-ге жетті. Сол жүз жылдықтың (XIX ғасырдың - Ғ.Қ.) 40-жылдарында Сібірді отарлау қоныстандыру мәселесімен қатар қойылып, аталған аймақты қоныстандырудағы сенімді топ ретінде шаруалар мен казактар қауымынан шыққан еркін қоныс аударушылар танылды.

Біраз уақытша тыныштықтан кейін Сібірге қоныс аудару 1844 жылдан бастап қайтадан күшейді, соның ішінде ол негізінен Тобол губерниясына (Курган округіне) бағытталды, атап айтқанда 1851 жылы үкімет қажет деп тапқан 19500 ер жынысты шаруалар қоныстандырылды.

Шаруаларды қоныстандыру 50-жылдары (XIX ғасырдың - Ғ.Қ.) Киселевтың кезінде күшейе түсті. Бұл белсенділік үкіметтің Ресейдің Еуропалық бөлігіндегі жері аз губерниялар тұрғындарының оның әрқайсысының 300-400 жанұясын көшіру арқылы реттеуге ұмтылуынан болды. Үкіметтің қабылдаған шараларының нәтижесінде Тобол губерниясына 1852-1854 жылдар аралығындағы үш жыл ішінде 25000 ер жынысты адамдар, Томск губерниясына (Томск округіне) 13230 ер жынысты адамдар қоныс аударды.

1860 жылға дейінгі Сібірге өз еркімен және мемлекеттің жіберуімен қоныс аударуы туралы тіпті жақын есеп жоқ. 1823-1862 жылдар аралығындағы 40 жылда жер аударылғандардың саны 350000-ға дейін жетеді. Соңғы 25 жыл мерзімдегі (1860-1885 ж.) Сібірге жіберілген қоныс аударушылардың саны өз еріктерімен қоныс аударушыларды есептегенде 300000 екі жынысты адамға жетті.

Сібірге қоныс аударушылардың неғұрлым мол кезеңі жоғарыдағы аталған уақыттың ең соңғы мерзіміне, соның ішінде өткен жүз жылдықтың (XIX ғасырдың, Ғ.Қ.) 80-жылдарына сай келеді (Атап айтқанда - Ғ.Қ.). Оралдан ары қоныс аударушылардың саны 1881-1882 жылдары 74000 адам болды. 1883 жылы олардың саны 34500 адам және 1884 жылы 9100 екі жынысты адамдар болды” [1.XXII, XXIII, XXIV].

С.Патканов аталған шығармасында Батыс Сібір, Алтай өңірін қоныстандырудың XIX ғасырдың соңы - XX ғасыр басындағы мақсатын, барысын, көлемін айқындайды. Осы тұрғыда ол: “... Алтай тау-кен басқармасының мәліметтеріне орай 1866-1884 жылдар аралығындағы 18 жылда патша Кабинеті жерлеріне қоныс аударғандардың саны 17606 адамды құрады. ... Осылармен қатар округта жаңа жерге тіркеліп үлгермеген көптеген шаруалар болды. Олардың саны атап айтқанда: 1876 жылы 1765 адам, 1882 жылы 18000 адам және 1884 жылдың 1 қаңтарына 30,5 мың адам болды.

... Оралдан асып қоныс аударған жанұялы қоныс аударушылардың жалпы саны 20 жыл көлемінде (1885-1904 жж) оларға анық тіркеу жүргізе бастаған кезден бері 1488048 екі жынысты адамға жетіп, жылына орта есеппен 74402 адамнан айналды.

... (Осы мерзімдегі - Ғ.Қ.) жекелеген жылдары қоныстандыру ісінде елеулі өзгерістер ... болғанымен, жалпы алғанда олар үнемі алға қарай өсіп отырған. Атап айтқанда, бірінші онжылдықта (1885-1894 жж.) қоныс аударғандар саны 367280 адам, немесе жыл сайын орташа 36728 адам және екінші (он жылдықта - Ғ.Қ.) (1895-1904 жж.) - 1120768 немесе жылына 112077 адам болды.

Соғыс (орыс-жапон соғысы - Ғ.Қ.) және шектеу шаралары аяқталғаннан кейін қоныстану көлемі қайтадан жылдам өсе түсті, соның ішінде 1906 жылы Челябинскіде тіркелгендердің саны 220000 екі жынысты адам болса, 1907 жылдың 1 қыркүйегіне олардың саны 136000 жеке жер іздеушілерді (ходоктарды) есептегенде 383000 адамға жетті. Қоныс аударушылардың осындай болмаған санының күтілмегендігі сондай, қоныс аударушыларға арналған жер бөліктері жылдам таусылып, Жерге орналастыру және Жер ісі Бас Басқармасы келесі қоныстанушылар топтарын жерге орналастыру мүмкіндігінің жоқтығынан

мамыр айының басында (уақытша 1 шілдеге дейін) жерге орналастыру куәліктерін беруді тоқтатуға мәжбүр болды.

Қоныстанушыларға арналған жер бөліктерінің болмауынан 1907 жылға дейін өз еріктерімен қоныстанушылар үшін аталған аудандар уақытша жабық болғанымен (1907 жылға дейін) ... жерге ие болуға рұқсаты бар және өз еріктерімен қоныстанушыларды орналастыру аудандарының мәліметтеріне сай соңғылары өздерінің жаңа отандары ретінде негізінен алғанда ауыл шаруашылығына қолайлы Далалық облыстарды (78,3%) (он жылдағы орташа көрсеткіш) және Алтай округін (42,7%) қалады.

Оралдан ары асып, Сібірге өткен жүз жылдықтың 80 жылдарының басына (XIX ғасырдың - Ғ.Қ.) қоныс аударғандардың барлығына жуығын (83%) Батыс Сібір қабылдады.

... келесі бесжылдықта (1894-1899 жж.) Батыс Сібірге қоныс аударғандардың 63,0% Тобол және Томск губернияларын таңдады.

... Сібірдегі (қоныстанушыларға - Ғ.Қ.) арналған жерге орналастыру жұмыстарының нәтижесінде 1893-1903 жж. он жыл ішінде (болашақта келетін - Ғ.Қ.) қоныстанушыларға арналған жерлер 69026 мың десятинаға (Томск губерниясындағы Кабинет жерлерін есептемегенде) жетті ...

... Аталған десятиналар 385,5 мың адамға есептелініп, 1903 жылы 128,0 мыңға немесе 3 тен 1 (33,2%) орналастырылмады. Осы айтылғандармен бірге Сібірдің неғұрлым батыс үш губерниясында (Кабинет жерлерінен басқа) және Ақмола облысында көрсетілген мерзімде 982,4 мың десятинаға жуық мол көлемдегі қосымша жер бөліктері дайындалды.

... Осындай шаралардың нәтижесінде қоныс аударушылардың саны 1906 жылы 220000 адам, алдын ала жер іздеушілердің (ходоктар) саны 77 мың адам болса, соңғыларына 1907 жылдың 1 қаңтарына 32000 болашақ қоныс аударушылар жанұясы ретінде 98,4 мың жер бөліктері берілді.

... Қоныстанушылар қозғалысының үнемі арта түсуіне орай болашақ қоныстанушыларды жермен қамтамасыз ету мақсатында 1907 жылға арналған қоныстандыру науқанына 11 миллион рубль (бөлінді - Ғ.Қ.) ...

... Бұл міндет Қоныстандыру Басқармасының қарамағына Патша Кабинетінің Томск мен Барнаул округтарының үлкен аймағын берумен едәуір жеңілдеді. 1907 жылдың бірінші жартысында аталған ауданнан қоныстанушылар бірден орналасқан 28000 бөлік дайындалды” [1. I.XXIV XXX-XXXI, XXXIII, XXXIV, XLIII, LVV, LVII].

С.Патканов XX ғасыр басындағы осындай зор көлемдегі жер бөліктерін алуға жергілікті қазақтардың наразылықтарын көрсеткен. Оның жазуынша: “... Ерекше комиссияның жұмыстарының нәтижесінде зерттелген 4 далалық облыстардағы зерттелген 168 миллион десятина жерлердің 21 миллион десятинасы алынуы мүмкін, алайда сақтық тұрғысында оның қазіргі күні отарлау мүддесіне 5 тен 1-нен азы, немесе 4 миллион десятинаға жуығы алынды, осының өзі қырғыз тұрғындары тарапынан жаппай наразылық тудырды...

Есепті мерзімнің (1907 жылдың - Ғ.Қ.) мамыр айында Сібірге бет алған жер іздеушілердің саны 115000 адамға жетті, ал мұның өзі Оралдан ары 300000 адамның қоныс аударуға тілек білдіргендігін көрсетті. Оларды жермен қамтамасыз ету үшін жалпы көлемі 30 миллион десятинадан тұратын 900000 жер бөліктері қажет болды, алайда ондай жерлер болмағанымен қатар бұл сұраныс жер бөлу тобы анықтайтын жер көлемінен 10 есе асып түсті” [1.XLIII].

Яғни, С.Паткановтың осындай бағалы деректерінен Батыс Сібір, Алтай өңірін Ресейлік орыс шаруаларымен жаппай қоныстандырудың, осының нәтижесіндегі жергілікті халық үшін зардаптарының бірнеше ғасырлық тарихын анықтауға болады.

Батыс Сібір, Алтай өңірін шаруалармен қоныстандыру ісінің барысы, нәтижесі XIX ғасырдың соңы, XX ғасыр басындағы келесі деректерде одан ары айқындала түсті. Мысалы, “Сибирь и Великая Сибирская железная дорога с приложением карты Сибири. Издание Департамента торговли и мануфактуры Министерство финансов” атты кітапта көрсетілгеніндей: “1876-1885 жылдары Сібірге 55000 адам өтті. Соңғы 1892 жылы Еуропадағы астықтың шықпауына орай Тюменде 90 мыңға жуық қоныс аударушылар тіркелді. Әсіресе қоныс аударушылар Алтай округіне бет алды, атап айтқанда 1884-1889 жылдары 95,5 мың адам қоныс аударды.

... Томск губерниясының Каин және Мариинск округтарында (жер аударылушылар барша тұрғындардың - Ғ.Қ.) алтыдан бірін құрайды.

... Батыс Сібірдің егін шаруашылығына қолайлы өңірлерінде 1800000 екі жынысты адамдар тұрады, (Осы жердің - Ғ.Қ.) тұрғындарының 3% ғана бұратана халыққа жатады. Алтай тау округіндегі тұрғындардың саны 600 мың екі жынысты адамдар, ... 7% бұратаналар” [2.22,23,39].

“Сибирь, ея современное состояние и ея нужды. - Сборник статей под редакцией И.С. Мельника” атты шығармадағы “Земельный вопрос и переселение А.Кауфмана” атты мақаладан анық болатынындай:

“Қазынамен бірге Сібірдегі ... келесі аса үлкен жер иесі билеуші император мен Сібірдегі 43 миллион десятина жерді құрайтын ... патша Кабинетіне Томск губерниясының бүкіл оңтүстік ең жақсы жерлері және Забайкальдегі Нерчинск, ... аса үлкен Алтай округі (жатады - Ғ.Қ.). Сібірдегі барлық жердің жоғарғы иесі мемлекет болып табылады.

Бірінші жалпы санақ бойынша анықталған Сібірдің барлық 5700000 тұрғындарының 4950 мыңы орыс тұрғындар, 750 мыңын бұратаналар құрайды. Яғни, біріншісі бүкіл Сібір тұрғындарының 87%, екіншісі тұрғындардың мөлшермен 13%.

Томск губерниясында ... Мариинск, Каинск және Барнаул (уездерінде - Ғ.Қ.) бұратаналар барлығы 0,6-дан 3,6%, ... Бииск уезінде олар 6,8, Кузнецкіде 17, Томскіде 7,4%. Сонымен бірге бірінші екі уезде бұратаналар түгелге жуық Таулы Алтайда, (соның ішінде - Ғ.Қ.) Томскіде неғұрлым кең (20 мың шаршы шақырымнан артық) алайда мүлдем аз қоныстандырылған Нарын өлкесі деп аталатын солтүстік бөлігінде тұрады.

... Сібірге қоныс аудару, соның ішінде мемлекеттік шаруаларды қоныстандыру ісі өткен жүзжылдықтың (XIX ғасырдың - Ғ.Қ.) 50 жылдарында Николай 1-нің айтулы министрі П.Д. Киселевтің ұйымдастыруымен жері аз мемлекеттік шаруаларды қоныстандыруы арқылы ұйымдастырылды, бір ғана Тобол губерниясына 1852-1853 жылдары 24000, Томск губерниясына 1854 жылы ғана 18000 адам қоныстандырылды.

... 1887 жылы Сібірге қоныс аударушылардың саны 25 мың, 1890 жылы 50 мың, 1891 және 1892 жылдары 87 мың және 92 мың адам болды, 1895-1905 жылдар аралығындағы он жылдықта Сібірге 260 мыңға жуық қоныс аударушы келді. Сібірге қоныс аударудың жоғары көрсеткіші келесі он жылдыққа жатады. ... 1894-1898 жылдары ... Сібірге құрғақ жолмен 370 мыңға жуық, келесі бесжылдықта - 409 мың, яғни барша онжылдықта 779 мың адам қоныс аударды.

1904-1905 жылдары қоныс аудару жапон соғысына байланысты бірден азайды; екі жылда Оралдан ары 65 мыңға жуық, оның басты бөлігі Сібірге емес, қырғыз даласына өтті. ... 1906 - 175 мыңға дейін, 1907 жылы - 170 мыңға дейін (адам өтті - Ғ.Қ.).

... Алтай округін қоныстандыру 30 жыл көлемінде Сібірдің Байкалға дейінгі аймағына қоныс аудару заңы ??? арқылы іске асырылды. ... Алтайға қоныс аудару 1860 жылғы арнайы заң бойынша округтің кең және бос аймағына Кабинет мүддесі үшін салыстырмалы жеңілдік негізінде рұқсат беріліп, іске асырыла бастады, нәтижесінде XIX ғасырдың екінші жартысынан қоныс аударушылардың қызығатын Сібірге қоныс аударудың басты орнына айналды.

Қоныс аударушылардың ұмтылысына рұқсат етілген 1860 жылғы заң шыққаннан күннен ... 1871 жылға дейін округке 12000-нан артық емес адам келді. Алайда одан кейінгі уақытта округке қоныс аудару тез және тоқтаусыз өсе бастады. 1872-1876 жылдар аралығындағы бес жылда және 1877-1881 жылдары округке 4300 және 9700 адам келді, ал есепке алынбаған қоныс аударушылар саны 30000-нан асты. Одан кейінгі 1884-1889 жылдары округке жыл сайын 12-ден 19 мыңға дейінгі, ал алты жылда барлығы 96 мың, 1890-1894 жылдары жыл сайын 28-ден 43 мыңға дейін, бес жылда 160 мың; 1895-1898 жылдары округке 136 мың, 1899-1903 жылдар аралығындағы бесжылдықта 160 мың қос жынысты, міне осылай рұқсат берілген заң шыққан мерзімнен 1903 жылға дейін Алтайға 650 мың ... адам өтті” [3.82,88,90, 93].

Аймақты осындай тұрғыдағы отарлау байырғы тұрғындарды тарихи мекендерінен күшпен ығыстыру нәтижесінде іске асырылып, олардың саны барынша азайды. Атап айтқанда келесі тарихи деректерден айқындала түсетіндей: “Жыл сайынғы мәліметтер бойынша бұратаналардың ең аз саны Тобол губерниясында - 6% (ең жоғары көрсеткіші 85509), Томскіде - 6% (ең жоғары көрсеткіші).

Бұратаналардың ең жоғары көрсеткішін үш облыс береді; соның екеуі Оңтүстік-Батыс Сібірдегі Ақмола және Семей облыстары. Біріншісінде тұрғындардың 87,5% құрайтын 235623 бұратана, Ақмолада - 47763 немесе барлық тұрғындардың 62,3%.

... Жекелеген тайпаларға тоқтай отыра, олардың санының молдығына қарамастан, Сібірде біз аса көңіл аударарлық, қуатты және қабілетті, сонымен қатар ойлау жағынан жоғары тұрған 2 миллион халықтың біраз бөлігін ғана көреміз [3. 55,56,58].

Ресейлік отарлаудың зардаптарын толығымен бастарынан өткізген Батыс Сібір, Алтайдың байырғы тұрғындарының тағдырын Г.Н. Потанин барынша көрсетті. Оның жазуынша: “Алғашында орыс отарлаушыларының басып алған жерлері ... үлкен болмады, алайда жыл өткен сайын ол орыс отарлауының көлемінің үнемі артуына орай біртіндеп ұлғая түсті; ал соңғы мерзімде бұратаналар жерін басып алу да болмаған жағдайға жетті. ... Олар қырғыздарды, Забайкальдегі буряттарды, Алтайдағы алтайлықтарды ... ығыстыра түсуде.

... Елдің шаруашылық жүргізуге қолайсыз бөліктеріне ығыстырылған бұратаналар кедейленіп, аурудан зардап шегіп, қырылуда, кейбіреулері үнсіз, қарсылықсыз, келесілері бізге жер бетінде орын жоқ деп жанайқайымен (мәлімдеуде - Ғ.Қ.)

... Сібір бұратаналарымен қатынасты орыстандыру шараларымен іске асыруға тоқтау салу қажет. ... Бұратана тайпалар орыс тұрғындарымен бірлесіп кете алмады” [3.279,280,287,288].

Дала Генерал-губернаторының шақыруымен 1907 жылдың 20 мамырындағы Ақмола, Семей облыстарының әр уездері қазақтарының өкілдері, Дала өлкесі әскери губернаторлары, статс кеңесшілері, шаруалар бастықтары қатысқан жеке кеңесте ХХ ғасырдың басынан басталған Ақмола, Семей облыстарын белсенді тұрғыда орыс шаруаларымен қоныстандыруға байланысты жергілікті қазақтардың пайдалануындағы жер жағдайлары көрсетіліп, қоныстандыруға жарамды жерлерді одан ары алудың мәселесі қаралған. Ондағы келтірілген деректерден, сонымен қатар осы мәжілістегі баяндамалардан анықталғанындай: “Көшпенділердің пайдалануына қалдырылған бөліктер шындығында мүлдем жеткіліксіз және де олардың қажеттіліктерін өтеу өлшемі дұрыс анықталмаған. Жер анықтау партияларының назарын барынша қырғыздарға қалдырылған жерлердің санына ғана ауған, алайда оның сапасы, малшылардың негізгі талаптарын қамтамасыз етуге арналған бағалылығы есепке алынбайды.

... Щербинаның экспедициясы есептеген қырғыздарға тиісті жер көлемі шындыққа сай келмейді, себебі Щербина қырғыздарға бөлінген жердің сапасына назар аудармаған, нәтижесінде жарамды жерлер қатарына тақыр, құмды, батпақты жерлер енген, ...

... Қырғыздарға қысқы, көктемгі, күзгі және жазғы жайылымдық жер керек. Алайда осыған қарамастан олар көпшілігінде жылды лажсыздан қыстаудың айналасында өткізеді. Осыдан барып жетпейтін жерді жер иелерінен: Кабинеттен, шаруалардан, казактардан жалға алуға мәжбүр болуда.

Өскемен уезінің Шыңғыстай болыстығының жері Кабинет мүддесі үшін 8 шаруалар, 2 казак қоныстарына бөлінген. Енді қырғыздар жерді амалсыздан шаруалар мен казактардан, сонымен бірге Томск губерниясынан жалға алуға мәжбүр болуда.

Жалдау ақысына амалсыздан ең аз мөлшерде 10 мың рубль немесе әр шаруашылықтан 5 рубльден төлейді. Сонымен қатар жалға алушыларға жарамсыз жерлерді бөледі, осы арқылы (жаңа жер иелеріне - Ғ.Қ.) аталған жерлерді жалға беру арқылы пайда әкеледі.

(Жер өлшеуіштер - Ғ.Қ.) жерді бөледі, енді алынбайтындығын ескертеді, ... Алайда бірнеше жылдан кейін жаңа жер өлшеуші келіп, жерді тағы да бөліске салады. Осылай бірнеше рет қайталанатын. (Мысалы - Ғ.Қ.) 1871 жылы жер өлшеуші Борисов Нарын және Үркер болыстықтарынан 800 шаруашылықтың (800 казак жанұясы - Ғ.Қ.) жерлерін (болашақ қоныстанушылар мүддесіне - Ғ.Қ.) алды. Одан кейін 1882 жылы жер өлшеуші Васильев келіп, қырғыздардан енді жер алынбайтындығын мәлімдеді, алайда 1893 жылы келесі жер өлшеуші Гауфь 1180 шаруашылықтың (казак жанұяларының - Ғ.Қ.) оны жалға алғандары үшін Большенарым қонысына жыл сайын 1000 рубль төлеп келген қыстаулары және шабындықтарына арналған 5500 десятина жерді (қоныстандыру қорына - Ғ.Қ.) өткізді. Осылардан басқа Мало-Нарын қонысына 1500 десятина жер берілді. Нарын болыстығы қырғыздарының 1100 шаруашылығы ... жыл сайын 5700 рубль жалға алу ақысын төлейді. ...

... Шыңғыстай болыстығы қырғыздарының жерінің аздығын шаруалар бастығы, ақыр соңында Семей губернаторы да мойындайды. Алайда осыған қарамастан олардың жерлері Кабинет қарамағына тартып алынды. 72 үйден тұратын қырғыздар мұнда жылына 1200 рубль төлей отыра төмендегі жерлерді, атап айтқанда: Укок, Қалғұтты, Жазатыр өңірлерін жалға алады. .. Өскемен уезіндегі Сұлусары болыстығының ... 1800 шаруашылығы Кабинет жерін жалдайды, Сібе болыстығының №6 және №8 ауылдары казактар жерін қыстайды, ... Көкшетау уезіндегі 9 болыстық 8 шаруалар жерін жалға алып келеді...

... Қырғыздар 100 және 200 жылдан бір жерде тұрады, алайда жер өлшеуші келіп, олардың жақсы жерлерін тартып алады, ал батпақ, құм, арам шөпті, баруы қиын жерлер қырғыздарға қалады. ... (Сондықтан да - Ғ.Қ.) қырғыздар жердің иесінен оны жалдаушыларға айналды.

Тереңкөл болыстығының (Павлодар уезі - Ғ.Қ.) барлығы 2350 жанұясының 300 - Ертіс өзенінің жағалауындағы Пресный және Песчаный аралығындағы казактар жерін жалға алуда, 600 шаруашылық Томск губерниясы шаруаларының жерлерін жалға алады, 63 шаруашылықтың жері қоныстандыру қорына өткендіктен өз жерлерінен ығыстырылды, казак жерлерін қыстайтын 300 үй күзде, көктемде және жазда Тереңкөл болыстығындағы өз жерлеріне көшеді. ... Яғни, осы болыстықтың 15% ғана еркін өмір сүреді, ал аталған болыстық қырғыздарының жерлерінің 85% қоныстандыру бөліктеріне алынғандықтан жалдаушылар немесе жерсіздерге айналды.

... (Қоныстанушыларға арналған - Ғ.Қ.) жерді анықтағанда қырғыздардың материалдық қажеттігі ғана емес, сонымен қатар рухаи-адамгершілік мүддесі де бұзылады. Қырғыз жерлерінің терең ортасына ену арқылы көш жолдарын жылжыта және жаба отыра қоныстанушылардың қоныстары ... негізделеді немесе ірі қоныстар қырғыздар тұрақтарын әрқайсысы 10-15 үйден тұратын ұсақ бөліктерге бөледі. Бұл жағдай ауыл мүшелерінің экономикалық мүддесі, рухани, құқықтық байланыстарын бұзды. Кей жерлерде қырғыздар одан ары бөлшектеніп, 2-3 киіз үйлері тура сол жердегі (қоныстанушылар арасында қалған - Ғ.Қ.)...

... Шаруалар қоныстары ... қырғыздардың көш жолдары бойына орналастырылған, өздерінің осындай тиімді жағдайларын түсіне білген шаруалар малды өткізгені үшін қырғыздан болып көрмеген алым алады.

Қоныс ортасындағы тар аймақта қалған қырғыздар оларға шаруалар өз иеліктері арқылы өтуге рұқсат бермейтіндіктен жаздық жайлауға шыға алмайды. (Атап айтқанда - Ғ.Қ.) Зайсан уезіндегі Қара Ертіс, Кендірлік және Қалжыр болыстықтары “Алтай” деп аталатын жаздық жайлауға көшеді. Аталған үш болыстықтың Алтайға дейінгі жолындағы Теректі аңғарында бірнеше қоныстанушылар қоныстары орналасқан. Қоныстанушылар қырғыздарды Теректі арқылы Алтайға босатпайды және де малды ерекше алым арқылы ғана өткізетін болды.

Қара Ертіс болыстығының қырғыздары жазғы жайылымдықтарына Ақжайлау мен Қарағашқа көшеді. Аталған болыстықтардың иеліктері мен жазғы жайылымдықтары арасында қоныс орналасқан. Мұндағы қоныстанушылар қырғыздарды жазғы жайылымдықтарына жібермейді. ...

Қоныстандыру бөліктерін айқындағанда болашақтағы қоныстарды (қазақтардың қыстауына - Ғ.Қ.) шекараға 2-3 шақырым бос жерлері бар өңірлерге таяу салуға әрекет жасайды. Шаруалар күзетшілерді жалдап, қырғыз малын алып кетуге тырысады. Оны қайтадан бергені үшін олар үлкен айып-пұл тағайындайды және түскен ақшадан күзетшілер еңбегін төлейді.

Осылармен қатар жазда қырғыздар жоқ кезде шаруалар олардың жайылымдықтарын шауып алады, молаларын қиратады. ... Ең басты жеккөріністіліктің түрі - мал табынын қамауда ұстап, оны аштыққа ұшыратады, егер де уақытында келісімге келмесе немесе сатып алмаса оларды сойып алады.

Егер де бұрын қырғыздардың пайдалануында 100 шақырым жер болса, енді одан 10 шақырым қалған, егер де 100 көл болса, енді біреу ғана.

Өткен жылы (қазақтардан - Ғ.Қ.) маңайында жүз үй қоректенетін Сухое көлін тартып алды. Николаевск болыстығындағы 2-3 ауылдар аймағында ешқандай бос жер жоқ, қырғыздардың малдарын жаятын жер қалмады.

Даланы отарлау кезінде аса сақтық қажет: оны қоныстандырудан бұрын шөл аймаққа айналдыруға болады. Жердің табиғи ерекшелігі ескерілмейді, су ғана жоғалып кетпейді, топырақ та өзгереді. Атап айтқанда, Белағаш өзенінің жағасы гүлденген аймақ болатын. Қоныстанушылар оны жыртқаннан кейін оның өнім беретін топырағының жоғары қабатын жел ұшырып кетті, қоныстанушылар оны тастап кеткеннен кейін соң сол жағалау қазір құнарсыз бос өңірге айналды [4,6, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 28].

Қорыта айтқанда, жоғарыда баяндалған маңызды да құнды деректер арқылы байырғы тұрғындарының негізін қазақтар құраған Батыс Сібір, Алтай аймағын ресейлік отарлаудың нақты ауқымын айқындауға болады. Жергілікті халыққа теңсіздік, шарасыздық, апат, қайыршылық пен күйреу әкелген осы отарлаудың нақты тарихын, сабақтары мен нәтижесін қазіргі ұрпаққа жеткізуде аталған шығармалар деректерінің алар орны аса маңызды да ерекше екендігі белгілі.

1 Патканов С. *Краткий очерк колонизации Сибири.* - Спб., 1907, - С. XXII-LXIX.

2 *Сибирь и Великая Сибирская железная дорога с приложением карты Сибири. Издание Департамента торговли и мануфактуры Министерство финансов.* - Спб., 1893, - С. 309

3 *Сибирь, ея современное состояние и ея нужды.* - Сборник статей под редакцией И.С. Мельника «Земельный вопрос и переселение: А.Кауфмана», «Население Сибири: Д.Клеменца». - Спб., 1908., - С. 79-140, 37-78.

4 *Труды частного совещания, созванного 20 мая 1907 года Степным Генерал-Губернатором по вопросам о нуждах Степного Края.* - Омск, 1908, - С. 92.

Аннотация

Конец XVI - начало XX века знаменуется колониальной политикой Российской империи. Соответственно, наблюдается отрицательное влияние этого процесса на казахов, населявших регионы Западной Сибири и Алтайского края. В работах исследователей XIX-XX веков, также в специальных государственных изданиях эта тема была одной из главных тем того периода. В этих работах и исследованиях сделан анализ колониальной политике Российской империи. Ценные источники исследователей данного периода раскрывают насколько был угнетен местный народ населявший территорию Западной Сибири и Алтайского края в XIX-XX века.

Ключевые слова: Российская империя, политика, казахский народ, колониальная политика, крестьяне, край, история, общество, история

Summary

End of XVI - beginning of XX of century is signified by migrant politics of царизма of the Russian empire. Accordingly, there is negative influence on Kazakhs, sitting regions of Western Siberia and Altaian edge. In works of researchers of XIX-XX centuries, also in the special state editions this theme was one of main themes of that period. The analysis of migrant politics of is done in these works and researches. Valuable sources of researchers of this period as far as local people were oppressed inhabiting territory of Western Siberia and Altaian edge in XIX- XX centuries.

Keywords: the Russian empire, politics, Kazakh people, migrants, peasants, edge, history, society, history

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ҚОҒАМЫНДАҒЫ КӨШПЕЛІЛІК ПЕН ОТЫРЫҚШЫЛЫҚТЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ ТУРАЛЫ

Е.Т. Қартабаева – т.ғ.к., *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының профессоры*

Түркі халықтары тарихының маңызды мәселелерінің бірі олар қалыптастырған өркениеттің сипаты туралы мәселе болып табылады. Түркі өркениеті таза көшпелілер өркениеті болды ма, жоқ әлде бұл екі ұғымның сәйкес келмейтін тұстары да бар ма? Мақаланың мақсаты тарихнамадағы осы бір даулы мәселенің зерттелуіне өзіндік үлес қосу болып табылады.

Ежелден-ақ Орталық Азия халықтарында көшпелі өмір салты басым болғаны белгілі, алайда бұл тұжырым оларда отырықшылық мүлде болмады дегенді білдірмейді. Орталық Азия халықтарындағы отырықшылық пен көшпенділіктің арақатынасын қарастыра отырып, шаруашылық жүргізудің бұл екі түрі бағзы замандардан тұрақты түрде өзара ықпалдастықта болғаны, және жалпы дамудың беталысы үнемі көшпенділіктен отырықшылыққа қарай жүріп отырғаны, сондай-ақ отырықшылық пен қалалық өмірдің циклды түрде дамығаны жөнінде айтуға болады. Отырықшылық Орталық Азия түркілері арасында бірден орныға салған жоқ, оның дамуы тарихи дамудың белгілі-бір заңдылықтарына сәйкес және нақты тарихи жағдайлармен байланысты арақидік үзіліп қалып, жергілікті халық арасында көшпелі өмір салты қайта жанданып отырған. Отырықшы өмірдің дамуы мен қалалардың гүлденуі мұсылман дәуірінде (VIII-XIII ғғ.) ерекше қарқынды жүріп, араб-мұсылман мәдениетінің келуімен Орталық Азия халықтарының тұрмысында айтарлықтай өзгерістер орын алды.

Тірек сөздер: түркілер, отырықшылық, көшпелілер, тарих, қоғам

Ежелден-ақ Орталық Азия халықтарында көшпелі өмір салты басым болғаны белгілі, алайда бұл тұжырым оларда отырықшылық мүлде болмады дегенді білдірмейді. Зерттеуші К.М. Байпақов Орталық Азия халықтарындағы отырықшылық пен көшпенділіктің арақатынасын қарастыра отырып, шаруашылық жүргізудің бұл екі түрі бағзы замандардан тұрақты түрде өзара ықпалдастықта болғаны, және жалпы дамудың беталысы үнемі көшпенділіктен отырықшылыққа қарай жүріп отырғаны, сондай-ақ отырықшылық пен қалалық өмірдің циклды түрде дамығаны жөнінде айтады. Яғни, басқаша айтқанда, отырықшылық Орталық Азия түркілері арасында бірден орныға салған жоқ, оның дамуы тарихи дамудың белгілі бір заңдылықтарына сәйкес және нақты тарихи жағдайлармен байланысты арақидік үзіліп қалып, жергілікті халық арасында көшпелі өмір салты қайта жанданып отырған. Осы тұжырымның растығын дәлелдейтін нақтылы мысалдар келтіре кетейік. Б.з.д. I мыңжылдықтың ортасынан бастап Жетісуда сақтар мемлекеті қалыптаса бастағанда, оларда көшпенділікпен қатар отырықшылық та болған. Бұған дамыған үй құрылысы дәстүрлері мен ірі рулық қорғандардың болуы куә. Қоладан жасалған ыдыстар, шырақтар көмбесінің табылуы да сақтарда тұрақты мәдени орталықтар болғандығын растайды [1, 55].

Отырықшылықтың ұлғаюы мен егіншіліктің даму тенденциясы үйсін мемлекетінде күшейе түсті. Деректерден көретініміздей, үйсіндерде орталық орда – Чигуэн және төңірегінде егістіктер мен бау-бақшасы бар көптеген мекендер болған. Егін алқаптарын жасанды суғару жүйелері арқылы суарып отырған. Бұл отырықшылық дамуының екінші кезеңі еді.

Жетісуға біздің заманымыздың алғашқы ғасырларында ғұндардың келуі, ал кейінірек бұл аймақтың бастапқыда Шығыс Түрік, ал кейін Батыс Түрік қағанатының құрамына кіруі VI ғ. ортасы мен VII ғ. басында Жетісудың шаруашылық және мәдени өмірін күрт өзгертіп жіберді. Қағандықтарда көшпелі өмір салты басым болды, бұған материалдық мәдениет те сәйкес келген еді. Атап айтқанда, алдындағы кезеңмен салыстырғанда мәйіттің үстінен қойылатын ескерткіштердің саны күрт азайып кетеді, сақ-үйсін және түрік мазарларының санын салыстыруға да болмайды [1, 56]. Алайда VII ғ. алғашқы жартысында-ақ Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуға ауысқан Ұлы Жібек жолының бойында қалалар пайда болды. Олардың бірқатары қағандардың ордасы ретінде қалыптасса, кейбірінің негізін соғдылықтар салды.

Соған қарамастан, бұл дәуірде де түркілер негізінен көшпелі өмір салтын кеше берген еді. Мұны араб-парсы авторларының деректері де растайды. Түркі тайпалары – қарлұқ, қимақ, оғыздар жөнінде «оларда мекендер мен бекіністер жоқ, олар шегенің орнына мал терісінен жасалған белбеулермен бекітілетін қабырғалы шатырларда тұрады», – деп жазады Якуби (IX ғ.). Ибн-Фадлан: «Олардың үйлерін бірде бір жерден, енді бірде басқа жерден көресің», – дейді. Худуд әл-Әлемнің белгісіз авторы оғыздарда қалалардың болмағандығын айта келе, «олар шатырларда тұратын көп халық», – дейді.

Отырықшы және қалалық өмір дамуының келесі кезеңі Орталық Азия халықтары тарихында мұсылман дәуірімен сәйкес келеді, бұл кезең VIII ғ. басталып XIII ғ. дейін, яғни монғол шапқыншылығына дейін жалғасты. Жетісуда егіншілік пен қалалық өмір құлдырауының жаңа кезеңі XIII ғ. басынан бастал-

ды, – дейді К.М. Байпақов. Бұл жағдай сол дәуірдегі саяси оқиғалармен, соның ішінде, ең алдымен, Мұхаммед Хорезмшахтың қидандармен, ал кейінірек Орталық Азиядан Жетісуға келген наймандармен күресі кезінде қалалардың қирауы мен егіс алқаптарының тапталуымен байланысты болды. Бұдан кейін, Жетісуға көшпелі монғол тайпалары баса-көктеп кіріп, бұл жерде егістіктерді жайылымдарға айналдыру саясатын жүргізді [1, 56-57].

Қалалардың жаппай құлдырауының тағы бір себебі өзара қырқыс соғыстар нәтижесінде Ұлы Жібек жолының белсенді қызметінің тоқтауы болды, бұл жол XIV ғ. Батыс-Шығыс теңіз жолының игерілуімен біржолата жабылып қалды. XIII ғ. басталған қалалық өмір мен отырықшылықтың құлдырауы XIX ғ. ортасына дейін жалғасты, бұл дәуірдің өн бойында Орталық Азияда мал шаруашылығы басым болып, отырықшылық әлсіз дамыды, ал қалалық өмір мүлдем құлдырап кетті.

Сонымен, көріп отырғанымыздай, Орталық Азиядағы отырықшылық пен қалалық өмір дамуының шарықтау шегі орта ғасырларда IX-XII ғғ. сәйкес келеді екен. Бұл кезеңде отырықшы өмір мен қалалық мәдениеттің қалыптасуында ислам және Ұлы Жібек жолы арқылы мұсылман мәдениеті үлгілерінің тарауы маңызды интеграциялық роль атқарды.

Қазіргі таңда мұсылман өркениетінің негізінен қалалық өркениет болғанын ешкім жоққа шығара алмайды. Әсіресе бұл қалалық мәдениеттің ерте кезеңіне тән. Алайда бұл қағидамен барлық шығыстанушылар бірдей келісе бермейді. Еуропоцентристік Батыс тарихнамасында және сондай-ақ, кеңес дәуіріндегі отандық тарихи әдебиетте қалыптасқан басым пікір бойынша арабтар ислам діні пайда болып, тараған дәуірде артта қалған халық еді, өздері жаулап алған елдерден мәдени, экономикалық даму дәрежесі бойынша төмен тұрды, және сондықтан да жергілікті мәдениеттердің ықпалына түсіп қалмас үшін, сол мәдени құндылықтарды жойып отырды. Арабтардың келуімен өндіріс күштердің қол жеткен дәрежесі құлдырап, көптеген қалалар қирады деп есептелді [2, 7]. Бұл көзқарастардың біржақтылығы мен қателігін коммунистік идеологияның тар құрсауынан ажыраған қазіргі посткеңестік шығыстану ғылымы деректердің көмегімен дәлелдеуге тырысып отыр.

Соңғы жылдардағы тарих ғылымының жетістіктері арабтардың көне замандардан-ақ өркениетті халық болғанын, оңтүстік араб тайпаларының қуатты мемлекеттері және жоғары дамыған өзіндік рухани және материалдық мәдениеті болғанын дәлелдеп берді. Азия, Африка мен Еуропаның байланысқан жеріндегі географиялық жағынан қолайлы аймаққа орналаса отырып, Аравия ерте замандардан-ақ адамзат мәдениетінің бесігі болған Египет және Месопотамиямен тығыз байланыста болды, сондай-ақ Жерорта теңізі елдерінің Шығыс Африкамен және Үндістанмен байланысының жолында жатты. Бұл жағдайлар арабтардың әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму дәрежесіне оң ықпал етпеуі мүмкін емес еді.

Қазіргі таңдағы ғылым дамуының жетістіктері арабтарды тек көшпенді, тағы халықтар ретінде көрсеткен ұғымдардың негізсіздігін көрсетіп отыр. Исламға дейін-ақ арабтарда шаруашылықтың екі типі – отырықшы және көшпелі түрлері тең дәрежеде болды деп сенімді түрде жариялауға барлық негіздер бар. Арабтар, соның ішінде, әсіресе, Оңтүстік Палестина мен Солтүстік Аравияның набатей тайпалары жер өңдеуді өте жақсы игерген, күрделі ирригациялық құрылыстар тұрғызуды білген. Набатей қалаларында құрылыс өнері кең тараған, ал оның негізінде «набатей архитектурасы» сияқты өзіндік құрылыс пайда болады [3, 51]. Б.з.д. IV ғасырдың өзінде-ақ набатейлер Өлі теңіздің жағалауында ашық әдіспен сымала өндіріп, Египетке сатып отырған, одан египеттіктер мумия жасап отырғаны белгілі. Набатейлер темір мен мыс өндіріп, қорытуды білген; б.з.д. IV ғ. немесе одан да бұрынырақ олар Индия мен Египет, Италия арасындағы саудаға араласып, қалампыр, бұрыш сияқты татымдылық беретін және хош иісті заттармен сауда жасап отырған [3, 52].

Сондай-ақ Орта Азияға келмес бұрын арабтар көне Шығыстың өркениетті елдері – Византия мен Иранды жаулап алғанын ескеру керек, мұның өзі арабтардың рухани және материалдық мәдениетіне айтарлықтай оң ықпал еткен еді.

Жауынгер арабтың соңынан үнемі қалалық араб жүріп отырды, – дейді В.В. Бартольд [4, 72]. Жаулап алған елдерінде араб мәдениетін орнықтыру ісінде дәл осы қалалық арабтар басты рольді атқарды. Арабтар әсіресе Иран мен Түркістанда қалалық өмірдің дамуына және қалалар типінің өзгеруіне ықпал етті. Арабтар жаулап алғаннан кейін қала дуалдарының тар шеңберіне әрең сиып тұрған, барынша тығыз орналасқан Орта Азия қалалары IX ғ. бұл шеңберден құтылып, қала маңы жерлеріне кеңінен жайылып орналаса бастайды. Енді қаланың қауіпсіздігін оның дуалдары емес, мемлекеттің күш-қуаты қамтамасыз ететін болды [5, 133]. Мұсылмандық дәуірге дейінгі қалалар қамалдан (цитадель) және қаланың өзі – шахристаннан тұрушы еді. Сауда алаңы қала дуалының ішінде емес, сыртында – қала қақпасымен қатар орналасатын; базар сөзінің алғашқы мағынасы да («қақпа алдындағы іс») осыған сәйкес келеді. Арабтар тұсында қала өмірі ескі шахристандардан сауда-өнеркәсіп топтары тұрған қала түбіндегі елді мекенге (рабат) ауысады; бірте-бірте бұл жерлерде де бұған дейін Алдыңғы Азия елдерінде болған қала типі

калыптасты; мұндай қаланың ерекшелігі базарлар қаланы шығыстан батысқа және солтүстіктен оңтүстікке қарай қиып өтетін басты көшелерінің бойында орналасатын және осы көшелердің қиылысында қаланың басты мешіті орналасады.

Мұсылман дәуіріндегі Орталық Азия қалаларының дәл осындай типте болғандығын араб авторлары көрсетеді. Атап айтқанда, Макдиси (X ғ.): «Таразда жұма мешіті базарлар ортасында», Джикилде «жұма мешіті базарда», Барсхан мен Бехлуда «жұма мешіті базарлар ортасында», Атлахта «жұма мешіті қала ішінде», Шельджиде «жұма мешіті қамал сыртында» орналасқан дейді [6, 80-83].

Бұл дәуірде көрініс берген маңызды беталыстардың ішінде көшпелі халықтың қарқынды түрде отырықшылыққа өтуінің салдарынан ескі қалалардың көлемі ұлғайып, жаңа елді мекендер мен қалалардың көптеп пайда бола бастағанын айту керек. Сауран қаласы, Сырдарияның төменгі ағысында Сығанақ, Янгикент, Жент, Асанас, Баршынкент, орта ағысында Сүткент, Қаратаудың солтүстік баурайында Баладж пен Баукент сияқты қалалар осы мұсылман дәуірінде пайда болды.

Сондай-ақ, IX-XII ғғ. Солтүстік-шығыс Жетісуда (Іле жазығы) отырықшылық пен қалалық өмірдің жаңа ауданы қалыптасты [7, 130]. Егер IX-X ғғ. бұл ауданда небары 10 қала ғана болса, XI-XIII ғғ. басында олардың саны 70-ке жетеді. Қала мәдениеті Ертіс бойы аудандары мен Орталық Қазақстанға тарала бастады. Араб географы әл-Идриси (XII ғ.) Ертіс жағалауын мекендеген қимақтардың 16 қаласы болғандығы жөнінде мәлімет береді. Осы автор Оңтүстік Сібірді мекен еткен қырғыздардың қалалары жөнінде: «Қырғыздардың барлық қалалары мархалға (үш күндік жолға) тең ауданға орналасқан, оларда ірі-ірі, жақсы бекінген 4 қала бар» [8, 32-33], – дейді.

Қарахан мемлекеті тұсында қала мәдениеті аса қарқынды дамыды. Қалалар – сауда, дін, ғылым, әдебиеттің орталығына айналады. Отырар қаласы, араб-парсы жазбаларындағы Фараб, өз кезінде аса бай кітапханасы бар ірі мәдени орталық болған. Отырардағы кітапхана, ел аузындағы аңызға қарағанда, кітабының саны жағынан атақты Александрия кітапханасынан соң екінші орын алған.

Қарахан дәуірінде Орталық Азия халықтары көшпеліліктің үшінші кезеңіне өтті. Зерттеуші К.М. Байпақовтың пікірі бойынша бұл кезеңнің негізгі белгілері – жартылай отырықшылық, феодализм, мемлекеттілік, дамыған мәдениет пен жазу, қалалардың өркендеуі болған.

Мұсылман дәуіріндегі Оңтүстік Қазақстан қалалары тұрмысындағы орын алған тағы бір жаңалық моншаның пайда болуы еді. Исламға дейінгі түркі және сондай-ақ, славян халықтарында моншаның болмағандығы, және жалпы алғанда бұл халықтардың дене тазалығына көңіл бөлмейтіндігі жөнінде араб авторлары көрсетеді. Атап айтқанда, ибн-Фадлан: «олар (түріктер – Е.Қ.) үлкен және кіші дәреттен кейін тазалануды білмейді» десе, ал рустар жөнінде: “олар Алланың құлдарының ішіндегі ең ластары, дәреттен кейін тазаланбайды, ас ішкеннен кейін қол жууды білмейді”, – деп жазады [9, 60]. Мұсылман дінінің тарауымен Орталық Азияны мекен еткен халықтар тән тазалығына үйрене бастады, мұны осы аймақта қоғамдық моншалардың пайда болуынан көреміз. Отырардың рабадын қазғанда XI-XII ғғ. жататын екі монша табылған [7, 141]. Таразда екі монша қазылды. Ол XI ғасырда салынған деп саналады. Орта Азияда моншалар бұдан ертерек, VIII ғ. бастап салына бастады. Үлкен қалаларда ондаған (60-80) моншалар болған. Жалпы моншалардың бұл көптеп салынуы исламның жаппай таралуымен тікелей байланысты болса керек, өйткені мұсылман діні адамның жан тазалығымен бірге тәнінің тазалығын да талап етті. X-XII ғғ. Орталық Азия қалаларында моншадан басқа, канализация, су құбыры болған, мұның өзі аймақтың мұсылман дәуірінде үлкен мәдени өрлеуді бастан кешіргенін айғақтайды.

Біз қарастырып отырған дәуірде Орталық Азия халықтарының саудаға деген қатынасы өзгереді. Бұл жағдай бір жағынан исламның саудаға қатынасымен түсіндірілсе, екінші жағынан әр түрлі елдер арасындағы шекараларды жойып, мұсылмандар үшін баж салығын төмендеткен халифаттың Ұлы Жібек жолы бойымен сауда керуендерінің еш қауіп-қатерсіз, еркін түрде жүруіне ықпал етуінен деп түсінеміз.

Мұсылман қоғамының бүкіл қаймағы (элита) – Мұхаммед пайғамбардың барлық серіктері – саудагерлерден, қолөнершілерден т.б. тұрды, бірақ олардың қатарында бірде-бір көшпелі бәдәуи болған жоқ [5, 309]. Ислам, шынында да, саудаға және саудагерлерге оң көзбен қарағаны белгілі. Құранда саудамен айналысу барынша дәріптеледі (4:38, 64:10). Кейбір зерттеушілер саудаға деген мұндай қатынасты «Мұхаммедтің діні, алғашқыда орташа саудагерлерді экономикалық жағынан біріктірудің құралы болуынан» деп түсіндіреді [10, 58]. Құран өсімқорлықты қатты сынға алып, айыптайды, алайда мұның өзі саудамен айналысудың артықшылығын көрсету үшін жасалады (2:276). Саудаға осылайша құрметпен қараған Құран, сондай-ақ, жеке меншікті де Алланың атымен қасиетті деп бекітеді. Мұсылман құқығы мен этикасы мұсылманға лайықты өмір салты деп ауқатты, экономикалық жағынан тәуелсіз қала тұрғынының өмір салтын есептеді.

VIII-IX ғғ. межесінде сауда-қолөнершілік іспен айналысудың артықшылығын діни тұрғыдан негіздейтін бүтіндей трактаттар пайда болады. Атап айтқанда, Абу Ханифаның шәкірті және ханифиттік құқық

мектебінің заңгері Мұхаммед аш-Шайбанидің (749-805) «Өмір сүруге қажет қаражат табу туралы кітап» атты шығармасында дүниелік игіліктерді иеленудің қажеттігінің барлық дәлелдері келтіріледі. Бұл кітап Мұхаммед пайғамбардың «Өмір сүру үшін қажет қаражат табу – әрбір мұсылманның діни міндеті» деген сөздеріне сілтеме жасаудан басталады. Бұрын саудагер байыған жағдайда тек жақындарының қызғанышын немесе жеккөрушілігіне ұшырайтынын білетін. Ал кедейленіп кетсе, мұны өзінің саудамен айналысқанынан тапқан зияны деп түсінетін. Енді жаңа дінді қабылдай отырып және өзі сияқты мұсылмандар арасында өмір сүре отырып ол қоғам тарапынан мойындалды, бұрын тек сынға алынып келген оның кәсібі енді ізгі, Құдайға жағымды іс деп есептелді. Оған қоса жаңа дін оған, әрине, егер белгілі талаптарды орындап отырған болса, о дүниеде жұмақтан орын алуды уәде етті.

Орталық Азияға исламның келуімен бұл аймақ халқының да, яғни негізінен көшпелі малшылардың психологиясында да өзгерістер байқала бастайды. VIII ғ. басында исламды қабылдауды ұсынғанда түріктер (дәл қайсысы екені белгісіз) араларында бірде-бір қолөнерші, «шаштараз да, ұста да, тігінші де» жоқ халық, егер исламды қабылдап, оның барлық шарттарын орындайтын болса, қалай күн көрмек, деп жауап берген еді [11, 53]. Алайда, VIII ғ. екінші жартысында-ақ көшпелі және жартылай көшпелі қарлұқтар, оғұздар және басқа да түрік тайпаларының арасында исламның таралғаны жөнінде жоғарыда айтып кеткен едік. Жаңа діннің ықпалымен аймақ халқы арасында отырықшы өмірге қолөнер мен саудаға деген оң көзқарас қалыптаса бастады. Бұған сол дәуірден бізге жеткен негізгі деректердің бірі, Қарахан мемлекетінің атақты идеологы Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» атты дастанын оқи отырып көз жеткіземіз.

Жүсіп Баласағұни өз заманының ең бір білімді адамы және өз елінің көреген саясаткері бола отырып қала мәдениеті мен отырықшы өмір салтын жақтады, ол көшпенділік өмір тек қана тұрақсыздық, береке-сіздік туындатып отырады деп түсінді. Өз еңбегінде ол егінші мен қолөнерші көшпенді малшыға қарағанда қоғамға анағұрлым пайдалырақ деген ойды айқын түрде жеткізеді. Билеушіге халықтың әр түрлі топтарына қалай қарау керектігін үйрете отырып, ол көшпелілерге сенімсіздікпен қарауға ашық түрде шақырады [12, 416]. Жүсіп егіншілер мен қолөнершілер мемлекетке анағұрлым қажет және анағұрлым сенімді деген көзқарасты халыққа сіңіргісі келеді, ал көшпенділерге барынша қырағы, қауіппен қарауға үйретеді. Автордың бұл көзқарастарын назардан тыс қалдыруға болмайды, өйткені ол іс жүзінде көшпелі мал шаруашылығымен салыстырғанда қоғамдық өмірдің анағұрлым жоғарғы формаларына қарай беталысты көрсететін еді.

Жалпы, IX ғасырдан XIII ғ. басына дейінгі дәуір Орталық Азия үшін отырықшылық пен көшпенділіктің, егіншілік пен мал шаруашылығының біртұтас әлеуметтік-экономикалық және мәдени құрылым шеңберінде табиғи түрде өзара ықпалдастығының дәуірі болды. Бұл кезеңнің басты ерекшелігі – отырықшылық аумағы үздіксіз кеңеюмен болды, мұның өзі қоғамның жалпы прогресімен, егіншілік-мал шаруашылығы қорының, қолөнердің, сауданың дамуымен және этникалық біртұтастықтың қалыптасуымен байланысты еді.

IX-XIII ғғ. Батыс пен Шығысты байланыстырған Ұлы Жібек жолы бұрынғысынша әрекет етті. Бірақ енді одан көптеген жаңа тармақтар – Сырдария, Талас, Шу, Іле бойында орналасқан қалалар арқылы солтүстікке – көшпелі халықтарға қарай жолдар таралатын болды. IX-XII ғасырлар үшін тауар-ақша қатынастарының күрт өсуі тән болды, ол тауар айырбасын ығыстырып шығарды. Ірі қалаларда теңге шығаратын үйлер болған. Бірқатар үзілістермен IX ғ. бірінші жартысына дейін Испиджабта теңге шығып тұрды. Отырар да теңге шығарды. 1967 жылы аршылған Самарқанд көмбесінен 222-232 жж. жататын Барабтың саманилік теңгелері табылған. Осындай теңгелер Отырар мен Құйрық төбе қалаларын қазғанда да табылды. Бұл қаладағы теңге үйі қарахандар мен хорезмшахтар тұсында да өз қызметін тоқтатпаған. Сондай-ақ Фарабтан 1164-1173 жж. жататын қарахан теңгесі табылды, ол зерттеушілердің пікірі бойынша 1210-11 ж. дейін шығарылып тұрған. Бұған қоса 1210-1217 жж. Отырарда соғылған Мұхаммед ибн Текештің теңгелері белгілі. Бұған қоса жақында Иасыдан хорезмшахтар мемлекетінің теңгесі табылды. Талғар қаласынан табылған Сулейман ибн Даудтың теңгесі XI ғ. Жетісу, Орта Азия және Таяу Шығыс қалалары арасында кең сауда байланыстарының болғанын дәлелдейді.

Сонымен, түркі халықтары арасында ежелден көшпелі өмір салты мен отырықшылық қатар дамып отырған. Алайда, даму үрдісі үнемі көшпеліліктен отырықшылыққа қарай беталыста болғанын деректер дәлелдейді. Әсіресе бұл үрдіс мұсылман дәуірінде (VIII-XIII ғғ.) ерекше қарқынды жүріп, араб-мұсылман мәдениетінің келуімен Орталық Азия халықтарының тұрмысында айтарлықтай өзгерістер орын алды. Бұл өзгерістер, негізінен, отырықшылықтың маңыздылығының артуы мен қалалық өмірдің ерекше гүлденуінен көрініс тапты.

1 Байпаков К.М. О циклах развития оседлой и городской жизни в Семиречье // Взаимодействие кочевых и оседлых культур на Великом Шелковом пути. - Алма-Ата, 1991. - С. 52-59.

2 Буняттов З. Азербайджан в VII-IX вв. - Баку, 1965.

- 3 Саидбаев Т.С. *Ислам и общество*. – М., 1984.
- 4 Бартольд В.В. *Культура мусульманства*. – П., 1918.
- 5 Беленицкий А.М. и др. *Средневековый город Средней Азии*. - Л., 1973.
- 6 Волин С.Л. *Сведения арабских и персидских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районов // Труды института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. VIII. – Алма-Ата, 1960.*
- 7 Байпаков К.М. *Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья*. – Алма-Ата, 1986.
- 8 Арабо-тюркские источники о тюркских народах. – Фрунзе, 1973.
- 9 Путешествие ибн-Фадлана на Волгу. Пер. и ком. Под ред. акад. И.Ю. Крачковского. - М.-Л., 1939.
- 10 Фролова Е. *Ранний ислам, его социальная сущность и историческая роль*. // “Наука и религия”. - 1971, - №10. -С. 57-61.
- 11 Бартольд В.В. *Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии*. - Алматы, 1998.
- 12 Амребаева Ж. *Мир ценностей Юсуфа Баласагуни в поэме “Кутадгу билиг” (К постановке проблемы) // История и культура Центральной Азии и Казахстана. Исследования молодых*. - Алматы, 1998. - С. 160-169.

Резюме

Одной из важных проблем истории тюркских народов является проблема о соотношении кочевого и оседлого образов жизни у тюрков в древности и средние века. Как известно в древности тюрки занимались в основном кочевым скотоводством. Однако говоря об этом мы не можем отрицать и развития у них оседлого земледелия. Рассматривая о соотношении оседлости и кочевничества у тюркских народов Центральной Азии, можно проследить, что оба способа ведения хозяйства всегда развивались в тесном взаимодействии, и что тенденция развития шла всегда от кочевничества к оседлости. А также в развитии оседлости и кочевого образа жизни просматривается их цикличность. Оседлый образ жизни у тюркских народов не утвердился сразу. Вследствие определенных закономерностей исторического развития и в связи с конкретными историческими условиями его развитие временами обрывалось, и среди местного населения вновь утверждался кочевой образ жизни. Очередной виток развития оседлости и городской культуры имел место в мусульманскую эпоху.

Ключевые слова: тюрки, оседлость, кочевничество, история, общество

Summary

One of the important problems of the history of the Turkic peoples is the problem of the relationship between nomadic and settled way of life among the Turks in antiquity and the Middle Ages. As is generally known in antiquity Turks engaged in mainly the nomadic cattle breeding. However, talking about it, we can not deny the development of settled agriculture. Considering the correlation between settled and nomadic Turkic peoples of Central Asia it is possible to trace that both methods of farming has always developed in close cooperation, and that the trend of development was always from nomadism to a settled life. And also in the development of sedentary and nomadic lifestyle view their cyclicity. Settled way of life of Turkic peoples are not established at once. Due to certain laws of historical development and in relation to specific historical conditions of its development at times broke off, and the local population reaffirms nomadic life. Next coil of Settlement and urban culture took place in the Muslim era.

Keywords: Turks, settled way of life, sedentary, nomadic, history, society

УДК: 28-3 (574)

К ИЗУЧЕНИЮ РЕЛИГИОЗНЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ СОВЕТСКОГО КАЗАХСТАНА (ПО МАТЕРИАЛАМ УСТНОЙ ИСТОРИИ)

Н.Нургазина – д.и.н., доцент, религиовед, КазНПУ им. Абая,
К.Рүстем – PhD докторант, КазНУ им. аль-Фараби

На основе материалов устной истории, собранных в ходе научно-полевых экспедиций, исследуется вопрос об особенностях мировоззрения и практики исламских учителей советского Казахстана. В качестве примера взяты биографии имамов А.Расулова и К.Сыздыкова. В ходе полевого исследования были взяты материалы и сведения из уст потомков, учеников, местных имамов и краеведов. Установлены такие особенности деятельности религиозных лидеров (имамов), как ограничение их юридических и духовных прав, принуждение к отказу от религиозных ритуалов, моральное унижение, лишение возможности повысить квалификацию, открыто проповедовать учение и Коран. Материалы свидетельствуют о полулегальной практике и обучении исламу в советский период. Авторы считают, что несмотря на неблагоприятные условия, в советский период все же были вполне образованные и авторитетные муллы, и необходимо уважать и изучать их деяния.

Ключевые слова: устная история, традиционный ислам, Советская власть, атеизм, личность религиозного проповедника, Коран, имам, мечеть, наследие суфизма

В контексте идеологической политики СССР второй половины XX в. особой темой может служить комплекс государственно-конфессиональных отношений и судеб казахстанского духовенства. В целях

реконструкции истории священнослужителей ислама и православия советского времени нами были использованы различные источники: архивные документы, материалы устной истории, мемуары и т.д. В результате организации научно-полевых экспедиций были собраны полевые этнографические материалы.

Научно-полевая экспедиция по изучению религиозных наставников Алматинской области 2014 г. установила ряд имен рядовых священнослужителей советской эпохи и обстоятельств их жизни. Также были собраны материалы устной истории по Южно-Казахстанской области. Для примера типичного образца переживших сталинизм и в то же время сделавших достаточно успешную карьеру муллы поздней советской эпохи можно рассмотреть биографии талдыкорганского муллы-кари А.Расулова (1903-2003), знатока Священного Корана из г. Туркестана К.Сыздикова (1912-2003), аульного муллы из Жаркента Алматинской области А.Кегенбаева и др.

В ходе интервью с потомками, учениками и почитателями, старожилками областного центра Алматинской области, краеведами, имамами мечети «Нур» г. Талдыкоргана были реконструированы основные факты биографии Абдулазиза Расулова – казахстанского муллы, по национальности узбека, принадлежащего к сословию ходжей, родом из Андижана Узбекской Республики, но большую часть жизни (с 1944 г.) прожившего в Талдыкоргане [1].

Абдулазиз Расулов обладал высокой степенью религиозных знаний, в совершенстве владел арабским, персидским, узбекским и казахским языками, являлся феноменальным чтецом и знатоком Корана (знающих весь Коран наизусть и декламаторов Священной книги у мусульман называли «кари» или «хафиз»). В 80-е гг. XX в. А.Расулов был независимым религиозным наставником, чтецом Корана и целителем в Талдыкоргане. В 90-е годы XX в. был утвержден в официальной должности имама в городской мечети. Умер Кари-ака (так звали его жители Семиречья) в 100-летнем возрасте в 2003 г.

Обстоятельства драматической жизни исламского деятеля таковы. Талдыкорганский мулла А. Расулов принадлежал к династии среднеазиатских (ферганских) ишанов. Отец был известным в крае муллою, ишаном. Абдулазиз получил престижное мусульманское образование – сначала в Фергане, затем в медресе Бухары (в 25 лет закончил учебу; в общей сложности проучился в разных медресе и у разных учителей 13 лет).

В результате грубых попрааний прав человека и священнослужителя в СССР в 1937 г. А.Расулов в числе многих сотен тысяч мулл и ишанов был ложно обвинен и приговорен к 10-ти годам тюрьмы и каторжного труда в концентрационном лагере на Севере, на территории Коми АССР. Затем, не имея юридического права вернуться в Узбекистан, был сослан в Казахстан. Из уст информаторов был собран ценный материал о злостных муллах в тюрьме, антигуманном обращении с духовенством в советском лагере, стойкости веры священников, державших мусульманский пост Ураза и читавших Коран даже на далеком Севере, на каторге (всего около 70 мусульман держали в лагере пост. Информация, что там были «какие-то иранцы» остается спорной. Возможно, речь идет об осужденных гражданах СССР – представителях курдской национальности или других кавказских народов).

По информации младшего сына муллы, Абдыфаттах Рабулова (1965 г.р. житель города Талдыкорган): «Отец рассказывал, что выжил в лагере только потому, что во-первых, бывшие с ним осужденные мусульмане узнали его высокий уровень знания религии и Корана, и стали ему помогать, иногда даже отдавать свой кусок хлеба. Во-вторых, благодаря своему необычному дару (видеть вещи сны) он предсказал и вылечил ребенка начальника колонии. Тогда его работу немного облегчили, иногда использовали вроде как медбрата: он показывал какие растения и травы в тех лесах надо использовать для исцеления от болезней. Ему увеличили суточную норму хлеба. Только поэтому он выжил». По воспоминаниям самого муллы, в тюрьме он никогда не расставался с маленьким Кораном, который прятал за пазухой. Мулла был убежден, что только по милости Всевышнего Аллаха ему удалось выдержать это страшное испытание своей судьбы.

Установлена связь мировоззрения муллы А.Расулова с традициями центральноазиатского ислама, органическая связь с суфизмом, учением йассавийа и накшбандийа, народным целительством и тюркской народной медициной. Примечателен указанный факт о том, что мулла благодаря природному дару и мудрости добился в сталинском концлагере должности помощника медбрата и вылечил благодаря суфийским методам сына начальника колонии.

Как уже отмечено, отбыв срок тюремного заключения, А.Расулов был вынужден поселиться в колхозе «Абай» Уштобинского района близ Талдыкоргана. Данная фигура местного ислама представляет интерес и как пример межэтнической гармонии. Узбекский мулла верил и признавался пастве, что жизненные неудачи отступили от него благодаря посещению в 1944 г. могилы казахского бия Ескелды би в Уштобе. Имам и вся его семья (в том числе супруга, по национальности уйгурка) в совершенстве владели казахским языком; с местными казахами он был связан и отношениями свойства («күда»), т.е. засватал дочерей

в казахские семьи. Перед смертью отказался от предложения похоронить его тело в Андижане, Узбекистане. В результате исследования выявлена высокая репутация муллы среди полиэтнического населения края, даже среди немусульман.

Характерен факт «подпольной религиозности» представителей советской казахской партийной номенклатуры, о чем говорят факты тайных посещений советского муллы Кари ака (А.Расулова) талдыкорганским секретарем райкома Алпысбаевым и другими коммунистами. 86-летняя вдова муллы Сара-апа (Раимова Сара Саумахановна, уйгурка, 1929 г.р.) вспомнила, что ее супругу приходилось оказывать ритуальные услуги семьям партработников тайно, ночью. При этом она помнит такое обстоятельство, что часто партработников и других известных коммунистов родные и близкие хоронили не в мусульманском саване, а в костюмах с нагрудными орденами и медалями. Тем не менее многие из них искренне уважали и почитали ислам. Рабочим и простым людям было проще, двери дома муллы были открыты в любое время суток.

В отличие от официальных партийных и государственных документов, полевые этнографические материалы, сведения устной истории позволяют дополнительно увидеть микроисторический срез, социальную и повседневную жизнь обычного человека из религиозной среды, а также способы самовывживания, каждодневные трудности, с которыми сталкивались члены конфессиональных общностей, дети и ближайшее окружение священнослужителей ввиду несоответствия своих взглядов и фактов прошлой биографии с официальной идеологией правящей партии.

В первые годы жизни в Семиречье узбек А.Расулов испытал тяжесть изнурительного колхозного труда, познал вдоволь нужду и различные унижение. О посещении могилы святого Ескелды-ата, т.е. достаточно интимный, сакральный факт своей ранней биографии мулла Расулов рассказывал только узкому кругу верующих, домочадцев, учеников. Событие реконструируется следующим образом. Однажды Абдулазиз, которому уже исполнилось 40 лет, услышал от местных стариков, что в этой местности похоронен Ескелды-бий, который почитается у казахов как «аулие» – святой. Воспитанный на традициях традиционного среднеазиатского ислама и суфизма, он не считал противоречащим исламу обряд «зиарат» – посещение и ночлег у могилы святого с целью получения благословения.

После тяжелого рабочего дня, тайно прижимая к груди маленький Коран, с которым не расставался никогда, Абдулазиз напрямик направился к мазару казахского святого. Долго читал там аяты Корана, молился Аллаху, выражал искреннее уважение аруахам... Как полагает сам мулла и его близкие, в ту ночь с благословения и дозволения Аллаха аруах Ескелды бия поддержал его, несмотря на то, что перед ним был гонимый судьбой человек чужого племени. Действительно, жизнь постепенно стала налаживаться, приходило облегчение, первые успехи и радости. Вскоре удалось перевезти из Андижана в Казахстан мать (позднее она была с почетом похоронена в Талдыкоргане). И все же «на Бога надейся, а сам не плошай»: приходилось трудиться в поте лица, стремиться выживать и духовно, и материально. Абдулазиз считал теперь главным в своей непростой судьбе сохранение в тяжких испытаниях веры в Бога (иман), терпения и смирения, а также необходимости по мере своих возможностей доносить истины ислама духовно осиротевшим людям.

В связи с либерализацией конфессиональной политики в СССР постепенно стали разрешать отправлять религиозные обряды, открывались мечети и церкви. Как уже сказано, долгое время в Жетысу Абдулазиз-ака был известен как чтец Корана, практикующий также целительство. Дар целительства впервые проявился у мальчика в 14 лет, когда он спонтанно понял как надо лечить заболевшего родственника. Такие способности, по его признанию, он унаследовал по материнской линии. Покойная мать сама была образованной, обучавшейся у пиров (учителей суфизма).

Через целительство Абулазиз встретил свою любовь и Богом данную супругу: у местных уйгуров Семиречья тяжело заболела, почти умирала дочь, никакие средства не помогали. Абдулазиз вылечил девушку. Радостные родители сказали: «Ты ее воскресил при помощи Священного Корана. Она – твоя суженая. Будьте благословенны и счастливы!». Кари-ака знал секреты лечения травами, другие тайны народной медицины, прибегая также к помощи своей интуиции и ясновидения. Как рассказывали информаторы, особенно он любил лечить детей, благословлять их.

В 70-80-е годы авторитет муллы в Талдыкоргане и за его пределами стал возрастать. Дом муллы стал своеобразным домом утешения и надежды. К мулле обращались за благословениями, советами, задавали вопросы об исламе и вере, особенно часто – в случае необходимости отправления мусульманских ритуалов, прежде всего *джаназа* – обмывания покойника и заупокойной молитвы. Многие люди надеялись на излечение от тяжелых и неизлечимых заболеваний, в том числе нервно-психических.

Пытаясь ответить на вопрос о секретах популярности наставника, так сказать, слагаемых успеха религиозного деятеля, мы поняли, что на авторитет влияет прежде всего настоящие знания и благочестие,

образ жизни, когда слова не расходятся с делами (казахская поговорка, высмеивающая плохих мулл: «Делай то, что говорит мулла, а не то, что он делает»). Мулла Абдулазиз-ака заслужил уважение мусульман Семиречья за то, что никогда не разделял мусульман на богатых и бедных, влиятельных и простых.

В этой связи необходимо признать, что в современной религиозной жизни стало нормой, мягко говоря, дифференцированное отношение к пастве. На взгляд многих современных имамов, духовно обслужить бизнесмена или бедную одинокую женщину – это две разные вещи. Как правило, для отправления обрядов в семье состоятельных мусульман, занимающих хорошие должности и т.д., едет сам главный имам, а к простым людям небрежно посылают кого-то из помощников, подвернувшихся под руку молодых сотрудников мечети. Народ Талдыкоргана помнит случаи, когда Кари-ака показывал личный пример, помогая бедным и страждущим, помогая им материально; агитировал и собирал людей для того, чтобы, к примеру, организовать похороны одинокого человека. Он говорил им: «Вам нужен *сауаб* (религ. «вознаграждение от Бога»)? Тогда давайте поможем этому бедному человеку».

Исследование показывает, что еще одной особенностью духовной деятельности Кари-ака было то, что он считал правильным доносить истины вероучения гибко, сообразно уровню и состоянию людей, конкретной аудитории. Даже в семье мулла, будучи принципиален в отношении моральных и базовых обрядово-бытовых предписаний ислама, все же не принуждал детей к намазу, буквальному следованию религии, ношению платков и пр. По словам дочери муллы Саадат Расуловой, отец не только не запрещал вступление в комсомол, полноценную светскую жизнь с пионерскими лагерями и пр., но и весьма поощрял их учебу в школе и социализацию.

Когда старший сын Рафик решил поступать в политехнический институт в Алма-Ате, отец стал вдруг очень молчалив и задумчив, искренне переживал за него, почти не выходил из мечети, а потом радовался исполнению своей мечты. Вместе с тем следует признать, что дети советского времени, кем были сыновья и дочери муллы Расулова, все же испытали на себе некую неполноценность от принадлежности своего отца к религиозной сфере. Это, по их собственному признанию, прямо отразилось на их биографии, не давало возможности сделать полноценную карьеру.

Тот факт, что в своей проповеднической деятельности мулла Абулазиз-кари облакал религиозные ценности в форму народной мудрости, житейских правил, делая акцент на общечеловеческих ценностях и национальных этических традициях, заслуживает особого внимания. Конечно, здесь сказалась и суровая реальность советской эпохи, когда не всегда было возможным открыто проповедовать ислам, порой это могло оттолкнуть людей от веры. Вместе с тем здесь можно видеть давние традиции и мудрость тюркского суфизма, его умение гармонизировать и интегрировать в единое целое теорию и практику, религиозное и светское, священное и обыденное. Иногда такого подхода не хватает современным проповедникам ислама, страдающим категоричностью, склонностью к спорам и приклеиванию ярлыков.

Также толерантность была возведена в тюркском региональном исламе в ранг важнейших принципов (редкие случаи вооруженных протестных выступлений под руководством ишанов в истории скорее были исключением из правила и чрезвычайной мерой, нежели фундаментальным принципом суфизма). Жизненный опыт, неординарная жестокая судьба, выпавшая на долю муллы, наверное, были лучшим учителем и ориентиром в его мировоззрении и практике. Еще в далеком лагере на территории Советской России исламский служитель реально столкнулся со Злом, не имевшим национального или конфессионального лица. Мулла видел, как страдали за веру и умирали не только мусульманские, но и христианские священники. Нередко жалость, человечность и помощь неожиданно для него приходили со стороны людей, весьма далеких от его традиции, языка и веры.

Как отмечено выше, важнейшим показателем уровня духовного лидера является (наряду со знаниями) его моральный облик, характер и реальные поступки и отношение к жизни, а не красивые слова и даже написанные им книги. Кстати, мулла Кари-ака не обладал особым красноречием, а также привлекательной внешностью. Но, видимо, именно реальная сила духа и реальные плоды его деяний заставляли людей идти к нему и уважать. Духовная биография Абдулазиза Расулова поучительна тем, что он принимал истины вероучения как прямое руководство к жизни, как свое подлинное кредо. Стоит признать, что муллы советского времени отнюдь не были идеальными, у многих страдал и интеллектуальный уровень, и – что особенно не простительно – не на высоте была нравственность (был и мотив обогащения, и пресмыкательство перед властью и органами государственной безопасности). Но среди них все же попадались неординарные, скромные и честные личности. И Кари-ака Расулов, как показывает анализ, относился к последней категории.

Муллу Абдулазиза-ака характеризовал добрый нрав, немногословность, скромность и терпеливость, умение прощать даже своих врагов. Когда с 90-х годов происходило оживление религиозной сферы, первые признаки демократизации, Кари-ака имел уже официальную должность имама в открытой его

титаническими усилиями мечети Талдыкоргане (на 7-ой улице – ныне ул. Биржан-сал) еще в советский период пришлось собирать подписи, обивать пороги кабинетов, писать в Ташкент и Москву, собирать добровольные пожертвования народа). Однако нашлись недоброжелатели, попросту говоря завистники, которые стали клеветать на аксакала, даже добиваясь обыска дома, снятия его с должности и т.д.

В интригах против А.Расулова соперники пытались использовать и этнический фактор: что, мол, какой-то там пришлый узбек возглавляет мечеть, когда есть «свои» (хотя постулат о том, что в исламе нет разделения на этносы и расы им был хорошо известен). Кари-ака предпочитал не вовлекаться в споры и препирательства, не злословить и не ругать своих врагов даже за глаза, поручая их Всевышнему Аллаху. Это характеризует высокую внутреннюю культуру духовного наставника и следования его Сунне Пророка. И все же не такие интриганы создавали общественное мнение казахского народа и мусульман Казахстана.

Представляет важность признание теологического образования и авторитета местного религиозного лидера не только паствой, но и со стороны тогдашнего казая, а затем верховного муфтия Казахстана Р. Нысанбаева, другими представителями казахстанского духовенства. По словам детей, супруги и учеников, Кари-ака искренне радовался государственной независимости, часто и с уважением произносил имя первого Президента Казахстана Нурсултана Назарбаева. Старейший религиозный деятель говорил, что благодаря дарованной Аллахом долгой жизни он, когда-то пострадавший за религиозные убеждения, смог теперь воочию увидеть плоды свободы и демократии; то, как в стране открываются новые мечети и медресе, как государство оказывает поддержку полноценному развитию ислама.

С провозглашением свободы совести и независимости Казахстана Кари-ака получил возможность открыто учить, давать уроки и наставления на дому, благословлял молодых имамов, отправлявшихся на учебу, в хадж и т.д. Как наследник традиций центральноазиатского тюрко-ханафитского ислама мулла Абдулазиз-ака еще в 80-е годы неоднократно совершил *зиарат* в Туркестан – к месту упокоения великих святых Ходжи Ахмеда Йассави, Арыстан-баб и др. А.Расулов также несколько раз ездил в Узбекистан, в Андижан, показать супруге и детям землю, где родился и вырос. Читал Коран на могилах отцов и дедов. Хотя сам говорил, что родни как таковой у него там не осталось, т.к. все родственники в Узбекистане, боясь за свою жизнь и благополучие, когда-то официально отреклись от него.

В 90-е гг. годы мулле Расулова стали приглашать на международные конференции по исламу, которые проходили в Алматы. Гости из Ирана подарили ему экземпляр Корана. Данный период характеризовался созданием независимого муфтиата, Духовного управления мусульман Казахстана и отделением республики от САДУМ. В доме у Абдулазиза Расулова в Талдыкоргане бывали в гостях многие известные религиозные деятели, в том числе верховный муфтий Ратбек-хаджи Нысанбаев, обсуждая животрепещущие вопросы религиозной жизни страны. Безусловно, это было признанием знаний бывшего советского муллы в области ислама, корановедения, традиций ханафитского мазхаба.

Светская жизнь, возрождение языка, казахской культуры, национальной истории также не оставило равнодушным аксакала. Примечательно, что Кари-ака принимал самое действенное участие в мероприятиях по увековечению памяти великих людей Семиречья, прежде всего Ескелды-бия. При строительстве мазара в честь Ескелды-баба Кари-ака давал мудрые советы и свое искреннее благословение. Похороны муллы Абдулазиза Расулова в г. Талдыкоргане в 2003 г. вылились в серьезное мероприятие, в котором участвовали тысячи людей. Жители города помнят, как даже перекрыли временно улицы, возникли непривычные для маленького городка транспортные «пробки». Дети и ученики выполнили завещание духовного учителя быть похороненным именно в Семиречье, на казахской земле; совершить все казахские обряды (раздать 40 чапанов и пр.) – в дань уважения народу, частицей которого он давно себя ощущал.

Участники экспедиции были удивлены тем, что от аксакала почти не осталось никаких памятных вещей. Сын объяснил так: «Буквально все разобрали на «*табарик*» (привычка забирать после смерти личные вещи старого или святого человека из веры в содержащуюся в них благодать – *авт.*)». Конечно, можно понять «духовную жажду» пришедших на похоронную церемонию людей, учитывая 100-летний возраст старца, тем более многие считали его не обычным, а святым человеком. И все же было жаль, что из-за небрежности и неопытности детей таким образом оказались утраченными многие ценные реликвии и личные вещи, принадлежавшие учителю, в том числе книги и старые экземпляры Корана (изданные в дореволюционной Казани и др.), а также родословная-шаджара.

По факту существования *шаджара* (по каз. «шежіре»; букв. с арабского переводится «дерево», т.е. генеалогия) мы можем предполагать, что заброшенный судьбой в Казахстан репрессированный андижанский мулла мог принадлежать к какой-то ветви ходжей – аристократических субэтнических групп в составе казахов, узбеков и др. тюркских этносов, ведущих свое происхождение от арабов-курайшитов, сподвижников Пророка и ранних распространителей ислама в регионе.

Другим примером духовного подвижничества и преданности идеалам ислама в коммунистический период может служить личность имама из Южного Казахстана Сыздыкова (Сыздиков) Абдукадира. В судьбах и характере обоих мулл-кари немало общего: оба были суннитами-ханафитами, суфиями и кари – знатоками Священного Корана, оба по документам узбеки, но по самосознанию и биографии их можно отнести к достаточно казахизированной части населения; оба аксакала, будучи долгожителями, увидели свет независимости и религиозной свободы.

Абдукадыр Сыздыков родился в г. Туркестане в 1912 г. в семье, принадлежавшей династии религиозных (суфийских) учителей, тесно связанных со школой Ходжа Ахмета Йассави и происходивших из узбекского (?) рода «шыракчы». По видимому, речь идет о местном клане ходжей, относящихся к хранителям традиции йассавизма (в то же время мы знаем, что позже они были тесно связаны с накшбандийским учением, также оказавшим большое влияние на центральноазиатский ислам).

По информации, полученной от нынешних прямых потомков имама в ходе поездки в г. Туркестан летом 2014 г. [2], отец изучаемой личности Сыддык и дед Саюп являлись хафизами тариката йассавийа. Здесь необходимо пояснить, что хафизом в исламской традиции называли мастеров чтения Корана наизусть. В данном случае интересно будет упомянуть, что на юге Казахстана, среди казахов, узбеков, туркмен и др. этносов Центральной Азии, чтущих имя и традицию суфизма в форме йассавизма, хафизами называли также декламаторов и чтецов «Хикметов» Йассауи. Их называли «*йассауи тарикатынын хафызлары*».

Биография религиозного деятеля из южноказахстанского городка Туркестан Кадыр-кари интересна для изучения как драматический жизненный путь религиозного человека и представителя религиозной династии (фамилии), жившего в эпоху атеизма и советского коммунизма. С одной стороны, ввиду изрядной советизации центральноазиатских социумов ко времени взросления изучаемой личности, К.Сыздыкову пришлось пройти обычный путь «советского» простого человека, окончив среднюю школу, затем завершивший ветеринарные курсы в г. Джамбуле (ныне Тараз).

Вернувшись в родной город Туркестан, работал по специальности. В 1938 г. был призван в Советскую армию. Подошел срок демобилизации, но пришла весть о Великой Отечественной войне. Так, потомственный член йасавийского тариката по воле судьбы стал участником Второй мировой войны. Примерно 7 месяцев он воевал с немецкими солдатами, был ранен и демобилизован в 1942 г. Оставшийся в живых фронтовик вернулся в Туркестан, обзавелся семьей, детьми. «Советский» аспект биографии муллы ярко иллюстрируют такие факты, как работа военруком в школе им. Ш.Ниязова в г. Туркестане, функция бригадира аульной бригады хлопководов, затем некоторое время К.Сыздыков был начальником фермы в колхозе Амангельды. Наконец, занятие мелкой розничной торговлей в своем крае.

Согласно опросам информаторов (потомков и учеников, краеведов), в 1953 г. когда К.Сыздыков занимал должность зав.фермой случился инцидент, свидетельствующий о конфликте его «советского образа жизни» и исламских убеждений. Коммунисты, узнав что К.Сыздыков является «намазханом» (т.е. читает ритуальный намаз), стали оказывать на него давление, добиваться, чтобы он оставил противоречащие официальной идеологии чуждые практики. По давлению местных атеистов, К.Сыздыков по собственной воле ушел с должности зав.фермой, т.к. для него вера в Аллаха и намаз были дороже всего.

Карьера советского имама-кари вкратце такова: еще в детстве Абдукадир был отдан на учебу к Тохта-молда (возможно Тохтасын) и в 12 лет уже выучил Священный Коран наизусть, став фактически «кари». Речь идет о т.н. «подпольном исламе» в регионах советского Востока. По оценочным данным, в советский период в СССР сеть незарегистрированных мечетей превышала количество официально признанных властями в отдельных районах более чем в 20 раз, а число духовенства, находившегося в нелегальных условиях в 3-4 раза превосходило официально признанных [3].

После возвращения с фронта, К.Сыздыков тайно возобновил свои занятия по исламу, восстановил в памяти забытое, брал уроки у Сыддык-молда. Таким образом, Абдукадир Сыздыков стал известным чтецом Священного Корана. В то же время исследование документов и полевых материалов показывает, что филологические знания в арабском, фарси и книжно-чагатайском «тюрки» у К.Сыздыкова были не на высоком уровне, чтению аятов Корана и таджвиду как особому искусству чтения Священной Книги он был обучен именно устно.

В связи с ослаблением прессинга на конфессиональную жизнь со второй половины 50-х гг., население Туркестана ходатайствовало перед властями об открытии центральной мечети, предоставлении народу больше религиозной свободы, писали в Москву. Среди активистов и инициаторов акций был К.Сыздыков, который помогал и собственными пожертвованиями, и ценными советами, убеждал других. Мусульмане Туркестана стали уважать Кадыр кари, его личность была уже известна в религиозных кругах, знакома представителям конфессиональных структур советской Средней Азии. Если брать лично-

ственный аспект, то Кадыр кари отличался набожностью, духовной углубленностью, по характеру был серьезным и немногословным, как того обязывает Сунна Пророка. Духовный учитель из Туркестана был чуток к проблемам бедных, сирот; сам показывал пример добровольных материальных пожертвований на благо мусульманской общины и беднейших ее членов. Это и есть опять слагаемые успеха.

Вовлечение Кадыр-кари Сыздыкова в официальную исламскую жизнь республики датируется 1956 г. Именно тогда он уже работал помощником имама в мечети Хылует (Хилват) в Туркестане, с которой связано оживление религиозной жизни в этой глубинке страны. Затем официально был назначен на иб-имамом этой мечети, в середине 80-х гг. Кадыр-кари Сыздыков стал работать в должности имама данной мечети. Необходимо отметить, что в соответствии с особенностями функционирования мусульманских конфессиональных органов в тот период (САДУМ с центром в Ташкенте, казиат в Казахстане), назначение имамом мечети Хылует в г. Туркестане проходило в форме выборов и единогласного решения местных религиозных авторитетов, состоявшего из 20 священнослужителей мечети и сопровождалось бюрократическими процедурами и бумагами.

В любезно предоставленных внуком изучаемой личности – Зайнутдином Кадыровым (магистром теологии, выпускником Исламского университета «Нур Мубарак» в г. Алматы) копиях документов и материалов к биографии К.Сыздыкова, содержится выписка из протокола собрания от 18 мая 1985 г. о результатах голосования актива мечети. Назначение имамом-хатибом туркестанской мечети Хильвет было также согласно документу (протоколу) о заседании «двадцатки» (20 служителей культа данного учреждения) от 14 февраля 1986 г., где названный «временно исполняющим функции имама», «добровольно служивший верующим» Кадыр-кари как лицо, оправдавшее доверие, назначается теперь постоянным имамом-хатибом данной мечети и регистрируется у Казията.

Среди изученных документов хотелось бы выделить письмо от «Правительства САДУМ» в Казахстане (казиат в г. Алма-Ате) от 3 марта 1986 г. за подписью казахстанского религиозного руководителя того времени Ратбека Нысанбаева, в котором официально подтверждено назначение имамом мечети «Хилват» г. Туркестана Кадыр-кари Сыздыкова. В письме говорится, что исламское руководство республики предоставляет свободу в выборе имама местным кадрам. В отношении кандидатуры Кадыр-кари сказано, что он «хорошо знаком вам, местный человек». По поводу уровня исламского образования замечено, что он «не обладает тюркской и арабской грамотой, является кари, устно выучивший целиком Куран-карим» (в оригинале: «Ал бұл кісінің сауаты түркі, араби жоқ, өзі кари, Құран кәрімді толығымен жатқа алған»). В данном обстоятельстве можно видеть ограниченность исламского просвещения советского времени ввиду неблагоприятных условий, господства атеизма и т.д.

В годы религиозного ренессанса, когда Казахстан создал свой независимый муфтият, Абдукадыр Сыздыков продолжал оставаться на должности имама мечети Хилват в Туркестане. Потомки и ученики, общественность Туркестана с гордостью припоминают тот факт, что во время исторического события – посещения мавзолея Ходжи Ахмеда Йассави в 1993 г. Президентом Казахстана Н.А. Назарбаевым и Президентом Узбекистана И.А. Каримовым главным имамом указанной мечети и шыракчы (смотрителем) великого мавзолея являлся именно Кадыр-кари Сыздыков, которому тогда уже перевалило за восемьдесят.

Знаток Священного Корана, имам, мусульманин, рожденный в эпоху царского колониального строя и власти генерал-губернаторов, затем повывавший тернии сталинизма, мировой войны, все трудности атеистической эпохи, гонений на религию и национальные права тюрков, благодаря дарованной Аллахом долголетию оказался свидетелем новой эры демократии, религиозной свободы, государственной независимости. Казалось, еще вчера он жил в обществе тотального унижения религии, глумления над верой, когда даже слово «мулла» у респектабельной части общества вызывало насмешку, презрение или страх. Казалось, убогое, полуполюгальное существование ислама будет длиться вечно. И вдруг словно произошло чудо: начинается подлинный ренессанс ислама, воздвигаются сотни мечетей, возрождается хадж в Мекку, а некогда гонимому властью Абдукадыру выпадает честь сопровождать Президентов двух государств региона во время их зиарата в Туркестан, открыто давать им традиционные *дуа* и *бата* – мусульманские благословения. Также в 90-е гг. Кадыр кари совершил хадж в Мекку в составе группы паломников из Центральной Азии и был на приеме у короля Саудовской Аравии.

В 80-90 гг. XX в. духовная деятельность Кадыр-кари в связи с общим ростом религиозности населения Казахстана интенсифицировалась. Так, ежегодно в месяц Рамадан он по поручению высшего религиозного руководства выполнял для народа сложный ритуал – чтение полного текста Корана в течение месяца во время намаза Тарауих, который составляет обычай «Құран хатым»; он посвящается Аллаху и является поминанием великих духов и предков. В те годы Кадир-кари уже подготовил своих учеников-чтецов Корана Садуакас кари и Бахриддин кари. Примечателен факт из нашего полевого материала о том, что в

90-гг. приверженцы тариката накшбандийа из аула Куш Ата близ Туркестана каждый год в Священный Рамазан посещали К.Сыздыкова, с желанием получить благословение, послушать Коран, советовались по религиозным вопросам, считая аксакала своим учителем. Умер почтенный имам в 90-летнем возрасте в родном г. Туркестане 21 декабря 2003 г.

Многие личности религиозных учителей, имамов современного независимого Казахстана считают себя прямыми или косвенными учениками, последователями Кадыр-кари Сыздыкова из Туркестана. Среди них Кенжеали Мырзабаев, работавший главным имамом мечети Хылует в 1995-1996 гг., ныне известный теолог, устаз, главный имам мечети «Төле би мешіті» в г. Алматы, директор республиканского института повышения квалификации имамов при ДУМК. Устаз Дайрабай, в разные годы занимавший должности областного имама Кызыл-Орды, руководивший мечетью в городе Алматы также считает, что встреча и уроки у Кадыр-кари дали много ценного для его духовного роста.

Исследование показало, что в лице К.Сыздыкова (как и А.Расулова) мы видим уцелевшего при коммунистах типичного представителя традиционного центральноазиатского ислама – духовной традиции с доминированием ханафитского мазхаба, связанного с матуридитским каламом (акида), богатым духовным наследием классического суфизма, идеалов тарикатов йассавийа и накшбандийа с их ценностями «ихсан» (искренность), «хикмет» (мудрость), «адаб» (этика, вежливость), акцентом на миролюбие, гибкость и толерантность.

Обобщая итоги полевого исследования, нам хотелось бы добавить, что в ходе поездок, интервью с представителями религии, простыми верующими, мы столкнулись с бытующим в массовом сознании стереотипом о том, что советские муллы были не очень сведущи в исламских науках и даже искажали религию. Известный талдыкорганский журналист и краевед, зам.генерального директора Алматинского областного телеканала «Жетысу», редактор популярной телепередачи на исламскую тему «Иманашар» Жумахмет Жайлаубаев в беседе с нами сначала также высказал это распространенное мнение, т.е. дал низкую оценку духовенства советского периода, но в то же время согласился, что необходимо изучать биографии и труды единичных хороших имамов той эпохи. Главный имам Талдыкорганской мечети «Нур» и вакил-имам (представитель) ДУМК по данному региону Алматинской области Серикхан Ахмадиев в интервью отметил, что сохранять историческую память и быть благодарным нашим предшественникам – это наш долг.

В этой связи мы хотим заметить, что, безусловно, советское поколение религиозных учителей (и не только ислама, но и других конфессий) не имели того высокого уровня теологического, мистического и др. знаний, которым обладали средневековые классики и даже уступали по определенным параметрам знатокам веры царского времени (хазретам, ишанам, ахунам в истории Казахстана). Мы согласны, что профессионализм мулл советской эпохи был также в целом ниже, чем у современных исламоведов Казахстана. Молодым амбициозным теологам и имамам XXI века, живущих в эпоху демократии, свободы религии, глобализации, интернета, посетивших Мекку, Каир, Стамбул, проучившихся в «Аль-Азхаре» и других ведущих исламских университетах мира, легко свысока посмеиваться над убогими муллами коммунистической эры.

Но в действительности справедливую оценку каждому поколению религиозных лидеров-имамов, следует давать, исходя из реальных обстоятельств каждой исторической эпохи. Есть суфийское изречение с глубоким философским смыслом: «Живая мышь лучше мертвого льва». Применяя его, мы хотим сделать следующее заключение: в эпоху советского атеизма от «львов» ислама, как Абу Ханифа, Бухари, Йассави, Бахауддин и др. уже не было особой пользы. Зато маленькие «живые мыши», т.е. обычные личности имамов-хатыбов, «подпольные» чтецы Корана, аульные муллы и даже полуграмотные бабушки-мусульманки (например, «абыстайки» в Советском Татарстане) стали реальными бойцами ислама.

В крайне неблагоприятных для религии социальных и политических условиях эти личности отстаивали плацдарм для религии в чудовищном окружении безбожников, передавали следующему поколению крупинки знания и благочестия, которыми они обладали. Поэтому однозначно, что необходимо всегда отдавать дань уважения представителям ислама, которые в труднейшие годы коммунистического режима, в атмосфере всеобщего презрения к религии, давления и дискриминации сохранили веру (иман), творили благие деяния в духе Сунны Пророка (амал), благоговели перед авторитетом Священного Корана, учили его вечные аяты и обучали этому других.

1 Главные информаторы: вдова А.Расулова – Сара Раимова, 1929 г.р., младший сын А.Расулова - Расулов Абдыфаттах, 1966 г.р., жители г. Талдыкоргана. // Полевые материалы авторов. Январь, июль 2014 г.

2 Главные информаторы: сын К.Сыздыкова – Сыздыков Марипжан, 1964 г.р.; житель г. Туркестан, внук К.Сыздыкова – Зайнутдин Кадыров, 1988 г.р., выпускник исламского университета, магистр теологии, проживает г. Алматы, // Полевые материалы авторов. Май, 2014. г. Алматы; июль, 2014. г. Туркестан.

3 Ермаков И.А. Ислам в культуре России. – М., 2001. - С. 434.

Түйіндеме

Ғылыми-далалық экспедициялар барасында жиналған айтылған тарих материалдары бойынша кеңестік Қазақстанның ислам қайраткерлерінің дүниетанымы мен практикасының ерекшеліктері зерттеледі. Мысал ретінде А.Расулов пен Қ.Сыздықовтың өмірбаяндары талданған. Далалық зерттеулер нәтижесінде мәліметтер ұрпақтары мен шәкірттерінен, жергілікті имамдар мен өлкетанушылардан алынды. Діни жетекшілердің (имамдардың) сол замандағы қызметтерінің мынадай ерекшеліктері анықталды: заңдық және діни құқықтарының шектелуі, ғибадат-рәсімдерді атқарудан бас тартуға мәжбүрлену, біліктілігін арттыруға, ілімді және Құранды ашық насихаттауға мүмкіндіктері болмауы т.б. Материалдар кеңес дәуірінде исламды ұстану мен оқытудың жартылай жасырын тәжірибесі болғанын растайды. Авторлар кеңес дәуірінде қолайсыз жағдайларға қарамастан әжептәуір білімі бар және беделді молдалар болғанын және олардың қызметін зерттеу қажеттігін мәлімдейді.

Тірек сөздер: айтылған тарих, дәстүрлі ислам, Кеңес өкіметі, атеизм, дін уағыздаушысының тұлғасы, Құран, имам, мешіт, суфизм мұрасы

Summary

On the basis of Oral History materials collected in the course of scientific field expeditions, authors studied the features of Islamic views and practices of Soviet Kazakhstan's preachers. As an example, it were taken biographies of Imams A.Rasulov and K. Syzdykov. Materials and information during the field study were collected from the descendants, pupils, local imams and local historians. Such features of activities of religious leaders (imams) of Soviet era are clarified, as limiting their legal and spiritual rights, forcing the abandonment of religious rituals, moral humiliation, deprivation of opportunities to improve their skills, openly preach the teachings of the Quran. Material shows a semi-legal practice and teaching Islam in the Soviet period. The authors believe that, despite the adverse conditions in the Soviet period there were still quite educated and influential persons of mullahs, so they must be respected and we needed to study their actions.

Keywords: Oral History, traditional Islam, Soviet government, atheism, personality of religious preacher, Quran, imam, mosque, heritage of Sufism

УДК: 31-7 (573)

К ВОПРОСУ О ПРОСТРАНСТВЕ ИСЛАМА В ПЕРИОД ПРИСОЕДИНЕНИЯ СРЕДНЕГО ЖУЗА

А.П. Ярков – директор Института гуманитарных исследований Тюменского госуниверситета,
д.ист.н., профессор, Тюмень, Россия

С рубежа XVIII-XIX вв. расширялись территории страны, где наряду с буддистами и «язычниками» проживали мусульмане, имевшие местные отличия не только в ритуалах. Данные факторы нельзя охарактеризовать однозначно, так как, они зависели от социального и политического контекста, в том числе, обострения чувства собственной идентичности мусульман, степени их включения в трансформационные процессы в регионе; их отношения к России, как стране с преимущественно православным населением. Но ситуация менялась: если в 1795 г. мусульмане составляли 5% к общему числу населения страны (согласно V ревизии), то в 1834 г. этот показатель приблизился к 9% (согласно VIII ревизии). Ревизии были единственным крупным источником информации о народонаселении. Правда они учитывали только податное население, то есть платящее подушный налог.

Существовали местности с преимущественно мусульманским населением. Так, с 1820-е гг. земли, по которым кочевали казахи, вошли в состав Областей оренбургских и сибирских киргизов Оренбургского и Сибирского (с 1822 г. – Западно-Сибирского) генерал-губернаторств.

Ключевые слова: Россия, мусульман, народ, процесс, регион, генерал-губернаторства, население, православие, казахи, область

С рубежа XVIII-XIX вв. шло расширение территории страны, где наряду с буддистами и «язычниками» проживали мусульмане, имевшие местные отличия не только в ритуалах. Данные факторы нельзя охарактеризовать однозначно, ибо зависели от: социального и политического контекста, в т.ч. обострения чувства собственной идентичности мусульман, степени их включения в трансформационные процессы в регионе и в умме; их отношения к России, как стране с преимущественно православным населением. Но и здесь ситуация менялась: если в 1795 г. мусульмане составляли 5% к общему числу населения страны (согласно V ревизии), то в 1834 г. этот показатель приблизился к 9% (согласно VIII ревизии). Ревизии были единственным крупным источником информации о народонаселении. Правда они учитывали только податное население, то есть платящее подушный налог [1].

Существовали местности с преимущественно мусульманским населением. Так, с 1820-е гг. земли, по которым кочевали казахи, вошли в состав Областей оренбургских и сибирских киргизов Оренбургского и Сибирского (с 1822 г. – Западно-Сибирского) генерал-губернаторств. И здесь, заметим, административно-территориальная и хозяйственная сегментация, сложившаяся в Среднем жузе после реформы, способ-

ствовала усилению межродового политического напряжения. Именно после реформы 1822 г. в Среднем жузе земельный вопрос, не стоявший так остро прежде, стал определять и политические междуусобия. По «Уставу о Сибирских киргизах» маршруты кочевания и пастбищ стали тесно привязаны к новому административному делению (аул-волость-округ) [2].

К Омской области в 1822 г. присоединены 8 казахских внешних округов, а в 1854 г. одна часть этой территории вошла в состав Области сибирских киргизов, а другая – в Семипалатинскую область. С другой стороны Петропавловск и Семипалатинск не входили в состав Омской области, а были, еще ранее, присоединены к Тобольской и Томской губерниям. В целом все эти регионы бывшего Среднего жуза в первой половине XIX в. в российских источниках получили наименование как место проживания «казахов Сибирского ведомства. В регионе, входившем сначала в Омскую область, а потом в Область сибирских киргизов [3] проживало не только казахское население, но также татары, башкиры, выходцы из Средней Азии и другие. Сами по себе эти этнические группы были представлены разнообразными социальными категориями, которые в ракурсе имперских отношений преследовали свой интерес. Имперские институты и аппараты управления также были помещены в глубокий контекст окружающей их конфессиональной, этнической и социальной обстановке. С этой точки зрения мотивы поведения отдельных субъектов империи, как и характер их взаимодействия с административными структурами можно понять, только исследуя индивидуальную (субъективную) или групповую логику поведения, которая не была проявлением некоего обобщенного (например, от лица казахов) и, тем более, однозначного ответа на политику империи. Как замечено: «...нерусское население обычно рассматривало то, что предлагали ему власти – обращение в христианство, русское образование, цивилизацию – как нечто большее и одновременно нечто меньшее по сравнению с тем, что видели в этом сами власти» [4].

Сказанное хорошо иллюстрирует деятельность татарских мулл среди номадов-единоверцев. Став проводниками российского влияния в Степи, они восприняли миссию «не иначе, как распространение религии среди некультурного среднеазиатского населения» [5].

В дальнейшем такая установка татарских мулл и критика их действий российскими политиками и учеными породили распространенное мнение, согласно которому казахи считались «ненастоящими» мусульманами. Соответственно, ставилась задача разработки широких мер по борьбе с «исламизмом» и «татаризацией» Степи [6].

Политика государства по отношению к исламу в тот период претерпела существенную трансформацию, вобрав в себя целый спектр проблем [7]. Так, в середине XIX в. Степь стала одним из «испытательных полигонов» в деле корректировки правительственного курса: татары были включены в число «уважаемых врагов» империи, а среднеазиатское влияние объявлено вредным и угрожающим для сохранения безопасности края [8]. Негативная реакция на информацию, например, о мусульманском «фанатизме», пробуждала многовековые стереотипы, углублявшие социальный и психологический антагонизм между «русским центром» и населением, типизировавшимся с помощью терминов «азиат», «мусульманин», «татарин», попадающих в обобщенно-политическую категорию «зла». Вполне возможно, что государственные идеологи «стремились представить татар потомками монгольских завоевателей и, исходя из этого, в отношении их культуры вели более жесткую политику преследования» [9].

Как справедливо замечено, одновременно могло сосуществовать несколько линий: агрессивная, отличавшаяся стремлением государства к насильственной ассимиляции или к сегрегации мусульман на основе господствующих идеологий и прагматическая, гибкая, для которой характерно желание обеспечить стабильность на периферии империи «методами сотрудничества с мусульманскими элитами и относительной терпимости к исламу» [10]. Тем более что поиск компромисса между разными субъектами права сложен: предшественники сибирского генерал-губернатора Г.Х. Гасфорда, по мнению П.П. Семенова-Тян-Шанского: «...делали очень крупную ошибку, прививая усиленно и искусственно мусульманство к не вполне утратившими свои древние шаманские верования и еще мало проникнутым учениям Магомета киргизам и снабжая их султанов и их аулы татарскими муллами из Казани» [11].

Заблуждались, полагаем, не только чиновники, но и Ч.Ч. (М.-Х.) Валиханов – внук хана Аблая. Он был знаком с детства с догматикой ислама, окончив мектебе. Во время же учебы в Омске воспринял многое из вестернизированной культуры, первоначально сохраняя приверженность своим этническим и религиозным традициям. Попутешествовав по Сибири и Центральной Азии, ознакомившись с региональными особенностями, рассуждал – что лучше: «Прежнее невежество, чуждое религиозной нетерпимости, или современное татарское просвещение?». Вот его мнение: «...чем дальше от татар, тем менее в киргизах фанатизма, хотя тут они живут под влиянием среднеазиатских владений, которые мы привыкли считать гнездами изуверства ... бухарские муллы менее опасны, чем татарские».

Оценка спорная, если не радикальная. Пожелания Валиханова соплеменникам: обрести «общемусуль-

манский тип» исходили из субъективных ощущений. Сибирский и поволжский варианты ислама были менее политизированы, нежели то, что существовало в Ферганской долине. Понятно это было Санкт-Петербургу, видевшего мировую и региональную «картину», учитывая весь спектр внешне и внутривнутриполитических проблем.

Одним из непосредственных участников событий стал ахун Петропавловска Сираджад-Дин ибн Сайфулла ал-Кызыльяри. Он многие годы стоял во главе уммы Петропавловска, имел огромное духовное влияние на степняков, был значимой фигурой для исламского сообщества Волго-Уральского региона и Сибири. Ставя высоко представления о религиозном благочестии, он в то же время вел себя как весьма лояльный к имперскому порядку человек, хотя его фигура неоднозначна. Он выходил за пределы имперских отношений и становился, с одной стороны, участником изолированного мусульманского дискурса, а с другой – потенциальной угрозой для властей, «очевидным» противником государственных проектов в Степи. Трансформация включала не только попытки подключить его к антитатарскому и антиисламскому дискурсам империи, но и дискредитировать – как должностное лицо, представив его в глазах уммы провинциальным мошенником, использующим этот пост для личных выгод. Тому способствовали обстоятельства: ОМДС не могло эффективно влиять на местное самоуправление, а ахун, будучи проводником курса муфтията, стал «заложником», обретая как друзей, так и врагов [12].

Поддерживая в ряде случаев подобных лиц в приграничье, но, одновременно, не разделяя желания ОМДС распространить влияние на всю Степь, власть ограничила фанатизм, шедший через границу, по другую сторону которой существовали еще (по тому времени) мощные (в т.ч. в военном, политическом, культурном отношении) центры влияния на североказахскую умму – Бухарское, Хорезмское, Кокандское ханства, где исламская религия господствовала. Якобы, воплощаемая там идея халифата привлекательна для тех в российской умме, кто не понимал разницу между обстоятельствами времен пророка Мухаммада и XIX в.

Ч.Ч. (М.-Х.) Валиханов писал: «Мы не знаем и не можем понять, что имело в виду русское правительство, утверждая ислам там, где он не был вполне принят самим народом». В других случаях он солидарен с желанием российских властей отделить: «Киргизскую степь от ведомства Оренбургского муфтия, как народ различествующий от татар по исповеданию веры», предлагая «назначить особого областного Ахуна, который бы состоял, подобно советнику от киргиз, при общем присутствии областного правления». Совпадало и суждение о необходимости контролировать миссионеров: «Не позволять ишанам и ходжам, приезжающим из Средней Азии, и татарским семинаристам жить в кочевьях киргиз без определенных занятий и иметь строго наблюдение, дабы они не образовывали между киргизами дервишских и мистических обществ подобно тем, которые существуют теперь в Баян-Аульском и Каракаралинском округах» [13].

Вариант поддержки госвластью менее радикального адатного ислама оказался понятен (и богословски объясним) многими «алимами Поволжья. Эта линия была выбрана для укрепления влияния среди мусульман Среднего жазы (уже пришедших «под длань российской короны»), или еще находящихся «на расстояниях» их единоверцев из Старшего и Младшего жузов. В прочем стоит заметить, что к тому времени ОМДС исключено из внешнеполитического контекста Степи. Реформа 1822 г. ослабила власть тамошней элиты (отмена ханской власти), а юго-восточные границы империи стали более безопасны. Таким образом, уменьшилась нужда для дипломатической работы муфтиев. Это намерение выражали не только региональные власти, но и сам император [14]. События рубежа XX-XXI вв., к сожалению, показали правоту высших царских чиновников, оценивавших ситуацию с позиции геополитики, как и, увы, ошибочность взглядов Валиханова.

Существовала и «другая напасть»: лишь вмешательством Николая I пресечена попытка Г.Х. Гасфорда изобрести для принявших российское подданство кочевников: «...новую религию, приспособленную к условиям их жизни и соответствующую русским государственным интересам».

Определяя догматы новой религии, Г.Х. Гасфорд писал: «...нужно принять за их исходную точку ту религию, которая была старым заветом закона божия, а именно еврейскую, очистив ее от талмудических толкований и реформировав в духе христианств, то есть присоединив к заповедям и учениям Моисея многие догматы христианской религии» [15].

Царь, более разносторонне образованный (имевший и квалифицированных советников), начертал резолюцию на проекте сибирского генерал-губернатора: «Религии не сочиняются, как статьи закона», но не смог одномоментно разрешить все противоречия в системе управления территориями со значительным (и компактно расселенным) мусульманским населением, к тому же по окраинам все более расширяющейся империи.

Непонимание различий приводило к тому, что правовые нормы и понятия, характерные для РПЦ,

переносились на ислам. Так, в 1828 г. Министерство внутренних дел, решая вопрос о выборе наиболее удачного места в размещение мечетей, предложило распространить на мусульман закон от 1817 г. по которому запрещалось строить церкви в деревнях в любых местах кроме площадей [16].

1 Кабузан В.М. Распространение православия и других конфессий в России в XVIII начале XX в. (1719-1917 гг.). – М., 2008. – С. 171.

2 Martin V.Kazakh Chinggisids, land and political power in the nineteenth century: a case study of Syrymbet // Central Asian Survey. – 2010. – Vol. 29. – №.1. – P. 81-82.

3 Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии (XVIII – 60-е гг. XIX в.). – М., 1980. – С. 140-141, 150.

4 Верт П.В. От «сопротивления» к «подрывной деятельности»: власть империи, противостояние местного населения и их взаимозависимость // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: антология / сост. П.Верт, П.С. Кабытов, А.И. Миллер. – М., 2005. – С. 66-67.

5 Frank A.J. Volgo Tatars and the «Islamization» of Muslim Nomads: A Reverse Angle on Russia's «Civilizing Mission» (неопубликованная рукопись).

6 Батунский М.А. Россия и ислам. – Т. 2. – М., 2003. – С. 275-277.

7 Ремнев А.В. Российская империя и ислам в казахской степи (60-80-е годы XIX в.) // Расы и народы: современные этнические и расовые проблемы. – Вып. 32 / отв. ред. С.Н. Абашии, В.И. Бушков. – М., 2006. – С. 238-277.

8 Там же. С. 243-244.

9 Батунский М.А. Россия и ислам: [в 3 т.]. – Т. 2. – М., 2003. – С. 207.

10 Каппелер А. Две традиции в отношениях России к мусульманским народам Российской империи // Отечественная история. – 2003. – №2. – С. 130; Он же. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад. – М., 2000. – С. 193-198. О прагматической линии см.: Султангалиева Г.С. «Татарская» диаспора в конфессиональных связях казахской степи (XVIII – XIX вв.) // Вестник Евразии. – 2000. – №4.

11 Семенов-Тянь-Шанский П.П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856–1857 гг. // Мемуары: [в 2 т.]. – Т. 1. – М., 1946. – С. 51.

12 Шаблей П.С. АхунСираджад-Дин ибн Сайфулла ал-Кызыльяри у казахов Сибирского ведомства: исламская биография в имперском контексте // AbImperio. – 2012. – № 1. – С. 175–208.

13 Валиханов Ч. Ч. Собр. соч.: [в 5 т.]. – Алма-Ата: Т. 2. 1961. – С. 99; Т. 4. 1985. – С. 414, 518, 528.

14 Steinwedel C. How Bashkiria became a part of European Russia, 1762–1881 // Jane Burbank, Mark von Hagen, and Anatoly Remnev, eds. Russian Empire: Space, People, Power, 1700–1930. – Indianapolis, 2007. – P. 102.

15 Из истории казахов: науч.-попул. сб. / сост. С. Ешмухаметов, С. Жакеев. – Алматы, 1999. – С. 185–186.

16 Выписка из отчета Министра внутренних дел за 1828 г. // Журнал МВД. – 1829. – Кн. 1. – С. 204.

Түйіндеме

Мақала авторы Ресейде XVIII-XIX ғғ. мемлекет аумағының кеңейе бастағанына назар аударып, елде будда дінінің өкілдерімен қатар мұсылман діні өкілдері де салт-дәстүрлерге өз ерекшеліктерімен келгенін баяндайды. Автор мақалада келтірілген факторлар біржақты сипат алмай, оның астарында әлеуметтік және саяси мәселелер тұрғандығын алға тартады, соның ішінде мұсылман діні өкілдерінің аумақтағы трансформациялық үрдістерге біртіндеп еніп, олардың негізінен православие өкілдері мекен еткен Ресейге қарым-қатынасы мен көзқарасының өзгеше сипат алуы жөнінде мәліметтер берген. Алайда, егер: 1795 ж. елдегі халықтың жалпы санының 5%-ын мұсылмандар құраған болса (V ревизияға сәйкес), ал 1834 ж. бұл көрсеткіш (VIII ревизияға сәйкес) 9%-ға жақындай түсті Ол кезінде ревизиялар халықтың тұрғындары жөніндегі ақпараттың негізгі көзі болғанын айту қажет.

Жергілікті халықтың басым көпшілігін мұсылмандар құрайтын елді мекендер болғанын да айтқан жөн. Сонымен, 1820 жылдан қазақтар көшіп-қонған жерлер Орынбор және Сібір облыстарының аумағы (1822 жылдан Батыс Сібір) генерал-губернаторлығына енген.

Ключевые слова: Ресей, мұсылмандар, халық, үрдіс, аймақ, генерал-губернаторлықтар, қазақтар, облыстар

Summary

From the border of XVIII-XIX vv. territories of country broadened, where moslems having local differences not only in rituals lived along with buddhists and "pagans". These factors can not be described simply, because, they depended on a social and political context, including, intensifying of sense of own identity of moslems, degrees of their plugging in transformation processes in a region; their attitudes toward Russia, as country with the mainly Orthodox population. But a situation changed: if in 1795 moslems were 5 % to the incurrence of population of country (in obedience to V of revision), then in 1834 this index was approached by 9 % (in obedience to VIII of revision). Revisions were an only large information generator about a population. True they took into account a податное population only, id est paying a poll-tax.

There were localities with a mainly moslem population. So, with 1820th earth Kazakhs were a nomad on that entered in the complement of Areas Orenburg.

Keywords: Russia, moslems, people, process, region, governor generals, population, Orthodoxy, Kazakhs, area

ПРОМЫШЛЕННЫЕ ПРЕДПРИЯТИЯ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ ПО ОБРАБОТКЕ ЖИВОТНОВОДЧЕСКОГО СЫРЬЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Т.А. Тулебаев – *д.и.н., профессор кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения КазНУ имени аль-Фараби*

На сегодняшнем этапе развития независимого Казахстана инновационно-промышленное развитие страны получило все более яркую актуальность. В стране создаются предприятия по обработке животноводческого, земледельческого и минерального сырья. В статье изложены результаты исследования истории обрабатывающей промышленности второй половины XIX – начала XX века. История этих предприятий отличаются своеобразным сходством с процессом становления и развития обрабатывающей промышленности начала XXI века.

Ключевые слова: предприятия, обрабатывающая промышленность, мелкотоварное производство, мануфактура

Колонизация Туркестанского края Россией и проникновение сюда капиталистических отношений, строительство Сибирской и Оренбургско-Ташкентской, а также Среднеазиатской железнодорожных линий изменило характер животноводства и земледелия - основных отраслей экономики края. Например, часть скотоводства стала переходить к оседлости, к стойловому и полустойловому содержанию скота, заготовке кормов для скота путем сенокошения и т.д. Это в известной мере стабилизировало развитие животноводства, способствовало превращению региона в район товарного скотоводства, создавало благоприятные условия для развития обрабатывающей промышленности. В 1903 году в Семиреченской области ремесленно-промысловой деятельностью по обработке животноводческого сырья занимались 3377 человек [1], а в 1910 году в Сырдарьинской области обработкой животноводческих продуктов для рынка занималось 4011 человек [2].

Ведущее место в группе производств по обработке сырья животного происхождения в Южном Казахстане принадлежало кожевенному делу. Кожевенное производство существовало в Туркестане задолго до присоединения края к России и до конца 70-х годов имело кустарный характер [3].

В 1870-1871 гг. в Семиреченской области работало 8 кожевенных предприятий [4], а в Сырдарьинской области в 1872-73 гг. - 12 [5]. Они сосредотачивались в основном в городах. Колебания суммы производства в городских и сельских заведениях очень резкое. Например, в двух сельских заведениях Сырдарьинской области было выработано изделий в одном 2000 рублей - в год, а в другом - 300 руб. с одинаковым количеством рабочих. В целом кожевенники Сырдарьинской области пока еще находились на уровне становления, поэтому по сумме производства отставали от Семиреченских. Но они образовывались на капиталистической основе и такие как Семиреченские заведения постепенно приобретали капиталистический характер. В целом с 1886 по 1909 гг. кожевенные заведения Южного Казахстана выросли в 2,2 раза, увеличили численность рабочих отрасли в 2,6 раза, а сумму производства в 5,5 раза [6].

Как показывает источниковедческий анализ, некоторые заведения временно прекратили работу, что связано было с ремонтом и переоборудованием и т.д. и вновь действовали, а некоторые не выдерживали конкуренции. В начале XX века рост кожзаведений стабилизировался. Этому способствовало проникновение товарно-денежных и капиталистических отношений, в котором значительную роль сыграла Оренбургско-Ташкентская железная дорога и развитие других отраслей обрабатывающей промышленности, товарного земледелия и скотоводства.

Многоукладность хозяйственной жизни края наложила свой отпечаток и на кожевенные заведения. Ремесленное производство кожевенных изделий оставалось основной формой промышленности кочевого населения. Оно существовало и у оседлого населения, но в более совершенствованном виде. В период проникновения капиталистических отношении отдельные ремесленные кожевенные предприятия постепенно превращаются в мелкотоварные и типа капиталистической кооперации. Они управлялись выборными аксакалами. В 1880 г. таких заведений насчитывалось в г. Туркестане – 2 [7]. Они находились в особом, расположенном за городской территорией помещении и производили выделенные кожи на сумму 2015 рублей. На наш взгляд, это есть скрытая, сохранившая в себе традиции цеховых организаций, форма товарного производства.

В 1875 году в станице Алматинской работала мануфактура купца А.Кулькина. Она состояла из двух отделений, трех мастерских: сапожной, отделки кож, овчинной и имела водяной двигатель. Здесь производилось в год разнообразных кожевенных товаров: овчин, юфти, вырсков, опойков, сыромяты, а также сапог на 29638 рублей. Мастерских было - 14, а чернорабочих - 5 [8].

Национальный и социальный состав не только рабочих, но и владельцев предприятий был разнообраз-

ным. Из обследованных нами по личным ведомостям владельцев 14 кожевенных предприятий Семиреченской области 1887 года 7 принадлежали купцам, 3 - мещанам, 2- офицерам (I - подполковнику, I - унтер-офицеру), I - отставному писарю и I - крестьянину. Среди них преобладали русские, но были также казахи, уйгуры и киргизы. Из 14 кожевенных выделялись 3 заведения, в которых работали от 8 до 21 человек и производили товаров на сумму выше 10000 рублей в год[9]. Все они были мануфактурными. Среди них - заведение Сыромятникова имело в себе черты заводского производства.

Кожевенные предприятия располагались в основном на берегах арыков, рек, в которых отмачивались и промывались кожи. Выделка кож производилась в жилых избах или специально сделанных деревянных, землебитных, каменных и из сырцового кирпича зданиях. Использовались в основном золильные, дубильные и мочильные чаны, красильные котлы, верстаки и лари для промывки кож. На многих предприятиях технологические операции производились в одной и той же посуде [3,238]. Местные кожевники зачастую вместо чанов пользовались обложенной кирпичом или обмазанной алебастром, а иногда просто вырытыми ямами. Котлы употреблялись для варки красок. Промывка кожи производилась а основном ручным, реже барабанным способами. Способ мездрения был тоже ручным. Только на отдельных заводах прокатка кожи производилась специальными машинами, которые в основном приводились в движение руками. Так как большинство кожевенных заводов при дублении пользовались таловой корой и кермеком (корнем ревеня) для их размельчания при заводах существовали специальные приспособления - самодельные толчеи, приводимые в движение водяным колесом или же конным приводом.

На заводах сырая кожа подвергалась целому ряду механических и химических воздействий, причем существовало несколько способов выделки кож. Основной, характерной чертой обработки кож, среди других отраслей обрабатывающих продукты животноводства, являлось многообразие вспомогательных материалов, которые состояли из более 20-ти наименований. На покупку этих материалов уходила значительная часть расходов кожевников по сравнению с другими отраслями обрабатывающей промышленности. Например, 1913 году для заводов 5-ти уездов Южного Казахстана и Северной Киргизки приобретение этих материалов обошлось в 98664 рубля [3, 229]. Много приобреталось на месте, но были и такие препараты, которые привозились из центральной России, Сибири и даже из-за рубежных стран. Например, сандал, черный купорос, квасцы покупались в Ирбите, деготь и рыбий жир привозились из Сибири.

Со сдачей в эксплуатацию Оренбургско-Ташкентской железной дороги Сырдарьинская область перешла на дубильные экстракты, "получаемые из Гамбурга через Либаву, Варшаву и Ригу, не расставаясь в то же время с употреблением коры" [10].

Процесс производства был длительным и трудоемким. Особо примитивным был он в мастерских местных кожевников, где выделялись меха, юфть, опойка, козловые и бараньи кожи, замши, гузари, сауры.

Более совершенной была выделка кож в специально устроенных мастерских и заводах, хотя они тоже требовали тяжелой и продолжительной работы кожевников. Общий характер оборудования и инвентария таких кожевенных заведений Южного Казахстана и Северной Киргизии в конце XIX - начале XX вв. отражал однотипность техники обработки кож по всей стране. В Центральной России и в Сибири наблюдается почти такой же процесс производства [11-14].

На предприятиях изготавливались подошвенные, выростковые, полувывростковые, красные и черные конина, козлины и бараньей кожи, юфть, сыромятины, опойки. Преобладала, обработки кожи крупного рогатого скота. На заводах Сырдарьинской области обрабатывались также и верблюжьей кожи [3, 223]. Сравнительно разнообразные и хорошие товары делались в более крупных, расположенных в городах предприятиях.

На отдельных заводах продавались остатки, полученные при выделке кож (шерсть, стружки, мездра). Они поступали в клееваренные заведения. Последних было в 1913 г. в Семиречье - 2.

Весной 1917 года всероссийское общество кожевенных заводчиков (ВОКЗ) сделало попытку собрать сведения о числе кожевенных заведений в России. Они были получены из разных источников, но основным материалом являлись данные интендантства. По этим данным в Сырдарьинской и Семиреченской областях в 1916 году работали 65 заведений [11, 10].

Еще одной широко распространенной отраслью являлось шерстомойное производство. На наш взгляд, темп роста шерсто-мойного дела во многом зависел от характере развития шерстяного производства в центре страны, особенно в губерниях Симбирской, Рязанской, Тамбовской, куда непосредственно доставлялась шерсть Южного Казахстана [3, 165]. В конце XIX - начале XX вв. в шерстяной промышленности России происходил процесс концентрации производства. Как показано в исследовании Б.А. Бовыкина, сумма производства шерстяной промышленности в 1908 г. по сравнению с 1890 годом возросла в 2,3 раза [15, 75-81]. В развитии крупных шерстяных предприятий России немаловажную роль играли экономиче-

ские связи с Казахстаном, основным регионом скотоводства. Но широкий вывоз с территории Казахстана в центр России крупным предприятиям шерсти в чистом и немытом виде надолго задержало появление и развитие предприятий по изготовлению шерстяных товаров в самом крае. Но с другой стороны, оно способствовало появлению шерстомоечных заведений, потому что перевозка немытой шерсти для предпринимателей стоила дорого, "так как из сырой немытой шерсти чистой получается от 50% до 60%" [3, 164-165]. Проследившая в источниках данные о шерстомойках Южного Казахстана, можно сказать, что развитие их было спазматическим: они то появлялись, то исчезали.

В 1895 году шерстомойки Сырдарьинской области были сосредоточены в г.Чимкенте. Здесь на 4 заведения с суммой производства в 24500 рублей работало 120 человек [16, 32-39].

В 1904 году в Семиреченской области существовала одна шерстомойка, которая находилась на укреплении Бахты Лепсинского уезда [17]. Она принадлежала торговому дому "Братья Михаил и Василий Асеевы" и по количеству рабочих стояла на первом месте (100 человек), а по годовой сумме производства - 75000 рублей отстала только от одного винокуренного завода области.

А в 1910 году в Сырдарьинской области работало 7 шерстомойных заведений с общим количеством рабочих 402 человека и суммой производства 18860 рублей. Городские шерстомойки были более крупными. Например, из 7 шерстомоек 3 работали в г. Аулиеате, но и по количеству рабочих и по производительности они были более чем в 5 раз выше чем 4 сельских в Чимкентском уезде.

Как отмечают исследователи, "на увеличение шерстомоечного производства сказалось открытие железнодорожного движения по Оренбургско-Ташкентской дороге. Только с того времени явилась возможность вывоза шерсти в Европейскую Россию [3, 183]. В 1913 году на 16-ти шерстомойках Южного Казахстана промывались 270550 пудов сырой шерсти, из которой подучилось 66% готовой, промытой и сортированной шерсти на сумму 1929182. Довольно значительный процент (34%) отбросов составляли грязь, жир, сор, кизяк, непригодная шерсть.

Технология промывки шерсти была простой. Мойка шерсти производилась на берегу рек. Над водой сделали настилку из досок. В середине этой настилки в воду вставляли две деревянные рамы с прикрепленными сетями, свободно опускающимися в реку. В этих рамах (сетях) прополаскивалась шерсть. Прежде чем прополаскивать шерсть, квасили, мочили часа 4 в двух четырехугольных срубках, сделанных на земле у воды. Вода в срубы наливалась ручным способом, иногда для этого использовался насос [18]. Прополосченную шерсть выжимали ногами и развозили на арбах по лугу, где ее расстилали для сушки. Сушили, раза четыре переверачивая, и после достаточной просушки собирали и складывали в скирды и покрывали. Скирды клались в основном на помосте из досок и кошм. Промытую и просушенную шерсть набивали в канары, мешки, вмещающие в себе пудов 5-9 и взвешивали. Таков был весь процесс мойки шерсти. Они друг от друга отличались только количеством рабочих и полоскательных рам.

Шерстомойни работали только в летнее время. Сезонность работы тоже задерживала развитие этой отрасли производства, существовавший в основном в виде капиталистической кооперации. Несмотря на то, что в начале XX века шерстомойки значительно увеличились и по количеству и по сумме производства, большая часть шерсти все еще вывозилась из Южного Казахстана в грязном виде.

В Туркестанском крае особенно среди оседлого населения издавна существовали примитивные мыловаренные заведения - савун-куяр. В 1872 году в Южном Казахстане существовало 10 мыловаренных и свечных заведений [19-20]. За 30 лет с 1880 по 1910 годы в Сырдарьинской области количество этих заведений возросло более чем в 2,3 раза, количество рабочих в 2,5 раза, сумма производства - тоже в 2,3 раза [21]. За 15 лет с 1882 по 1896 гг. количество мыловарен в Семиреченской области увеличилось в 2 раза [22].

Таким образом, наблюдается количественный рост мыловаренных заведений. Но качество, техника и технология их оставались почти на том же уровне. Сумма производства каждого предприятия не превышала 350 рублей, а число рабочих - от 2 человек. Производство сохраняло мелкотоварный характер.

Были и отдельные мыловарни с более усложненной технологией, но они существовали недолго. Например, в 1884 году в г.Верном действовала мыловарня, которая производила Эливегерского мыла на сумму 5100 рублей. В ней работало 4 рабочих заведения располагало четырьмя чугунными прессами. Для изготовления мыла употреблялось: "сало, каустик, гарпиус и другие материалы, которые выписывались частью из Москвы, частью из-за границы" [23]. Завод помещался в каменном здании.

Обычно мыловаренные заведения находились в деревянных зданиях. Для варки мыла использовались котлы. Мыла сливались деревянными станками. Вот вся техника этого производства. Основным сырьем для приготовления мыла являлись: курдючное, баранье сало, ошкурки от вытопки сала, саксаульная зола, известь и соль.

Свечные и салотопные предприятия и по технике, технологии и по виду сырья очень близко стояли к

мыловарням. Местные салотопленные "заводы" - шамгыр, имели небольшие размеры, в которых редко работали более двух человек.

В 1875 году на Юге Казахстана было 2 свечных [24] и одно мыловаренно-свечное заведение [25] с общим количеством рабочих-14, сумма производства свечных заведений составляла 410 руб., а мыловаренно-свечного - 3900 рублей.

Данные показывают, что число свечных предприятий Сырдарьинской области до 1885 года постепенно росло и общее количество свечных достигло 27. Далее наблюдается постепенное сокращение количества свечного производства.

Перечисление в апреле 1900 г. 34 причтов из ведения Туркестанского епархиального начальства в военное ведомство с подчинением их протоприсвитеру, привело к снабжению этих церквей свечами заводов Европейской России, принадлежащими духовно-военному ведомству [16, 29]. Вследствие этого семиреченские предприятия вынуждены были сократить производство свечей, а впоследствии совсем прекратить его в одном из двух заведений.

Приготовление сальных свечей было очень простым. Для литья свечей употреблялись оловянные лейки. Основным сырьем для изготовления свечей служили: сало и пряденая бумага.

Несколько усложненный характер имело производство церковной свечи. Они располагались в деревянном здании. Воск топился в медных котлах. Для литья и выделки свечи использовалась ручная деревянная машина. Для очистки воска употреблялось купоросное масло, а для украшения церковных свеч - цветы. Одним из компонентов сырья была пряденая бумага. Предприятие церковных свечей снабжали свечами большинство свечей Туркестанского края.

Наряду с чисто мыловаренными и свечными заведениями существовали комбинированные производства мыла и свечи, иногда и топленного сала. Как показывают данные, в таких предприятиях дело велось успешнее, и они существовали подольше, чем их отдельные отрасли. Названные комбинированные заведения работали в основном в Семиреченской области. Указанные в Обзорах Сырдарьинской области мыловаренно-свечные заведения, как показывают архивные данные зачастую работали отдельно. Например, за 1886 год в "Обзоре Сыр-Дарьинской области" указаны 39 мыловаренных и свечных заведений [16, 346-347]. А архивные материалы за тот же 1886 год показывают 18 мыловаренных, 17 свечных и 5 мыловаренно-свечных заведений [26]. Динамика последнего рода заведений более четко прослеживается по Семиреченской области. В 1872 году в области работало одно мыловаренно-свечное заведение, которое с 2 рабочими производило продукции на 3600 рублей [27]. В 1890 году из указанных в ведомостях по области 4 мыловаренных заведений на 3-х вместе с мылом производились и сальные свечи. Из 3010 руб. общей суммы на долю свечей падало 1030 руб. В 1909 году в Семиреченской области действовали 38 мыловаренных, свечносальных и салотопных заведений, где 60 человек рабочих производили товары на 198300 рублей [22, ведомость №8]. Это были в основном мелкотоварные предприятия с одним или 2 рабочими.

Семиречье явилось также первооткрывателем пчеловодства в Южном Казахстане и Средней Азии. В 1913 году в г.Верном "находился единственный на весь край свечной завод, обрабатывающий продукт пчеловодства - воск"[3, 512]. Завод принадлежал епархиальному ведомству и открылся в 1909 году. В 1913 году в обработку поступило 2293 пуда воска общей стоимостью 51206 рублей в среднем 22 руб.33 коп. за пуд. Сырой материал покупался у крестьян - пчеловодов Верненского, Лепсинского, Пишпекского и Капальского уездов. При производстве восковых свечей употреблялись фитиль, серная кислота, подсолнечное масло, фольга, Фитиль привозился из Москвы, фольга из Ярославской губернии. Остальное покупалось на месте. В среднем пуд свечи стоил 35 рублей. Эти свечи сбывались в церкви края.

Работа на свечном заводе производилась круглый год. Завод работал в одну смену и освещался керосином, отапливался дровами.

Оборудование свечных заводов состояло из паровых котлов и 2 ручных насосов, емкостью в 20 ведер каждый.

Одной из отраслей обрабатывающей промышленности животноводческого сырья, которая возникла на территории Туркестанского края в начале 80-х годов XIX века являлась мойка и консервировка кишек крупного рогатого и мелкого скота. Одно из первых такого рода заведений было основано в г.Верном и действовало в период 1881-1890 гг. С 1900 по 1910 годы появились они в городах Сырдарьинской области: Перовске, Туркестане, Казалинске. "Начиная с 1910 года, Семиреченская область покрывается сетью новых заводов, хотя и незначительных по своим размерам (в гг.Пржевальске, Пишпекке, Токмаке) и в Туркестане, Сырдарьинской области открывается завод Дюршмидта, вместо закрывшегося завода другого предпринимателя" [3, 228].

Из 19 зарегистрированных В.В. Заорской и К.А. Александер 16 заведениями владел Дюршмидт. Таким

образом, он создал разветвленную сеть и монополию большой фирмы. Потребителем продуктов этой фирмы являлись струнные заводы Германии, что способствовало значительному товарообороту фирмы. Конкурировать с фирмой Дюршмидта было невозможно, поэтому некоторые заведения в Туркестане вынуждены были прекратить существование.

Очистка и консервировка кишек мелкого скота была подготовительной стадией дальнейшей и окончательной обработки. Далее они шли не выделку струн. Кишки крупного рогатого скота шли непосредственно в колбасные заведения. Как известно издавна, кишки подвергаются порче быстро, поэтому кишечно-очистительные заводы основывались в городах, в густонаселенных пунктах и там, где происходит значительный убой скота, строились в основном в непосредственной близости к скотобойням.

Значительная часть кишек поступила на заводы со скотобоен, от мясников и подрядчиков, небольшое количество - из ближайших селений.

Строительство и оборудование этих заведений не было сложным. На более мелких заводах обработка кишек производилась под навесом почти на открытом воздухе. Только отдельные более крупные заводы строились в специальных зданиях и имели склады для хранения консервированных кишек. Производство на этих заводах не требовало специальных машин. Для промывки кишек и консервировки служили чаны и деревянные бочки. Очистка производилась с помощью деревянных ножей. Для консервирования кишек при их обработке употреблялась соль. Она же помогала отчасти устранить нестерпимый запах в помещениях кишечноочистительных предприятий.

Очищенные и частью просоленные, частью просушенные кишки кроме одного завода (г. Перовска) свозились в г. Чимкент, откуда главной конторой фирмы Дюршмидта все без исключения отправлялось в Германию. Один только Перовский завод не принадлежащий фирме Дюршмидта, посылал кишки для дальнейшей обработки в Воронежскую губернию. Сырдарьинские заводы Дюршмидта получали соль из собственной соляной мельницы в Ташкенте, а в Семиреченской области соль покупалась на местных базарах.

Таблица №3

Кишкоочистительное производство Южного Казахстана и Северной Киргизии в 1913 году

Названия городов	число заведен.	Общ. Сумма производства - Руб. Заведен.	Число промытых кишек Шт.	Стоимость сырья Руб.	Число рабочих	Зарплата Руб.	Остальные расходы Руб.	Расстояние по жел. дороге - км			
								000	05-	010-	Бол ее
Туркестан	1	11000	39000	5000	7	1704	3169	-	1	-	-
Перовск	1	4385	11600	2328	8	1140	448	1	-	-	-
Казалинск	1	300	1500	300	-	-	79	-	-	-	-
Верный	1	20000	35000	5500	17	4152	3010	-	-	-	1
Пржевальск	1	5000	15000	2000	4	1200	1830	-	-	-	1
Пишпек	1	6000	14000	2000	5	1104	1725	-	-	-	1
Токмак	1	12000	18000	3000	4	1284	2736	-	-	-	1
<i>Всего по Региону</i>	<i>7</i>	<i>58685</i>	<i>134100</i>	<i>20128</i>	<i>40</i>	<i>10584</i>	<i>12996</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>4</i>

Таблица составлена по кн.: Заорской В.В., Александер К.А. Указ. соч. С. 296.

Кишечно очистительное производство "Казалинская» имело ремесленный характер. Здесь мастер в своей квартире без содействия наемных рабочих промывал кишки. Более крупным, относящимся к типу мануфактур, заведением было "Верненское", где работало 17 человек. Приближающейся к этой форме промышленности можно считать заведение в г. Туркестане, в котором суша производства (число рабочих) отличается от других. Все остальные заведения нужно считать мелкотоварными.

В кишечноочистительных заведениях работа в течение всего года не прекращалась. Рабочий день длился 10 часов, в одну смену. Интенсивная работа велась в основном осенью и в начале зимы. Работа велась в обстановке невыносимого зловонья, что особенно ощутительно было в летнее время. Надувание кишек тоже было тяжелым трудом. Прimitивность производства и отсутствие механических двигателей усиливало в этой отрасли промышленности эксплуатацию рабочих.

1 ЦГА РК. ф.44, оп.1, д.48521, лл.1-11.

2 ЦГА Уз. Р. ф.269, оп.1, д.467, лл.1-10.

- 3 Заорская В.В. и Александр К.А. Промышленные предприятия Туркестанского края. Пг., 1915. – С. 221.
- 4 Материалы для статистики Туркестанского края. Под. ред. Маева Н.А. - Вып. 3 - Спб., 1874. - С. 281-285.
- 5 ЦГА УзР, ф.17, д.18201, лл.27-34, 68-70.
- 6 Обзоры Семиреченской и Сырдарьинской областей за соответствующие годы.
- 7 ЦГА УзР, ф.17, д.19416, л.44.
- 8 ЦГА РК, ф.44, д.38820, лл.26, 32, 36.
- 9 Там же. Д.39417, лл.8-Ю, 14, 18, 24, 57.62, 81-87 и 103.
- 10 ЦГА РК, ф.44, д.39417, л.24.
- 11 Статистический очерк кожевенной промышленности и торговли. Пг., 1917. - С. 5.
- 12 Рындзюнский П.Г. Крестьянская промышленность в пореформенной России. - М., 1966. - С. 182-184.
- 13 Бочанова Г.А. Обработывающая промышленность Западной Сибири. Конец XIX-нач. XX вв. - Новосибирск, 1978. - С. 77.
- 14 Соловьева Е. Промыслы сибирского крестьянства в пореформенный период - Новосибирск, 1981 - С. 233-239.
- 15 Бовыкин В.И. Формирование финансового капитала в России. Конец XIX в. - 1908 г. - М., 1984. - С. 75-81.
- 16 Обзор Сыр-Дарьинской области за 1895 год. - Ташкент, 1897. - С. 32-39.
- 17 ЦГА РК, ф.44, д.48535, лл.46-75.
- 18 ЦГА УзР, ф.269, д.14, л.3.
- 19 ЦГА РК, ф.44, д.38715, л.24;
- 20 ЦГА УзР, ф.17, д.18201, лл.14-3
- 21 ЦГА УзР, ф.17, д.19416, дл.46-47 и ф.269, д.467, лл.1-14.
- 22 Обзор Семиреченской области с 1882-1899 гг. Б.м.и г. - С. 185.
- 23 ЦГА РК, ф.44, д.39417, лл.49-51.
- 24 ЦГА УзР, ф.17, д.18879, л.49.
- 25 ЦГА РК, ф.44, д.38820, л.18.
- 26 ЦГА УзР, ф.17, д.20324, лл.46-47.
- 27 ЦГА РК, ф.44, д.38715, лл.5, 8, 24.

Түйіндеме

Тәуелсіз Қазақстанның бүгінгі таңдағы дамуы кезеңінде еліміздің инновациялы-индустриалды дамуы мәселелері өте өзекті болып отыр. Елімізде мал және жер шаруашылықтарының өнімдерін, минералды шикізаттарды өңдейтін кәсіпорындары салынууда. Мақалада XIX-ғ. II-жартысы мен XX-ғ. басындағы өңдеу өнеркәсібі тарихын зерттеу нәтижелері бандалған. Бұл өнеркәсіптердің тарихы ХХІ-ғ. басындағы өңдеу өнеркәсібінің қалыптасуы мен дамуы үрдісіне ұқсастығы арқылы ерекшеленеді.

Тірек сөздер: кәсіпорын, өңдеу өнеркәсібі, ұсақтауарлы өндіріс, мануфактура

Summary

On the today's stage of development of independent Kazakhstan got actuality of innovative-industrial development of country more bright actuality. In a country enterprises are created on treatment of stock-raising, agricultural and mineral raw material. The results of research of history of manufacturing industry of the second half of XIX - beginning of XX of century are expounded in the article. History these the enterprise differs in original likeness with becoming and development of manufacturing industry of beginning of XXI of century.

Keywords: enterprises, manufacturing industry, small-scale production, manufactory

ӘӘЖ 64 (573)

ЗАЙСАН АЙМАҒЫНЫҢ ҚЫТАЙМЕН САУДА БАЙЛАНЫСЫНЫҢ ОРТАЛЫҒЫ РЕТІНДЕГІ ОРНЫ (XIX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ МЕН XX ҒАСЫР БАСЫ)

Р.Р. Оспанова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің академик Т.С. Садықов атындағы
Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Зайсан аймағының Қытаймен сауда қарым-қатынасы қамтылған. Сауда орталығы ретіндегі қаланың рөлі арта бастағаннан кейін қала Қытай империясымен қарқынды сауда қатынастарын жасай бастағандығы жөнінде деректер келтіріледі. Қала аймағында кеден орны құрылып сыртқы сауданы қадағалауға өз үлесін қосқан. Қазақстанның Шығыс өңіріндегі Зайсан қаласының Қытай мемлекетімен аталған кезеңдегі сауда саласының барысына, ондағы өзгерістерге баға беруге ұмтылыс жасалынды. Зайсан қаласының көршілес Қытай елімен сауда байланысындағы орталық екендігі тың деректермен сипатталынды.

Сондай-ақ Зайсан қаласының Цинь империясымен сауда байланыстарының ерекшеліктеріне, екі аралықтағы тауар-ақша қатнастарының дамуына, осы сауда байланыстары барысындағы Зайсан аймағының тигізген әсері қарастырылды. Жалпы қаланың жағрафиялық жағынан Қытай империясымен сауда байланыстарын орнатуда қолайлылығы қаланың өркендеуіне өзінің мол әсерін тигізген. Сонымен Зайсан қаласы Қытай мемлекетімен қарым-қатынас орталығы ретінде XIX ғ. өз рөлін атқарып келеді. Бұл сауда қатнастары қаланың, өлкенің дамуына өзінің мол үлесін қосты.

Тірек сөздер: қала, сауда, кеден, тауар-ақша, Қытай империясы, Қазақстан

XIX ғ. екінші жартысында бүкіл қазақ даласында орыс саудагерлері, Орта Азия саудагерлері, Сібір саудагерлері, татар және олардың жалдамалы көмекшілері мен жұмысшыларының сауда саласындағы жұмыстары кең етек алды. “Кілем қоржындармен” заттарын сатуға саудагерлер жан-жақтан келе бастаған. Сырттан келген саудагерлерді Кілем қоржын арқалағандар деп те атаған. Сондай-ақ оларға “арбашылар”, ұсақ-түйек “Сабын-шыбық” деген атаулар да берген [1].

Аталған кезеңдегі Ресейдің мақсаты сауда мен өсімқорлық капиталын Ресейдің орталық губернияларымен, Қазақстан арасында ғана жүргізуді ғана емес, сонымен қатар сыртқы товар айналымын дұрыс жолға қоюды да көздеді. Ресейдің Қазақстанға көз тігуінің басты мақсаттарының бірі экономикалық сауда мүддесінен туып отырды. Ресей үкіметі Қазақстанның басып алған жерлерін ұстап тұру үшін бекіністер сала бастады да, олар біртіндеп қала деңгейіне жетіп отырды.

Семей губерниясының қалалары да негізінен қорғаныс пункттері немесе әскери шептер ретінде бой көтерді. Олардың бой көтеруіндегі басты себептердің бірі жоңғарлардан және қытай империясынан шекараны қорғау [2]. Осындай әскери қорғаныстық шеп ретінде іргесі 1868 ж. қаланған бекініс қаланың бірі Шығыс Қазақстан облысының Зайсан қаласы. Зайсанның шығысынан батысына қарайғы мемлекеттік шекарасы Қытай империясымен шектеседі [3]. Әскерилер тарапынан қорғауды қажет ететін шекаралық шеп ретінде сонымен қатар Қытаймен, Монғолиямен сауда байланыстарын жасауға қолайлы болуына байланысты бекіністік қала тұрғындары жылдам көбейе бастады. Жергілікті сауданың түріне көбіне Ресейден әкелінген тауарлар, жергілікті көшпелілердің мал өнімдері және Қытайдан әкелінген тауарлар жатады. Алғашында XIX ғасырдың екінші жартысында жыл сайынғы Зайсан қаласының және аймақтық болыстардың кірісі 10000 сомға жеткен. Қытаймен шекаралық аймақта XIX ғ. 80-жылдары кіріс 30000 сомға дейін жетті [3].

Қаланың Қытай империясымен сауда байланысындағы орталық ретіндегі орны ерекше. Зайсан аймағының Қытай империясымен сауда байланысына қызығушылық Ресей тарапынан өте ерте кезеңнен басталады. XVIII ғ. екінші жартысында I Петрдің жасаған реформаларының мақсаты мемлекеттің әлеуметтік экономикасын және мәдени дамуын көздеді [3]. Ең алғаш болып 1719 ж. орыс офицері Калмыков И., Урасов А. және Самовтар Зайсан өңірін зерттеді. Сонымен қатар Бухгольстің Потаниннің, Обручевтің экспедициялары осы аймаққа жасалды. Осы зерттеулердің барлығы бір жағынан Зайсан аймағының Қытаймен сауда байланысының тиімділігіне Ресейдің қызығушылығынан туындап отырды. Шығыс Қазақстанның Қытаймен байланысына тоқталар болсақ, бұл аймақ ежелден екі елді жан-жақты жалғастырып жатқан, сауда жасауға жағрафиялық орналасу жағынан да қолайлы орталықтардың бірі болды. Қазақ даласындағы үлкен керуен жолдарының қатарында тұратын Зайсан елді, аталған кезеңде Қытаймен, Монғолиямен байланыстырған сауда орталығы ролін атқарды.

Қазақ даласына орыстардың енуіне дейін өнеркәсіп пен сауда айтарлықтай деңгейде дамымады. Халық арасында кедей емес және өзінің малы мен бай тұратын топтары да болды [4].

Орта және кедей қазақ семьялары киім-кешектердің көпшілігін өздері дайындады. Аяқ киім және тағы басқа тауарларды Қытайдан, Бұхардан алып отырған. Семейде сауда жасайтын Ташкенттіктер және татарлар (Семейлік ташкенттіктер дегеніміз Семей облысына осы кезеңде сауда мәселесімен келген Ташкент, Өзбекістан тұрғындары, саудагерлері) үздіксіз Қытайға барып тұрды. Алайда қазақ саудагерлерінің орыс ұлтының саудагерлері ретінде сауда жасау құқығы болмады. Олар Ташкенттіктер және басқада Орта Азиялық саудагерлер ретінде барып сауда жасады. Алғашында сауда айырбас ретінде жүрді. Яғни, товарға-товар айырбасы жүрді. Қытай саудагерлері неше-түрлі алтындарды пайдаланып, алтынға сауда жасаған. Осы алтындарға қызығушылықпен сұраныс өте көп болды. Ол үшін товар құнын да түсіріп берді. Содан кейін алтынға сауда жасағылары келмеді. Ресейлік алтын ақшаны алмай лигнатура-сыз үгінді және құйма алтын беруді талап ете бастады. 1851 ж. полковник Е.П. Ковалевскийдің Қытаймен шекаралық аймаққа экспедициясы жіберіледі. Осы экспедиция нәтижесінде опиум, құйма алтын, порх, қару жарак саудалауға, несие немесе банкілік билеттерге сауда жасауға тиым салды.

Зайсан қаласындағы сауданың негізі көшпелі қазақтарды және Қытаймен шекаралық аймақтың тұрғындарын атап айтқанда: еркін қазақтарды, қалмақтарды, торғауыттарды және қытайларды товармен қамтамасыз ету. Ондағы басты кіріс түрлері мануфактуралық немесе қызыл товар деп аталатын товар түрлері және темір, шойын өнімдері. Патшалық Ресейдің тауарлары бекіністе өз орындарында сатылды. Әскерилер осының арқасында тұрғындар санын көбейтті және тұрғындар саны өскен сайын сауда да дами түсті. Тауар өнімдерінің жетіспеушілігінен тауар құндары Өскемен мен Семей қалаларына қарағанда құндырақ болды. Жоғарыдағы қалалармен салыстырып қарағанда онда өмір сүру өте қымбатқа түсті. Үйлер өте қымбат. Бұның барлығы осы кезеңдегі қаланың қоғамдық өмірінің дұрыс жолға қойылмағандығында. Қала кешені дами келе, қаладағы әр түрлі кемшіліктер жойылып, Зайсанда тұрғылықты халыққа жағдай жасалына бастаған [1]. Қытай аймағынан сауда керуендерімен келетіндер, шекаралық шептен

шекаралық билеттер арқылы өтті. Зайсандық билеттерді жергілікті уездік басшылар алдын-ала губернатор берген бланкілерге толтырып орыс басыбайлыларына да берілді. Бұл бланкілерде уездік әкімшілік орны, тауар иесінің аты-жөні және оның тауар түрі, көлемі жазылды және астына қазына мөрі басылды. Тауарсыз Қытай аймағына бару үшін уездік әкімшіліктен алынған, лигитимациялық рұқсат билеттер арқылы өтті. Ал, Қытай аймағынан Ресейге келгендер соның ішінде Шәуешек қаласынан Россияға келгендер Шәуешек елшісінің визасы қойылған билеттермен өткен, ал басқалары, әр түрлі бояулармен және туспен қытайлықтар тарапынан немесе Манчжурлар тарапынан жазылған Қытай тілінде аудармасы бар билеттер ұстады, бірақ бұларға виза қойылмады. Ал, орыс тілінде аудармасы бар билеттер тіптен де кездеспейді [1]. 1881 ж. Петербург келісім бойынша Қытаймен сауда-саттық келісім шарттарына толықтырулар мен қосымшалар тек келісім шарт бекітіліп, он жыл қолданыста болғаннан кейін ғана енгізу келісімшартта анықталды. Осы мерзімнің аяқталуына 6 ай уақыт қалған аралықта өзгертулер мен толықтырулар жүзеге асу келісіліп бекітілген. Соған орай Дала губернаторы 1889 ж. 30 майда облыстық әскери губернаторды мәселе барысын талқылауда Петербург келісімшартына толықтырулар қажет пе немесе ережелерге өзгерістер керек пе, осы мәселеге пікір білдіруді талап етті. Осы кезеңдегі Зайсан уезінің басшысының пікірінше саудагерлердің, Қытай аймағындағы сауда-саттық жасаушылар тарапынан айтарлықтай наразылық білдірілмеді [5].

1881 ж. Петербург келісімінің 1-статьясының құрлықтағы Қытаймен сауда ережесі бойынша көрсетілген Ресей шекарасынан 50 шақырымдық жерде салықсыз сауда байланысын жасауға тек Қытай саудагерлері ғана құқылы болды. Ал, Ресей саудагерлері немесе Ресей қол астындағы саудагерлері қандай да болсын шай түрін Қытайдан әкелсе де немесе 50 шақырымдық мәжеленген жерде сауда жасаса да салық төлеуге тиіс болды.

1882 ж. шекаралық барлық жолдар Зайсан кеденінің бойындағы учаскелерде тек Майқапшағай және Алқабек пунктерінен басқа сауда жолдары тиімсіз болып табылды.

Алайда Шәуешек және Зайсан қалалары арасында ежелден келе жатқан тура жол Бурыласутай болып табылған. Осы жол арқылы Зайсан қаласы Шәуешектен айырбас және ақшалай сауда түрлерін жүргізіп тұрақты дамыта алды. Ал, Шәуешек қаласынан Зайсанда сұранысы мол тауарларды жеткізуге жол ашты. Мысалы, өте қажетті азық-түліктермен шай, қант т.б. тасмалдауға жол ашты [6].

Зайсан аймағының Қытаймен сауда байланысында Зайсан су жүйесінің ролі ерекше. XIX ғ. ортасында Зайсан тұрғындары ішкі және сыртқы сауда байланысын айтарлықтай дәрежеде жүргізді. Барлық оның отырықшы болыстарында мал өнімдері саласымен айналысатын орыстар және отырықшы қазақтар тұрады. Олар ауылдарға шығып өз өнімдерін малға бағалап айырбас сауда жасаған. Кейбір ауыл тұрғындары несиеге ақша алып, әр көктем кезінде ондығына ірі қара мал, қой жылқы немесе мал өнімдерін өңделмеген тері (войлока) және т.б. заттарды өндемеген күйінде берді. Сатып алушылар тарапынан қазақтарды қанау кең етек алған және жергілікті билік орындар тарапынан бұл орынды болып табылды. Дегенмен де айтарлықтай бұл мәселеге басшылық көңіл бөлмеді. Бұндай іс әрекеттерге үкімет тарапынан тиым салынбады.

Ал, Қытай мен сауда қарым-қатынасына келер болсақ, 1895 ж. Семей облысын шолу еңбегінің дерегіне сүйенсек, бұл жылы Зайсан кедені арқылы яғни, Қатонқарағай пункттері арқылы әр түрлі тауарлар Батыс Қытай аймағына шығарылған. Оның ішінде зауыт, фабрика өнімдері және шеберханалық қолөнер өнімдері 607554 сом. 45 т қаржы мөлшерін құраған.

Ал, осы Қытайдан Ресей аймақтарына әр түрлі шикізат өнімдері 507345 сом 64 т құрады.

Бұл Қытаймен сауда байланысында Ертіс-Зайсан су жүйесі арқылы жалпы алғанда осыншама шығарған өнім түрлері орны 100208 сом. 80 т көлемімен теңесті. Осының барлығы, әсіресе еліміздің мәдени көркейуіне маңызы өте зор [1]. Зайсанға келетін мануфактуралық және басқа өңделген тауарлар, патша үкіметі тарапындағы тауарлары XIX ғ. 90 жылдары 130000 сомнан кем болмады. Осы товарлардың біраз мөлшері қаланың өзіне қалды, ал қалған көп бөлігі Қытай аймағына барып түседі. Шетке, яғни Қытайға өтетін товар түрлері: қой, аң, ірі қара, мал түрлері, өңделмеген шикізат өнімдері тері және май. Қазақ көшпенділеріне өңделген тауарлар тасмалданылған. Қытайдан Зайсанға өтетін тауарлар ең алғаш Семейге түседі. Осы тауарлардың көп бөлігі базарларға және жәрмеңкелерге жіберіледі. Бекіністе тек аз мөлшері қалып отырды [7].

Қытай империясымен Зайсан аймағының сауда байланысы сол кезеңде айтарлықтай маңызды роль атқарды. Зайсан Қытай тауарларымен Ресейді және Ресей қаласындағы халықтарды қамтылған уақытта қамтамасыз етіп отырды.

XIX ғ. басында еліміздің Шығыс қалаларының Ресеймен, Қытаймен, Кашмирмен, Тибетпен сауда байланысының маңызы арта бастады. Сауда байланыстарының кеңейуіне байланысты қазақтың Орта жүз территориясында сауда керуендері өтіп жатты.

Шекаралық аймақтарға және қалаларға саяси-әкімшілік бақылау аймақта ішкі сауданың дамуына ғана емес, сондай-ақ онымен көршілес мемлекеттермен өз сауда байланысын жасауға әсерін тигізді. Қазіргі күнге дейінгі қорғаныс пункттері Қытайлардың Зайсан өзенімен біздің шетке өтуіне тосқауыл бола алмады. Зайсан және Қара Ертіс бойын зерттеуге поручик Генезерді жібереді. 1864 ж. Шәуешек хаттамасы Ресей тарапынан шекаралық аймақтағы орыс қытай саудасының пункттері Зайсан және Бахтыда әскери бекініс құру бұйырылды [8]. XIX ғ. 1851 ж. Құлжа келісіміне дейін орыс саудагерлерінің сауда қатынастары қазақтың белді сұлтандары арқылы жүзеге асқан. Қазақтар Цин империясымен шекаралық аймақта қоныстанып, араласа жүріп осы аймақтағы халықпен шаруашылық жағынан тығыз қарым қатынаста болған.

Құлжада және арнайы Шәуешекте қазақтарға арнайы рыноктар қалыптастырды. Бұнда қазақтар отарымен қой, жылқы әкеліп тұрған.

Құлжа келісімі алдында Ресей мен Қытай арасында құрлықтағы сауданың көпшілігі Кяхта жолы арқылы өтті. Қытай мен сауда байланысын кеңейту үшін Құлжа келісімінің ролі зор. Келісім бойынша екі жақ салықсыз сауда жүргізуге келісті. Орыс көпестерін Қытай күзетшілері қорғауы қажет болды. Бұл келісімнің барысында Қытайда Ресей керуендерінің келуінің белгілі бір мерзімі белгіленді. 25 наурыздан 10 желтоқсанға дейін енгізілген. Белгіленген уақыттан кейін Ресей керуендерінің келуі тоқтатылған [6]. Құлжа келісімінің басты мақсаты, саяси мүдделерден туындады. Олардың бірінші мақсаты Мемлекеттік шекараны күзету, қорғау. Сауда саттықты дамыту және Шығыс, Орта Азиялық аймақтардың тауар айналымын кеңейту.

Орынбор және Батыс-Сібір кеден кешендерінде және осы аймақта орналасқан кедендер мен керуен жолдары өтетін тіректерде Азиялық тауарлардың Орынбор және Сібір линияларындағы айналымына салынатын салықтан босатылды. 1867 жылғы 21 қазандағы кеден департаменті Орта Азиялық сауда саласына еркіндік берді. 1851 ж. Қытай мен Ресей арасында сауда келісім-шарты жасалмақшы болып алға қойылды. Бұл келісім шартта екі жақтың саудагерлерінің құқықтары талқыланды [9].

Онымен қатар Батыс Қытай кедендік басқармасы аталған кезеңде Семей әскери-губернаторына Шәуешекте шетелдіктерге сауда жасауға Ресей чиновниктері арасында келісім-шартқа қол қойылмайтындығын рұқсат берілмейтіндіктерін айтқан. Бұл мәселе жөнінде 1851 жылғы Қытай менен екі арадағы Құлжа келісім-шарты орнына жаңа сауда келісім шартының қажеттілігі туындай бастайды.

Семейден Зайсан арқылы өтетін сауда керуендері Қобдаға немесе көшпелі қазақтар мен торғауыттарға жылжиды. Осы аталған кезеңде Шәуешекте жоғарыда аталған қазақтар келген саудагерлерден белгілі бір пайыз салық алынып отырған. Сонымен қатар салық мөлшерін күннен-күнге өсіріп отырды.

1857 жылы шыққан Қытай сауда кедендік уставының 2092-ші бабында Батыс Қытайдың Құлжа, Шәуешек қалаларына Ресей саудагерлерінің барлық үш гильдиясына айырбас саудасына рұқсат етіледі.

Бұл бап 1863 жылы сауда-саттық жағдайындағы салықтық құқтарға байланысты өзгертілді. Ол бойынша Шәуешек, Құлжа т.б. Батыс Қытай аймағына сауда жасауға бірінші және екінші гильдиялық саудагерлік куәлік алғандарға ғана рұқсат берілді. Бұндағы сауда жалпы жағдайға байланысты жасалды.

Бұл бойынша тауар айырбас, тұтыну, алтын, күміс т.б. заттармен сауда жасау барысында олардың көлеміне шек қойылмады. Батыс Қытай саудасына байланысты 1869, 1876, 1879 жылдары заңдар шықты. Осы заңдардың 6-шы бөлімдерінде Батыс Қытай арасындағы айырбас саудасы 1868 ж. 22 сәуірдегі қаулыға байланысты алынып тасталды.

Көкпекті көпесі Дамина Абдрашитов 1875 жылы өзінің көмекшісі Зайнул Ғайбулинді Қытай елінің қаласы Шыңжанға тауар менен сауда апаруға жіберді. Қайтар жолда күміспен Шыңжан қаласынан шығып сол жерге жақын Уорун елді мекенінде оны қытайлықтар тонайды. Бұндай жағдайлар көптен кезігіп отырған [10]. Келісімшарттарда бұндай мәселелер туралы белгілі шешімдер жасалмаған.

1875 ж. Қытай аймағындағы Бұлун Тоқай аймағындағы Қытай қол астындағы қалмақ Крон ауылына қонған қазақ саудагерін осы ауылға қонған күні тонайды. Сол күні оның екі аты ұрланады. Басқару орындарға шағымданғанымен шара қолданылмайды. Бұл да қазақ саудагерлерінің сол қоғамдағы құқықтық теңсіздігінің бір мысалы.

Зайсан қаласына сондай-ақ Монғолиядан тауарлар әкелінген Қытай мен сауда байланысында тауар түрлерінің бірі шай саудасы. Осындай шай саудасы жөнінде мұрағат деректерінде 1891 ж. шай саудасы жүргізілген әкелінген шайларда мөрлеу болмаған және шай тамақ болмағандықтан шай қаптарға салынып жеткізілген [11].

XIX ғасырдың аяғында саудагер Абдишев әкелген шайлар жәшіктерге салынып әкелінген еді. Бұл шәй саудасы саласындағы біраз жылдардан бері бірінші рет кезігіп тұр [12].

Қазақ қозғамында ауылдар арасындағы саудада саудагерлер несиеге де сауда жасаған. Мысалы 1871 ж. Көкпектінің қазағы саудагер Шарып Бексүгіров Зайсан уезінің Керей болысының Өміржан Шубаев қарыз кітапшасын беріп сол болыстағы қарыздарды жинап беру үшін тапсырды.

XIX ғ. екінші жартысында Зайсаннан Қытайдың Баркуль, Гучень және Үрімші қалаларына Қытай армиясына астық тасылған. Осы кезеңде Қытайда Дүнген көтерілісі болып жатқан еді. Оған қарамастан керуендер Қытайға өтіп жатты. 1876 ж. Зайсанда казак әскерлеріне қарамастан Дүнгендер керуенді тонаған. Содан кейін үкімет Арқат тауы арқылы жүруге үлкен фирмаларға тиым салған. Зайсандағы ірі фирмалардың бірі Каменский фирмасының керуенін тонаған.

Қытай елімен Қазақстанның Шығыс қалалары арасындағы сауда-саттық барысында қай кезеңдерде де қиындықтарға кездесіп отырған.

1877 жылы Қытай еліндегі Дзо-Цунь-Тан бұйрығыменен біздің саудагерлерге қалада сауда жасауға тыйым салады. Оның айтуы бойынша орыс саудагерлері Қытай аймағында сауда жасау үшін Цунь-Танға Ресейлік чиновник жіберіліп арнайы сауда-саттық келісім шартын жасауы керек деп шарт қойды [13].

Дегенмен де, бұл мәселе бірнеше келіссөздерден кейін және Ресей тарапынан аздаған сыйлықтар тапсырылғаннан соң өз шешімін тапты. Ресей шенеуніктері қазақтарға ең алдымен мал саудасын жасауға рұқсат етті, сонымен қоса басқа тауарларға да рұқсат біртіндеп беріле бастады. Дзо-Цунь-Тан Батыс Қытайдың кеден ведомоствосының басшысы. Дегенмен де бұл реттегі саудаға рұқсат етілгенімен олардан Чәуешек қаласына сауда саласына жаңа келісім шарт жасалмайынша бұл қалаға сауда жасауға келмейтіндіктері туралы қолхат алады. 1877 жылға қарағанда қой малының құны төмендеген және басқа да тауарлар төмен бағада сатылғандықтан саудагерлер бұған разы болмаған.

Қытай империясымен сауда жасайтын Зайсан саудагерлері шекара аймағынан өтер кезде шекаралық билеттермен өтіп отырған бұл билеттерді уез басшылары алдын-ала жоғарғы жақтан берілген бланкаларға жазып, толтырылған билет берілген өз әкімшілігі ол бланкіде уездік әкімшіліктің аты, саудагердің аты-жөні, тауары жазылып қазналық мөр басылады. Ал Қытай аймағына тауарсыз барғанда уездік әкімшіліктен лигитимациялық билеттер арқылы өтіп отырған.

1880 жылдары Зайсан кедені учаскесінің басшысы Попов болған және бұл Зайсан қаласында Бекшентаев, Абылқановтардың сауда үйлері болған. Бекшентаев, Абылқанов сауда үйі 540 қалмақ шәйін, 10 жәшік түйіршіктелген шәй, 300 кірпіш шәйін қытай аймағынан әкелген. Бұл Зайсан бекінісіне 40 жәшік қалмақ шәйін, 2 жәшік түйіршіктелген шәй, 300 кірпіш шәйін сату үшін белгілі мөлшерде салық төледі. 286 сом сырттан әкелгені тауар үшін төледі.

Батыс Қытаймен шекаралық аймақтағы Зайсан кедендік учаскесінің 1876 жылы шығыны.

Басқарушы 2000 с.

Оның жүріс тұрысы 500 с.

Көмекшісі 1200 с.

Алқабек пунктіннің көмекшісі 1200 с.

Канцелярия чиновнигі 480 с.

Керуен жүргізушісі 600 с.

Күзетшілері 440 с.

XIX ғасырдың барысында Зайсан қаласы мен Қытай империясы арасында сауда (жолдары) керуендері өтіп жатқан. 1877 жылғы осындай керуендердің бірі жайлы деректерде былай келтірілген: Батыс Сібір генерал-губернаторына берілген мәлімдемеде көкек пен мамыр айларында 14 керуен 30 жұмысшысы менен 83 арба және 14 түйеге артқан 110699 сом қаржы көлемінде тауар, оның ішінде 74 түйе, 505 жылқы, сиыр 370, 9452 бас қой, осы тауарларды қорғау үшін күзетшілер 41 мылтық, 22 тапаншалары болған, тауарлардың ішінде нан өнімдері болмаған [14].

1881 ж. Ресей мен Қытай арасында Пекин келісімі жасалды. Бұл бойынша Орыс шекарасы Нарын даласынан Зайсан өзенінің оңтүстігіне қарай жетті және Тарбағатай арқылы Тянь-Шаньға қарай бойлап жатты. Бұндай территорияның ұлғаюы сауда айналымын қытайлармен және монғолдармен жүзеге асырды, олардан шәй мен шикізаттарды сатып алып, оларға фабрикалық бұйымдарды сатты. Бұндай сауда айналымы Зайсан өңірі арқылы өтті. Сөзіміз дәлелді үшін Ж.Қ. Қасымбаевтың «Города Восточного Казахстана» деген кітабындағы мына бір таблицаны [15] дерек ретінде келтірдік:

Кесте 1. Зайсан кеденіндегі шай саудасының жалпы көлемі

Кеден аты	жыл	шәй түйіршіктелген	салық	кірпіш шәйі	Белгіленген салық
Кеден	1894	11 п. 25 ф	447 р. 10 т	1 п. 33 ф	240 с
	1895	7 п. 17 ф.	288 р. 60 т	9 п. 30 ф	143 с 80 т
Зайсан	1896	-	-	22 ф	5 с
	1887	9 п. 31 ф	351 с. 90 т	7 п. 11 ф	79 с 90 т

Бұндай сауда айналымы Зайсан өңірі арқылы өтті. Бұл жерде екі үлкен маңызды сауда жолы болды. Ол Шәуешек пен Зайсан жолдары болды. Осы жерлерге өз үстемдігін орнату нәтижесінде Россия

ешкандай қауіпсіз сауда байланысын жүргізуге жол ашар еді. Петербург келісімі бойынша екі жақтың саудагерлері сауда жасауда белгілі жеңілдіктер алды. Екі ел арасында сауда байланысының кеңейуінен шекаралық аймақтарда кеден бақылау орталықтары құрылды. Ресейге Монғолиядан тері әкелінеді. XIX ғ екінші жартысы мен – XX ғ. басында Зайсаннан ғана 9000 пұтка жуық тері тасмалданған. 1881 Орыс-Қытай келісімшартына сәйкес қару-жарақ, оқ-дәрі сырттан әкелуге және оны белгілі бір рұқсатсыз тасмалдауға тыйым салынған. 1881 жылғы Санкт-Петербург келісімі бойынша Қытай аймағының басыбайлылары шәй саудасын шекаралық аймақтағы 50 шақырым жерде салықсыз сауда жүргізуге құқық алды. Ал орыс саудагерлері осы шәйді сатып алғаны үшін бұларға салық төлеген біздің аймағымызда сауда-саттық барысында бұларға бақылау жасалмады [16].

1886 жылы Шәуешек елшілігінің есебінде орыс саудагерлерінің Шәуешектегі сауда айналымы 1132614 сомды құрады, оның ішінде 50500 сом қаржы кредиттік билетпенен, ал 117010 сом малмен жасалған сауданы құрайды. Қалған тауарларға және шетке шығарылатын тауарлар 676475 сом, оның ішінде 30600 сомы кредиттік билетпен жасалған сауда ал 579296 сомы күміс сатып алуға және 61579 сомы басқа тауарларда тұтынушыларға жеткізуге арналған. Бұдан көретініміз біздің аймаққа шеттен әкелінетін тауар көлемінен қытайға шығарылатын тауар көлемі 461139 сомға артық. Әр бір елшіліктерде жергілікті немесе сырттан келген орыс саудагерлері отаршылдар мен ақсақалдарға бағынған. Қытай жеріндегі елшіліктен ақсақалдар, полициялық, судиялық, сауда саласындағы жұмыстарды атқарды [17]. Зайсан аймағында кеден учаскесінде күзет органдарын дамыту алға қойыла бастады. 1888 жылы жоғарыда аталған Зайсан шекаралық кеден қызметі тегін жүргізіле бастады.

1895 жылы Зайсан кеден аймағы бұрынғы Катонқарағай учаскесімен біріктіріледі де мұндағы шекаралық аймақ Бахтыға қатысты Хабар-Асу жолынан Улан-Доба учаскесіне дейінгі аралыққа жеткен. 1895 жылы Зайсандағы Кендірлік поселкісіндегі Борғұсутай Шағаноба бекіністерінен керуеннің көп бөлігі осы аймақ арқылы өтіп жатты. 1896 ж. Зайсандағы ауылшаруашылық мектебінің мұғалімі Николаевті Зайсандағы кеденнің канцеляры чиновнигі етіп тағайындалады. Николаевтің 1896 ж. 5 жылдық мерзімге арналған мұғалімдік қызметі аяқталған еді. Зайсан кеденнің Қытайға шыққан Жайлаубай Айғадаевтың керуеніне және күзетші Бердешевке Қаратал тау баурайында да Май Қапшағай жолында қарсылық көрсеткен [18]. Қытай мен Петербург келісімі бойынша Ресей Монғолияның аумағына салықсыз сауда жасауға қол жеткізді. Орыс елшіліктері Үрге және Улясутай қалаларында құрылды. 1860 ж. Монғолияның Үрге қаласында ең алғашқы орыстардың сауда фирмасы ашылды. Осы фирмамен Өскемен, Семей, Зайсан т.б. қалалар саудагерлері байланыс жасады. Қаланың Қытай елімен сауда саласындағы байланысы сол кезеңдегі патша үкіметінің алға қойған басты мақсаттарын біріне айналған кезең болды. Ресейді Қытай және Монғолиямен жалғастыратын керуен жолына айналған Зайсан қаласының саяси-экономикалық базис ретіндегі қалыптасуы XIX ғасырдың екінші жартысын және XX ғасырдың басын қамтыған. Сауда орталығы ретіндегі қаланың ролі арта бастағаннан кейін қала қарқынды дами бастаған. Қала аймағында кеден орны құрылып сыртқы сауданы қадағалауға өз үлесін қосқан. Қала халқы қалыптасып, өзіндік бір арнаға түскеннен кейін қазақ жерінде отарлық саясат кезеңінде қанат жайған кешенді мәдениет ошағына айналды.

Қазақстанның Шығыс өңіріндегі Зайсан қаласының Қытай мемлекетімен аталған кезеңдегі сауда саласының барысына, ондағы өзгерістерге баға беруге ұмтылыс жасалынды. Зайсан қаласының көршілес Қытай елімен сауда байланысындағы орталық екендігі тың деректермен сипатталынды

Сондай-ақ, Зайсан қаласының Цин империясымен сауда байланыстарының ерекшеліктеріне, екі аралықтағы тауар-ақша қатнастарының дамуына, осы сауда байланыстарының барысындағы Зайсан аймағының тигізген әсерін қарастырдық. Жалпы қаланың жағрафиялық жағынан Қытай империясымен сауда байланыстарын орнатуда қолайлылығы қаланың өркендеуіне өзінің мол әсерін тигізген. Сонымен Зайсан қаласы Қытай мемлекетімен қарым-қатнас орталығы ретінде XIX ғ. өз рөлін атқарып келеді. Бұл сауда қатнастары қаланың, өлкенің дамуына өзінің мол үлесін қосты.

1 Конишин Н.Я. *Краткий исторический очерк Семипалатинского края.* – Семипалатинск, 1914. – 36 с. (18).

2 Завалишин И. *Описание Западной Сибири. т. 1-3.* - СПб., 1862-1867 гг. – М.: Изд. о-ва распростр. поезных книг. 1867, 3 т. – 138 с. (84-85).

3 ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 61-іс (4)- 1-7 п.

4 ҚРОММ. 386 қ., 1 т., 41-іс (160).- 23п.

5 ҚРОММ. 800 қ., 1 т., 2-іс (106).

6 *Экономическое состояние городских поселений Сибири.* – СПб., 1882. – 422 с. (12-20).

7 Балкашин Н. *О киргизах и вообще о подвластных России мусульманах.* – СПб., 1887. – 436 с. (321).

8 ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 884-іс (52-53, 21).

9 ҚРОММ. 386 қ., 1 т., 3-іс (1-3).

10 ҚРОММ. 386 қ., 1 т., 5-іс (42).

11 ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 5895-іс (115).

12 ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 3-іс (6).

13 ООММ. 3қ., 8 т., 15152-іс (5-12).

14 ҚРОММ. 342 қ., 1 т., 41-іс (157-159).

15 ҚРОММ. 800 қ., 1 т., 2118-іс (25).

16 ҚРОММ. 800 қ., 1 т., 76-іс (33).

17 ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 4884-іс (52).

18 Боголепов М.И. *Очерки русско-монгольской торговли. – Томск: Тип. литогр. Сибирского т-ва Печатного дела. т.1, 1896. – 490 с. (164-165, 251, 262).*

Резюме

В статье рассказывается о торговых отношениях территории Зайсана с Китаем во второй половине XIX века и в начале XX веков. После того как роль торгового центра в городах стало иметь большое значение привело историкам о интенсивных торговых отношениях с Китайской империи. На территории города появилась таможня, которая проверяла внешние торговые пути. Названная степень привела к изменениям оценивать торговые отрасли на востоке Казахстана в городе Зайсан между Китаем. Торговые отношения между территорией Зайсаном и Китаем было доказанно источниками.

Рассматривается влияние территории Зайсана на торговые отношения, так же особенности торговых отношений между городом Зайсан и Циньской империей, и развитие деножно-торговых отношений. Эти торговые отношения имели большой вклад на развитии города и региона.

Ключевые слова: город, торговля, таможня, денежно-торговых, Китайская империя, Казахстан

Summary

The article tells about the trade relations of the territory of Zaisan with China in the second half of the XIX century and the early twentieth centuries. After the role of shopping centers in the cities began to be of great importance has led to sources of intense trade relations with the Chinese Empire. In the city appeared customs, which checked the external trade routes. Named degree led to change to evaluate the trading industry in the East of Kazakhstan in the city of Zaisan between China. Trade relations between the Zaisan and China was known sources.

Examines the impact of public Zaysan on trade relations, as well peculiarities of trade relations between the city Zaisan and Tsing Empire, and the development genoino and trade relations. These trade relations had a great contribution to the development of the city and region.

Keywords: city, trade, customs, monetary and trade, the Chinese Empire

ӘӘЖ 54- (73)

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-40 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ӨСКЕМЕН ҚАЛАЛЫҚ АЙМАҒЫНЫҢ ӨНЕРКӘСІП САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫ

М.М. Муратқазин – *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушысы, т.ғ.к.*

XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Өскемен қаласындағы Алтын өнеркәсібінің алға басуы қала өмірін қайнатып жіберді.

1921 жылы Мәскеудегі 9-шы Бүкілресейлік Кеңес съезінде желтоқсан айында Риддер кәсіпорынын жедел түрде қалпына келтіріп, дамыту жөнінде мәселе көтеріледі. Кеңес одағының мақсаты сол кезеңде орталыққа түсті металмен қорғасын және т.б. өте қажет еді. 1925 жылы Риддердегі тәжрибелік мыс электролиттік заводы іске қосылды.

КСРО орталық партия 1938 жылғы 22-ші қазанындағы қаулысы мен халық комиссариатының 1939 жылғы 26-шы наурыздағы Алтай түстіметал кәсіпорының электроэнергиямен қамтамсыз ету бұйрығына сай, 1939 жылдың екінші жарты жылдығында «Ертіс құрылыс» басқармасы ұйымдастырылды. Ол Өскемен гидроэлектростанциясының құрылысына басшылық жасады. Кейіннен бұл мекеме «Казгидро-электрострой» деп аталды. 1941 жылы гидроэлектростанциясын салу шығыны 24394,2 мың сомды құраған электростанцияның қуаттылығын арттыру үшін 1942 жылы 8-ші тамызда КСРО-ның халықтық құрылыс комитеті Өскемен және Зайсан гидрожелілерін әскери жағдайға бейімдей отырып, мынандай тәртіп бойынша жүзеге асыру белгіленді:

1. Өскемен ГЭС-ның қуаттылығын 48 мғв жеткізу
2. Зайсан желісі жабдығын іске қосу
3. Өскемен ГЭС-ін жобалық қуаттылығына жеткізу.

Мемлекттік қорғаныс комитеті өзінің 1944 ж. 7 шілдедегі «Қазақ ССР-дағы Өскемен гидроэлектростанциясының құрылысына көмек шараларына» байланысты қаулысында 1945 жылдың екінші жартысына дейін Өскемен ГЭС-нің қуаттылығын 48 мғв. жеткізуді жүзеге асыруға байланысты жабдықтармен

камтамсыз етуді міндеттеген. Алайда бұл шаралардың жүзеге асырылуы біраз қиындық туғызды. Құрылысқа бөлінген материалдардың көпшілігі құрылыстың өзі тұрмақ оның қорына түспеген. Әсіресе бөлінген темір материалдары, трубалар мүлдем жеткізілмеді [1]. 1944 жылы Өскемен қаласындағы гидроэлектростанция жұмысшы үшін технологиялық негізгі мекемелік жоба дайындады. Бұл жобада гидроэлектростанцияның құрылысын аяқтауда жергілікті аймақтағы материалдарды қолдана отырып, үнемділікке қол жеткізе отырып, құрылыс жұмысын аяқтау негізге алынды [2].

1921 жылы Риддер кенішінің басшысы Едомненко бастамасымен В.И. Лениннің қолдауымен Үлбі Гидроэлектростанциясын салу жөнінде шешім қабылданды. Бұл гидроэлектростанциялар қазіргі кезеңге дейін Шығыс Қазақстан аймағының негізгі энергетика базасы болып табылады.

1944 жыл және оның алдындағы жылдары Өскемендегі транспорт мекемесі «Ертіс құрлысқа» материалдарды тасымалдау арқылы арқылы қызмет көрсетті. Жалпы бұл құрлыс мекемесіндегі жүк тасымалдау қашықтығы 17 шақырымға жетті. Транспорт мекемесі сонымен қатар қалалық аймақтағы кішіәлектр станциялардың құрылыс материалдарын тасымалдауда да көмек көрсеткен еді.

Қаладағы транспорт мекемесіне гидроэнергострой Өскемендегі ГЭС және Үлбі электроэнергия желілерінің құрлысына сәйкес жүк тасымалдау жоспарын белгіледі. Бұл жүк тасымалдауды орындау жөніндегі жоспар төмендегі көлік түрлеріне белгіленген мөлшерге байланысты болу керек еді [3].

	Атауы	Жоспары	Орындалуы	Пайыз
1	Жүк машинасы арқылы тасымалдау	820000	192.797	24
2	Ат көлігімен тасымалдау жолы	150000	56.968	28
3	Ат көлігімен түрлі жұмыстар тасымалдау	850000	13.499	54
4	Жеңіл тасымалдаушы көліктер	6500	4.922	76
5	Транспорт мекемесі	100	306	31

1933 ж. Орталық комитеттен Өскеменге қаладағы жалпы шаруашылық көлемі жөнінде мәліметті хабарламалар дайындау жөнінде нұсқау келеді.

1934 жыл шілде айының 10-да ҚазАССР-ң орталық комитетінде Риддер кешеніндегі эксплуатация жұмысының нәтижесіндегі құқық бұзушылық бойынша тексеріс жүргізіліп, шара қолдану жөнінде қалуы қабылдады. Барлық анықталған риддер кешені бойынша барлық мәліметтерді жинақтап орталық Қаз ССР-ң тау-кен ісі жөніндегі аға инспекторы Варшабаевқа жеткізу нұсқауы берілді [4].

Тексеріс қорытындысы бойынша техникалық жабдықтау барысындағы олқылықтар анықталды. Техникалық қауіпсіздік ережелері сақталмаған деген қорытындыға келді [5]. 1936 ж. Қазақстандағы өндіріс орталығы Өскемен қалалық аймағындағы Алтайалтынтрестіндегі өндіріс орындарына сай техникалық қауіпсіздік шараларының жүргізу барысы мынандай тұрғыда көрсетілді:

Алтайалтынтресті ұжымының тізімін толықтай тау округінің басқармасына тіркеу. Комбинаттың негізгі кен орындарының жерлерін айқындап мәлімет беру. 1936 жыл жүргізілетін жөндеу жұмыстары бойынша іс-шараларды анықтау [6]. Сонымен қатар осындай шаралар Алтайполиметал зауатында да жүргізілуі қажет болады. Осы жылдың аяғында Алтайполиметал зауаты Риддер және Зырян кен басқармаларын біріктіреді [7].

Алтай өңіріндегі полиметалл кеніштері Кеңес Одағындағы полиметалл түрінің бір бөлігіне айналды. Атап айтқанда Риддер, тау-кен комбинаты т.б тау кен комбинаты Өскемен қаласынан 86 шақырым жерде орналасқан еді. Аталған қалалық аймақтағы метал мен кен қорлары мынандай көрсеткіште анықталған. Риддер және Сокольный кеніштерінде:

Мырыш 450 мың тонна, қорғасын 250 мың тонна, мыс 25 мың тонна, алтын 55 тонна және күміс 250 тонна [8].

1930 жылдары Риддерде тек қана қорғасын конденсаторлары да жұмыс жүргізілуде. Мырыш конденсаторлары кәсіпорыннан өте алшақ орналасқан.

Өскемен аймағындағы Зырян кеніші Өскемен қаласынан 150 шақырым жерде орналасқан. Өскемен аймағының оңтүстік бағытында Қалба тауының маңайынан бағалы тастардың кеніші табылды. Бірақ 30-шы жылдарға дейін бұл жас кеніштерінің қоры жөнінде мәліметтер анықталмаған. Тек қана жергілікті жерде геологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілген.

Екінші бесжылдық кезеңінде кен орындарын дамыту жоспарына сәйкес Қазақстандағы кенге бай аймақтардағы кен ісін дамытуды негізгі міндетке ала отырып оларды қолданысқа енгізу жөнінде мемлекет тарапынан арнайы нұсқаулар берілді. Бұл кенді аймақтарға Өскемен аймағы да кірген еді.

Үшінші бесжылдықтың аяғына қарай осы кеніштердің құрылымы жөнінде арнайы бағдарлама қабылдануы қажет болды.

Өскемендегі цинк зауытын Үлбі электростанциясынан алшақтау жерге орналасу мәселесі көтерілді. Өйткені бұл электростанция орналасқан жер көлік жағдайына өте ыңғайсыз еді. Мұндай келеңсіздіктер зауыттың жан-жақты дамуына үлкен әсер етеді. Сондықтан зауытты Өскемен қаласына жақынырақ жерге көшіру мәселесі 1930 жылы туындаған еді. Мұндай қиындықтар тек қана осы өндіріс орнына ғана емес, сонымен қатар химиялық және т.б. тау-кен өндірістеріне қатысты болды. Сонымен осындай электроэнергия мен өндіріс орындарын қамтамасыз етуде үлкен қиыншылықтар туғызды. Мысалы: Өскемендегі цинк зауытында электроэнергия беру үшін 75 шақырымға артық энергия жіберген. Жаңа бесжылдықта Қазақстандағы өндіріс орындарын дамыту бағдарламысына сай еліміздегі ірі цинк зауытын Өскеменде орнату негізге алынды.

1928-1933 жж. Өскемендегі май зауыты Қазақстанның халық ауыл шаруашылық орталығының (КазЦСНХ) қарамағына кірді. Бұл кәсіпорын 30-шы жылдары ескіріп тозығы жеткен еді. Бесжылдықтың соңына қарай жаңа май зауытын салу қажеттігі туындады. Зауыттың шикізат қорының дайындығы қанағаттанарлық болды. Бірақ зауыттың техникалық жабдықталуы қауіпсіздік талаптарын сақтамағандығы айқын байқалды. Зауытта өрт қаупін төндіретін заттар сақталынған.

Жылдар бойынша май зауытының берген өнімі (тонна).

Жылдар	1927/28 жж.	1928/29 ж.ж	1929/30 ж.ж	1930/31 ж.ж	1931/32 ж.ж	1932/33 ж.ж
Май	370,3	796,4	832,5	972	2980	5100
Жымық		1305,2	1303,2	1572	4542	7800

1927/28 жылдардағы өндірістік аудандардағы өндірілген өнім қалдықтары.

Жылдар бойынша май мен жымықтың қалдықтары (пайыздық көрсеткішпен).

Жылдар	1927/28 ж.ж	1928/29 ж.ж	1929/30 ж.ж	1930/31 ж.ж	1931/32 ж.ж	1932/33 ж.ж
Май	22	22	23	23,5	24	25
Жымық	39	36	36	38	37,5	38

Кіріс агрономиялық шаралардың негізінде ұлғайюы қажет деп танылған еді.

1927/28 жылдардағы фабрика-зауыт өнімдерінің құны.

1927/28 ж.ж	1928/29 ж.ж	1929/30 жж.	1930/31 жж.	1931/32 жж.	1932/33 жж.
124,3	241,1	253,1	294,4	895,4	1540,1
142,5	279,9	276,7	315,6	951,5	1581,7

Бұл өнімдердің құнының жоғарлауы шикізаттың құнның өсуіне байланысты ұлғайды. Өнім 81 пайызға өсіп, қызметкерлердің жалақысы 54 пайызға көтерілген. Бұл зауыттың өнімділік қуатын арттыру үшін тәжірибиелі мамандарды тарту қажеттігі туындады. Мұндай мамандар кәсіпорында жетіспейтін еді. Өскемендегі зауыт кәсіпорындарының жұмыс уақыты жеті сағаттық болып белгіленді. Өскемен май зауытының маңызды құрылыс жұмыстары үшін бір жыл ішінде 48.6 мың сом қаржы қажет болды.

1923 жылы қаладағы май зауыты үлкен қарқынмен кеңейтіле бастады. Қаладағы тоқтап қалған екі май зауыты жалпы 3800 тонналық қуаттылықпен іске қосылды. Осыған қалалық аймақтағы күнбағыс салудың көлемі де ұлғайтылды. Бұл дамыту негізінде қаладағы май зауыттары қайтадан жабдықтала бастады. Осы кезеңде Қазақстанда (1923/33 жж.) бес ірі шарап жасау зауыттары болды. Оның бірі Өскемен қаласында орналасқан. Өскемен қаласындағы шарап зауытын 1928/29 жылдарда механизациялауға көшіріле бастады. Осы жылдары аймақта шарап трестін ұйымдастыру қолға алынды. Трест ұйымдастырылғаннан кейін зауыттар коммерциялық және техникалық рынокқа қатыса алды [8].

Қазақстанның түсті металлургиясы орасан зор пайдалы қазыналар қорларына негізделген өнеркәсіптің жетекші саласы болады. Бұл сала республиканың бүкіл өнеркәсіп кешенінің қалыптасуына орасан зор әсер етті. Түсті металлургия пайда болғанынан бері 250 жыл ішінде қиын және күрделі кезеңдерді бастан кешірді. 1917 жылға қарай түсті металлургия саласы бойынша қалада жұмыс істеп тұрған тоғыз кеніш және үш завод болды. Олар Спасс мыс балқыту, Екібастұз мырыш, Қызылеспе күміс-қорғасын заводтары еді.

Алдымен түсті металлургияның негізгі аудандары Шығыс және Орталық Қазақстан болды, ал соңғы

20-30 жылдың ішінде бұл сала республиканың оңтүстік және солтүстігінде орналаса бастады. Осының нәтижесінде Қазақстанның жекелеген жерлерде экономикалық даму деңгейін белгілі дәрежеде теңестіре бастады.

Титан-магний саласының кәсіпорны - Өскемен титан-магний комбинаты шікізаттар ретінде Ресей мен Украинадан тасымалданатын титан қалдығы және хлормагний тұздары қолданылады.

1937 жылы Өскемен аймағында ұсақ электростанциялар құрылыстары жүргізіліп, жұмыс істеп жатқан электростанциялар жеке өндіріс аймақтарына бөліне бастады. Барлық электростанциялар сырттан келетін жабдықтармен жабдықталды. Бұл оларды жобалауда, салуда және эксплуатациялауда қиындық туғызды. Ең алғашқы отандық өндіріс жабдықтарымен жабтықталған сол кезеңдегі талаптарға сай станция бұл Үлбі ГЭС-і еді. Өскемен қаласындағы өте қиындықпен салынған құрылыстардың бірі үлкен Риддер терсті еді. 1936 жылға дейін Семейден жақын жердегі теміржол арқылы Өскемен қаласына жеткізіліп ары қарай трестке су жолы арқылы Ертіс бойымен жабдықтар жеткізілген. Өскемен қаласынан Аблакетка тұрағына дейін қолайлы жол болмағандықтан. Одан ары қарай тау жолдары арқылы ат күшінің көмегімен 60 шақырым жерге жеткізіліп отырған. Бірақ осыған қарамастан құрылыс жұмыстары ақпан айында қайта басталып отырған. 1939 жылы қыс кезеңінде Үлбі ГЭС-нің құрылысына жас инженер М.В. Инюшин келді. Өскемен гидроэлектростанциясы құрылысының орыны ғана тұрған еді. Қатып қалған өзенмен геолгтардың шатыры бар еді. Бірақ осындай қиындықтарға қарамастан сол кезеңдегі кеңес тәжірибесінде сирек кездесетін гидроэлектростанциясын салу қажет еді. Ең алғаш бұл жерден құрылыс жолдан басталды. Өскемен қаласынан құрылыс аймағына тура жол салынды. Бұл құрылыс салу 1939 жылы басталды. Бірақ Ұлы Отан соғысы бұл құрылыстың уақытында бітуін кешеуілдетті.

Қазақстанның түсті металдары жоғарғы сапалығымен ерекшелінеді. Мысалы, Өскемен мырышы, Балқаш және Жезқазған мысы, Лондонның түсті металдар биржасында эталон ретінде тіркелген. Қазіргі уақытта Қазақстанның түсті металдары 30-дан астам әлем елдеріне экспортқа шығарылады.

1 ҚРОММ қор-2026, тізбе-1, іс-2, бет-5.

2 ҚРОММ қор-2026, тізбе-1, іс-2, бет 5.

3 ҚРОММ қор -74, тізбе-11, іс-93, 25-бет.

4 ҚРОММ қор-75, іс-67, 8-парақ.

5 ҚРОММ -74, тізбе-11, іс-95. – n.

6 ҚРОММ 916, m.1-1, іс-180.- n.

7 ҚРОММ, қор -74, тізбе -11, іс 93 - 25- бет.

8 ҚРОММ қор -1363, тізбе,-1, іс -8 - 2-бет.

ЖАЛПЫ ТАРИХ **ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ**

УДК 561(17)

ВЕНГРЫ И КЫПЧАКИ: ОТ ПРОТИВОСТОЯНИЯ К СОЮЗУ

Я.В. Пилипчук – к.и.н., младший научный сотрудник, Отдел Евразийской степи Институт востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины

Данное исследование посвящено исследованию взаимоотношений между кыпчаками и венграми в предмонгольский период. Важно отметить, что появление кыпчаков в Восточной Европе пришлось на середину XI в. Однако в Карпато-Дунайском регионе они появились значительно позже. В результате проведенного исследования, мы пришли к выводу что первое появление кыпчаков на границах Венгрии можно приурочить к 1091 г. Более ранние сведения относительно походов кунов на Венгрию относятся к печенегам и огузам-торкам, а не кыпчакам. Экзоэтноним куны не равноценен экзоэтнониму кыпчак и обозначал всех восточных кочевых соседей венгров. В 1227 г. было образовано Куманскую епископию. Крещение кыпчаков было обусловлено политическими (борьба за власть в Дешт-и-Кыпчак и боязнью монголов) и социальными (часть кыпчаков приняла христианство от соседей) факторами. Образование Куманской епископии ознаменовало новый поворот в политике Венгрии. Более того, мирным путем владения Бортца и Мемборка были превращены в вассальное от Венгрии и Римской Курии государство.

Ключевые слова: венгры, кыпчаки, исследовать, создания, период, взаимоотношения, политика, Восточная Европа, власть, Ал-Бируни

Одним из наиболее интересных аспектов истории кыпчаков являются их отношения с Венгерским королевством. Нам известно, что во время монгольского завоевания много кыпчаков нашли укрытие в Венгрии. Этой теме посвящены научные труды Н.Бэрэнд, А.Палоци-Хорвата, П.Голубовского [Berend 2001; Paloczi-Horvath 1989; Голубовский 1889]. Нас интересует период, который предшествовал монгольскому завоеванию, то есть время с момента появления кыпчаков в Восточной Европе до монгольского завоевания. Эту проблему было исследовано в работах В.Шушарина, П.Диакону и И.Вашари [Шушарин 1997; Diaconu 1978; Vasary 2005]. Задачей данного исследования является анализ отношений между кыпчаками и венграми в домонгольский период и соответственно определение времени появления кыпчаков на границах Венгрии, а также анализ факторов которые способствовали образованию Куманской епископии.

Д.Расовский указывал, что кыпчаки завладели степями огузов в 1030 г. [Расовский 1936, с. 178]. В.Стоянов датирует эти события 40-ми гг. XI в. [Stoyanow 2002, p. 680]. П.Голдэн считает отправной точкой миграции 1030 г., а движение племен, по его мнению, было спровоцировано завоеванием тангутами земель ганьсуйских уйгуров [Голден 2003, с. 474]. С.Агаджанов связывал переселение племен с киданьской экспансией, которая вынудила мигрировать племена кун и кай [Агаджанов 1969, с. 154-158]. Именно эта миграция привела к ряду переселений племен, которые появились на восточных границах Руси в 1055-1061 гг. и позже стали известны как половцы [Голден 2003, с. 473; Minorsky 1942, p. 29-30].

При исследовании миграций кыпчаков необходимо обозначить локализацию владений племен кай и кун. Ал-Бируни локализовал их в шестом климате, но на момент переселений кыпчаков они наверняка были куда ближе к Мавераннахру [Кумеков 1972, с. 124]. По данным ал-Идриси самый северный город кимаков назывался Кани. Он должен быть центром провинции, которая граничила с енисейскими кыргызами [Кумеков 1972, с. 127-128]. На границе с кыргызами Ауфи локализовал кимаков и кай. По его данным кан (кай) жили севернее кыргызов [Маркварт; Голден 2003, с. 461]. Й.Маркварт и Б.Кумеков предположили, что этнонимом кани могли называть кай [Маркварт 2002; Кумеков 1972, с. 127-128]. Махмуд ал-Кашгари локализовал племя кай на реке Ямар [Кумеков 1972, с. 125]. В таком случае, именно племени кай принадлежал город Кани на границе с енисейскими кыргызами [Кумеков 1972, с. 127-128].

В басандайской культуре, которую связывают с кыпчаками, присутствовало несколько этнических компонентов. Условно их называли „верхнеобским“, „сросткинским“ и „осинкинским“ [Савинов, Новиков, Росляков 2008, с. 36]. „Сросткинцы“ были кимакско-кыпчакскими племенами. Они расселились по всей лесостепи от Южного Урала до Алтая [Кляшторный, Савинов 2005, с. 276-302]. С кимаками связаны мавзолеи из камня-сырца и дерна [Худяков 2004]. Следующим этническим компонентом были осинкинцы [Худяков 2006, с. 489]. Под их контролем находилась Обь, которую тюрки знали как Ямар [Худяков 2006, с. 488-490; Minorsky 1942, p. 96-97]. Именно кай занимали господствующую позицию среди носителей басандайской культуры. Картографичный материал ал-Бируни,

Махмуда ал-Кашгари и Йакута дает основание говорить, что рядом с Обью некоторое время жили кай [Кумеков 1972, с. 125; Худяков 2006, с. 488-490; Minorsky 1942, р. 96-97]. Кай были смелыми и отважными воинами [Golden 1986, р. 21]. Их атаки были настолько мощными, что вынудили мигрировать на запад союзных кимакам кунов (ябаку). Куны, в свою очередь, вторгнулись в земли соседей – племени шары [Minorsky 1942, р. 29-30].

На территории Новосибирского Притомья находят курганы с земляными насыпями, которые имеют прямоугольные ручейки, похожие на те, что обнаружили в Кузнецкой котловине. На памятнике Березовый остров найдено захоронение, где рядом с человеком захоронен конь. Похожие черты имели могильники Седова Заимка и Осинкинский [Худяков 2006, с. 490]. Погребенные ориентированы на север, северо-восток и восток. Погребение было совершено по обряду ингумации [Худяков 2006, с. 488-490]. По наблюдениям русских исследователей в начале II тыс. от Р. Х. переселение племен из степей Казахстана в Среднее Приобье привело к образованию басандайской культуры [Худяков 2006, с. 490; Савинов, Новиков, Росляков 2008, с. 4-6, 354]. Памятники кыпчаков в Кузнецкой котловине найдены в могильниках Бекови и Шандра, которые находятся в долине реки Бачат. Также эти памятники найдены в могильнике Торопово в долине реки Касьма. Это от 10 до 20 курганов, что представляют собой земляные насыпи с ручейками прямоугольного планирования. Ориентация погребенных на северо-восток, а могилы были одинарными с деревянным перекрытием и с конем. По предположению Ю. Худякова, в XI-XIII в. вследствие ослабления кыргызского государства в Кузнецкую котловину из степного Алтая переселялось тюркское и кыпчакское население. Автохтонное самодийское население края уже было тюркизовано [Худяков 2006, с. 486-488]. Для культур лесостепной полосы Западной Сибири характерно соединение угро-самодийских и тюркских черт. Группы тюркских кочевников инфильтрировались в среду угров и самодийцев и очевидно занимали там доминирующее положение. Тюрки должны были мигрировать в Западную Сибирь из Алтая и Среднего Прииртышья [Худяков 2006, с. 491].

Вопрос этнического происхождения кунов очень запутан. Чтобы его несколько прояснить не обходимо сделать экскурс в этническую историю центральноазиатских степей времен кыпчакской экспансии [Голден 2003, с. 461, прим. 25, 463, прим. 35, 37, 465]. Ал-Марвази сообщал, что куны пришли с земель киданей и боялись китайского (киданьского) правителя [Голден 2003, с. 461, прим. 21, 25; Minorsky 1942, р. 29-30]. Среди исследователей нет единодушия относительно происхождения кунов. Й.Маркварт считал кунов монголоязычным племенем, а О.Прицак – кимаками [Прицак 2008, с. 29; Маркварт 2002]. Ал-Марвази сообщал, что шары возглавлял басмыл [Голден 2003, с. 461]. П. Голдэн указывает, что происхождение шары могло быть связано с „желтыми уйгурами” [Голден 2003, с. 465-466]. С. Кляшторный предполагает тождество этнонимов шары и басмыл [Кляшторный, Савинов 2004, с. 138]. Преследуемый племенами кай и кун, шары атаковали печенегов и узов [Голден 2003, с. 462]. Маттеос Урхаэци знал шары как „хартеш”, а кай как „племя отц” („змеи”) [Голден 2003, с. 462]. Во время токуз-огузской экспансии басмылы откочевали в западноевразийские степи. Они были одним из противников Караханидов [Кляшторный, Савинов 2005, с. 139-141].

Относительно соотношений понятий „половец” и „куман” в специальной литературе существует несколько гипотез. Большинство ученых используют эти этнонимы как синонимы. Но являются ли этнонимы „куны”, „куманы”, „половцы”, кыпчаки синонимами и как их можно идентифицировать? О.Прицак утверждал, что „куманы” – это этноним характерный для обозначения кыпчаков в латиноязычных и греческих источниках, а „половцы” – в славянских летописях [Прицак 2008, с. 214-215]. С.Кляшторный отождествляет кунов ал-Марвази с ябаку Махмуда ал-Кашгари, племенем хунь китайских источников и „племенем змей” Маттеоса Урхаэци. „Половцы” славянских летописей – это соответственно шары у ал-Марвази, басмылы у Махмуда ал-Кашгари, басими або туцзюе-шэли китайских хроник [Кляшторный, Султанов 2004, с. 138]. Исследователь утверждает о том, что они близкие народы, но не тождественны между собой. Этнос йемеков по нашему мнению, стал частью Дешт-и Кыпчак. В широком значении этноним йемеки распространялся на все кыпчакские племена восточного Дешт-и Кыпчак. „Половцы Емякове” упомянуты в славянских летописях, а племя йемек как главное племя кыпчаков названо у ал-Джуджани и ан-Насави [Golden 1986, р. 23; Тизенгаузен 1941, с. 14].

Переселение племен кай, кун и шары привело к волне миграций, которые продолжались всю вторую четверть 2-ю четв.XI в. и обусловили появление кыпчаков на восточных границах Руси в 1055-1061 гг. [Голден 2003, с. 473; Minorsky 1942, р. 29-30]. В.Спиной считает 1055 год временем, когда кыпчаки вышли на границы Руси, а 1061 год – временем первой битвы с русами [Spinei 2009, р. 116]. Д.Кристиан, в свою очередь, обозначил хронологические границы этих событий – середина 50-х и начало 60-х гг. XI в. [Christian 1998, р. 356]. По мнению Д.Расовского, кыпчаки вышли на границы Руси в 1054 г. [Расовский 1936, с. 179-180]. Относительно сведений славянских летописей, то только в Лаврентьевской летописи

появление кыпчаков датировано 1054 г. [Лаврентьевская 1962, с. 163]. По данным других источников они вышли на границы Руси в 1055 г. [НПЛ 1950, с. 182-183; Ипатьевская 1962, с. 151]. Первое нападение кыпчаков на Русь датировано 1061 г. Вождь, который победил Всеволода Ярославича, имел имя Искал (Сакал) [Лаврентьевская 1962, с. 163; НПЛ 1950, с. 17; Ипатьевская 1962, с. 152; Lazarescu-Zobian 1984, р. 270-271]. По нашему мнению, кыпчаки в начале 50-х гг. XI в. должны были занять степи Днепровского Левобережья. На Правобережье они могли появиться несколько позже. Первый поход кыпчаков против торков, которые жили вблизи Ростовца и Неятина, датирован 1071 г. [Kurat 1972, s. 78; Лаврентьевская 1962, с. 174; НПЛ 1950, с. 191; Ипатьевская 1962, с. 164]. В таком случае, междуречье Днепра и Днестра было занято кыпчаками в 60-х гг. XI в.

Первое достоверное упоминание о кыпчаках на Нижнем Дунае датировано последней четвертью XI в. По сведениям Георгия Скилицы-Кедрина и Михаила Атталиота, Никифор Васибеки около 1078 г. нанял кыпчаков для того чтобы захватить престол [Прицак 2008, с. 34; Spinei 2009, р. 116; Berend 2001, р. 69; Spinei 1986, р. 93; Yücel 2002, р. 636; Diaconu 1970, р. 110-111; Гръцки извори 1965, с. 192-194, 338-339; Гръцки извори 1980, с. 122]. В 1088 г. кыпчаки были союзниками Татуша (правителя одного из подунайских городов) [Прицак 2008, с. 35; Kurat 1937, s. 169-175; Tryjarski 1975, р. 518; Diaconu 1978, р. 37; Curta 2006, р. 301; Yücel 2002, р. 638]. В. Стоянов считает, что куманы начали занимать территорию Молдовы между 1068 г. и 1071 г. [Stoianow 2002, р. 681]. Д. Расовский предположил, что куны, вышедшие на границу Венгрии в 1070—1071 гг., были кыпчаками [Расовский 1936, с. 181].

Однако пик печенежской активности на Балканах приходился на 70-80-тые гг. XI в. Кунов 1070-1071 гг. логично отождествить с печенегами. Их движение в направлении Венгрии обусловила экспансия огузов, которые в 1064/1065 гг. атаковали Фракию [Spinei 2009, р. 115-116; Гръцки извори 1965, с. 175-179, 331-333; Гръцки извори 1980, с. 120-121]. Экспансия огузов также привела к переселению значительного количества печенегов. Автор Пожоньской хроники и Симон де Кеца считали, что местности до Бихара и провинцию Нир опустошили бессы (бешенье, печенеги). Авторы Будской и Дубницкой хроник, а также Януш Турочи, сообщали, что на Венгрию напали именно куны. Поход датирован 1070 г. Возглавлял кунов Озул. Симон де Кеца называл его сервиентом князя кунов Дьюлы. Хронист сообщал, что Озул не ожидал нападения венгров. Венгры неожиданно напали и победили печенегов в битве [Spinei 2009, р. 118; Thwroc 1766, s. 142-144; Шушарин 1997, с. 327; Chronicon Pictum 1883, s. 171-173]. Венгерские исследователи считали кочевников, которые осуществили нападение, огузами или печенегами. Это логично, поскольку кыпчаки только в 1071 г. начали беспокоить набегами Поросье. К тому же, Анна Комнина сообщала, что кыпчаки кочевали далеко от владений печенегов на Балканах [Шушарин 1997, с. 326; Комнина 1965, Книга 7, Параграф 5].

При описании событий, которые происходили в Подунавье в 1072 г. упомянуты печенеги. Они пришли в Венгрию через Болгарский Белград (Нандорфехервар, Альба Булгария, современный Белград в Республике Сербия). На помощь их призвали ромей и болгары. Печенеги форсировали реку Саву и вышли на поле Бузиаш. Но они были побеждены войсками бана Яна, а печенежский вождь Казар с немногими людьми еле спасся бегством [Шушарин 1997, с. 329]. Печенеги под давлением огузов отступали во владения венгров и ромеев. Печенеги уже в 1052 г. служили в войске Эндрэ I. Печенеги служили в войске короля Гезы и воевали против немецких союзников экс-короля Шаламона в 1074 г. [Шушарин 1997, с. 329-330; Расовский 2012, с. 88].

По предположению некоторых ученых, в 1085 г. произошло вторжение кочевников в Венгрию. В источнике их вождя названо *Ducem Cunoium*, то есть князем кунов. Привел кочевников с собой экс-король Шаломон. Куны атаковали Венгрию в районе Унга и Боршавы. При помощи Кутеска Шаломон хотел вернуть себе престол. Если Шаломону действительно оказали поддержку кыпчаки, то удивительным выглядит факт, что сразу после поражения Шаломон отступил в Болгарию, где и был побежден войсками Алексея Комнина. В Болгарии в конце XI в. находились владения печенегов но никак не кыпчаков [Thwroc 1766, s. 161-163; Шушарин 1997, с. 327; Chronicon Pictum 1883, s. 194-196].

Только поход кунов 1091 г., который осуществил хан Копульх сын Крула (Кола), можно напрямую связать с кыпчаками. Последние опустошили Трансильванию и дошли до местности Бечей (Стари Бечей в Сербии на Тисе). Рядом с Копульхом упомянут Енфем. По сведениям венгерского хрониста никто из кунов не спасся, кроме сервиента Есембу. В битве на Паганты был убит Копульх. Кыпчаки поклялись отомстить за смерть этого вождя, они требовали отпустить пленных кунов и осмеяли венгерского короля. Но Ласло одержал победу над кыпчаками дукса (князя, хана) Акуша и убил этого вождя в битве около Дуная. Попытка кыпчаков распространить свое влияние и на территорию Алфьолда была неудачной. С этого времени границы кыпчакских владений на западе стабилизировались [Шушарин 1997, с. 327-328; Spinei 2009, р. 121; Thwroc 1766, s. 163-164; Chronicon Pictum 1883, s. 196-197].

После победы короля над Копульхом и Акушем кыпчаки больше столетия не беспокоили земли королевства набегами. Возможно это была обусловлено кыпчакской активностью на границах Руси. В столкновениях с кыпчаками Рюриковичи провели почти весь XII в. Активизация кыпчаков на границах Венгрии датируется XIII веком, как раз в тот период, когда в войнах Византийской Империи и Второго Болгарского Царства наметилась пауза (после смерти Калояна). По информации документов Королевства Венгрия кыпчаки совершали нападения на комитаты Брашов и Фегераш. Они старались проникнуть через Татарский перевал и долину реки Олт [Vasary 2005, p. 32; Spinei 1986, p. 49]. Король Эндрэ II был вынужден отдать землю Барца в лен тевтонским рыцарям [Vasary 2005, p. 32; Spinei 2008, p. 417; Пашуто 2011, с. 575; Грамота 2007]. Венгры поселяли немцев на своей южной границе еще в XII в. Но эти немцы не смогли защитить Венгрию как тевтонцы, которые поселились в земля Барца. Так называемые сасы выставляли воинский контингент в 500 человек (саксонцы, венгерское обозначение для всех немцев). Грамотой короля от 1212 г. им были отданы земли на юг от Татарского перевала. Тевтонцы должны были расширить свои владения за счет владений кыпчаков и бродников. Немецкие колонисты пополнили население земли Барца, которая до того была малонаселенной [History of Transylvania 2001-2002; Шушарин 1978, с. 41]. В документах дипломатической переписки указано, что язычники (то есть кыпчаки) нападали на землю Барца и „землю за заснеженными горами” [Шушарин 1978, с. 41-42]. Летом кыпчаки подходили к Карпатам и именно тогда происходили их нападения на венгерское пограничье [Шушарин 1978, с. 44]. Тевтонцы не только смогли приостановить нападения кочевников, но и сами перешли в наступление. Рыцари завоевали некоторые земли около земли Барца, во владениях кыпчаков и бродников. Дальнейшее их продвижение было приостановлено конфликтом с венгерским королем, который вынудил тевтонцев искать другую землю для поселения [Князький 1988, с. 26; Spinei 2008, p. 417; Spinei 1986, p. 49; Пашуто 2011, с. 575-576]. Вместо поощрения Тевтонского Ордена венгерский король занялся заботами по организации вассального от себя католического государства кыпчаков.

В латиноязычных документах кыпчаки охарактеризованы как кочевой народ. Папа Римский предлагал в землях кыпчаков строить города и крепости. Он желал чтобы кыпчаки осели [Шушарин 1978, с. 44, 47]. Грамоты Венгерского королевства сообщали о фактах крещения кыпчаков [Шушарин 1978, с. 46-47]. Кыпчаки продолжали оставаться кочевниками. Плату за свою службу кыпчаки не получали и жили за счет добычи от набегов [Шушарин 1978, с. 45]. Церковь же не облагала кыпчаков налогами и до 1364 г. они не платили десятины [Шушарин 1978, с. 48].

Образованию Куманской епископии мешали деканы секеев [Князький 1988, с. 27]. Но невзирая на это венгерский король добился учреждения Куманской епископии. Этому во многом способствовала политическая позиция Папы Римского. Кыпчакам специальными грамотами гарантировалось соблюдение их прав и свобод [Шушарин 1978, с. 48; Пашуто 2011, с. 579]. Светское управление территориями Куманской епископии осуществлял Бела IV. Куманская епископия входила в состав королевского домена. Венгрия и папство были заинтересованы в овладении землями на восток от Карпат и на Нижнем Дунае [Шушарин 1978, с. 47-51]. Не можно сказать, что принятие католицизма воспринималось только позитивно. Папа Римский требовал привести к покорности всех нелояльных кыпчаков [Шушарин 1978, с. 48-49].

Еще в 1221 г. несколько монахов совершили путешествие до Днепра. Двое из них были убиты, а другие попали в плен. Мемборк сообщил примасу Роберту, что его отец Бортц желает принять христианство. Григорий IX направил Роберта в Куманию и землю бродников. Он был папским легатом и его сопровождали епископы Бартоломей и Рейнальд [Пашуто 2011, с. 576-577]. Ориентировочно в 1228 г. христианство принял хан Бортц [Пашуто 2011, с. 578; Осипян 2005, №2, с. 4; Spinei 1986, p. 52]. Епископом куманов стал провинциал венгерских доминиканцев Теодорик [Пашуто 2011, с. 578-579].

Естественно, управление епископией находилась в руках лояльных Риму доминиканцев Венгрии. Позже они будут использованы папством для восточных миссий. Деяния венгерских доминиканцев в Куманской епископии преследовали две цели. Конечно, они заботились о распространении католической версии христианства среди кыпчаков, но также было важно распространить влияние Венгрии и Рима до Дунайской дельты. Венгерский король же имел свой интерес. Кыпчаки славились как воины. Обращением кыпчаков в католицизм венгерский король мог укрепить и приумножить свое войско [Пашуто 2011, с. 578-579; Ипатьевская 1962, стб. 761]. Кыпчаки Беговарса (Бортца) приняли участие в войне между венграми и Романовичами. Романовичей поддерживали кыпчаки Котяна [Ипатьевская 1962, стб. 761]. Католическим клирикам противостояли какие-то «псевдоепископы» и валати. Если обратить внимание на тот факт, что у Рашид ад-Дина Второе Болгарское Царство было названо Улакут, а Робер де Клари и Жоффруа де Виллардуэн называли Калояна Иоанном Влашским, логично предположить, что псевдоепископы, упомянутые в папских документах, это православные клирики из Болгарии [Тизенгаузен 1941, с. 38; Клари 1986, Главы CVI, CXII, CXVI; Виллардуэн 1993, Главы 333, 350, 352, 354, 386, 387, 389, 404, 412, 424, 459, 472; 43, с. 579-580].

Рогерий сообщал, что часть румынского Прикарпатья находилась в составе Куманской епископии. Восточной границей этой епископии была река Серет [Rogerii 1892, s. 555]. Г. Аунер, Г. Люко, К. Чиходару считали, что центр епископии находился в Милкове [Князький 1988, с. 30]. В связи с этим, нам необходимо назвать точки зрения других ученых относительно локализации Куманской епископии. Румынский ученый Н. Йорга утверждал, что она находилась на нижнем течении реки Серет [Князький 1988, с. 30]. Русский медиевист И. Князький локализирует Куманскую епископию на территории земли Барца, земли секеев, а также в той части Кумании, которая была ограничена реками Олт и Серет [Князький 1988, с. 29-30]. Украинский исследователь А. Осипян предполагает, что Куманская епископия занимала территории между Карпатами, Олтом, Дунаем и Серетом [Осіпян 2005, №2, с. 5]. По данным документа *Catalogus Ninivensis* II город Корона (Брашов) принадлежал к Куманской епископии. Таким образом, в ее состав входила и Юго-Восточная Трансильвания [Spinei 1986, p. 52].

В связи с этим, возникает вопрос относительно столицы Куманской епископии. Долгое время исследователи придерживались мнения о Милкове как столице епископии. Но кроме Милкова в епископии было еще несколько населенных пунктов. Если же говорить о военном присутствии венгров в регионе, то они соорудили крепость *Bâtsa Doamnei*. Папа призывал кыпчаков к оседанию, но очевидно это призывание не нашло отклика в их сердцах [Шушарин 1978, с. 47-51; Spinei 1986, p. 52; Князький 1988, с. 29-30; Spinei 2008, p. 427]. Кыпчаки, принявшие православие или католицизм, продолжали придерживаться традиционных кыпчакских погребальных практик. Один из таких случаев достаточно подробно описан у Жана де Жуанвиля. От христианских обрядов там было только послание в письме. Адресатом послания был первопредок кыпчаков, а не христианский Бог. Погребенный кыпчак был погребен вместе с конем, лучшим воином и богатствами. Чингульский хан также был погребен по традиционному кыпчакскому обряду [Отрощенко, Рассемакин 1986, с. 14-36; Отрощенко, Вовк 2000, с. 81-89; Гугуев 2007, с. 372-379; Жуанвиль 2007, с. 118]. Впрочем, встречались и другие варианты захоронений. Известно, что Бортца и его приближенных похоронили в кыпчакских часовнях [Пашуто 2011, с. 578].

Кыпчаки формально считали себя христианами, приняв таинство крещения. Это осуществил Котян и вожди всех племен, которые переселились в Венгрию. Религиозные взгляды таких крещенных кыпчаков можно охарактеризовать как двоеверие. По предположению А. Осипяна, католичество и вообще христианство в XIII в. не вытеснило, а лишь дополнило мировоззрение кочевников [Голубовский 1889, с. 14-21; Осіпян 2005, №2, с. 9-10, 18-19; Пашуто 2011, с. 579]. Христианизированные кыпчаки должны были знать несколько молитв. Но распространению католицизма мешало то, что мессы происходили на латинском языке, который был сложен для восприятия кыпчаков. «Кодекс Куманикус» появился значительно позже [Гаркавец 2007, с. 73-118].

Пример Куманской епископии был не единственным среди кочевников. Нам известен правитель «Страны гуннов» Алп-Эльтебер, который был христианином. Зафиксирован факт существования Библии и наличие письменности у гуннов-савиров. Л. Гмыря считает, что «Гуннская Библия» могла быть написана на основе алфавита албанского языка. В «Стране гуннов» сооружались храмы. При археологических раскопках в погребениях находили вещи христианского культа. Во время миссии епископа Израэла христианство гуннов-савиров имело синкретический вид [Гмыря 2006а, с. 111-117; Гмыря 2006б, с. 117-127]. Подобный синкретизм был характерен и для кыпчаков. Легенда о первопредке указывает на некоторые влияния со стороны авраимических религий. Был зафиксирован миф о Ай Ва и Ай Атаме. В образах Ай Ва и Ай Атама можно узнать образы Адама и Евы. Но мышление кыпчаков оставалось языческим, хотя и впитывало в себя влияние иных религиозных систем. От *Ay Atam* и *Ay wa* родился *Ay Atam Küçük/Kičik Eri*. Его потомком был *Küçük Eri Bülcegi*. По последнему желанию своего отца он соорудил для него трон, храм и скульптуру (то есть подготовил курган и поставил ему статую). Кроме того, он поместил там слуг. Это описание очень похоже на рассказ о погребении знатного кыпчака [Голден 2008, с. 316-320]. Вообще кочевники были подвержены культурному влиянию своих соседей. Возможно, что уйгурские каменные изваяния ощутили влияние со стороны манихейства или буддизма [Ермоленко 2004, с. 46]. Вероятно, наличие чаши в руках изображенного на статуе связано с манихейством. По верованиям манихеев транспортировка души умершего совершалась при наличии сосуда и при посредстве его. Этот же сюжет некоторые исследователи считали особенностью буддистской иконографии. С влиянием манихейства можно связать также отсутствие одежды и оружия на изваянии [Ермоленко 2004, с. 46].

Важно отметить, что появление кыпчаков в Восточной Европе пришлось на середину XI в. Однако в Карпато-Дунайском регионе они появились значительно позже. Первое появление кыпчаков на границах Венгрии можно приурочить к 1091 г. Более ранние сведения относительно походов кунов на Венгрию относятся к печенегам и огузам-торкам, а не кыпчакам. Экзоэтноним куны не равноценен экзоэтнониму кыпчак и обозначал всех восточных кочевых соседей венгров. XII век был темным временем для истории венгерско-кыпчакских отношений. Сведения источников фрагментарны и недостаточны. Новой эпохой

для исследования истории взаимоотношений кыпчаков и венгров был XIII в., который ознаменовался христианизацией кыпчаков. В начале XIII в. кыпчаки возобновили интенсивные нападения на венгерское приграничье и вследствие этого венграм пришлось прибегнуть к помощи тевтонских рыцарей и предоставить им во владение землю Барца. Когда король Андраш II перестал нуждаться в их помощи, они были изгнаны из Венгрии. Важно отметить, что венгры сменили вектор политики и вместо принуждения силой и перешли к убеждению верой. В 1227 г. было образовано Куманскую епископию. Крещение кыпчаков было обусловлено политическими (борьба за власть в Дешт-и-Кыпчак и боязнью монголов) и социальными (часть кыпчаков приняла христианство от соседей) факторами. Образование Куманской епископии ознаменовало новый поворот в политике Венгрии. Более того, мирным путем владения Бортца и Мемборка были превращены в вассальное от Венгрии и Римской Курии государство. Несмотря на противодействие болгар Куманская епископия развивалась и росла. Конец истории этой епархии положил поход монголов в Центрально-Восточную Европу.

1 Агаджанов С.Г. *Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии*. - Ашхабад: Илым, 1969.

2 Виллардуэн Жоффруа де. *Завоевание Константинополя* / Пер., статья и коммент. Заборова М.А. - М.: Наука, 1993. // <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Villarduen/frameText4.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Villarduen/frameText5.htm>

3 Гаркавец А.Н. *Кыпчакское письменное наследие. Том II: Памятники духовной культуры*. - Алматы: KASEAN Баур, 2007.

4 Гмыря Л.Б. *Адаптационные поведенческие механизмы христианского населения (пленников и рабов) «Страны Гуннов» Прикаспия // Взаимодействие народов Евразии в эпоху Великого переселения народов. Материалы научного симпозиума. Материалы научной конференции. Ижевск: Удмуртский государственный университет, Кафедра археологии и истории первобытного общества, Институт истории и культуры народов Приуралья*. - Ижевск: Удмуртский университет, 2006.

5 Гмыря Л.Б. *Внедрение христианской символики в систему языческих верований населения «Страны Гуннов» Прикаспийского Дагестана // Взаимодействие народов Евразии в эпоху Великого переселения народов. Материалы научного симпозиума. Материалы научной конференции*. - Ижевск: Удмуртский государственный университет, Кафедра археологии и истории первобытного общества, Институт истории и культуры народов Приуралья. - Ижевск: Удмуртский университет, 2006.

6 Голден П.Б. *Формирование кумано-кыпчаков и их мира // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. X*. - Симферополь: Крымское отделение института востоковедения НАН Украины, 2003.

7 Голден П.Б. *Религия кыпчаков средневековой Евразии // Степи Европы в Эпоху Средневековья. Т.6.: Золотоордынское время*. - Донецк: Донецкий национальный университет, 2008.

8 Голубовский П. *Половцы в Венгрии. Исторический очерк*. - К.: Унив. Типография, 1889.

9 Грамота короля Венгрии. *Грамота короля Венгрии Андраша II о пожаловании ордену земли Бурца и даровании привелегий. Электронная версия 2007*. Баранов А.

<http://www.templiers.info/historical-materials/index.php?id=sources-the-original&sources-the-original=charter-of-andreas-II-lat>

10 Гръцки извори за българската история. Гръцки извори за българската история Т. VI. / Съставили и редактирали Тъпкова В., Войнов М., Йончев Л., Тъпкова-Заимова В., Дуйчев И., Иванов Й., Йончев Л., Батаклиев Г., Коледаров П. *София.: Българска академия на науките, 1965*.

11 Гръцки извори за българската история. Гръцки извори за българската история. Т.Х. / Съставили и редактирали Йончев Л., Тъпкова-Заимова В., Батаклиев Г., Войнов М. - *София: Българска академия на науките, 1980*.

12 Гузев Ю.К. *Половецкий пассаж Жана де Жуанвиль // Жан де Жуанвиль. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика*. - СПб., 2007.

13 Ермоленко Л.Н. *Средневековые изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения)*. - Новосибирск: Изд-во Института Археологии и Этнографии Сибирского Отделения РАН, 2004.

14 Жан де Жуанвиль. *Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика / Пер. с старофранц. Цыбулько Г.Ф., под ред. Карачинского А.Ю., науч. ред. Малинин Ю.П.* - СПб.: Евразия, 2007.

15 *Ипатьевская летопись. Ипатьевская летопись / Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное собрание русских летописей. Т.2*. - М.: Восточная литература, 1962.

16 Кларн Роберт де. *Завоевание Константинополя / Пер., статья и коммент. Заборова М.А.* - М.: Наука, 1968 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari3.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari4.htm>.

17 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. *Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье 2-е изд.* - СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004.

18 Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. *Степные империи древней Евразии*. - СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005.

19 Князький И.О. *Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье в конце XII – первых десятилетиях XIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма*. - Кишинев: Штиинца, 1988.

- 20 Комнина Анна. Алексиада / Пер., вступит. статья, комм. Любарского Я.Н. - М.: Наука, 1965. // <http://www.alanica.ru/library/Komn/text.htm>
- 21 Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. - А.-А.: Наука КазССР, 1972.
- 22 Лаврентьевская и Суздальская летопись. Лаврентьевская и Суздальская летопись, по Академическому списку / Под ред. акад. Е.Ф. Карского. Воспроизведение текста изд. 1926-1928 гг.; АН СССР, Ин-т Истории // Полное собрание русских летописей. - М.: Восточная литература, 1962.
- 23 Маркварт И. О происхождении народа куманов / Пер. А.Немировой. Электронная версия 2002 года. <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>
- 24 Новгородская первая летопись. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и предисл. А.Н. Насонова - М.: Изд-во АН СССР, 1950.
- 25 Осипян О. Поширення християнства серед половців у XI-XIV ст. // Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал. №1-2. К.: АРТек, 2005.
- 26 Отроценко В.В., Рассмакин Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульського кургану // Археологія. Вип. 53. - К.: Інститут Археології АН УРСР, 1986.
- 27 Отроценко В.В., Вовк Т.А. Золотоординський період в історії половців // Етноси України. Тюркський Світ. - К.: Центр Вільної преси, 2000.
- 28 Паушто В.Т. Половецкое епископство // Русь. Прибалтика. Папство. Избранные статьи. - М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011.
- 29 Прицак О. Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім" - К.: Обереги, 2008.
- 30 Расовский Д.А. Половцы. II. Разселение половцев // *Seminarium Kondakovianum* / *Annals of the Institute of the N.P. Kondakov*. Вып. VIII. - Прага: Kondakov Institute, 1936.
- 31 Расовский Д.А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Расовский Д.А. Половцы. Черные Клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. - М.: ЦИВОИ, 2012.
- 32 Савинов Д.Г., Новиков А.В., Росляков С.Г. Верхнее Приобье на рубеже эпох (басандайская культура). - Новосибирск: Изд-во Института Археологии и Этнографии Сибирского Отделения РАН, 2008.
- 33 Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1: Извлечения из сочинений арабских. - СПб.: Издано на иждивении С.Г. Строганова, 1884.
- 34 Худяков Ю.С. О происхождении культуры средневековых кыпчаков // Древности Алтая. №12. Горно-Алтайск: Горно-Алтайский Государственный Университет, 2004. // <http://e-lib.gasu.ru/da/archive/2004/12/17.html>
- 35 Худяков Ю.С. Кыпчакские племена Западной Сибири в XI – первой половине XIII в. // История татар. Т.2: Волжская Булгария и Великая Степ. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2006.
- 36 Шушарин В.П. Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII века // История СССР. №2. - М.: Институт истории Академия Наук СССР, 1978.
- 37 Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. - М.: РОССПЭН, 1997.
- 38 Berend N. *At the gate of Christendom: Jews, Muslims, and "pagans" in medieval Hungary, c. 1000-c. 1300.* - Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- 39 Christian D. *A history of Russia, Central Asia and Mongolia: Vol. 1: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire.* Oxford and Malden.: Wiley-Blackwell Publishing, 1998.
- 40 *Chronicon Pictum. Chronicon pictum Vindobonense, / ad fidem codicum recensuit, observationes, disquisitionem de aetate Belae regis notarii, et animadversiones criticas adiecit M. Florianus // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores; 2. Lipsiae: [s. n.], 1883.*
- 41 Curta F. *South-Eastern Europe in the Middle Ages, 500-1250.* - Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- 42 Diaconu P. *Les Petchenegues au Bas-Danube.* Bucharest: Editions de l'Academie de la Republique Socialiste de Roumanie, 1970.
- 43 Diaconu P. *Les coumans au Bas-Danube aux XI' et XII' siecles.* București: Edition de l'Academie de Republique Socialiste de Roumanie, 1978.
- 44 Golden P.B. *Cumanica II : The Ölberli : The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan // Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. VI. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1986.*
- 45 *History of Transylvania / B.Köpeczi, Makkai L., Mócsi A., Szasz Z. From the beginning to 1606. Editor of the English Translation Bennett Kovrig.* - Toronto; New Jersey: : Hungarian Research Institute of Canada – Atlantic Research and Publications, 2001 – 2002. Vol.1. <http://mek.niif.hu/03400/03407/html/1.html>.
- 46 Kurat AN. *Peçenek tarihi.* - Istanbul: Devlet Basimevi, 1937.
- 47 Kurat A.N. *IV-XVIII. Yüzyillarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri.* - Ankara: Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972.
- 48 Lăzărescu-Zobian M. *Cumania as the name of thirteenth century Moldavia and Eastern Wallachia: some aspects of Kipchak-Rumanian relations // Turks, Hungarians and Kipchaks. A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun/Journal of Turkish Studies. Vol. 8.* - Harvard: Harvard University Press, 1984.
- 49 Minorsky V. *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India.* London: Royal Asiatic Society, 1942.
- 50 Paloczi-Horvath A., 1989. *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary.* - Budapest: Corvina Kiadó, 1989.

51 Rogerii. *Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta* // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. T. XXIX. Hannover: Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi, 1892.*

52 Spinei V. *Moldavia in the 11th-14th Centuries. București: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1986.*

53 Spinei V. *The Cuman Bishopric: Genesis and Evolution* // Ed. F. Curta; R. Kovalev. *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. Leiden; - Boston: E.J. Brill, 2008.*

54 Spinei V. *The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century* *Leiden-Boston: E.J. Brill, 2009.*

55 Stoyanow V. *Kumans in Bulgarian history* // *The Turks. Vol. I. - Ankara: Yeni Türkiye Yayinlary, 2002.*

56 Joannis de Thwroc. *Joannis de Thwroc. Joannis archidiaconi de Kikullew. Ab Origine gentius. Inserta simul chronica* // *Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni. Cura et Studio Joannis Georgii Schwandtneri. Pars Prima, Vindobonae: Typis Joannis Thomae nob. de Trattner, Caes. Reg. Aulae Typographi et Bibliopolae, MDCCLXVI (1766).*

57 Tryjarski E. *Pieczingowie* // *Dabrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. Hunowie Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczingowie. Wrocław: Ossolineum 1975.*

58 Vásáry I. *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365. - Cambridge: Cambridge University Press, 2005.*

59 Yudu Yücel M. *Pechenegs on the Balkans* // *The Turks. Vol. I. - Ankara: Yeni Türkiye Yayinlary, 2002.*

Түйіндеме

Автор өз мақаласын монғол дәуіріне дейінгі кезеңде венгрлер мен қыпшақтардың арасындағы қарым-қатынастарды зерттеуге арнаған. Қыпшақтардың Шығыс Еуропаға келуі XI ғасырға сәйкес келеді. Алайда, Карпат-Дунай аймағына олар кештеу келгенін көптеген ғалымдардың зерттеулерінен көреміз. Жүргізген зерттеулер нәтижесінде қыпшақтардың Венгрия аумағына келуін 1091 жылдарға жатқызуға болады деген қорытындыға келеміз. Сонымен қатар қыпшақтар тарихының ең қызықты аспектілерінің бірі - олардың Венгрия корольдығымен қарым-қатынасы болып табылады. Монғол шапқыншылығы дәуірінде көптеген қыпшақтар Венгрияны паналағанын тарихтан білеміз. Мақала монғол дәуіріне дейінгі кезеңдегі қыпшақтар мен венгрлердің қарым-қатынасын, сәйкесінше, қыпшақтардың Венгрия аумағына табан тіреген жылдарын анықтауға, сондай-ақ, Куман епископиясының

Тірек сөздер: венгрлер, қыпшақтар, құрылуы, кезең, зерттеу, қарым-қатынастары, саясат, Шығыс Еуропа, билік, әлеуметтік құрылуына негіз болған факторларды зерттеуге арналған

Summary

This study is devoted to the study of relationships between the Kipchaks and the Hungarians in Pre-Mongol Epoch. It is important to note that the appearance of Qipchaqs in Eastern Europe were in the middle of the XI century. However, in the Carpathian-Danube region, they appeared much later. As a result of the study, we concluded that the first appearance of Qipchaqs at borders Hungary can be dated 1091. Cumanian bishopric was founded in 1227. Baptism of Qipchaqs was caused by political (power struggle in the Dasht-i-Qipchaq and the fear of the Mongols) and social (part of Qipchaqs adopted Christianity from the neighbours) factors. Foundation of Cuman bishopric marked a new turn in the policy of Hungary. Moreover, possessions of Bortz and Membork have been turned into a vassal of Hungary and the Romanian Curia.

Keywords: Hungary, Kipchaks, created, pore, investigates, connection, politics, east Europe, power, social created basis factors investigates dedicated

УДК: 338.43.02 (477) «199/ 201»

РОЛЬ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ В РАЗВИТИИ КУЛЬТУРЫ ЭТНОМЕНЬШИНСТВ УКРАИНЫ: ИЗМЕНЕНИЯ (1990-2000-Х ГОДОВ)

В.М. Пекарчук – к.и.н., доцент, заместитель начальника кафедры теории и истории государства и права Луганского государственного университета внутренних дел им. Е.О. Дидоренко, Украина

В статье на основе архивных, статистических материалов, аналитических наработок предшественников рассмотрена роль культурных связей в возрождении и развитии культуры этнических меньшинств и на этой основе активизации этнической идентификации, гармонизации межэтнических отношений. Научная литература, которая включает проблему культурного наследия украинского народа, отчасти рассматривает проблему внешнеполитических и внутривнутриполитических факторов возрождения и развития культуры этнических меньшинств. Важность обозначенной проблемы обусловлена, прежде всего, необходимостью иметь четкое представление о механизме решения независимым государством проблемы межэтнических отношений. Выяснено что в течение исследуемых лет в Украине шаг за шагом выстраивалась система межгосударственных договоров и соглашений, которые определяли характер двустороннего сотрудничества в плане рационального использования и развития общего культурного наследия. Учитывался фактор преемственности и перспективности в деле развития договорной основы культурных связей. Значительное внимание уделено выяснению политических факторов содействия расширению и углублению культурных отношений.

Ключевые слова: этнические меньшинства, государство, культурные связи, возрождение, договор, внешняя политика, культура, добрососедство

Основной сферой внешнеполитической деятельности Украины после провозглашения Декларации о государственном суверенитете стало развитие межгосударственных двусторонних отношений с государствами Центральной и Восточной Европы, а особенно с государствами-соседями, что обусловлено геополитическими факторами, историческими традициями и опытом политических, экономических и культурных связей. Обеспечение культурных прав лиц, принадлежащих к нацменьшинствам, имело межгосударственный характер и требовало согласованных подходов как на многосторонней, так и на двусторонней основе, путем заключения межгосударственных соглашений.

Статья выполнена на опубликованных историографических источниках. Опирается на разработанные украинскими учеными концептуальные подходы к анализу этнокультуры как саморегулирующейся системы, сферы реализации человеческих ценностей, теории этноса.

Политический фактор способствовал расширению и углублению культурных отношений. Развитие двусторонних взаимоотношений в культурной сфере происходило в контексте создания новой системы двусторонних и межгосударственных отношений.

Украинское государство способствовало обеспечению национально-культурных потребностей румынского меньшинства, в частности выполнению положений ст.13 Договора об отношениях добрососедства и сотрудничества между Украиной и Румынией, подписанного 2 июня 1997 г., который 17 июля того же года был ратифицирован Верховной Радой Украины. Согласно этой статье Договора была создана и функционировала смешанная межправительственная украино-румынская комиссия по вопросам обеспечения прав лиц, принадлежащих к этническим меньшинствам. В рамках указанной Комиссии правительствами Украины и Румынии реализовывались двусторонние проекты по обеспечению прав украинцев в Румынии и румын в Украине. Сотрудничество Украины и Румынии в плане обеспечения прав этноменьшинств определялось Договором об отношениях добрососедства и сотрудничества (1997 г.). Из него следовало, что «в целях защиты этнической, культурной, языковой и религиозной идентичности национальных меньшинств стороны будут применять международные нормы и стандарты, определяющие права лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам». Документ устанавливал, что оба государства «будут уважать право лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, иметь доступ к информации и средствам массовой информации на родном языке, а также свободно обмениваться и распространять информацию» [1].

На эффективности выполнения двусторонних договоров и обязательств по защите прав этноменьшинств сказывались политические противоречия, которые часто возникали в межгосударственных контактах. В течение длительного времени позиция Румынии отличалась неприятием развития диалога на принципах паритетности и конструктивизма. Власти Румынии пытались активно распространять свое влияние на румын Украины, привлекать их к «единому румынскому языковому, культурному и информационному пространству», превратить его в активный инструмент внешней политики в целях реализации стратегических интересов и целей [2]. Лишь в начале 2000-х годов Украина и Румыния смогли достичь определенных компромиссов в решении противоречий. В 2006 г. начался совместный мониторинг с целью защиты этнической, культурной, языковой идентичности румынских меньшинств. Отношения Украины и Румынии в вопросе защиты прав этноменьшинств часто носили острый, а то и спорный характер.

В 2000-е годы в Закарпатье работало «Объединение пограничных органов самоуправления Закарпатья», в которое вошли населенные пункты компактного проживания венгров и Объединение органов местного самоуправления «Тиса» в местах компактного проживания румын. Укреплялись прямые связи с государственными органами управления соседних областей Венгрии, Словакии, Румынии и Польши, были заключены и подписаны рамковые соглашения на сотрудничество в сфере культуры. Восстановлены Дни добрососедства на границе, цель которых – углубление связей и сотрудничества городов и районов области с соответствующими партнерами в других странах.

Цыганские общественные организации оставались слабо имплементированы в международные интеграционные процессы. Ими недостаточно использовались возможности взаимоподдерживающих связей с цыганскими общинами других государств. Наблюдались лишь единичные примеры такого активного сотрудничества.

В рамках реализации Договора о дружбе, сотрудничестве и партнерстве между Украиной и Российской Федерацией и в соответствии с действующим законодательством создавались надлежащие условия для удовлетворения культурных и информационных потребностей россиян в Украине. Исключительное значение в этом контексте имело Распоряжение Президента Украины «О мерах по поддержке деятельности национально-культурных обществ» (2001 г.), которое предусматривало ряд мер для решения первоочередных этнокультурных проблем национальных меньшинств, в т.ч. россиян.

Госкомнацрелигий Украины придавал большое значение развитию международного сотрудничества в сфере защиты прав меньшинств с государствами, которые имели с Украиной этнически родственные сообщества – Россией, Румынией, Венгрией, Словакией, Молдовой и др. Важным механизмом осуществления такого взаимодействия было заключение межгосударственных и межведомственных соглашений о сотрудничестве и деятельности межправительственных комиссий по вопросам обеспечения прав лиц, принадлежащих к меньшинствам. В 2008 г. было подписано Соглашение между Государственным комитетом Украины по делам национальностей и религий и Уполномоченным по делам религий и национальностей Совета Министров Республики Беларусь о сотрудничестве, в 2009 г. – Соглашение между Украиной и Республикой Молдова о сотрудничестве в обеспечении прав лиц, принадлежащих к этническим меньшинствам.

В начале 1990-х годов украинско-чешские культурные взаимоотношения в основном были бессистемными и случайными. Это было вызвано различным уровнем и характером европейской интеграции Украины и Чехии и количественными подходами оценок результатов культурных контактов. Получив в наследство от СССР формализованные и идеологизированные культурные связи с Чехией, Украина так и не сумела выбраться из этих сетей. Поэтому фактически не было разработано конкретной программы действий Украины в системе украинско-чешского культурного сотрудничества.

С 1994 г. определенную роль в налаживании украинско-чешского культурного сотрудничества начали играть общественно-политические и культурные организации украинцев Чехии. Особенно активно в этом направлении действовала Украинская инициатива ЧР, которая была создана весной 1994 г. Украинская инициатива сплотила вокруг себя все проукраинские силы Чехии и в определенной степени способствовала налаживанию украинско-чешского межгосударственного сотрудничества. Вместе с Посольством Украины в Чехии Украинская инициатива в 1995 г. провела первую Конференцию представителей украинских общин в Европе и Азии, где оговорила свои отношения с местными органами власти, скоординировала свои действия с властными структурами Украины. Кроме того, вместе с чешскими гуманитарными организациями она начала оказывать гуманитарную помощь пострадавшим отаварии на Чернобыльской АЭС, устроила проведение благотворительных концертов, организацию выставок, детских шоу под названиями «Украинские встречи» («Українські зустрічі»), «Встреча культур» («Зустріч культур»), «Маланчин вечер» («Маланчин вечір») и т.д. [3].

Украина пыталась популяризировать чешскую культуру среди своего народа, осуществляя аналогичные традиционные культурные и художественные акции. Значительную работу в этом направлении проводило Чешское посольство в Украине и Чешский центр в Киеве. Одним из важных направлений гуманитарного сотрудничества оставалось сохранение исторического культурного достояния обеих стран, которое охватывало захоронения выдающихся деятелей, мемориалы, мемориальные таблички и памятные знаки, литературные, библиотечные и архивные фонды. Государственно-политические контакты играли ключевую роль в сотрудничестве. Некоторое замедление контактов в политической сфере было обусловлено рядом внутривнутриполитических событий в ЧР и Украине, введением с 28 июня 2000 г. визового режима между странами, изменением геополитического статуса Чехии после интеграции в мировые и европейские структуры. Вместе с тем, это не изменило внешнеполитической ориентации государств на продолжение политического диалога [4].

В развитие двусторонних украинско-израильских связей сделали свой вклад общественные организации Украины и Израиля – Общество «Украина-Израиль», Израильское общество еврейско-украинских связей. Ими регулярно проводился Международный форум по вопросам украинско-еврейских отношений. На Кировоградщине зародилась инициатива проведения межгосударственных фестивалей украинской и еврейской культур. Только за 1991-1993 гг. было проведено два таких фестиваля [5].

С целью расширения сотрудничества между Украиной и Республикой Беларусь, в частности в сфере межнациональных отношений и развития договорно-правовой базы в данной сфере, 23 июля 1999 г. в Киеве было подписано Соглашение между Украиной и Республикой Беларусь о сотрудничестве в обеспечении прав лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

Защищенность прав этноменьшинств тесно связана с выбранной государством моделью своего этнонационального развития. Украина выбрала модель политической нации, построенной на принципах территориального патриотизма и этнического плюрализма. Перед страной встала задача создания новой национальной идентичности на основе нахождения баланса интересов всех этнических категорий, интеграции украинского общества вокруг этнокультурных ценностей этнического большинства. Решение этих проблем обременено языково-культурными, социально-психологическими и другими последствиями деформации этнонациональной сферы в недавнем прошлом.

Став полноправным членом Совета Европы, Украина взяла обязательство присоединиться к опреде-

ленным при вступлении международным соглашениям и договорам Совета Европы в сфере защиты прав этноменьшинств. В 2003 г. Верховная Рада Украины ратифицировала Европейскую хартию региональных языков или языков меньшинств (далее – Хартия), вступившую в силу 1 января 2005 г. С ратификацией Хартии Украина взяла на себя обязательства по внедрению охранных мероприятий для сохранения и развития 13 языков национальных меньшинств – белорусского, болгарского, гагаузского, греческого, еврейского, крымскотатарского, молдавского, немецкого, польского, русского, румынского, словацкого и венгерского. Реализация положений Хартии происходила в таких сферах общественной жизни, как: образование, судопроизводство, деятельность административных органов, средства массовой информации, культура, экономическая и социальная жизнь. Одновременно следует отметить, что ратифицированные Украиной Международные соглашения в сфере межэтнических отношений, культурного многообразия не выполнялись в полном объеме. Это негативно сказывалось на международном авторитете Украины. Совместно с Министерством иностранных дел Украины, Министерство культуры проводило соответствующую работу по реализации Повестки дня Ассоциации Украина-ЕС в сфере культуры «Межчеловеческие контакты». Согласно Плану действий Совета Европы для Украины на 2008-2011 гг. Министерство реализовывало региональную программу «Киевская инициатива для демократического развития через культуру Азербайджана, Грузии, Молдовы и Украины» и проект «Интеркультурные города: управления и политика в отношении различных громад». «Киевская инициатива» как региональная программа Совета Европы была направлена на развитие культурной политики и стратегии для консолидации демократии, межкультурного диалога и культурного разнообразия [6].

В организации международного культурного обмена как общегосударственной проблемы были определены новые подходы, которые активизировали поддержку Украиной мероприятий по развитию этнокультур на территории Украины. Речь идет, в частности, о государственной поддержке в Украине общественных национальных центров – членов Международной организации по народному творчеству (IOV), Международного музыкального совета (ИМС), Международной организации фольклорных фестивалей (CIOFF), которые работают под патронатом ЮНЕСКО. Сотрудничество по программам этих неправительственных организаций охватывало широкий спектр международных симпозиумов, конференций, рабочих семинаров, проведения культурных мероприятий. Это способствовало расширению возможностей для привлечения интеллектуального, культурно-художественного потенциала страны к международному сотрудничеству; укреплению культурно-творческих, образовательных и научных связей Украины с мировым сообществом.

Большое значение придавалось также трансграничному сотрудничеству. С этой целью создана ассоциация «Карпатский Еврорегион», куда вошли пограничные административные единицы Польши, Румынии, Венгрии, Словакии и Украины, в том числе и Ивано-Франковская область. В рамках «Карпатского Еврорегиона» проводились совместные мероприятия в научной и культурной сферах, что способствовало расширению сотрудничества между приграничными регионами и решению общих проблем. Среди них – международные фестивали «Перезвон» («Передзвін»), «Родослав» («Родослав»), «Коломыйка» («Коломыйка»), организация выставок художников.

Трансграничное сотрудничество выступало одним из эффективных инструментов решения этнических проблем. Сотрудничество в рамках Еврорегиона «Нижний Дунай», в который, кроме Одесской области, вошли соседние поветы Румынии и Молдовы, стало опытом совместной деятельности в проведении Интерэтнических форумов, первый из которых состоялся в 1999 г. в г. Галаце (Румыния).

В ноябре 1996 г. правительства Украины и Греческой республики заключили Соглашение о сотрудничестве в области культуры, образования и науки. Ст.4 Соглашения предусматривала, что сотрудничество будет развиваться путем: инициативной презентации произведений искусства и литературы каждой из стран, включая переводы литературных произведений, обмен книгами, а также публикациями в области культуры; обмена выставками искусства, проведения недель кинофильмов и других культурных мероприятий; участия в международных конференциях, соревнованиях, фестивалях, встречах; развития связей между союзами художников и писателей, а также обмена опытом и специалистами в области культуры и художественного образования и обмена отдельными писателями и художниками; обмена информацией, опытом и визитами специалистов в области охраны памятников культуры; обмена театральными, музыкальными, художественными, фольклорными коллективами; развития связи в области кино [7]. Украинско-греческие отношения в целом способствовали активизации культурной жизни греков Украины. В 1992 г. Греция признала Украину как независимое государство, и были установлены дипломатические отношения.

Культурное сотрудничество всегда служило также механизмом достижения политического согласия и налаживания плодотворных контактов в других сферах жизнедеятельности народов. В целом в межгосу-

дарственных отношениях Украины и соседних стран не было таких противоречий, которые бы мешали всестороннему развитию сотрудничества, однако некоторые факты свидетельствовали о необходимости пристального внимания к культурным запросам других народов. В частности, в украинско-польских отношениях продолжают тлеть проблемы определения конфессиональной принадлежности культовых сооружений, упорядочение захоронений, обмена культурными ценностями. В украинско-румынских отношениях одним из актуальных вопросов оставалось удовлетворение прав румынского меньшинства в Украине и украинского – в Румынии, представители венгерского и румынского меньшинств в Украине выражали заинтересованность в пересмотре языковой политики в области образования и т.д. Поэтому правильным могло быть утверждение, что если не сделаны определенные жесты, не сказаны определенные слова, не выполнены ритуалы – то есть, не выполнена работа художников, ученых, а затем и политиков, отношения между народами, как правило, не могли стать нормальными [8].

Развитию двусторонних, партнерских международных контактов способствовало также сотрудничество министерств и ведомств, которые занимались развитием культуры и искусства. Такие формы сотрудничества Украины развивались с Польшей, Словакией, Молдовой, Румынией. Они регламентировались, как правило, Протоколами о сотрудничестве, которые заключались во исполнение договоренностей, достигнутых в ходе рабочих встреч министров. Заключенный в 2009 г. такой документ между Министерством культуры и туризма Украины и Министром культуры и национального наследия Республики Польша очертил широкий круг мероприятий, которые должны реализовываться в течение 2009-2012 гг. и направляться на активизацию сотрудничества между странами в сфере культуры. Предусматривалось осуществление ряда культурных обменов, участие художников и художественных коллективов в фестивалях и конкурсах, межбиблиотечный обмен, расширение сотрудничества по вопросам культурного наследия и культурных потребностей украинского этнического меньшинства в Польше и польского меньшинства в Украине. Ведомства обеих стран брали на себя обязательства способствовать проведению культурных мероприятий с учетом особенностей территорий компактного проживания украинцев в Польше и поляков в Украине, налаживание непосредственных творческих контактов между драматическими и кукольными театрами. Ст.9 Протокола предусматривала двустороннее содействие реализации проектов в сфере народной культуры и искусства (проведение выставок, мастер-классов народных мастеров, международных фольклорных фестивалей) [9].

Основой для развития двусторонних культурных отношений стала политико-правовая база. Важным источником правовых норм, подлежащих применению, были и заключенные и ратифицированные Украиной двусторонние международные договора о дружественных отношениях и сотрудничестве со многими странами мира. В таких международных договорах Украины, в частности с Венгерской Республикой, Болгарией, Румынией, Эстонской Республикой, Словацкой Республикой, Республикой Беларусь, Республикой Грузия, Республикой Молдова, Чешской Республикой, Российской Федерацией содержатся положения по защите прав национальных меньшинств. А соглашение между Украиной и Федеративной Республикой Германией о сотрудничестве в делах лиц немецкого происхождения, проживавших в Украине, наряду с защитой немецкого этнического меньшинства в Украине предусматривало также мероприятия, направленные на реабилитацию лиц немецкого происхождения, подвергшихся политическим репрессиям.

Давняя творческая дружба связывала как органы местного самоуправления, так и учреждения культуры и искусства, художественные коллективы Закарпатской области с регионами Венгрии. Обмены художественными коллективами и опытом работы, выставками произведений изобразительного и декоративно-прикладного искусства, группами работников отрасли традиционно осуществлялись на протяжении многих лет на межобластных, межрайонных, городских и даже сельских уровнях, а также между отдельными художественными коллективами и учреждениями культуры. Ежегодно подписывался Договор о творческом содружестве между управлением культуры Закарпатской облгосадминистрации и государственным самоуправлением украинцев Венгрии, обществом украинской культуры Венгрии на 2010 год. В соответствии с Договором предусматривалось в течение года осуществлять обмен художниками и творческими коллективами, организовывать выставки работ художников и мастеров народного декоративно-прикладного искусства и т.д. Согласно соглашениям о творческом сотрудничестве Закарпатский областной венгерский драматический театр (г. Берегово) ежегодно осуществлял показ спектаклей в Венгерской Республике. Например, в 2010 г. было совершено более двадцати выступлений. Театр показал спектакли в городах Дебрецен, Соб, Будапешт, Балмазуйварош, Ясберень и других [10].

В течение исследуемых лет сотрудничество греческих общин Украины с исторической родиной осуществлялось на нескольких уровнях: личные контакты (как важная часть так называемой «народной дипломатии»); посредничество и участие в связях украинских и греческих городов и регионов; сотрудни-

чество Федерации греческих обществ и отдельных национальных организаций с греческими государственными и общественными институтами [11].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что в Украине на протяжении исследуемого периода была сформирована многоаспектная договорная основа для развития межгосударственных культурных связей. Двусторонние культурные отношения в целом способствовали активизации культурной жизни большинства этносов Украины. Государством разрабатывались действенные механизмы обеспечения функционирования творческих коллективов, театров, ансамблей и др.

1 Скляр А.В. Питання забезпечення прав національних меншин як приклад асиметричності взаємин у двосторонніх відносин між Україною та Румунією. – Режим доступу: www.vuzlib.com.

2 Пилипенко Т. Окремі аспекти українсько-румунських відносин в сучасних умовах. – Форум націй. – 2009. – Квітень. – №4.

3 Корсак Р.В. Українсько-чеське міждержавне співробітництво в 1991-2005 рр. – Ужгород. Гражда. – 2007. – С. 70.

4 Цуп О.В. Чеська республіка і Україна в міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ ст.: автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: Спец. 07.00.02 – всесвітня історія. – Львів. – 2009. – С. 10.

5 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф.2. Оп.15. Д.3629. Листування з міністерствами, відомствами, урядом АР Крим, обласними держадміністраціями, зарубіжними, міжнародними організаціями з питань діяльності національно-культурних товариств, фондів та об'єднань. 24 червня 1993 – 7 листопада 1993 р. – Л. 67.

6 Текущий архив министерства культуры Украины. Листування №10 (1616-1701). – 2009. Д. 3. Л. 8.

7 Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – Київ: Либідь. – 2000. – С. 321-322.

8 Щербенко Е. Співробітництво України з державами Центральної та Східної Європи у вирішенні культурних проблем. – Наукові записки. Збірник. – Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 2000. Серія «Політологія і етнологія». – Вип. 11. – С. 232.

9 Текущий архив министерства культуры Украины. Листування №10 (1616-1701). – 2009. Д. 3. Л. 2.

10 Глеба Ю. Про дружні зв'язки Закарпаття з Угорською Республікою. – Режим доступу: www.centerkultur.com.archives.

11 Пахоменко С.П. Грецька діаспора України в контексті українсько-грецького культурного діалогу. – Режим доступу: www.istfak.org.ua.

Түйіндеме

Мақала авторы архив құжаттары мен статистикалық материалдар негізінде, зерттеушілердің сараптамалық еңбектеріне сүйене отырып, 1990-2000 жылдар аралығында Украинаның этникалық аз тұрғындарының басқа мемлекеттермен мәдени байланыстарының дамуына тоқталады. Сонымен қатар мәдени байланыстардың дамуы этносаралық қарым-қатынастардың өзара үйлесімдік табуына өзіндік үлес қосқаны туралы баяндайды. Ғылыми әдебиеттерде негізінен украин халқының мәдени мұрасы мәселелері, этникалық аз халықтардың сыртқы саяси және ішкі саяси факторларының жаңғыртылуы мәдениеттің дамуына ықпалы мәселесі қарастырылған. Мәселенің маңыздылығы мемлекеттегі этносаралық қарым-қатынастар проблемасының шешілу механизмдеріне арқау болады. Зерттеу нысанына алынған жылдар ішінде Украинада жалпы мәдени мұраның дамуы және оның тиімді жүзеге асырылуы мемлекетаралық келісімдер мен келісім шарттарға негізделіп, бір жүйені құрғандығы анықталады. Сондай-ақ, мәдени байланыстардың мәдени қарым-қатынастарды дамытуда сабақтастығы мен келешегі есепке алынғаны жөнінде мәліметтер келтірілген және мәдени қатынастарды кеңейтіп, терндетуге саяси факторлардың ықпалы зор екендігіне мән берілген.

Ключевые слова: этникалық аз халық, мемлекет, мәдени байланыстар, жаңғырту, келісім, сыртқы саясат, мәдениет, тату көршілік

Summary

In the article on the basis of archival, statistical and analytical works of previous scientists the role of cultural ties in the revival and development of ethnic minority cultures and on this basis intensification of ethnic identification, harmonization of interethnic relations is considered. The scientific literature that includes the problem of the cultural heritage of Ukrainian people only partially considers the problem of foreign and domestic factors of the revival and development of ethnic minority cultures. An importance of this problem is determined by the need to have a clear idea of how an independent state can solve the problems of interethnic relations. It is shown that during these years in Ukraine a system of international treaties and agreements which determined the character of bilateral cooperation in terms of efficient use and development of a common cultural heritage was being created. Taken into account the factor of continuity and perspective in the development of new contractual basis for cultural ties great attention is given to political factors of assistance to broadening and deepening of cultural relations.

Keywords: ethnic minorities, state, cultural ties, revival, contract, foreign policy, culture, neighborliness

MILITARY FACILITIES IN RUSSIA'S CENTRAL ASIAN POLICY AND THE SECURITY ISSUE

Dr. A. Nogayeva

The purpose of this study concerns Russia's understanding of military security and the importance of military facilities in Central Asia for Russia. This study argues that despite occasional changes in policy after the collapse of the USSR, Central Asia still serves as a security circle for Russia. It is maintained that Russia, as a precaution against possible threats, both intends to maintain its military facilities and bases in the countries of the region and at the same time to expand its borders thanks to various alliances it has established with the former USSR countries. After an evaluation of the features of these bases in terms of military security, their importance for Russia's relationships with the administrations in the region is highlighted. As a result of these evaluations, it is concluded that the region will continue to remain an indispensable part of the world for Russia.

Keywords: Russia, Central Asia, interests, security, military bases, theories

Introduction

Russia's interests in Central Asia are evident. They are a product of geography, history, culture and economy and constitute a strong pretext for Russia, which desires to observe the region closely [1; 3]. The Russian administration, which had to deal with internal problems after the collapse of the Soviet Union, made integrating with Western structures a political priority in foreign policy, thus attaching importance to relations with the West. In this context, Central Asian countries were perceived as a "hindrance" in this process of inclusion in the "Western Civilisation". The declaration by the Russian Federation Supreme Council on April 1st 1992 that protection of territorial integrity and sovereignty of countries is each country's own business led countries of the region to seek ways to ensure their military security [2; 43]. Exclusion of the countries of the region from the Ruble Zone in 1993 caused these countries to go in search of new directions.

Although the foreign policy doctrine of the Russian Federation was formulated as the "periphery" in 1993 [3; 45] and in February 1995 it was decided that "the strategy towards the Commonwealth of Independent States was ratified", Russia became a mere spectator when the USA and the Western states increased their influence in the region, gaining a foothold in the local markets and spending efforts to reduce Russia's influence. Having realized towards the end of the 1990s that integration with the West would be painful, the Russian administration revised their foreign policy inclinations. The "periphery" was determined to be a prioritized target in the Russian Federation Security Council meeting held on the 15th of December 1999 [4; 228]. Implementation of this target became possible during the Putin administration.

Putin's insistence that Russia was a Eurasian power as early as the late 1990 along with Russia's National Security Strategy and Russia's Foreign Policy Strategy documents, which were adopted in 2000 during Putin's administration, laid the foundations for Moscow's strategies towards Central Asia [5].

Russia's Understanding of Military Security in Its Central Asian Policy

When the USSR disintegrated, Russian politicians predicted that Russia would continue to play the role of leader in former Soviet territories. Russia has long been interested in this region, claimed Northern Caucasian territories several centuries ago, occupied Astrahan in 1556 during the reign of Ivan the Terrible, and then turned its attention to the Central Asian steppes [6]. In other words, Russia's perception of Central Asia as part of its security question occurred long before the Soviet era. Russia's understanding of security, which has been developed from past to present, involves the invasion of Central Asia as part of its policy of gaining access to the Mediterranean (opening to Warm Waters), which is the traditional Russian policy, and this explains why Central Asia is an indispensable region.

Russia's policy of occupation of the East in the 18th and 19th centuries was conducted above all for military and strategic purposes. The Kazakh steppe had a strategic significance for Russian foreign policy as "it was the key and the gateway to all of the Central Asian territories and countries." Therefore, Peter I stated in 1722 that "Russia's patronage over Kyrgyz-Kazakh armies was necessary to ensure domination of all Asian countries and to take effective measures in the interest of Russians" [7; 7]. Therefore, Russia moved from "passive defense" to active expansion. Many researchers attributed Russia's advances towards the East in the 19th century to a need for ensuring stability of the country's borders. Military historians such as Ivanin, Geins, Venyukov, and Gaverdovskiy explained the construction of fortresses on the Kazakh steppes and borders as reinforcement against the "true threat" coming from migrant tribes.

Geopolitical Concepts And Theories

Various theories have been proposed to account for Russia's policy of expansion towards the region. The theories in question reflect the evolution of Russia's policies as improved versions of each other. Prof. Suteeva summarizes them as follows [8]:

The concept of “Russia’s self-protection” (18th and 19th centuries) It was developed by Gaverdovskiy and Geins. The theory in question intended to explain the inner mechanism of the state’s eastern policy and the reasons for bringing Asian peoples under domination. The historical mission of the Russian state was to protect “the civilized world” from possible attacks of belligerent nomadic armies, which were in a state of constant movement and could repeat the “terrors of Genghis armies”. It was understood that the fundamental goal of the foreign policy of the Russian state in Asia from the time of Peter the Great onwards (in some studies from the time of Ivan the Terrible onwards) was to form military lines and ensure the security of the southern and eastern borders by moving up to natural borders like mountains, rivers and seas that are considered to be safe fortresses against the hostile attacks. Central Asia’s relegation to a basic state center in scientific studies in the first half of the 19th century has been considered *a major component in ensuring security and political stability in Asia*. This thesis was turned into the theory of “natural borders” in the second half of the 19th century.

The concept of “mobile” or “natural” borders explains the process of advancement towards Central Asia as a natural process of human history for Arian nation’s restructuring and expansion. Proponents of this theory emphasise that each state has to protect its own borders and therefore there is a need for new territories that will allow construction of new lines in order to defend the borders of the state. Here, the intention is to stabilize the strategic-military position of the state in natural borders such as mountains, rivers and other formations. Besides Kavelin, Soloviev, Chicherin, Klyuchevskiy, Gradovskiy, Milyukov and Vernadskiy, who represent the official Russian school of history which regards the state as “serving the noblest goal of the nation, its historical mission,” one of the most important proponents of this thesis is military historian Venyukov [8].

Today’s Kazakhstan’s falling under Russian domination followed the formation of military lines in new territories. However, no line was able to provide full security. Therefore, *the border theory of “two states”* was developed. This theory is based on the assumption that the military lines that Russia established as it advanced should correspond to natural geographic lines. Otherwise, the state borders remained artificial as they were defenseless. The movement that advocated the view that pre-revolution Russia based the process of expansion into the East on ethnic and geographical factors is similar to the theory in question.

Some Russian officers indicate the competition between England and Russia in Central Asia as one of the most important reasons for Russia’s invasion of Southern Kazakhstan because the expansion of the English influence zone in the East was considered a direct threat to Russia’s interests. Therefore, it is emphasized in the theses of Russian researchers that Russian policy is a “defense” policy against the English “threat” of expansion into Central Asia [8]. As a result of the “defense” policy, the border between England and Russia went as far as the Afghan border when a new city was constructed after the invasion of Turkmenistan (Russia’s and then the USSR’s southern-most border point Kushka).

With the collapse of the Russian monarchy in 1917, the rule of Bolshevik Russia in the region continued. It underwent radical changes in the Soviet Era from trade to science and from industry to culture [6]. When we evaluate the conjuncture in the region within the framework of the aforementioned concepts despite ups and downs in policy after the collapse of the USSR, we see that Central Asia still constitutes Russia’s security circle as “water does not have stopping power.” Therefore, as a precaution against possible threats, Russia is trying to expand its borders thanks to various alliances it has established with former Soviet countries.

John Erickson argues that Russia has been faced with a huge identity crisis with the collapse of Communism and a challenge that has historical dimensions related to its own security needs. Its withdrawal from Eastern Europe – from Prague to Smolensk- pushed Russia to its geostrategic situation in Europe 300 years ago. Geopolitical thought was referred to in order to overcome this revolutionary situation. John Erickson indicates, in addition to the emergence of the concept of national security, to what extent the geopolitical approach was a return to the previous situation. According to the Russians, national security regards the state as a tool that provides “the best possible conditions” for the individual and the society and the state itself stipulates all by geopolitical factors [9; 325-326].

In this context, there are different approaches concerning geopolitics in Russian academic circles. Besides Eurasianism, which is led by Alexandre Dugin and supported by Central Asian leaders, other interesting projects are also presented. For example, in the project entitled “Noviy Sredniy Vostok” (The New Middle East), it is claimed that the transformation of Central Asia, extending from Kazakhstan to Northern India to The Gulf of Basra and the Middle East, into an industrial and stable macro zone is Russia’s foremost geopolitical and diplomatic mission in the next 20 years. (Here, what is meant involves the area covering the east of Russia, India, China, Iran, Afghanistan, Pakistan, Mongolia, Kazakhstan, Tajikistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, Azerbaijan and Turkey. This project was developed by the Development Movement, chairman Yuriy Krupnov) [10]. Approaches like these, which are being debated within Russian circles [11], intend to determine Russia’s priorities and contain suggestions on how to increase its influence as in the period of the USSR. Claims of this kind may be considered

“insignificant mind games” of a Russian intellectual and their chances of application seem low, but this project indicates that Russia desires to take revenge on the region. Bringing to mind America’s Greater Middle East Project due to a similarity in name-giving, this project reflects Russia’s security concerns just as it does in the case of the USA. Russia concentrated on enhancing its presence in the region especially after the incidents in the Caucasus in August 2008. Those circles that considered today’s Central Asian republics a “burden” in the 1990s do not have a favorable view of the possibility that the region may fall in the hands of other powers. Therefore, those who prepared the project argue that the way for Russia to become a great power lies in the implementation of such projects.

Russia’s Bases and Military Facilities in Central Asia

Central Asia is Russia’s security cordon in terms of security. One reason for the invasion of the region, besides imperialist expansion, improvement of trade etc., was to ensure the security of the southern borders. This region was important to keep China under control during the Soviet era. Therefore, military facilities and bases were built in the region. This situation is important for Russia to have its presence felt in the region. Therefore, Russia spent an effort after the collapse of the USSR to maintain these facilities and bases in the region and increase its influence. To this end, Russia bought shares of some of these strategic facilities in return for the debts of the countries in the region to it. On the other hand, the countries of the region are also important for Russia in terms of providing military equipment and weapons because Russia grants concessions to the countries of the region in this regard, encourages them to participate in joint organisations by establishing a security umbrella and does not approve of their adopting NATO standards in equipping their armies.

Kazakhstan

Kazakhstan, which Russia established a strategic alliance with, became the first CIS country that Moscow signed a treaty of “Friendship, Cooperation and Mutual Solidarity” with in May 1992. According to the treaty in question, joint military-strategic zones would be established and military bases, shooting ranges and other military facilities would be used jointly in case of a threat to Russia and Kazakhstan. Another bipartisan document is the Declaration of “Permanent Friendship and Cooperation Initiative towards the 21st Century” dated July 6th 1998. Apart from the documents mentioned above, a wide range of issues aimed at ensuring the joint security of the two countries involve the “Military Cooperation Agreement” dated March 28th 1994 and more than sixty bilateral documents and agreements that were signed in subsequent years [12].

The largest former USSR military facilities of the “periphery” which still maintain their significance for Russia’s security are on Kazakhstan’s soil. Russia preserved its rights on the 7 large military bases in Kazakhstan by virtue of bilateral agreements (as lodger) and currently continues to operate them. The total area of the facilities let out to Russia on Kazakhstan soils is more than 11 million hectares [12]. They involve the “Baykonur” space station, Chkalov 929th State Flight Trial Center, shooting ranges (Sharishagan, Emba and 4th central shooting range facilities), and the radio-technique center (“Balhash-9 and Russian Air Force Airborne Unit). Moreover, the 171st Aviation Command continues to operate in the city of Karaganda.

The Russian Defense Ministry’s 5th State Trial Shooting Range, i.e. “*Baykonur*” space station is one of the most important strategic facilities that Russia has in Kazakhstan. Baykonur, which was built in Kazakhstan towards the end of the 1950s, is located in the province of Kyzylorda [12]. Baykonur was the USSR’s principal space station and was actively used for both peaceful and military purposes. Many spaceships and satellites have been launched here and new space techniques and space equipment systems have been tested here.

“Baykonur”, whose rental period was extended to 2050 in 2004, is the only space station for the launching of large rocket types such as the “Soyuz” and the “Proton” to send observation systems into space (The rental contract of the space station was signed by Russia and Kazakhstan on March 28 1994 for a period of 20 years. Annual rent corresponds to 115 dollars) [2; 48].

Russia transferred a large part of its activities in Baykonur to a space station on its own soil due to the financial problems experienced with the Kazakh government. According to the information given in the press, 80% of the Russian military satellite launchings and 38% of the launchings in the world in the year 2000 were performed in Plesetsk Space Station. It has been stated that RS-10 type heavy missiles and RS-22 type medium missiles, which were launched from Baykonur previously, will be launched from Plesetsk [13; 53].

Intending to compensate for the restriction of its activities in Baykonur in other areas, Russia conducted a missile test in the Sarishagan shooting range located near Lake Balkhash after a long time and this test drew attention to Russia’s other military facilities in Kazakhstan.

Reforms were implemented in the shooting range system of Russia in Kazakhstan in 2006 and all of them were incorporated into the 4th Central Multipurpose Shooting Range, whose headquarters are in Kapustin Yar in the province of Astrahan. Sharishagan, Emba and the 4th Central Shooting Range Facilities (station and 2 DP-8 and DP-16 measurement centers) were incorporated here [14].

Several shooting range rental agreements were signed in October 1996 that stipulated partial payment in return for supplying weapons to Kazakhstan, repair and maintenance of military vehicles and training of Kazakh officers in Russian military academies. In the same period, the issue concerning Russia's payment of compensation for its use of shooting ranges in the first half of the 1990s was also solved.

A special intergovernmental agreement was signed on November 5th 2005 relating to financial issues concerning Russia's payment of the costs of shooting ranges that it rented. The parties agreed on cash payments instead of the barter system that was used previously. Russia agreed to pay 135.73 million dollars in return for the use of shooting ranges in that period.

Russia makes economic contributions to Kazakhstan, which has brought the countries together, and reinforces its strategic ties with the countries of the region.

Kyrgyzstan

Kyrgyzstan, where Russia has strategic military bases and facilities, is especially important as it hosts both Russian and American bases because although Russia states that it is disturbed by America's military presence, the presence of American bases is considered a balancing element against China.

The "999th Air Base Kant" is one of Russia's important military facilities in the region. When the USA and its "anti-terrorism coalition" allies established an air base at Manas airport near Bishkek, Russia began to think about deploying its own airborne troops in Kant in the summer of 2002.

The agreement about the status and deployment conditions of a Russian Air Base on Kyrgyz soil was signed by the defense ministers of the Russian Federation and Kyrgyzstan in Moscow on September 22nd 2003 by the order of the presidents of the related countries. The official opening of the Russian base was performed on October 23rd of the same year and Russian president Vladimir Putin and Kyrgyz president Askar Akayev attended the opening ceremony. Kant was the first Russian military base that was opened abroad after 1991. Putin and Akayev emphasized that this was a permanent base and the Russian Defense minister of the time Sergei Ivanov stated that Russia would transfer weapons and ammunitions worth 3 million dollars and that Kyrgyzstan was an important political supporter for Russia in Central Asia [15; 89].

The agreement on the status and deployment conditions of the 999th Air Base signed between the Russian Federation and the Kyrgyz governments took effect on the 11th of August, 2005. The fundamental task of the air base is to control Central Asian air space and implement counterattacks against terror groups when need arises. At the same time, this base is part of the air force component of the Collective Emergency Intervention Forces (CEIF) formed by the Collective Security Agreement Organization (CSAO) in Central Asia. During the Soviet era, the Kant base was used in the training of the air forces of 34 countries. Among the famous people who received training in this base are former Egyptian president Hosni Mubarak, Syria's former president Hafiz Esad and prominent cosmonauts of Mongolia and India [16]. The Kant base was transferred to Kyrgyzstan in 1992 and was used against terror groups that organized attacks on the Batkent region of Kyrgyzstan in 1999 and 2000. According to the agreement between Bishkek and Moscow dated 2002, the Russian Air Base will protect the sovereignty of both countries together with the Kyrgyz Armed Forces and ensure their security. Russian troops formed the backbone of CEIF. A second agreement signed on the 22nd of September 2003 stipulated that the base belonged to Russia for 15 years after the ratification of the agreement. This period can be extended for periods of five years automatically [14]. According to the agreement, Moscow can spend at least 50 million dollars annually on the base. This base was formed within the framework of the CSAO, and though the issue of not getting any payments or rental fees for the deployment of Russian soldiers and equipment here has been often voiced, no concrete steps have been taken in this regard. The Kant base is used for a wide variety of purposes. Among the purposes are protection in the case of air raids, prevention or interception of attacks on Kyrgyz and Tajik air spaces and escorting cargo and passenger aircraft [17]. The 999th Air Base is affiliated with Russia's Privoljjsk-Uralsk Military Zone 5th Air Combat Forces and Air Defense Unit.

Tajikistan

A sizeable number of Russian armed forces consisting of 10 military units and various army units are deployed on Tajik soil. Russia's 201st Motorized Infantry Unit, which has been in Tajikistan since the early 1990s, has been turned into the second Russian military base in Central Asia.

The 201st Military Base (the former 201st Motorized Infantry Unit) is Russia's second most important strategic base in the region. Russia holds this base on the basis of an agreement of friendship, cooperation and mutual solidarity signed in May 1993. A special agreement was signed in April 1999 about the status and deployment conditions of the Russian military bases in Tajikistan. Soon, the agreement was signed but the negotiations about the financial conditions concerning the deployment of Russian soldiers continued during the subsequent years. Then, by virtue of an agreement that was reached, the Russian Federation promised to make extensive investments in Tajikistan worth as much as 2 billion dollars for a period of five years. These promises,

also including “Nurek” station, will be mentioned below. In return, the Tajik government removed the subject of the cost of military bases from its agenda.

The two governments signed an intergovernmental agreement on the 16 of October 2004 concerning the organization and structure of the cadre of the base. The following day, an opening ceremony was held in the presence of the presidents of Russia and Tajikistan. Initially, the base was named the 4th but later the old number belonging to the Motorized Infantry Troop was adopted. During the opening ceremony, Russian President Vladimir Putin pointed out that there were well-trained special troops and stated that the 201st division assumed a significant military-political role in ensuring stability and security in the region.

Tajikistan’s President Emomali Rahmonov, on the other hand, called this occasion the most important event in the new phase of the history of the relationships between the two countries. Pointing out that the policy of the country in the military field was to “establish close relationships with all the countries that struggle to reinforce peace and security in the region,” the president said “Russia’s military presence is seen by us as a factor that guarantees peace and stability in the region” [17].

The duty of the Russian troops in Tajikistan has been to protect the Tajik-Afghani border against attempts by military groups in Afghanistan to cross the border. The 201st military base includes reconnaissance and radio-electronic war, maintenance and repair, material support and communications battalions [14].

1109th satellite zone control system independent electro-optic center, or “Nurek” (facility 7680 “Okno”) is the other strategic presence in Tajikistan. The “Nurek” space surveillance station, which is located at an elevation of 2200 meters in a mountainous area, began to be constructed in 1979. The high number of light night hours suitable for optical surveillance, and good astro-climatic conditions (clear and stable weather) were among the reasons for the selection of Mount Sanglok in Tajikistan as the center’s location. Work was stopped in 1992 but resumed in 1997 [14].

This station is used for observing objects as far as 40 thousand kilometers away. “Nurek” is superior to the stations in the USA used for similar purposes in terms of capacity and opportunities. Nurek is used for determining the position of ballistic missiles that have been launched and following the flight orbit of satellite objects in all altitudes on the adjacent aquatorium zones of Eurasia, North and Central Africa and the Indian, Pacific and Atlantic Oceans. Some military experts are of the opinion that this facility fulfils all of its targeted tasks as efficiently as the USA’s Ground-Based Electro-Optical Deep Space Surveillance (GEODSS) system, which consists of four stations that were located in equal lengths along the astronomic equator (the USA, Diego-Garcia, South Korea, Hawaii islands) [19].

“Nurek” also includes an electro-optic search station, search detection station, and communications and information conveyance center. Maximum tracking speed angle is 3.7 degrees [20]. In other words, this station enables Russia to conduct intelligence activities targeting neighboring countries notably China, India, Pakistan, Afghanistan and Iran.

The plot of land where “Nurek” is located was transferred to Russia for a period of 49 years- at the symbolic price of 30 American cents a year-. In return, the Russian Federation wrote off Tajikistan’s debts amounting to 242 million dollars and promised to make investments in the country worth 2 billion dollars within 5 years. Transfer of the station from Tajikistan to Russia was completed in November 2006. Moreover, the Russian soldiers who provided security at the border between Afghanistan and Tajikistan transferred their duty to Tajik soldiers in 2004. After the withdrawal of soldiers from the border, Russia promised military aid to Tajikistan. Moreover, there is a small group affiliated to Russian Federal Security Service and they give military training to Tajik soldiers at the base [21; 25].

According to Russian authorities, together with the air base in the city of Kant in Kyrgyzstan, the military base in Tajikistan will form the safety link of the joint collective security system of the region. This system aims to create conditions in order to eliminate all radical terrorist activities on CIS soils and provide support in the struggle against drug trafficking and organized crime. In other words, these facilities make Russia’s presence in the region more prominent and render the countries where they are located subordinate to Russia. Thus, Russia has a strategic advantage over its rivals.

Russia does not have military bases in either Turkmenistan or Uzbekistan. However, according to an agreement that Russia signed with Uzbekistan in 2005, Russia will be able to use the “Navoi” airport in return for modernizing the country’s air defense system. Russia’s military presence in Central Asia arises from the fact that the defense industry of the countries is dependent on Russia. For example, the dependence of Kazakhstan, which has the world’s longest border with Russia, was 85% in the late 1990s. Therefore, the Kazakh government is trying to end this dependence through its bilateral relations and within the framework of NATO’s Partnership for Peace (PFP) as are other countries participating in the program. The fact that Russia pays back the rental fees required in the agreements through weapon deals, other military equipment and aid or selling the weapons at

prices valid within Russia within the framework of CSTO indicate that Russia wants Central Asian countries to be dependent on it. However, these countries turn to American weapons and ammunitions in an effort to put an end to their dependence on Russia, but this time it brings along the possibility of being under Western control.

Conclusion

To sum up, in the post-1990 era, the military facilities and shooting ranges in the region, especially those in Kazakhstan, often cause certain problems notably environmental problems. Russian researchers state that if Kazakhstan declares the areas adjacent to these shooting ranges as disaster zones and insist that Russia pay all the damages that will be caused, then Russia will give them up [22; 51]. It is observed that due to this fact, Russia is in search of alternative locations on its own soil and intends to buy or take into its possession the facilities in the region. In return, Russia would prefer debts rather than renting them because these facilities, which are intended for military and defense purposes, also have political relevance and increase Russia's influence in the region.

1 Rumer, Eugene B. *China, Russia and the Balance of Power in Central Asia/Strategic Forum*, - №223, (Nov. 2006). – P. 1-8.

2 Sultanov, Bulat et al., *Politika i Īnteresy Mirovñh Derjav v Kazakhstane*, - Almaty: Friedrich Ebert Stiftung, 2002.

3 Tanrısever, Oktay, *Rusya Federasyonu'nun Orta Asya-Kafkasya Politikası: 'Yakın Çevre' Doktrinini İflası // Aydın M. (ed.), Küresel Politikada Orta Asya*, - Ankara: Nobel Yayınları, 2005.

4 Sultanov, Bulat and Muzaparova, Leila. *Politika i Īnteresy Velikih Derjav v Kazakhstane // Legvold R. (ed.) Strategicheskie Perspektivy: Veduwie Derzhavy, Kazahstan i Central'noaziatskij Uzel*. - Moskova: Īnterdialekt+, 2004.

5 Gleason, Gregory. *Inter-State Cooperation in Central Asia from the CIS to the Shanghai Forum // Europe-Asia Studies*. Vol. 53, - №7, (2001). - P. 1077-1095.

6 Gleason, Gregory. *Russia's Central Asian Policy: Economic Mechanisms and Political Objectives. International Studies Association 48th Annual Convention. ABD, Hilton Chicago, 28 Feb.2007*.

7 Terent'ev M.A. *Rossiya i Angliya v Sredney Azii*. - Sant Petersburg: Merkul'ev, 1875.

8 Suteeva K.A. *Russkie Voennye istoriki XIX v. o Prichinah i Motivah Dvizhenija Rossii na Vostok (v Srednjuju Aziju i Juzhnyj Kazahstan /Fond "Russkaja Civilizacija"*. <<http://www.rustrana.ru/article.php?nid=23253>>, (Accessed 11 Oct. 2007).

9 Erickson, John. *Rusya Yabana Atılmaz': Jeopolitik Gerçekler ve Fanteziler // Colin S.Gray & Geoffrey Sloan, Jeopolitik, Strateji ve Coğrafya (Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2003)*.

10 Krupnov, Yuriy. *Novyj Srednij Vostok / Dvizhenie Razvitija*. <<http://www.drazvitija.ru/index.php?modul=project&action=prev&id=76>>, (Accessed 14 Dec.2008).

11 For a detailed discussion, see Luzianin S.G. *Bol'shoi Vostok i Bol'shoi Zapad / Nezavisimaya Gazeta*. 14 Jan.2002, <http://www.ng.ru/politics/2002-01-14/2_zones.html4>, Luizianin S.G., *Vostochaya Politika Vladimir Putina: Vozvrashenie Rossii na Bol'shoi Vostok` (2004-2008)*, (Moskova: Vostok-Zapad ACT, 2007).

12 Paramonov V., Stolpovskiy O., *Dvustoronnee Sotrudnichestvo Rossii i Kazahstana v Voenoj Sfere /Institut Strategicheskogo Analiza Ī Prognosa-ISAP*, <<http://www.easttime.ru/analitic/1/3/525.html>> (Accessed 19 Nov. 2008).

13 Naumkin, V., *Rossijskaja Politika v Omoshenii Kazahstana // Legvold R.(ed.), Strategicheskie Perspektivy: Veduwie Derzhavy, Kazahstan i Central'noaziatskij Uzel, Moskova: Īnterdialekt+, 2004*.

14 Lukin, Mihail. *Vse Rossijskie Bazy /Vlast*. № 19 (723), (May 2007), <<http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=766827>> (Accessed 29 April 2009).

15 Kaushik, Devendra. *Politika Prezidenta Putina v Centralnoy Azii. // Kazakhstan v Globalnuh Protsessah*. №2 (4), 2004. - P. 89-95.

16 Aviabaza v Kante - *Pervyj Rossijskij Voennyj Ob'ekt Na Territorii Inostrannogo Gosudarstva./ Itartass*. <<http://www.itartass.ur.ru/pub/?id=87>>, (Accessed 30 Sep. 2009).

17 Duma Ratificirovala Dogovor o Baze s Kyrgystanom./ *Rol*. <http://www.rol.ru/news/misc/news/05/07/08_095.htm>, (Accessed 21 Aug.2009)

18 Oficial'naja Ceremonija Otkrytija 201-i Rossiskoy Voenoj Bazy./ *Embassy Of The Russian Federation In Tajikistan*. <<http://www.rusembassy.tajnet.com/201msd.html>> (Accessed 20 Dec. 2009)

19 Paramonov V., Stolpovskiy O. *Dvustoronnee Sotrudnichestvo Rossii i Tajikistana v Voenoj sfere / Institut Strategicheskogo Analiza Ī Prognosa-ISAP*, <<http://www.easttime.ru/analitic/1/10/536.html>>, (Accessed 11 Dec. 2008)

20 *Vooruzhenie i Voennaja Tehnika Kosmicheskikh Vojsk./ Department of the Ministry of Defence of the Russian Federation*. <<http://www.mil.ru/848/1045/1276/18716/>>, (Accessed 12 April 2009)

21 Mustafa Aydın, (ed.), *Küresel Politikada Orta Asya*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2005).

22 Ayushieva, E. B., *Geopoliticheskie interesy Rossii i Kitaja v Central'noaziatskom Regione*, M.A. diss., *Russian Academy of State Service*, 2003; Nogayeva A. *Russia, the USA and China in Central Asia*, Germany: LAP Lambert Academic Publishing, 2014.

Резюме

Целью данного исследования является анализ военной безопасности России в контексте значения российских военных объектов в Центральной Азии. Это исследование доказывает, что несмотря на отдельные изменения в политике после распада СССР, Центральная Азия по-прежнему служит поясом безопасности для России. Утвержда-

ется, что Россия, в качестве меры предосторожности против возможных угроз, намерена по-возможности, сохранить свои военные объекты и базы в странах региона и в то же время расширять границы влияния, благодаря различным альянсам со странами бывшего СССР. После изучения особенностей этих баз в плане военной безопасности, рассмотрено их значение в отношениях России с администрациями региона. В результате этих оценок, можно сделать вывод, что для России данный регион будет продолжать оставаться неотъемлемой частью мира.

Ключевые слова: Россия, Центральная Азия, интересы, безопасность, теория, военные объекты

Түйіндеме

Бұл мақалада Ресейдің Орталық Азиядағы әскери нысандары әскери қауіпсіздік мәселесі ретінде қабылдаудың себептері тұжырымдалуда. Бұл нысандар Ресейдің аймақтағы күш-қуатын арттыруын қамтамасыз ету үшін маңызды құрал болып есептеледі. Бұл ұстаным 90-шы жылдардың басында аса өзекті болмағанымен, Ресейдің нығая бастағаннан бастап қолға алынып, бұл аймақ Ресей үшін қауіпсіздік белдеуі ретінде қарастырылуда. Сондықтан Кеңес Одағы ыдыраған соң да Ресей Орталық Азиядағы әскери базалары мен нысандарын сақтап қалуға және бұрынғы КСРО елдерімен әр түрлі одақ құру арқылы ықпал алаңын кеңейтуге тырысты. Ресейдің аймақтағы әскери базалар мен нысандардың ерекшеліктерін қолға алған соң, бұлардың Ресейдің аймақ басшыларымен қарым-қатынастағы маңызы талданады. Бұның нәтижесінде, Ресей үшін Орталық Азия аймағы ажыратылмайтын әлем бөлшегі болып қалады деген қорытынды шығарылуда.

Тірек сөздер: Ресей, Орталық Азия, мүдде, қауіпсіздік, теория, әскери нысандар

ӘӘЖ 64- (573)

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ СУ ҚОРЫ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ МЫҢЖЫЛДЫҚТАҒЫ ДАМУ МАҚСАТТАРЫНЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ

У.М. Джолдыбаева – *Абай атындағы ҚазҰПУ, академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.*

Орталық Азия мемлекеттері мен Қазақстан үшін су қорлары тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуды анықтайтын негізгі көрсеткіштердің бірі болып табылады. Қазақстан Тәуелсіздігін алған жылдардан бастап саяси және экономикалық реформаларының қарқынды түрде жүзеге асырылуы нәтижесінде Мыңжылдықтағы даму мақсаттарының іске асырылуына қол жеткізді. Мақалада автор соңғы екі онжылдықта планетамыздың су қорларының жағдайына байланысты бүкіл дүние жүзінде алаңдаушылық туындап отырғанын, еліміз Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдар ішінде өңір басшылары кездесулері барысында алға қойылған мәселелерді бірлесе атқаруда. Сонымен қатар автор Орталық Азиядағы құрылымдарды қайта құру, реформалау қажеттілігі мәселесіне тоқталады. Қазіргі кезеңде қызмет атқарушы құрылымдарды бекітіп, тиімді аймақтық басқару механизмін қалыптастыру Орталық Азия мемлекеттері ынтымақтастығындағы басты мәселе болып табылады.

Тірек сөздер: стратегия, Қазақстан Республикасы, Тәуелсіздік, қоршаған ортаны қорғау, су қоры, тұрақты даму, экология, аймақ

КСРО ыдырауы нәтижесінде пайда болған мемлекеттер үшін ХХ ғасырдың 90-шы жылдары өте қиын өтпелі кезеңді басынан кешірді, себебі режимінің өзгеруі көптеген мемлекеттік институттардың жойылуына әкеліп соқты. Дегенмен, Қазақстанның өз Тәуелсіздігін алған жылдардағы саяси және экономикалық реформаларының қарқынды түрде жүзеге асырылуы республиканың Мыңжылдықтағы даму мақсаттарының іске асыуына соңғы екі онжылдықта планетамыздың су қорларының жағдайына байланысты бүкіл дүние жүзінде алаңдаушылық туындап отыр. ылуының нәтижелігін арттыруда. Осы орайда атап өтер жайт – Қазақстан үшін бұл даму жоспары «Қазақстан-2030» ұлттық даму стратегиясының ұзақ мерзімді бір бөлігі болып табылады [1]. Ұзақ мерзімді стратегия басымдықтарына қол жеткізу мақсатында Қазақстан Республикасында Қазақстан Республикасы Президентінің 1998 жылғы «Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясын іске асыру шаралары туралы» Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1998-2000 жж. арналған «Экология және табиғи ресурстар» стратегиялық жоспарын іске асыру бағдарламасы бойынша іс-шаралар белсенділікпен атқарылды. Оны жүзеге асырудың бастапқы кезінде бірінші кезекте тұрған міндеттерге қоршаған ортаны қорғауды басқарудың мықты жүйесін құру қажеттілігі тұрды. Бұл жобада министрліктер, ведомстволар және халықаралық ұйымдардың даму мен техникалық көмекке бағытталған іс-әрекеттерін біріктіру және оны тиімді қадағалау мақсатында еліміздің Қоршаған ортаны қорғау министрлігінің басқа ұйымдармен бірлесе қызмет атқаруы көзделген болатын.

Қазіргі кезеңдегі қатысушы мүшелер саны бойынша ең ірі саммит болып табылатын БҰҰ Ассамблеясының мыңжылдыққа қадам басқан сәтте өткен сессиясына қатысқан 147 мемлекеттің үкіметтері мен елбасылары даму жолындағы ортақ мәселелерді шешу жолдары мен стратегияларын қарастырған болатын. Аталған жиында өткен жылдардағы дүниежүзілік саммиттер мен халықаралық конференциялар-

дың шешімдеріне негізделе отырып, 191 мемлекет өкілі қол қойған Мыңжылдық Декларациясы қабылданды. Қазақстан Республикасы қол қойған мемлекеттер қатарында. Декларацияда негізінен 7 басымды мақсат алға қойылып, олардың ішінде экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатына да аса зор көңіл бөлінген. Ал бұл мақсаттардың орындалуын бағалау өлшемі 2015 жылға дейінгі өзара байланысты болып табылатын он бір міндет пен бір көрсеткіш анықталды. Оларды іске асыру жолындағы жетістіктер мен үрдістерді, кемшіліктерді бағалау үшін тұрақты мониторинг қажет болуы орынды.

Саммитке қатысқан мемлекет басшылары жоғарыда аталған мақсаттардың ішіндегі басты проблема – халықты кедейлік пен жоқшылықтан қорғауға қатысты әрекеттер жоспары бойынша келісім жасасқан. БҰҰ өзге мүше елдерімен қатар Қазақстан да өзіне осы бағыттағы міндеттемелерді жүктеді. Мыңжылдықтағы даму жолындағы мақсат-міндеттердің ішінде сумен қамтамасыз ету мәселесін де шешу көзделген болатын. Қазақстанның сумен қамтамасыз ету саласындағы міндеттемелері жетінші мақсатпен «Қоршаған ортаның тұрақтылығын кепілдендірумен және толығырақ мөлшерде 10-Міндетпен «2015 жылға дейін таза ауыз суға және санитарияға қолы жетпейтін адамдар үлесін екі есе қыстартумен» және 9-Міндетпен «Тұрақты даму қағидаларын ұлттық стратегиялар және бағдарламалар құрамына қосу және табиғи қорлардың құру процестерін кері қайтарумен» [1] анықталған.

Қабылданған сәттен Мыңжылдықтағы даму мақсаттарын көптеген елдердің үкіметтері қабылдап, оларды даму саласындағы ұлттық стратегиялардың құрам бөліктері ретінде таныды. Соңғы екі онжылдықта планетамыздың су қорларының жағдайына байланысты бүкіл дүние жүзінде алаңдаушылық туындап отыр. Жер тұрғындарының саны өсіп, өнеркәсіп дамыған сайын күннен-күнге су тапшылығы да артуда. Тұщы су қорларының шектеулілігіне қарамастан, халықтың өзендер мен басқа да су нысандарын кеңінен пайдалануы әрі бақылаусыз ластауы жалғасуда. Осының нәтижесінде су қоры қымбаттай түсті және де жер үсті және жер асты сулары пайдалануға жарамсыз әрі қауіпті болып отыр.

Біздің республика аумағында жер үсті су қорлары біркелкі тарамған және оны пайдалану динамикасы да біркелкі емес. Елдің климаттық ерекшеліктеріне байланысты жер үсті су көздерінің барлығының дерлік жинақталуы көктем айларына келеді. Жер бетіндегі су қорлары орта есеппен жылына шамамен 539 куб. шақырымды құрайды. Соның ішінде 190-ы көл сулары, өзендердің су қорлары - 100,5, су қоймаларының қоры - 95,5, ал 95-і – құдықтардың ғасырлық су қоры болса, 58-і – жерасты сулары қоры [2].

Орталық Азия мемлекеттері мен Қазақстан үшін су қорлары тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуды анықтайтын негізгі көрсеткіштердің бірі болып табылады. Осы республикалардың көпшілігі ішкі ағын алаптарында – Арал теңізі, Балқаш көлі, Ыстық көл және Қаракөл алаптарында орналасқан. Еуразия құрлығының түбінде, субтропикалық аймақтың солтүстік шекарасы маңында орналасқан бұл аймақ континенталды климатпен, атмосфералық жауын-шашындардың тең бөлінбеуімен, гидрологиялық циклінің өзгешелілігімен сипатталады. Гидрографиялық және геоморфологиялық ерекшеліктерін есепке ала отырып, ОА аумағы екі ірі аймаққа: бүкіл аумақтың 70 пайызына жуығын алып отырған өзенге кедей жазық аймақ пен аймақтың барлық өзендері бастау алатын таулы аймаққа бөлінеді. Аймақтың жазықтық жерлерінде өзен ағыстары тек жауын-шашыны мол, ылғалды жылдары ғана қалыптасады және су ресурстары негізінен өзендердің таулы аймақтан шыққан жерлеріндегі суаруға арналған су қоймаларынан жоғары орналасқан алап аумағында қалыптасқан өзен ағыстарының көлемі ретінде бағаланады.

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасы сумен қамтамасыз етілуі тұрғысынан ТМД елдерінің ішінде соңғы орынға ие болып табылады, атап айтқанда, республика аумағындағы сумен қамтамасыз етудің үлестік салмағы жылына 1 шаршы шақырымға 37 мың куб метр немесе бір адамға 6,0 мың куб метрді құрайды. Ал экономикада пайдалануға жарамды су қорларының жалпы көлемі орта есеппен жылына 43 куб. шақырым құрайды, себебі судың елеулі көлемі, яғни 57,5 куб. шақырымы экологиялық және балық шаруашылық, көлік, сонымен қатар энергетика қажеттіліктеріне жұмсалып, сүзгіштік және өзге түрдегі шығындарды құрайды. Су қорының жылдар бойынша біркелкі тарамуы себепті республикадағы қол жеткізіліп отырған су көлемі 25-43 куб. шақырым аралығында ауытқып отырады [2].

Тиімсіз пайдалану және ластау салдарынан су қорларының тапшылығы қоршаған ортаның жағдайына кері әсерін тигізіп отыр: көл және өзен экожүйелері қурап, тұрғандар түрлі сырқаттарға шалдығуда. Әсіресе еліміздің оңтүстік өңірлеріндегі алқаптарды ауылшаруашылық мақсаттарда пайдалану және оларды әрі қарай игеру мүмкіндіктері су қорларының шектеулілігімен тежелуде.

Қазақстан тұрғындарын сапалы ауызсумен және санитарлық жағдайлармен қамтамасыз ету секторында негізгі бірқатар қиыншылықтар кездесіп отыр:

- тұрғындарды қалалар мен өзге елді мекендердің таратушы желілері арқылы ауызсумен қамтамасыз ету міндеттері жергілікті атқарушы органдардың міндеттеріне жүктелген, бірақ бір де бір орталық мемлекеттік органның құзырына жатқызылмаған;
- су құбырлық-канализациялық шаруашылық саласы жеткіліксіз мөлшерде инвестицияланады;

- аудандық СЭС-лар ауызсу сапасын бақылауға арналған заманға сай құрал-жабдықтармен жеткілікті жабдықталмауы салдарынан ауылдық елді мекендердегі ауыз су сапасын бақылау әлсіз болып отыр.

Біріккен Ұлттар Ұйымы Қазақстан Республикасының Мыңжылдықтағы даму мақсаттары жөніндегі есебі бойынша елімізді 2015 жылға дейін сумен қамтамасыз ету және санитарияға қатысты 10-шы Міндетке жетуге ықтималдығы жоғары деп бағалауда. Сонымен, тиімді халықаралық қолдау жағдайында Қазақстан бұл міндеттің орындалуына қол жеткізе алады деп болжауға болады.

Қазақстанның өзге Орталық Азия мемлекеттерімен құрып отырған ынтымақтастығының белгілі бір нәтижелері де көзге көрінуде. Орталық Азия мемлекеттерінің үкіметтері мемлекетаралық қарым-қатынастардың көпжылдық тәжірибесінде бұрын-соңды болмаған Мемлекетаралық Координациялық Су комитетін құру туралы тарихи шешім қабылдаған болатын. Соған байланысты мемлекеттер арасында Арал теңізі алабында орналасқан әр республиканың мүддесін есепке ала отырып, су ресурстарын бірлесе басқарудың негізгі басқару принциптері әзірленді.

1991 жылғы қазан айында Орта Азиялық республикалардың мелиорация және су шаруашылығы министрлері – В.Мельчинко (Қырғызстан), А.Нуров (Тәжікстан), А.Авезов (Түркменстан), Р.Гиниятуллин (Өзбекстан), Н.Қыпшақбаев (Қазақстан) бір мәселені талқылау үшін Ташкент қаласында жиналды. Ол мәселе – елдерде орын алған саяси жағдайда келешек міндеттерді есепке ала отырып, Арал алабының су ресурстарын басқаруды қалай ұйымдастыру керек деген проблема еді [3].

- Кездесу нәтижесінде бірауыздан Мәлімдеме қабылданды. Оған қатысушылар аймақтағы барлық республикалардың Арал теңізінің су ресурстарын бірлесе пайдалану саласындағы ажырамас өзара байланысын республикааралық су пайдалану және бас тоған лимиттерін әзірлеу мен түзетуді жүзеге асыру;

- су ресурстарының пайдаланылуы туралы толық ақпарат алмасуды жүзеге асыру;

- көршілес мемлекеттер үшін кері салдарға апарып соғатын біржақты іс-әрекеттерді болдырмау;

- барлық даулы мәселелерді республикалардың мүдделі ұйымдары басшылары мен мүдделі емес тарап өкілдерінің қатысуымен шешу.

Аталған құжатта күннен-күнге күрделеніп отырған экологиялық шиеленіс жағдайында барлық мүдделі елдердің бірігуі мен іс-әрекеттерін бірлесе басқаруы арқылы аймақтағы су шаруашылығының өзекті мәселелерін тиімді түрде шешуге болатындығы атап көрсетілді.

Орталық Азияның тәуелсіз мемлекеттері құрылған сәттен-ақ, Арал теңізі алабының су ресурстарын бірлесе пайдалану және қорғау туралы мемлекетаралық құжат әзірлеп қабылдау және аймақтың тұрақты жұмыс органы бар су шаруашылығы жөніндегі координациялық Үйлестіруші Кеңесін (Комитетін) (МКСК) құру қажеттілігі айқын көрінді.

Жанадан құрылған тәуелсіз мемлекеттердің су шаруашылығы органдарының басшылары 1992 жылдың ақпан айында Н.Қыпшақбаев (Қазақстан), М.Зұлпуев (Қырғызстан), А.Иламанов (Түркменстан), А.Нуров (Тәжікстан), Гиниятуллин (Өзбекстан) Алматыда кездесті. Олардың бәріне өз елдері үкіметтерінің атынан Арал теңізі алабындағы проблемалар жөнінде келіссөз жүргізу өкілеттігі берілген болатын.

Аталған келіссөздер нәтижесінде Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы, Өзбекстан Республикасы, Тәжікстан Республикасы және Түркменстан арасында мемлекетаралық су көздерінен шығатын су ресурстарын пайдалану және қорғауды басқару саласындағы ынтымақтастық туралы тарихи келісім-шарт жасалды. Сонымен, 1992 жылғы ақпанның 18-інде кездесуге қатысушы тараптар паритетті шарт негізінде мемлекетаралық су көздерінен шығатын су ресурстарын ұтымды пайдалану және қорғау мәселелері жөніндегі Мемлекетаралық координациялық су шаруашылығы комитетін құру туралы шешім қабылдады. Орталық Азия мемлекеттері Арал теңізі алабы жөніндегі бағдарламаның келесі кезеңін бекітті (АТАБ-2), қазіргі кезеңде Каспий теңізі жөніндегі экологиялық конвенцияны ратификациялау жұмысы жүргізілуде. Сондай-ақ халықаралық ұйымдар да өз жұмыс бағыттарын белгілеп, Орталық Азия мемлекеттеріне арналған су, жер және экологиялық қауіпсіздік салаларындағы бірлескен бағдарламаларды іске асыруды жалғастыруда. Осы және басқа да ауқымды мәселелер әртүрлі ведомстволар тарапынан іске асырылуда және оларда әр түрлі донорлардың басымдылықтары көрініс тауып отыр. Сондықтан әр түрлі секторлар мен халықаралық ұйымдардың қызметін реттеу мәселесі Орталық Азия үшін маңызды болып отыр. Орталық Азия елдері басшыларының БҰҰ-ға донорлар қызметін реттеуші халықаралық механизмді құру туралы өтініші бұл міндеттің маңыздылығын көрсетуде [5]. Еліміз Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдар ішінде болып өткен кездесулер барысында секторлардың әрі қарай жақсы бірігуі үшін, бағдарламаларды қоғамды қатыстыра отырып іске асыру үшін, экономикалық қызмет және тұрақты қаржыландыруды бірлесе атқару үшін, Орталық Азиядағы бұрын құрылған құрылымдарды қайта құру, реформалау қажеттілігі анықталды. Сонымен, қазіргі кезеңде қызмет атқарушы құрылымдарды бекітіп, тиімдірек аймақтық басқару механизмін қалыптастыру Орталық Азия мемлекеттері ынтымақтастығындағы басты мәселе болып табылады.

Ендігі кезекте, судың жылдық бөлінісін анықтау үшін, Су ресурстарын басқару жөніндегі Мемлекетаралық Комиссия (СРБМК) құру қажеттілігі туындаған болатын, алайда бұл Комиссия 1993 жылға дейін халықаралық қаржыландыруға жатпайтын. Донорлық ұйымдардың, атап айтқанда, Дүниежүзілік Банктің белсенді қатысуымен өзіне СРБМК іс-шараларын жүзеге асыруды жүктеген Арал теңізі мәселелері жөніндегі Мемлекетаралық Комитет (АТМК) құрылды. Дегенмен, күтілгендей қалпына келтіру жөніндегі (ұлттық және халықаралық) бағдарламаларды іске асыруға қажетті ірі капитал салымдарын қамтамасыз етудің мүмкіндігінің болмауы Арал теңізі алабының қазіргі жобасын БҰҰ Бағдарламасының аймақтық кеңсесіне енгізу мәселесіне өз әсерін тигізді. 1997 жылы АТМК Аралды сақтау жөніндегі Халықаралық Қор болып қайта құрылды. Қазір ол Жаһандық экологиялық қор (ЖЭҚ) Атқару Кеңесі қызметін іске асырып отыр, ал оның мүшелігіне Арал алабы мемлекеттерінің вице-премьер министрлері және экология министрлері кіреді. Қазіргі кезде ЖЭҚ - ГЭФ аймақтық Стратегиялық Іс-әрекеттер Бағдарламасының бірінші кезеңін қалыптастыруға салым жасау және оны іске асыру жолымен АТМК-ға Арал теңізі алабы су ресурстарының шектен тыс пайдаланылуы мен ластануының себептерін жоюға жәрдем беріп отыр.

Бүгінгі таңда Каспий экологиялық бағдарламасы шеңберінде ОА республикалары өз жұмыс көлемін орындап отырғаны белгілі. Қазақстанда бұл бағытта екі орталық қызмет атқарып отыр, олар – биологиялық әралуандылықты сақтау жөніндегі және теңіз деңгейінің тербелісін бағалау жөніндегі орталықтар. Қатысушы елдердің әрқайсысы ұсынған пилоттық жоба талқыланды. Қолданбалы шешімдердің ішінен Каспийдегі итбалықтардың жаппай қырылуын зерттеуге арналған сарапшылар жұмыс тобының ұйымдастырылуын атап өтуге болады.

Аталған мәселелерден Орталық Азия өңірі мемлекеттерінің менталитеті, тарихы мен ерекшелігі бұл аймақтағы Тұрақты дамуды іске асыру саясатына қатысты оң да, теріс те жақтары бар екендігін көруге болады. Сондықтан теріс тенденцияларды жойып, әлсіретіп, оң тенденцияларды жандандырып, күшейтіп, дамытып, насихаттау қажет.

Тұрақты даму бағдарламаларына пайдасы тиер ең күшті менталитет – халықтың ауқатты өмір сүруге деген ұмтылысы. Осы мақсатқа жету жолында Тұрақты даму бағдарламаларының қарқынды жүзеге асырылуы өз септігін тигізеді және олардың қағидаттары мен мақсаттары жөнінде қажетті ақпарат беру шарттары орындалған жағдайда халық тұрақты дамуды іске асыру саясатын қолдайды. Қазіргі кезде өңір азаматтары тұрақты даму басымдықтарын қалтқысыз орындап, оның стратегиясы мен тактикасын жүзеге асыру жолында белсенді еңбек етуі тиіс.

1 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан-2030. Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы. Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы // Заң газеті, 22 қазан, 1997 ж. 2-бет.

2 ҚР Үкіметінің 23.01.2002 ж. №93 Қаулысымен бекітілген 2002-2010 жылдардағы «Ауызсулар» Салалық бағдарламасы.

3 Қазақстанның жаңа мыңжылдықтағы су қорлары. Қазақстандағы БҰҰДБ жариялаулары жинағы.

4 Парамонов В. Формирование геополитической ситуации в Центральной Азии – внешние факторы // Центральная Азия и Кавказ. - №1(17). - 57-б.

5 БҰҰДБ «Қазақстандағы су қорларын бірлесе басқару және суды сақтау жөніндегі ұлттық жоспарды жасау туралы» жобасы тобымен өткізілген семинарлардың материалдары.

Резюме

В данной научной статье рассматриваются вопросы водных ресурсов Центральноазиатского региона. С обретением независимости Казахстан и страны Центральной Азии стали активно сотрудничать в сфере экологии. Сотрудничество стран Центральной Азии в области экологии является одним из факторов безопасности региона. В статье раскрыта основа взаимного сотрудничества как стремление к интеграции в соответствии с общемировой стратегией устойчивого развития, выявлены эффективные направления перспективного развития данного сотрудничества.

Ключевые слова: Центральная Азия, водные ресурсы, независимость, экология, сотрудничество, интеграция, безопасность, регион, стратегия, устойчивое развитие

Summary

The questions of water resources of the Central Asia region are examined in this scientific article. With finding of independence Kazakhstan and countries of Central Asia began actively to cooperate in the field of ecology. A collaboration of countries of Central Asia in area of ecology is one of factors of safety of region. In the article basis of mutual collaboration as aspiring is exposed to integration in accordance with world strategy of steady development, effective directions of perspective development of this collaboration are educed.

Keywords: strategy, Central Asia, water resources, ecology, integration, republic, region, collaboration, document

САЯСИ ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

ӘӘЖ 94(574).084.91:321.7

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ИДЕЯ КӨРІНІСТЕРІНІҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Н.Әділжанов – *Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, Phd докторанты, Астана қ.*

Мақалада бүгінгі қазақстандық қоғамда қалыптасып, дамып отырған демократиялық жаңартулар үдерісінің тарихы өзінің бастау көздерін сонау далалық қазақ қоғамынан алатындығы қарастырылады. Автордың ойына қойған мақсаты жалпыәлемдік өркениеттік демократиялық үрдістер ағымында қазақстандық төл тарихи тәжірибемізде демократия қағидаларының, далалық дәстүрінің өз орны мен ерекше көрінісі болғандығын мәмілегерлік (дипломатия) саясатын жүргізген би-шешендер тәжірибесі арқылы көрсетуге ұмтылады.

Тірек сөздер: қазақстандық қоғам, демократия, демократиялық үдеріс пен үрдіс, дала демократиясы, билер институты, жыраулар мектебі

Адамзат тарихының белестері қоғамның саяси-әлеуметтік бедерін замана ағымына сай өзгертіп, жаңаша бағытта дамытып отырады. Сан түрлі мемлекеттік құрылым бір-біріне түгелдей сай келмейтін сипат пен мазмұнда дамиды. Шындығына келгенде, тарих қадамында саясаттың, оның құнды түрі – демократияның маңызы мен орны, ықпалы аса айрықша. Демократия - өте күрделі құбылыс. Егер Қазақстан қоғамының қайсыбір даму кезеңдеріне тереңірек үңілер болсақ, саясатқа ел басшылары, қайраткерлер мен батырлар, ойшылдар мен философтар, жыраулар мен ақындар, қара қылды қақ жараған би-шешендер, ақылгөй абыздар да араласып отырған. Жалпы адамзат дамуының тарихи сатыларында саясат қоғам құрылымының барлық салаларын басқаруға және реттеуге негіз болып отырған. Сондықтан да болар қазақ мемлекеттілігі пайда болғаннан бастап қоғам мен мемлекет арасындағы қарым-қатынас қандай формада, қай арнада дамыса да дәстүрлі далалық қазақ қоғамында демократияның және демократиялық үрдістердің нышаны бірге жасасып келді.

Тақырыпшамыздың атауы мен мақсаты айтып тұрғандай, жалпыәлемдік өркениеттік демократиялық үрдістер ағымында біздің төл тарихи тәжірибемізде демократия қағидаларының, далалық дәстүрінің өз орны мен ерекше көрінісі болған. Әрине, негізінен феодалдық қатынаста дамыған Қазақ хандығында бар белгісі түгел нағыз демократиялық жүйе болды деген тұжырымнан аулақпыз. Бірақ тарихи мұрағатты көтерсек, билер сөзі құдіретті шешім болып табылған кезге қатысты фактілер мен мысалдар қазақ даласында ғылымда «дала демократиясы» деп аталып кеткен саяси қатынастар түрі болғандығын дәлелдейді.

«Демократия» деген тіркесті тәуелсіздік кезеңінде көп қолданатын болдық. Ал Батыс «демократияның негізі бізде» деп бізге өзінің қағидағарын ұсынып, соған үйреткісі келеді. Ал, біз өз далалық қазақы қоғамдағы өмір сүрген демократиялық нышандарымызды дәріптеуге барынша күш салуымыз қажет.

Қазақ еркіндікті, ой еркіндігін, жеке басының бостандығын қадір тұтқан халық. Бір ғана «Дат, тақсыр!» деп алып, ханға қасқайып тұрып, өз уәжін білдіретін дәстүрдің өзі Дала демократиясының басты қағидасы болғандығын жадымыздан неге шығарамыз?! Дала демократиясының бастапқы нышандары Әз Тәукенің «Жеті жарғысында» кеңінен көрініс тапқан. Ал сол демократияға негізделген билік пен ішкі және халықаралық мәмілегерлік (дипломатия) саясатын жүргізген би-шешендер тәжірибесі үлкен тарихи мектеп. Сан ғасырлардан бері қалыптасқан дала демократиясы бар ел екендігімізді көрсететін Бұқар жырау, Махамбет, Абай сияқты даналар, еш қаймықпастан өз ойын ашық айтқан алмас тілді ақындар мұрасы тағы бар.

Мемлекет пен қоғамның даму тұжырымдамасын зерделеу барысында мына мәселеге баса көңіл аударуымыз керек. Ол – ғылымның қай саласында болмасын теориялық тұғырнамадағы дәстүрлік мәселесі. Өйткені қазіргі қоғамдық-саяси ғылымдарда жалпы адамзаттың осы заманға сай құндылықтары, даму деңгейін дәріптей отырып, көбіне сол үрдістегі «өткен шақтың» рөлі бағаланбай қалатын тұстары жиі байқалып отыр. Біздің аталмыш тақырыпшадағы негізгі мақсат осы мәселенің шешімін жаңа бағытта қарастыруға тырысу болып табылады. Ол үшін, біздің ойымызша, зерттеу нысанына алып отырған теориялардың толық тұжырымдамалық сипатын анықтап, сараптан өткізу шарт.

Әр қоғам, мемлекет, әсіресе Қазақстан сияқты жаңадан тәуелсіздік алып жатқан ел, даму барысында өзінің тарихи қалыптасқан қоғамдық дәстүрлеріне негізделетіні анық. Дәстүр елдің келешек даму барысын айқындайтын ірге тасы.

Кез-келген мемлекеттің мемлекет болуы, елдің ел болуы, оның даму барысында тек басқа жат жердің

тәжірибесін алып өзіне қондыра салу жолымен анықталмауы тиіс. Осындай таяз ойлану көптеген елдерді тығырыққа әкелуде. Ал, керісінше, батыстың қолайлы саяси тәжірибелерін қолдана отырып, өзінің тарихи ерекшеліктеріне негізделген даму тұжырымдамасын құрып, жүзеге асырған елдер жаһандану тетігін жылдам игеруде. Оның басты дәлелі ретінде өзіміздің жанымызда орналасқан Қытай, Оңтүстік Қорея, Жапон және т.б. көптеген елдер дамуы бұған дәлел. Біздің елімізде де осындай қоғамдық-саяси даму тұжырымдамасын, яғни дәстүрлі далалық демократия тәжірибесін қолданылуы шарт.

Ел дамуында мұрагерліктің, яғни дәстүрдің жалғасуын ұтымды, көркем тілмен шебер бейнелеген Ұлы даланың данасы Абайдың: «Дүние үлкен көл, заман соққан жел, алдыңғы толқын - ағалар, кейінгі толқын - інілер» деген пайымдауында қаншама тарихи шындық пен замана ағысының көрінісі жатыр [1].

Қазіргі өркениетті елдердің негізін құраған халықтар бір-бірімен әлі араласа алмай жатқанда шаруашылықты жүргізу тәсілдері мен әскери өнерді меңгеруде алдына жан салмаған Еуразия құрлығының қасиеттерін ортасындағы ежелгі түркілер өзге халықтарға мәдениет жеткізуші, тасымалдаушы, Шығыс пен Батыс мәдениетін бір-біріне жалғаушы рөлін атқарғанын білеміз. Тіпті Жерорта теңізі жағалауындағы ежелгі дәуір өркениеті де бүгінгі Батыс елдеріне түркі-мұсылман өркениетінің даналық өкілдерінің еңбектері арқылы жеткен. Мыңжылдықтар бойы алыс-жақын жұрттың бәрін қаһарымен қалтыратып, өзінің озық мәдениетінің ықпалына сіңірген түркі халқының күш-қуатының сырын зерделей келіп, Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» [2] атты еңбегінде біздің даңқты ата-бабаларымыздың бойында асқақ рух, мызғымас бірлік, жағдайға тез бейімделгіш алғырлық болғанын сол замандардан сақталған деректерге сүйене отырып дәлелдейді. Дәл осы қасиеттер оларды адамзат көшінің алдына шығарған. Дәл осы қасиеттер кейін қанша қыспаққа түссек те, біздің төл болмысымызды сақтап қалуға жәрдемдескен.

Кейін отаршылдар да, тоталитаризм идеологтары да, ең алдымен, қазақ халқының бойындағы ұлттық рухты жоюға тырысты. Олардың жоспарынша, осының бәрінен соң ұлттық кие күйреп, психологиялық тығырыққа тірелуге тиіс еді. Алайда нәтижесі басқаша болды. Қазақтар – ұлы өркениеттердің мұрагерлері тарихының мұраларынан өзінің «ұлт – мен» дегізерлік қасиеттерін алып шықты. Жай ғана алып шығып, жай ғана сақтай білген жоқ, сонымен бірге еселеп жаңғырта да білді» [2, 55-6].

Ғасырлар бойы әрбір қазақты ортақ қауымға біріктіріп, ұлт етіп ұйытып, әрбір адамның тарихи зердесін жас кезінен қалыптастыруға, сөйтіп, тұтас халықтың бірегейлігі мен төлтума дүниетанымын сақтауға жәрдемдескен дәстүрлі рулық құрылымымыздың, жеті атаға дейін ірге бөліспейтін отбасылық үлгіміздің онды ықпалдарын шынайы және мүлде жаңа көзқарас тұрғысынан бағалай отырып, Елбасымыз бұл дәстүрдің де ілгері дамуымызға, ұлттық топтасуымызға тірек болар тұстарын қажетімізге жарату қажеттілігін айтады.

Десек те, қазақ қоғамының сан ғасырлық тарихи дамуы елеп-екшеп, бүгінгі күнге дейін жеткізген ұлттық діліміздің қайнар көзі - Далалық демократияның тарихи тамырының тереңдігі мен құдіреттілігі сондай, бүгінде өзге отандастарымызды біріктіретін, сөйтіп, бірегей халық боп ұйысуға жәрдемдесетін сиқырлы қадір-қасиеттері бар. Академик Ә.Нысанбаев оларды бірнеше топқа бөліп көрсетеді: «*Біріншіден*, қазақ халқы – табиғатынан қиналғанға қол ұшын беруге даяр тұратын, ізгілікке жаны құмар, данышпан, гуманист халық. Қонақжайлығы да, кеңпейілділігі де, жомарттығы да, тіпті шашпалығы да осы сезімнен туындаған. Діңі қаттылықты, бар бола тұра ештеңе татырмайтын шық бермес шығайбай сараңдықты әжуа етумен келеміз. Бәлкім, аталарымыздың дұрыс байлық жинай алмай кеткені де осыдан болар. Алайда ұлттық діліміздегі бұл қасиетті мансұқ етуге болмайды. Керісінше, жарлы-жақыбайға көмектесуді жаппай дәстүрге айналдырғаннан ұтылмаймыз. Бұл далалық демократияның шынайы сипаты десек қателеспейміз.

Екіншіден, ізеттілік, яғни үлкенді сыйлау, кішінің көңіліне қаяу салмау – атадан балаға көшіп келе жатқан асыл қасиеттеріміздің бірі. Қазақтар, тіпті ренішінің өзін ишаралап жеткізеді. Жоқ, бұл – шығыстық қулық емес, шын көңілден шыққан ибалылық пен имандылық.

Келесі, яғни, *үшіншіден*, қоғамның кішкентай ұясы түріндегі, былайша айтқанда, мемлекеттің шағын нысаны - отбасындағы ынтымақты айтамыз. Дәстүрлі қазақ қоғамында аға ұрпақ пен жас ұрпақ арасындағы рухани келісім көздің қарашығындай сақталған. Ата-ананы, аруақтарды қастерлеу, анасының, әйелінің, әжесінің, келінінің, қарындасының арына кір жұқтырмай сақтау – биік адамгершілік парыз деңгейіне көтерілген. Тіпті қоғамдағы жесір дауы жер дауынан кейінгі екінші орынға көтерілетіні де сондықтан. Мұны өзге отандастарымыз да, шетелдік әріптестеріміз де мықтап есте ұстағаны ләзім және осы бір адамгершіліктің қасиеттілігін қазақы ділімізге (менталитет) сай құрметтесе ғана Елбасы 1998 жылы көрсеткен 7 буынның бірінің риясыз жүзеге асырылғандығын көреміз.

Далалық демократияның төртінші белгісі - адалдық. Қазақ халқының ұғымында ағайынға, досқа, Отанға, ұлтқа, адалдық айрықша әспеттелетін қасиет. Ата-бабаларымыздың ғасырлар тереңінен жеткен аманаты сынды батырлық эпостарымыз бен жыр-дастандарымызда барынша кеңінен сипатталатыны да,

жырланатына да – адалдық. Кез-келген дастандарымызды қайтадан бір парақтап шығатын болсаңыз, олардың барлығындағы ортақ негізгі трагедиялық желі жауын жапыра жеңіп келген батырдың ту сыртынан жасалған опасыздықтан туындап жатады. Бірақ түбінде болмашы ғана бола жасалған опасыздықты адалдық жеңіп отырады.

Ой еркіндігінсіз қандай демократия бар. Сондықтан, дала демократиясына тән белгілердің бірі, *бесіншіден* – еркіндік. Қазақ еркіндікті, әсіресе, ой еркіндігін, жеке басының бостандығын, ешкімге бағынышсыздықты жоғары қоятын халық. Жағымпаздық, мансапқорлық сынды әдеттер бізге кейін Кенес дәуірінде жүкқан. Бұрынғы қазақ қоғамындағы «Дат!» деп алып, ханға да қарсы уәж айта беретін дәстүрді қоғамтанушылар «далалық демократия үрдісі» немесе «көшпелі демократия» деп атап жүр. Хан да, батыр да, сұлтан да, бай да қара халықтың осы уәжімен есептесуге мәжбүр болған. Себебі кейін аңыз әңгімеге айналып кете баратын қоғамдық пікір кең даланың түкпір-түкпіріне, оны айтасың, үрім-бұтағына жететінін олар жақсы білген. Бұл орайда, ел сыйлаған жыраулар мен ақындардың пікірі елеулі әлеуметтік күшке айналған. Қорқыт ата, Асан Қайғы, Бұқар, Махамбет сынды даналарымыз ел мұңын ханға қасқая қарсы қарап тұрып айтып кеткен емес пе?! Ал жалғыз өзі бүкіл халықтың ары мен намысын таразыға тартып кеткен ұлы Абай аңсаған демократия да осыған саяды ғой.

Ой еркіндігі, пікір дербестігі қазақ халқының қанына туа біткен қасиет. Әлі күнге дейін ел бас қарған жақсылардан бастап алыстағы құм арасында қойын бағып жүрген қарапайым малшы да өмір мен өлім туралы, жақсы мен жаман туралы, қазіргі қоғам туралы өзінің өмірлік пәлсапасын ұсынады. Далалық демократия жағдайындағы осындай ой еркіндігі, пікір дербестігі кейде анархияға, Абай айтпақшы, «бас басына би болуға» дейін ұласып кетіп отырған. Сірә, қазақ қоғамының кезінде қатаң билік үстемдік құрған елдерден кенже қалуы, сөйтіп, өзгенің боданына айналуы осы еркіндіктің шектен шыққан әрекеттерге ұласуынан да болар.

Бірақ бұл ойлау еркіндігінің пайдасынан зияны көп деген сөз емес. Қалыптасқан қағидаларға күмәнмен қарау – дамудың бір көзі. Тәуелсіз ойлау адамзаттың танымын кеңейткен талай-талай ғылыми жаңалықтардың ашылуына себеп болды. Кез келген қоғамдағы жүргізіліп отырған саясат, алған даму бағдары сол қоғамдағы парасат иелерінің талқысынан өтіп, күмән мен сенім таразысына салынуы қажет. Демократия ережелері салтанат құрған елдердегі бір-бірімен бәсекелес партиялардың алма-кезек билік басына келіп, бірі тұғырға қонғанда, екіншісі оппозицияға кетіп жататыны да осы таразының қоғамға керектігінен туған». Бұның барлығы да далалық демократияның өміршеңдігі мен сабақтастығын дәлелдейді.

Шындығында, яғни *«алтыншыдан*, қазақ тәубесі бар, төзімді, даналыққа құштар, ақын жанды, саясаткер, мәмілегер, философ, шежіреші халық. Оның терме және айтыс өнерлері, бай шежіресі осының дәлелі.

Қазақ даласының ойшылдары халықты үнемі рухани-адамгершілік және құндылықтық бағдарларға шақырып отырған. Әл-Фараби замандастарына «қайырымды қаланың» қажеттілігін айтса, Жүсіп Баласағұн қоғамда әрбір адамның әділетті болуын көксеген, Абай пендеге арнап «Адам бол!» деп нақты кеңесін берген, Шәкәрім болса ар-ұяттан, ұжданнан әлеуметтік болмыстың, адам өмірінің түп қазығын іздеген» [3]. Міне бұның барлығы да демократиялық қоғамның негізгі сипаты мен көрінісі болып табылады емес пе?! Тіпті демократиялық түсінік пен ілімнің де нақтылы тұжырымдамасы да осында жатыр.

Сонымен, адам бүкіл түркілік және қазақы дүниетанымның негізгі мәселесі, тәуелсіз мемлекеттің ең басты құндылығы болып табылады. Дүниедегі барша жақсылық та, жамандық та адам қолымен жасалып келеді. Кез келген қоғамның өсуі немесе өшуі сол қоғамдағы адамдардың парасаты мен іс-әрекетіне, демократиялық гуманизмге тікелей байланысты. Адамды рухани жағынан жетілдіру қоғамды жетілдірудің төте жолы.

Қоғамтанушылар мен саясаттанушылар, философтар мен тілшілер, әлеуметтанушылар, сондай-ақ әлемдік ақпарат құралдары да соңғы жылдары демократия, демократиялық үрдістер мен үдерістер, демократиялық сайлаулар, елдің демократиялық жолмен дамуы сияқты маңызды мәселелерді көтеріп жүр. Оның маңыздылығы соншалықты, кез келген ақпараттық және ғылыми жарияланымдардағы айтылған пікір мен ойларға, жасалған тұжырымдарға жете назар аударуға тұрарлық. Дәл осы ақпараттар көзінде бірқатар мемлекеттерде бұл демократиялық қағидастар үрдісі кері қарай кетуде немесе ол тек Батыста ғана қалыптасып дамыған деген пікір-таласта бой көрсетіп жатқаны анық.

Ал, біздің пайымдауымызша, Қазақ елінде демократияның негізгі сонау ықылым ерте заманда-ақ қалыптасқан болатын.

Олай дейтініміз, хандық дәуір кезіндегі қазақ қоғамы бір-біріне қарама-қарсы қойылған екі әлеуметтік топтан - ақсүйек пен қарасүйектерден тұрды. Қоғамның «ақсүйектері» деп сұлтандар, яғни, Шыңғыс тұқымынан шыққандар және қожалар - Мұхаммед пайғамбардың ілімін таратушылардың ұрпақтары болып есептеліп келді. Ал қоғамның негізін төменгі топтар - қарасүйектер құрады. Дәстүрлі қазақ

қоғамының топтарға бөліну қағидаты мен құқықтық мәртебесі де қатаң түрде сақталынып отырған. Үстемдік пен билікке ие сұлтандар ақсүйектер қатарына жатқызылып, қазақ қоғамындағы ең ықпалды саяси күш бірлігіне айналған. Тіпті, алғашқыда «сұлтан» сөзі жоғары билік туралы жалпы түсінікті білдірген: үстемдік, билік және үкімет. Орта Азия мен Қазақстанда сұлтан атағымен Шыңғысхан әулетінен шыққандарды атаған-ды. Шыңғыс тұқымының ұлдан тараған, бірақ билік етпеген ұрпақтары оғлан немесе төре атанғаны да тарихтан мәлім.

Далалық қоғамның даму тарихында және қоғамдық-саяси өмірінде басымдылыққа ие болып келген Шыңғысханның балаларына тумысынан сұлтан атағы беріліп, осы әлеуметтік топқа жататындығынан, оның экономикалық, парасаттылық, саналылық және физикалық қабілетіне қарамастан өзіне лайықты барлық құқық толық беріледі. Хан тағына тек Шыңғыс әулетінен шыққандар ғана отырғызылып, хан атағы олардың ажырамас табиғи атрибутыретінде қарастырылған. Және де ханға берілген құқықтың ықпал етуіне қандай да болмасын этникалық және мемлекеттік шекаралар да ешбір кедергі болмаған. Сондай-ақ, Шыңғыстың қандай әулеттен шыққанына қарамастан кез келген моңғол империясының дәстүрі сақталған аймақтарда хан сайланып, билік жүргізуге толық құқы болатын. Осынау далалық жазылмаған, бірақ қазақы қоғамдық өмірде қатаң сақталған заңдылықтардың айрықша басымдылығы ретінде қазақ ұлыстарынан шыққан Шыңғысхан ұрпақтарының қарақалпақ, қырғыз немесе Бұхара мен Хиуа ханы сайлануы қалыпты жағдай болғандығын атап көрсеткеніміз жөн.

Далалық демократияның негізін қалаған қазақтар дала мемлекеттілігінің дәстүрін сақтай отырып, Шыңғыс ұрпақтарының билікке келу құқығын мойындаған және осыған сәйкес әрбір ықпалды сұлтан ұлыс билеушісі болудан үмітті болған.

Қазақы қоғамда «хан» титулы әлеуметтік төменнен жоғарыға дейінгі сатыда ең жоғарғысы болып табылады. Дәстүрге сәйкес таққа әулеттің ең үлкені отыратын және де бұл әкеден балаға берілетін мұраға айналған. Дегенмен, ішкі және сыртқы ықпалдардың әсерінен бұл тәртіп көп жағдайда сақталмағандығын да байқаймыз. Өйткені, тікелей тақтың атадан әкеге, әкеден балаға мұраға қалдырылуына байланысты арнайы да нақты белгіленген заңның болмауы салдарынан сұлтандар билік үшін өзара таласқа түскен. Хан қайтыс болғаннан кейін, кейбір кездері сол өңірде бүлік басталып, сұлтандар арасындағы өзара қақтығыс немесе соғыста қарсыластарынан басым түсіп, жеңіп шыққан сұлтанның хан сайлануымен аяқталған. Көпшілік жағдайда Дала заңына сәйкес, таққа әулеті атақты, кемеліне келген, парасатты, ел басқаруды жете білетін, әскери шеберлігі жетілген, халықтың ілтипатына бөленген сұлтандар сайланған. Ханды сайлау даладағы нақты қалыптасқан жағдайға байланысты жеке бір аймақ көлемінде және бүкіл аумақ көлемінде жүргізілуінің өзі далалық демократияның айқын нышаны екендігін дәлелдесе керек.

Ғасырлар қойнауына тереңдеп енген өткен ғасырлардың өзінде-ақ ел іші мен сыртқы саясатының аумалы төкпелі қиын қыстау кезіне қарамастан көшпенділердің хан сайлауы күрделі және бірнеше сатыдан өткендігін білеміз. Сайлау алдында әр ақсүйек әулеттері өз тарапынан үміткерлерін ұсынғандығына қарамастан ол үлкен дау-дамайға толы тартыс-таласпен шешілген. Жасалған пәтуагерлік шаралардың нәтижесінде екі есептен алға шыққан үміткер анықталған. Сол дәуірдің өзінде-ақ негізінен хан сайлауы төменнен жоғары жүрген. Бұл дағы далалық демократияның айқын көрінісінің бірі. Қалың бұқара мен қарапайым халық белгілі бір үміткерге өз қолдауын көрсетіп, оның хан сайлануына ниет білдіргеннен кейін ғана, санаулы ықпалды адамдардан құрылған арнайы алқа үміткерді хан тағына отырғызуды бекіткен. Мысалы, Тәуке хан 1680-1715 жылдары, Әбілхайыр хан 1710-1748 жылдары, Абылай хан 1771-1780 жылдары хандық құруы осы далалық демократия заңдылықтарының шынайы көрінісі мен жеңісі екендігін де мойындауымыз қажет...

Хан сайлауына үш жүздің өкілдері мен қалың бұқара халық жиналып, дәстүрлі түрде ескіден келе жатқан әдет-ғұрып бойынша ханды ақ киізге көтеріп сайлайтын болған. Хан тағына отыратын сұлтанды жұқа ақ киізге отырғызып, едәуір жақын сұлтандар мен билер шеттерінен ұстап, үш рет көтеріп «Хан! Хан! Хан!» деп дауыстап айғайлап сайлаған. Ақ киіз болашақ хан ниеті мен байлығының тазалығын білдірген. Кейін тақ саналған киізді осы оқиғаның куәсі болғандығының дәлелі ретінде сайлауға қатысушылар бөлшектеп жыртып әкеткен. Сайлаудан кейін салтанатты түрде жөн-жобасымен басталған сайлаудан кейін жеңіске жеткендердің той-думаны дабірнеше күнге созылған.

Отандық заңгер ғалымдар С.Зиманов, С.Сартаев, Ғ.Сапарғалиевтердің, шетелдердің және орыс ғалымдарының зерттеулерінде қазақтар жеріндегі хан сайлану үдерісі жайлы нақтылы бірқатар деректер келтірген [4]. Сол деректерге сүйенер болсақ қазақ қоғамындағы хан, би және сұлтандар заманындағы өткізілген түрлі деңгейдегі сайлаулар монархиялық немесе басқа негізде емес, нағыз демократиялық қағидаттар бойынша жүргізілген. Кез келген адам өзінің ханға не биге деген наразылығын болмаса, оны құптайтын жасқанбай ашық білдірген.

Дала демократиясы туралы сөз қозғағанда – оның әрі қозғаушысы, қорғаушысы болған билер институ-

ты мен жыраулар мектебіне ерекше тоқталуымыз қажет. Аумалы-төкпелі зманды басынан кешкен қазақ халқының өзіндік басқару жүйесі болған. Ш.Уәлихановтың айтуынша, оларды халық өзі қалап, би атап отырған. Ал халық қалауымен би болғандар өзінің шешендігін, әділ төрелік айта алатын қасиетін көпшілік алдында таныта алған. Олар барынша адал, ешкімге бұра тартпайтын, тура сөйлейтін, әрі шешен, әрі ақылгөй, әрі халық қамқоры болған. Сондықтан да халық жадында «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ», «Жүзден – жүйрік, мыңнан тұлпар» деген мақал-мәтелдер қалған.

Билер институты тарихында Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би, Әйтеке бидердің орны айрықша. Қазақ халқының атақты осы үш биі ел басына күн туған қиыншылық кезде де, билер кеңесі кезінде де, ел жиналған ас, тойда да, жер дауы, жесір дауы, құн дауы көтерілген тұста да бірге бас қосып, ел мен жер тағдырын бірге ақылдасып шешіп келген. Билер институтының басты құралы қазақтың сөз өнері болғандығын да айта кеткеніміз дұрыс. Дала демократиясының негізін қалаған осы билер институтының көрнекті өкілдері өз кесімді шешімдерін мақалдап, тұспалдап сөйлеу тәсілдері арқылы тиімді түрде халыққа жеткізген. Тіпті олар осы әдістерін мемлекеттік және мемлекетаралық мәселелерді шешуде де қолданған. Бұл туралы ұлы классик жазушымыз М.Әуезов: «Әрбір хан өз қасында ақылшы болатын биді таңдағанда, ең алдымен, сөз тапқыш, өткір деген суырылған шешеннен, судырлаған ақыннан алатын. Бұлардың саяси салмағы зор болғандықтан, аузынан шыққан сөзі де олқы болмауға тиіс», - деген пайымдау жасайды [5].

Қазақ қоғамында өзіндік қолтаңбасы қалған әр ханның өзінің бір ақылшысы, шешені болғандығын «Әр ханның бір сұрқылтайы» деген сөздің астарынан да байқауымызға болады. Мысалы, Бұқар жырау Абылай ханның қошаметшіл биі, сол заманның қайшылықты ой-пікірлерін толғап айтушы ақыны болған. Негізінен жыраулар қоғамның ұсақ мәселелеріне аз араласып, көбіне заман, дәуір, өткен мен келешек, адамгершілік, жақсылық, жамандық т.б. адами құндылықтар мен қасиеттер туралы ойлар, болжамдар мен қағидалы сөздер айтқан.

Далалық демократияның басты белгілерінің бірі - жыраулар мектебі туралы академик Әлкей Марғұлан: «Жырау ру басы ақсақал, халықтың көкейкесті арманының мұңшысы, жыршысы ретінде өте қажетті тұстарда болмаса, суырып салып жыр тудыра бермеген. Ел құрметіне бөленген жырауларға жұрт болашағына қауіп төніп, қалың бұқара жол таба алмай тығырыққа тірелген екіталай ауыр сағаттарда ғана ақыл салып, кеңес сұрайтын болған», - деп жазады [6]. Дала демократтары билер мен жыраулар заман талабына қажетті сәттерде хан қасынан табылған. Яғни, бұл дегеніңіз билік пен халықтың, хан мен бұқараның арасында қалыптасқан демократиялық қарым-қатынастардың тарихи көрінісі. Бұған дәлел ретінде Қорқыт пен Дерсе, Ұлық жыршы мен Оғыз қаған, Сыпыра жырау мен Тоқтамыс хан, Асан қайғы мен Жәнібек, Шалкиіз бен Би Темір, Жиёмбет пен Есім хан, Бұқар жырау мен Абылай хан арасындағы қарым-қатынастарды айтсақ болады.

Ұлтымыздың ғасырлардан ғасырларға созылған қоғамдық-саяси тарихында маңызды шешімдерге тірек болған, тағдырлық мазмұндағы құжаттар қатарына көне дәуірдегі Күлтегін жазуларын, орта ғасырлар кезеңіндегі «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Жеті жарғы» заңдар жинағын жатқызуға болады. Ұлтымыздың саяси өмірде бұл құжаттардың қолданылуы рулық-тайпалық ала ауыздықты тыйды, қазақ мемлекеттілігін күшейтті, елдің саяси тұрақтылығымен біртұтастығын нығайтты. Белгілі ғалым-тарихшы, көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері академик Манаш Қозыбаев ел басқару тәжірибесінде хандық дәуірлерден қалыптасқан «Хан кеңесі», «Билер алқасы», «Қазылар кеңесі» секілді дала демократиясының, кеңес демократиясының жақсы жақтарын әкімшіл, бұйрықшыл режимнің ұйымдастырғыш бағыттарымен табыстыру, әкім-өкімет халық бақылауында болып, ел билеуге қалың қауымды қатыстыру, монополия мен билеуші топтың астарласып кетуіне кедергі қою секілді көпшілікті толғандырар мәселелер жөнінде ой-толғамдарын ашық айтып та, жазып та жүрді [7].

Хандық дәуірдегі дала демократиясының бірқатар қағидаттары мен нормалары қазіргі таңда көптеген елдердің ата-заңында, заңнамаларында кеңінен қолданылып жүр. Бүгінде әлем қауымдастығының айтып жүрген демократиясының нағыз тарихи баламасы Қазақстан жеріндегі Дала демократиясы деп айтуға әбден болады.

Соныменен қоғамымызға батыстық үлгідегі демократиялық үрдістердің интенсивті түрде еніп жатқанына қарамастан қазақ қоғамының өз діліне тән дәстүрлілігінің сақталуы өте құптарлық жағдай. Аталмыш фактілердің қандайда болмасын реформаны бастамас бұрын, оның мүмкін болатын нәтижелерін пысықтауды талап етеді. Қазақстан Кеңес Одағының ыдырауы жағдайында саяси тәуелсіздікті аса қиындықсыз алды. Зор империяның соңғы кезіндегі ахуал біздің үшін өте қолайлы болды. Соның нәтижесінде егемендікке ұмтылыстары қауіпті қақтығыссыз, тыныш өтті. Шаруашылықты, мәдени-рухани өмірді күйретерліктей ауыр салдары бар төтенше жағдайлар мен оқиғалар болған жоқ. Тек, Одақ күйреуімен қабаттаса өрістеген өзара экономикалық байланыстардың үзілу үрдісі ғана бұрынғы республикалардың барлығына бірдей ауыртпалық артты. Шаруашылық өмірдің құлдырауының объективті себебіне айналды.

Елдің геосаяси, демографиялық жағдайының күрделілігіне қарамастан ішкі қарым-қатынастарда да коллизиялық, күйретуші деңгейдегі қайшылықтар бола қойған жоқ. постсоветтік өмірді Қазақстан біршама саяси тұрақтылық жағдайында бастады. Ішкі саяси өмір тыныштығы елдің тәуелсіз даму эволюциясына қолайлы фактор болды. Полиэтникалық Қазақстан тұрғындарының басым көпшілігінің саяси татулықты қалауы тәуелсіздікті алу үшін қызмет еткен басшы элитаның талап-мақсаттарына сай келіп, билік үшін жүргізілетін тартыс пен даудамайға жол берген жоқ.

Халық пен билік иелерінің түпкілікті мүдделеріне тәуелсіз мемлекет болуға берді. Әрине, ешқандай қоғам еш уақытта азды-көпті тартыстанбос болмайды. Қазақстанда да егеменді мемлекетті жасау барысында түрлі жанжалдар болмай қалған жоқ. Алай да қоғам іргесін шайқалтатын қатал қақтығыстарға ұласқан жоқ. Бұрынғы Кеңес Одағының әр жерінде болып жатқан этносаралық қақтығыстардың, билік үшін таластың қанды соғыстарға ұласып жатқанын байқаған Қазақстан тұрғындары республикада мұндай шиеленіс болмауын ерекше қалады, ал биліктегілер оған қалай да жол бермеудің қаракетін жасап, халық мүддесі үшін қызмет етті. Қайта құру жылдары мен тәуелсіздіктің алғашқы бастауында пайда болған Қазақстандағы саяси партиялар мен әлеуметтік-қоғамдық қозғалыстардың ел өміріне елеулі әсерете алмағандығының басты себебі де осында. Бұл жағдайды ел басшысы Н.Ә. Назарбаев пен оның соңынан ерген басқарушы элита өз пайдасына шешебіледі. Қазақстан тұрғындарының көкейкесті мақсаты - елдегі татулық пен этносаралық тыныштықты элита да жан-жақты уағыздауда болды. Халық пен саяси жүйе арасындағы өзара байланыс оппозициялық күштердің өрістеуіне жол бермеді. Тәуелсіздік эволюциясының алғашқы кезеңінде оппозицияның әлеуметтік базасы болған жоқ деген пікір артық емес. Осы өтпелі тұстағы демократиялық үрдістердің қалыптасуына бір жағынан экономикалық дағдарыстың тереңдеуі, еңбекші топтардың, белсенділігін тудыра бастады. Ал тәуелсіздіктің бастапқы жылдарында елде тәп-тәуір өндірістік-аграрлық және энергетикалық-шикізаттық әлеует болды. Сондай-ақ өтпелі кезеңдегі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық ресурстары мен ғылыми күш те ойдағыдай еді. Өкініштісі, тәуелсіз дамуды іске асыратын осыншама мүмкіндіктері болатын Қазақстан дағдарысты жеңіп, позитивті даму жолына тез түсе алмады. Олай дейтініміз, республика 1991-1997 жылдар аралығында мемлекеттік егеменділіктің тарихи жаңару мен жаңғырту екендігін дәлелдейтін, тәуелсіздіктің көпшілік бұқара үшін мән-мағынасын ашатын өзекті әлеуметтік-экономикалық мәселелердің барлығын дерлік өз деңгейінде шеше алған жоқ. Бірақ уақытша сипат алған бұндай келеңсіз жағдайларды Қазақстан халқы мен билік барынша тез бағындырып, барлық өз мүмкіндіктерін елді, қоғамды дамытуға жұмсады.

Естеріңізде болса, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 1998 жылғы Қазақстан халқына арнаған «Елдегі жағдай, ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары туралы: жаңа ғасырда қоғамды демократияландыру, экономикалық және саяси реформа» атты Жолдауында еліміздің саяси жүйесін демократияландыру шеңберінде бірқатар мәселелерді көтергені белгілі. Атап айтқанда мемлекеттік биліктің үш тармағын (атқарушы, заң шығарушы және сот билігі) одан әрі жетілдіре түсудің, нағыз көппартиялық жүйені қалыптастырудың және жергілікті басқару жүйесін енгізудің аса маңызды міндеттері көрсетілген.

Демек, жаңа ғасырдағы еліміздің саяси жүйесі басынан біршама өзгерістер өткізіп, демократиялық дамудың жаңа сатысына көтерілуі шарт. Бұл үшін, бірінші кезекте еліміздің ішкі саясатында әлеуметтік және саяси тұрақтылық, еркін және алуан пікірлі бұқаралық ақпарат құралдары, тәуелсіз соттар, үкіметтік емес және әйелдер ұйымдарының азаматтық қоғам құрудағы, халықтың саяси мәдениетін арттырудағы рөлі, мемлекеттік және мемлекеттік емес құрылымдар арасындағы салауатты бәсекес сияқты демократияға тән сипаттарға баса ден қойылуы тиіс. Міне, ендігі жерде, жоғарыдағы тұжырымдарды басшылыққа ала отырып және заманауи зерттеулерге сүйене отырып, Қазақстан халқының саясатқа қатысуының демократиялық нысанының құрылу мүмкінділігіне тоқталайық. Қазақстан саяси жүйесінде мұндай әлемдік демократия үрдістері, соның ішінде халықтың саясатқа қатысуының демократиялық нысанасының жете дамымағандығы белгілі. Әрине, біздің тарихымызда «дала демократиясы» немесе «әскери-көшпелі демократия» сынды үрдістердің болғаны даусыз. Бірақ, одан бері қанша заман өтті және ең бастысы ғылыми-техникалық төңкеріспен қоса әлем халқының саяси, әлеуметтік, экономикалық құндылықтары да өзгергені қашан. Соныменен, елімізде демократиялық саяси қатынастың бүгінгі күннің талабына сай мағынасы қайда жатыр және халқымызды демократияға тәрбиелеу барысында дәстүрлікке қандай мән беруге болады деген тұста мыналарға баса назар аударуымыз қажет.

Ең алдымен, қазақстандықтардың Кеңестік дәуірде алған саяси тәлімін ескеруіміз керек. Себебі, сол дәуірде қалыптасқан саяси ой-сана бүгінгі қоғамда осы күнге дейін өз көрінісін беріп жүргені жасырын емес. Жоғарыда атап өткеніміздей, жалпы КСРО-дағыдай кеңестік Қазақстанда бірпартиялық жүйе қоғамның барлық саласында қатаң тоталитарлық бақылау орнатты. Мұндай тенденция халықтың санасында енжарлық пен саяси сауатсыздықтың бой алуына қолайлы жағдай жасады. Себебі, орталық биліктің еркіндік атаулыға қарсы саясаты жеке адамдардың бойындағы табиғи бастамашылық қасиеттер-

дің жойылуына әкелді. Ұзақ жылдар кеңестік идеологиялық ағым да бірге болған Балтық жағалауы республикаларындағы демократияның деңгейін бізбен салыстыруға келмейді. Сондай-ақ, олардың кеңестік жүйеге дейін-ақ демократиялық даму тәжірибесі болды және Кеңес үкіметі салып кеткен құлдық сана олардың бойына терең тарамғаны белгілі. Бұл туралы белгілі зерттеуші Б.А. Тлеповтың «Дәстүр және саясат» атты монографиялық зерттеуінде тереңірек қарастырылған. Егеменді Қазақстанның саяси даму барысында орын алып отырған өзекті мәселелердің бірі болып табылатын демократиялық дәстүрлілік пен саясаттың тығыз байланыстылығы қарастырылған аталмыш монографиялық зерттеуде қазіргі ұлттық мемлекеттілігімізді нығайту мен демократиялық үрдістердегі дәстүрлік құбылысының алатын орны мен рөлі, тарих қойнауында жатқан дәстүрлі қазақ қоғамының демократиялық даму тәжірибесі, саяси сабақтастығы және оларды бүгінгі таңда қолдану мүмкіндігі зерттелген [8].

Екінші жағынан, Шығыс Еуропа және посткеңестік мемлекеттерде патерналистік, этатистік тамырдың тереңдеуі күшті мемлекеттік билік дәстүрін жиі қолдануды талап етеді. Сондықтан, бұл елдерде дағдарыстан шығудың бірден бір көзі саяси билікті уақытша орталықтандыру арқылы елдегі тұрақтылықты сақтай отырып, тоталитарлық режимнен демократияға өтуді көздейді. Бұл тәсіл саясаттанушылардың пайымдауында «бақылаудағы демократия» деп аталады. Саясаттанушы-ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері И.Тасмағамбетовтың айтуынша мұндай саясат бір жағынан дұрыс, себебі, мемлекетте демократиялық саяси институттардың өмір сүру тәжірибесінің жоқтығы саяси либерализмнің тізгінін бос жіберуге мүмкіндік бермейді [9].

Кейбір Г.Я. Козлов, П.Штомпка, М.С. Машан т.б. зерттеушілердің пайымдауынша, қоғамды ойдағыдай демократияландыру барысында қойылған мақсатқа қысқа уақытта қол жеткізуге мүмкіндік беретін жаңғырудың «үшінші бір жолын» қолданған дұрыс деген пікірде айтылады [10].

Мұндай ұстанымды ел Президенті Н.Ә. Назарбаев та қолдайды. Оның пікірінше, «демократия мен саяси еркіндіктің жұрттың бәрін бірдей қанағаттандыратын формасы жоқ. Біз о бастан-ақ демократияның либеральді модельдерін бас салып көшіруден аулақ болдық, демократияны ендіру үшін жете ойластырылған барлық жағдайлардың жасалуын қамтамасыз еттік, елді дайындадық. Ал енді бүгін Қазақстанда демократияландыру саясаты әлеуметтік, экономикалық жағынан негіз алып, аяғына нық тұрмады деп ешкім айта алмайды» [11].

Жаңадан демократияға бет бұрған мемлекеттерде азаматтық мәдениеттің құрылуын Г.Алмонд пен С.Верба халықты біртіндеп демократияға үйрету үрдісімен және осы арқылы оның жүйелік сезімін дамытумен байланыстырады [12].

Шындығына келгенде, бұл тұжырымды Қазақстан жағдайында қолданатын болсақ, онда біз республикамыздағы саяси мәдениеттің қазіргі күйі жалпы сонау ғасырлар қойнауынан келе жатқан дәстүрлі саяси мәдени кеңістік ерекшеліктерімен тығыз байланысты екенін және Г.Алмонд пен С.Вербаның пікіріне толықтай сай келе бермейтінін көреміз.

Өз кезегімізде қоғамға қандай да бір өзгерістер ендірудің эволюциялық жолын толықтай қолдай отырып, осы үрдіс барысында дәстүрлік құбылысын ұмытпауды, оның тиімді жағын дұрыс қолдана білген жөн деп санаймыз. Осы орайда халықтың саясатқа қатысуын өркениетті демократиялық жолда дамыту жайында жоғарыда келтірілген кейбір тұжырымдар мен ұсыныстардың іс жүзінде өзекті екенін түсіну қиын емес деп ойлаймыз. Олар сындарлы ойларымен қоғамға ықпал еткен. Сол бабалар ұстанған дәстүрлі демократияны бүгінгі даму бағытымыз етіп алуымыз керек.

Елдегі демократиялық үрдістер дамуы әлемдік үлгіге жақындап келеді. Бүгінгі таңдағы Қазақстан - егеменділікке қол жеткізген дербес тәуелсіз мемлекет. Қоғамның дамуы көрсеткендей, біздің республикамызда қоғамдық өмірдің жаңа арнаға бұрылуы, яғни демократияландыру үрдістерінің кеңінен қанат жаюы нәтижесінде, заманауи ғылыми-техникалық төңкерістің екпінді ықпалымен қоғам мүшелерінің сана-сезімі мен ойлау түсінігінде жалпықазақстандық сипат қалыптасуда. Бұл қасиет өз табиғатында жаңа мазмұнмен толық та, терең ұғым ретінде бой көрсетуін Қазақстан Республикасын мекендеуші барлық ұлыстар мен ұлттардың, халықтың сана-сезіміне терең бойлату бүгінгі күннің басты талабы. Сонымен жалпыхалықтық деңгейде ұлттық тарихи сана мен болмысты жандандыру елде демократиялық құндылықтар мен демократиялық қоғамдарға тән саяси мәдениеттің қалыптасуының бірінші алғышарты болып табылады. Сонда ғана қазақстандық өркениеттік қоғамның саяси жүйесін демократия бағытында дамытудың нәтижесі болмақ.

Сондықтан біздің мақсатымыз Елбасы Н.Ә. Назарбаев көрсеткендей «Қазақстанды Батыс демократиясының дәстүрлері мен қағидаттарына және Оңтүстік-Шығыс Азияның іргелі мемлекеттерінің тәжірибесіне, біздің көпұлтты және көшпенді халқымыздың дәстүрлеріне сәйкес одан әрі демократияландыру» [13] болып табылады. Яғни, біздің өзіндік ерекше даму жолымыз бар екендігін ұмытпауымыз қажет.

Сонымен, біз, осы мақала негізінде демократиялық идеялардың даму тарихы мен оның дәстүрлі қазақ

қоғамындағы көріністері ұғымдарымен танысып, оның теориялық аспектілерін, олардың Қазақстандағы даму динамикасын қарастыра алдық. Қазақ қоғамына ғана тән дәстүрліктің ұлттық діл мен тіл, ұлттық сана мен болмыстың біртұтастығында өріле дамып, ұрпақтан ұрпаққа жететіндігін баяндадық, олардың мәңгілік қазақ ұлтымен бірге жасайтындығын және оның бүгінгі әлемдік саяси мәдениеттің демократиялық нышанының қалыптасуына ықпалын да қозғадық.

1 Құнанбаев А. Екі томдық, Шығармалар жинағы. – Алматы, 1986. – I т. - 96 б.

2 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. - С. 52, 54.

3 Нысанбаев Ә.Н. Дағдарыстан шығатын бірден-бір жол – дамудың жаңа моделін табу // Нысанбаев Ә.Н. Тәуелсіз Қазақстанның құндылықтар әлемі. – Алматы: ҚР БҒМ Философия және саясаттану институты, 2011. – 111-112-бб.

4 Зиманов С., Қазақтың ата заңдары және оның бастаулары /С.Зиманов// Ақиқат. - 2005. - №3. - 17-26 бб.; Сартаев С.С. Образование и становление казахской народности. – Алма-Ата, 1960; Сапарғалиев Г. История народных судов Казахстана. – Алма-Ата, 1966; Сапарғалиев М. Возникновение и развитие судебной системы в Казахстане. – Алма-Ата, 1971.

5 Әуезов М.О. Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1959. – 556 б.

6 Марғұлан Ә. Қазақ халқының көне поэтикалық мұрасын жасаушылар туралы // М.О. Әуезовтың 60 жылдығына орай мақалалар жинағы. – Алматы, 1959. – 73-б.

7 Қозыбаев М.Қ. Қандай елміз? Қандай болуға тиіспіз //Халық конгресі, 1993, 28 сәуір; Соныкі. «Аман болсын халқымыз»// Қазақстан әйелдері, 1994. - №3. - 3-5-бб.

8 Тлепов Б.А. Дәстүр және саясат. – Алматы: «СаГа», 2004. – 132 б.

9 Тасмағамбетов И.Н. Основные тенденции политической трансформации казахстанского общества // Саясат. - 1997. - №6. - С. 21.

10 Козлов Г.Я. Демократия в Казахстане: некоторые проблемы становления. - Алматы: ИРК, 1994. – 21 с; Штомпка П. Социология социальных изменений. - М.: Аспект Пресс, 1996. - С. 97; Машан М.С. Политическая система Казахстана: трансформация, адаптация, целодостижение. - Алматы: Білік, 2000. - С. 58.

11 Речь президента РК Н.А. Назарбаева на первой сессии Парламента РК второго созыва // Казахстанская правда. – 1999, 2 декабря.

12 Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабильность де-мократии // Полис. - 1992. - №4. - С. 326.

13 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында // Егемен Қазақстан. – 2005, 19 ақпан.

Резюме

В данной статье предпринята попытка выявления основных закономерностей, тенденций и особенностей процесса демократизации казахстанского общества. Автор на основе института биев и степной демократии действовавшей в многовековой истории традиционного казахского общества связывает исторические корни демократических процессов настоящего времени. Также в статье изложены понятия традиционного казахского общества, его теоретические аспекты и динамика развития на основе истории развития демократических идей.

Ключевые слова: казахстанское общество, демократия, демократические тенденции и процессы, Степная демократия, институт биев, школа жырау (акынов)

Summary

The article outlines the concept of the traditional Kazakh society, its theoretical aspects and dynamics of development based on the history of the development of democratic ideas. Kazakhstani society, democracy, democratic tendencies and processes Stepnaya demokratiya, Institute biys school zhyrau (akyns) In this article the author made an attempt to reveal the basic mechanisms, trends and peculiarities related to the process of the Kazakhstani society's democratization.

The author connects the historical roots of contemporary democratic processes basing on the institution of bis and steppe democracy which were effective in teh long history of the traditional Kazakh society.

This paper attempts to identify the main patterns, trends and characteristics of the process of democratization of Kazakh society. Author based Institute biys and steppe democracy operating in the long history of traditional Kazakh society connects the historical roots of the democratic processes of the present time.

Keywords: Kazakhstani society, democracy, democratic trends and processes, Steppe democracy, institution of bis, school of zhyaru (akyns)

СОЦИАЛЬНО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В МИРОВОЗЗРЕНИИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Н.Ш. Жамансарин – к.и.н., доцент КазНПУ имени Абая

Данная статья посвящена проблемам воспитания нового поколения с развитым экологическим мировоззрением, которое предполагает понимание неразрывных связей человека и природы, отношение к природе как элементу культуры, духовной ценности, чувство ответственности за любые принимаемые человеком и обществом. Также в системе комплексных мер по улучшению экологически кризисной ситуации, важную роль играет формирование экологической культуры у подрастающего поколения. Сложившаяся экологическая ситуация остро поставила вопрос о пересмотре социокультурных установок, ценностей, целей, степени разумности нашего отношения к природе. Для устранения экологических проблем стране необходимы грамотные, образованные специалисты. В связи с этим в вузах Казахстана ведется подготовка специалистов, значительно усилена экологическая составляющая биологического, химического и географического образования.

Ключевые слова: экология, культура, воспитание, молодежь, система, ситуация, образование, окружающая среда

Современный Казахстан в силу сложившихся объективных и субъективных факторов социально-экономического и политического характера, стал страной «сплошного экологического риска», неблагоприятная экологическая ситуация сложилась почти на всей территории республики. В системе комплексных мер по улучшению экологически кризисной ситуации, важную роль играет формирование экологической культуры у подрастающего поколения.

Сложившаяся экологическая ситуация остро поставила вопрос о пересмотре социокультурных установок, ценностей, целей, степени разумности нашего отношения к природе.

Противоречия в системе «человек-общество-природа» достигли к началу третьего тысячелетия своей кульминации.

Выход из кризиса во многом зависит от того, насколько высоким будет уровень экологического сознания людей. Это означает, что в решении одной из сложнейших задач современности особая роль принадлежит педагогической науке и практике. Не случайно именно экологическое образование стало одним приоритетных направлений реформирования отечественной средней и высшей школы.

Для устранения экологических проблем стране необходимы грамотные, образованные специалисты. В связи с этим в вузах Казахстана ведется подготовка бакалавров, специалистов, магистров экологии, значительно усилена экологическая составляющая биологического, химического и географического образования, на некоторых факультетах педагогических вузов появилась специальность «учитель-эколог». Но неизбежно возникает противоречие: проблемы создаются всеми совместно, решать их должна небольшая группа специально подготовленных людей. В настоящее время ситуация в экологии нашей страны такова, что для того, чтобы что-то изменить, необходимо аккумулировать все возможные ресурсы. В связи с этим принципиально важно воспитать новое поколение с развитым экологическим мировоззрением, которое предполагает понимание неразрывных связей человека и природы, отношение к природе как элементу культуры, духовной ценности, чувство ответственности за любые принимаемые человеком и обществом.

Экологическое воспитание школьников призвано способствовать изменению самого человека, его мировоззрения, стили жизни, становлению нового типа культуры: не потребительской, а созидательной, главным отличительным признаком которой будет отношение к природе не как к объекту воздействия, а как к субъекту взаимодействия. Для достижения поставленных целей необходимо решение следующих задач:

- 1) Привитие учащимся эмоционально-чувственного восприятия природы (чувства хозяина и чувства целостности, сопричастности, нераздельности);
- 2) Воспитание личностной ответственности за присходящие процессы и принимаемые решения в области экологии;
- 3) Становление деятельной позиции личности;
- 4) Мотивация стремления учащихся к формированию системы знаний об экологических проблемах современности и путях их решения и предотвращения.

Однако экологическое образование школьников всецело зависит от уровня экологической культуры современных учителей. При этом речь необходимо вести не только и не столько о подготовке узких специалистов, сколько об экологизации высшего педагогического образования в целом. Педагогический

университет должен стать образовательным пространством, обеспечивающим экологическое воспитание будущих учителей. Это предполагает целенаправленное создание в учебном процессе условий для формирования у студентов ценностного отношения к окружающей среде, видения себя неповторимой частичкой живого, целостного и разумного мира. Одна из ведущих целей экологического воспитания - повышение уровня экологической культуры и образованности студентов.

Экологическая культура рассматривается нами как важнейшая часть педагогической культуры. Согласно современным научным представлениям, она включает несколько компонентов: аксиологический, технологический, эвристический личностный. Данная модель позволяет выявить уровневые характеристики экологической культуры студента педагогического вуза:

- аксиологический уровень: сформированность личностной эколого-педагогической позиции, системы эколого-педагогических убеждений, понимание внешней природы и природы ребенка как абсолютной нравственной ценности, убежденность в необходимости экологического воспитания школьников, активность и самостоятельность в принятии экологически целесообразных решений;

- технологический уровень: овладение знаниями о природе, законах ее развития, комплексом умений, необходимых для реализации системы экологического воспитания средствами своего предмета и внеурочной деятельности, понимание зависимости содержания экологического образования, его методик и технологий от возрастных особенностей ребенка;

- эвристический уровень: творческое отношение к решению задач экологического образования школьников, устойчивая потребность в профессиональном росте, способность действовать в нестандартных, жизненно ориентированных экологических ситуациях;

- личностный уровень: наличие таких важных личностных качеств, как бережное отношение к природе, способность и чувствовать ее красоту, любовь и уважение к ребенку, педагогический такт. Таким образом, экологическая культура будущего педагога представляет собой ограниченное единство экологически развитого сознания, эмоционально-психических состояний и практической деятельности. Она формируется в контексте нескольких направлений деятельности педагогического вуза:

- обеспечение общекультурной экологической подготовки студентов за счет введения основных и элективных экологических курсов на всех факультетах и для всех специальностей;

- экологизация специальных учебных дисциплин;

- вовлечение студентов в научно-исследовательскую деятельность, интегрирующую содержание специального и экологического образования, участие обучающихся в различных экологических проектах.

Рассмотрим каждое из направлений более подробно.

1 Общекультурная экологическая подготовка студентов предполагает обращение к таким вопросам, как: универсальная ценность природы для человека и человечества; культурно-исторический анализ взаимоотношений человека и природы на разных этапах развития цивилизации; эволюция экологических проблем как результат антропогенного воздействия; социозосистемы различного уровня; здоровье нации и отдельного человека; идеи ноосферы и ко-эволюции. Эти темы могут рассматриваться в рамках интегрированного экологического курса, например «Социальная экология». Кроме этого, предполагается введение элективных экологических дисциплин с учетом специфики профессиональной подготовки студентов. В качестве примеров таких курсов назовем следующие: «Математические методы решения экологических проблем», «Народные традиции охраны природы», «Экологические проблемы в мировой литературе», «Проблемы экологического воспитания школьников». Важно использовать потенциал всех направлений многоуровневого образования. Так, естественные науки обучают рациональному, разумному использованию природы с учетом прав и потребностей не только существующих, но и будущих поколений, гуманитарные-эмоционально-чувственному и деятельностному отношению к природе.

2 Экологизация специальных дисциплин предполагает систематическое выделение в их содержании тематических разделов, непосредственно связанных с экологической проблематикой.

Приведем пример, связанный с методикой преподавания химии: подбор и анализ на практических занятиях задач, обращенных к «бытовым» проблемам экологии, связанных с экологической экспертизой тех или иных продуктов и химических процессов. Можно посчитать, каков примерно состав отходов, производимых каждым отдельным человеком, какие вещества образуются в процессе утилизации этих отходов, а соответственно, какой ущерб природе наносит каждый из нас в повседневной жизни. Такие задания студенты впоследствии смогут использовать в собственной профессиональной деятельности.

Основной для введения элементов экологии в подготовку студентов физиков могут служить следующие темы: физико-экологические аспекты энергетики, производства, транспорта; физические методы наблюдения за параметрами окружающей среды; физика процессов в биосистемах и их нарушение внешним воздействием.

Огромные возможности для экологизации имеют гуманитарные и социальные дисциплины. Она позволяют увидеть, что у экологических проблем не существует локальных адресатов, показать взаимообусловленность онто-, фило-, культурогенеза, провести анализ взаимосвязи всех сфер жизнедеятельности человека и ее результатов. Богатый материал для понимания экологических проблем дают исторические дисциплины. Во-первых, в сознании студентов создается наиболее общая модель эпохи, ее политическое, экономическое и культурное «лицо». Во-вторых, отражая важнейшие вехи развития человечества, история содержит сведения об особенностях взаимоотношений природы и цивилизации, о различных способах производства, освоения природы, о характере землепользования, государственных нормативных актах, регулирующих отношение к природе.

При изучении истории литературы студентами филологических факультетов возможно не только интеллектуальные, но и образное осмысление проблемы человека и природы. Художественный текст, являясь знаком эпохи, ярко, воссоздает характер взаимоотношений личности и окружающего ее мира.

Экологические проблемы в конце XX в. напрямую связываются с проблемами нравственными с проблемой духовного здоровья личности и выживания нации.

В рамках дисциплин педагогического блока целесообразно рассматривать различные формы работы, направленные на экологическое воспитание: лекции, семинары, практикумы, экскурсии, наблюдения, беседы, постановку и проведение экспериментов, творческих, художественных видов деятельности, работу в малых группах, обучение через сотрудничество, «мозговой штурм», ролевые игры, дискуссии, инсценировки, решение проблемных экологических задач, междисциплинарные творческие и учебно-исследовательские проекты и пр. Все вышеперечисленные способы организации учебного процесса ориентированы на создание условий для сочетания рационального и образного мышления, познавательного и деятельностного поведения.

Экологизировать можно любой предмет, даже иностранный язык, если переводить тексты, связанные с экологическим опытом других стран. Особое внимание, уделенное экологическим аспектам в содержании специальных дисциплин, позволит студентам использовать данный подход в организации экологического воспитания своих учеников.

1 Современная концепция высшего образования основана на признании важной роли самостоятельной работы студентов. В связи с этим возрастает значение исследовательской деятельности обучающихся. Прикладные и квалификационные функции вузовской науки значительно усиливаются за счет включения в нее экологической и эколого-педагогической проблематики. Вовлечение студентов в процесс научного исследования экологических проблем с учетом специфики педагогического образования развивает творческое отношение к профессии, способствует совершенствованию экологической культуры. Студент не только овладевает различными способами научной деятельности (в том числе междисциплинарными), но и приобретает опыт самостоятельного разрешения теоретических проблем, видит связь академического знания с жизнью, с непосредственными запросами природы, общества, культуры. Назовем несколько примерных тем, которые могут быть предложены для студенческих научных работ: «Формирование мировоззренческих позиций учащихся при изучении экологических проблем», «Усиление экологического подхода в преподавании курса экономической географии», «Методика валеологической работы со школьниками», «Эколого-фаунистический анализ животного мира промышленного города» и др. Обращаем внимание, что направления самостоятельной исследовательской деятельности студентов предполагают интеграцию содержания специальных, общепрофессиональных, экологических дисциплин.

Инструментом эффективного формирования экологической культуры студентов педагогических вузов могут также стать практико-ориентированные, легко осуществимые экологические проекты, ставящие целью достижение небольших измеримых положительных изменений состояния окружающей среды, благоустройства образовательного пространства вуза. Нужно дать студентам возможность почувствовать, что большинство экологических проблем может быть решено и предотвращено именно ими. Это осознание они впоследствии передадут своим ученикам.

Успешность вышеперечисленных направлений деятельности педагогического вуза обеспечивается реализацией принципа единства познания, переживания, действия. Формирование экологической культуры студентов предполагает взаимосвязь интеллекта, чувств и деятельности. Результатом экологического образования будущего учителя должно стать действенное стремление жить в гармонии с собой, природой и обществом и воспитывать подобное стремление у своих учеников.

1 «Материалы Всемирного экологического форума». – Рио-де-Жанейро. - октябрь, 1982 г.

2 Экологический кодекс «Устойчивое развитие Республики Казахстан». - Астана, 1996 г.

Түйіндеме

Бұл мақалада автор жас ұрпақтың экологиялық мәдениетті бойына сіңіріп, экология мәдениетін сақтап, оған аса ыждағаттылықпен қарау көзқарасын дамытуға арнаған. Адамзат пен табиғат арасындағы үздіксіз қарым-қатынастарды дамытуға, адамзаттың табиғатқа мәдениеттің бір бөлшегі ретінде қарап, қоғамдағы адамдардың табиғатқа деген жауапкершілігін арттырып, табиғатты рухани құндылығына айналдыруына қызмет ету қажеттілігі қарастырылады. Сондай-ақ, экологиядағы дағдарыстық жағдайды жақсартудың кешенді шараларын жүзеге асыруда экологиялық мәдениетті қалыптастыру маңызды рөл атқаратыны белгілі. Қазіргі кездегі қалыптасқан экологиялық жағдайлар әлеуметтік-мәдени мәселелерді, құндылықтарды, мақсаттарды, біздің табиғатқа деген көзқарасымызды қайта қарауды қажет етеді. Еліміздегі экологиялық мәселелерді шешуде сауатты әрі маманданған жастардың болуы шарт. Соған байланысты Қазақстан жоғары оқу орындарында арнайы экология мамандарын оқытып, дайындау қолға алынған.

Түйін сөздер: экология, мәдениет, тәрбие, жастар, жүйе, жағдай, білім, қоршаған орта

Summary

In this article is sanctified to the problems of education of new generation with developed ecological problems, that understanding of indissoluble connections of man and nature, attitude toward nature as element of culture, spiritual value, sense of responsibility for any accepted by a man and society. Also in the system of complex measures on an improvement ecologically of crisis situation, an important role is played by forming of ecological culture at a rising generation. The folded ecological situation sharply put a question about the revision of sociocultural options, values, aims, degree of reasonableness of our attitude toward nature. For the removal of ecological problems a country need literate, well-educated specialists. In this connection preparation of specialists is conducted in institutions of higher learning of Kazakhstan, considerable the ecological constituent of biological, chemical and geographical education increases.

Keywords: ecology, culture, education, young people, system, situation, education

УДК 101.1

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ОЯНУ ФИЛОСОФИЯСЫ

М.Дақенов – т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің профессоры,
С.А. Жолдыбаева – аға оқытушы, С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ,
С.М. Илгидаева – аға оқытушы С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ

Мақалада ХХ ғасырдың басындағы қалыптасқан ұлттық өзін-өзі тану мәселесі сарапталады. Тарихта бірде-бір қоғам өзінен бұрынғы буынның ақыл-ойын, парасатын, үрдісін, тәжірибесін пайдаланбай өмір кешкен емес. Әрбір халықтың рухани байлығы, өмір сүру салты ұрпақтар сабақтастығына негіз болады да мәдениет, дін, тіл, білім-ғылым, құлық құндылықтарын аса өзгеріссіз сақтап, ұлттық бірегейлікке қызмет етеді. ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамдық ой-пікірлеріне философиялық сараптама жасап отандық философия тарихының елеулі бір кезеңі ретінде қалыптастыру жұмысы енді-енді қолға алынып жатыр. Бұл кезеңді салиқалы зерттеу өзіндік ерекшеліктері бар ұлттық философияның концептуалдық түсініктерін толықтыра түсу мәселесі де сөз болады. ХХ ғасыр басындағы интеллигенцияның алғашқы өкілдері халық мүддесін өз мүдделерінен жоғары қойып, бар қажыр-қайраттарын қоғамды, адамды жаңартып жаңғырту ісіне, заман талаптарына сай жаңа тұлға қалыптастыру мақсатына жұмсаған, осы мақсаттың басты құралы ретінде күрескер ағартушылықты таңдаған себептері айшықталады.

Тірек сөздер: технология, ұлттық ояну, философия, интеллигенция, ағартушылық, реформаторлық, миссионерлік

ХХ ғасырдың бас кезі халқымыздың рухани-мәдени тарихындағы қиындығы мен қайшылығы мол күрделі кезең. Бұл кезең халқымыздың ұлттық оянуының, демократиялық мәдениетінің өсіп-өркендеуінің, зиялылықпен ілгерілеуінің, әлемдік деңгейдегі ой жарыстыруының, көркем өнер салыстыруының көрініс бере бастаған тұсы болатын.

ХІХ ғасырда қазақ кеңістігінде орын алған ағартушылық құбылысы (Шоқан, Ыбырай, Абай) білім мен ғылымды бақытқа жеткізетін құрал ретінде жоғары қойып, жастарды жаппай ғылым-білім жолына шақырды. Дәстүрлі мәдениеттің жаңғыруын, өзге мәдениет жетістіктерін оған икемдеуін ұсынды. Қазіргі тілмен айтқанда батыстық технология мен шығыстық руханилықты үйлестіргілері келгендігін аңғаруға болады.

Ағартушылық ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы отаршылдық езгідегі халқымыздың әлеуметтік-саяси және рухани дамуын үдетудегі бірегей жол, құрал, бағыт болды десек қателеспейміз. Сондай-ақ, ол кейбір зерттеулерде саяси және мәдени жаңғыру үшін болған күрестің идеялық бастамасы ретінде де айшықталады және бұл өте қысынды. Тұрмыстың дәстүршілдік ұстындарынан гөрі батыстық сананың ұстындарын, Батыстың мәдени институттары мен құндылықтарын игеруге шақырған қазақ ағартушылығының элитарлық бағытта жүргенін, негізгі әлеуметтік-саяси мәселелерді, ұлттың бірегейлену мен ұлттық азаттық мәселелерін шеше алмағанын айта кету керек. Бұл мәселелер олардың ағартушылық

идеологиясының бағдарламаларынан тыс жатты. Дегенмен ағартушылық идеялар кейінірек реформаторлықпен бірігудің нәтижесінде қоғамдық санада жаңа идеялық ағымдардың пайда болуына түрткі болды.

XIX ғ. бастап Ресейдің орталық және оңтүстік аудандарынан, орыс, украин шаруаларын тоғытып, қазақ жеріне жаппай қоныстандыру үдей түсті. Қазақстанның бұрынырақ патшалық иелігіне жазылған қорықтарымен бірге, енді өзен бойларындағы, көл аңғарларындағы егінді-сулы өңірлер жаппай жаңа қоныс аударушыларға бөлініп беріліп, малмен күн көретін жергілікті халық Американдық үндістері сияқты оты-суы тапшы, шөлді, шөлейт құлазыған қу далаға тықсырылды. Жаңадан қоныстанушылар жер, су, елді мекендерге өз аттарын беріп немесе ескі аттарды өздеріне ыңғайлап, бұрмалап, тіл сындыратын атаулар беріп, өлкенің жағрафиялық келбетін де өзгерте бастады. Бұл тарихты, ұлт мәдениетін, санасын өзгеріп, тұтас бір халықтың өткені мен рухын аяққа таптау еді. Осы кезеңді терең зерттеген ғалымдардың бірі профессор М.Қойгелдиевтің пікіріне сүйенсек, ол былай деді: «Столыпин реформалары тұсында (XX ғасырдың басы) бұл саясат өзінің шарықтау шегіне жетті. Ғалымдардың есебі бойынша 1917 жылға дейін Патша үкіметі шамамен 40 млн. десятина қазақ жерін ішкі Ресейден келіп қоныстанушы шаруа мен казактарға үлестірді. Бұл – жергілікті тұрғындардың үлесінде қалған 212 млн. десятина қазақ жерімен салыстырғанда, егіншілікке қолайлы өзен, көл жағалаулары, яғни басым бөлігі шөл және жартылай шөлейт қазақ даласының ең құнарлы бөлігі. XX ғасырдың басында қалыптасқан бұл жағдай дәстүрлі қазақ шаруашылығының дағдарысқа ұшырауына негіз болған еді. Сондай-ақ бұл саясат рухани отарлау, шоқындыру, билеуші мен кіріптар арасындағы психологиялық стерротиптерді біріндеп, тереңдеп енгізумен қатар жүрді [1, 37 б.].

XIX ғасырдың екінші жартысында өлкеге сауда капиталынан басқа өндіріс капиталы да кіре бастады. Риддер, Қарағанды кен орындарын француз алпауыттары игеріп, талауға кірісті. Барлық қалаларда тері илейтін, жүн жуатын, мал соятын қасапханалар, ұн тартатын, тұз өндіретін кішігірім өндіріс орындары пайда бола бастады. «1860 жылдардың аяқ кезінде Бүкіл россиялық нарыққа Қазақстан мал, тері-терсек, жүн-жұрқаның барлығын ең мол беретін өлке болды.

Мысалы, 1867 жылы Сібір мен Орынбор тараптарынан Европалық Россияға жіберілген малдың 91,8%, терінің 66,9%, жүн-жұрқаның 94,1% қазақ сахарасынан барады» [2, 6 б.].

Мұнымен қатар қоғамдық сатының төменгі жағынан орын алған жаңа әлеуметтік топ – қала жатақтары да пайда болды. Бұған себеп, Қазақстандағы шаруашылықтың жартылай, отырықшы сипат ала бастауы және қалалардың пайда болуы. Халықтың егіншілік кәсіппен көбірек айналысып, отырықшылыққа көше бастауын XIX ғасырдың соңғы жылдарымен белгілеуге болады. Бодандық күшейген бұл жылдарда орыс шаруалары мен қазақ байларының ең шұрайлы жерлер мен шабындықтарды иеленуі, жай халықтың малын зор шығынға ұшыратып, әлсіретіп, кіріптар тәуелділікке түсуге мәжбүр етті. Осы жағдай көп отбасыларын күнкөрісті егіншіліктен іздеп, дәстүрлі өмір салтынан ажырай бастауына әкеліп соқты. Егер XIX ғасырда егіншілік малшылықтың қосалқы демеушісі ғана болып келсе, енді XX ғасыр басында ол тіршіліктің, іс-әрекеттің басты айнасына айналды.

Бодандықтың соңғы жүз жылының нәтижесін аз ғұмыр кешсе де куә болған Сұлтанмахмұт Торайғыров былайша сипаттап, ұлттың оянуға шақырған еді:

*«Бұл елдің түрік еді арғы заты,
Жағанды тітіреткен салтанаты.
Бұл күнде азып-тозып күлкі болған,
Бұлар да сол түріктің жұрағаты».*

Әйтсек те, аталмыш жағымсыз құбылыстарға қарсы 1909 жылы кең байтақ қазақ даласын дүр сілкіндірген үш туынды дүниеге келді. Бірі Хакім Абайдың өлеңдер жинағы, екіншісі – Ахмет Байтұрсыновтың «Қырық мысалы», үшіншісі – Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» аты жинағы. Сол кезеңдегі қоғамдық өмірге баға берген «Қазақ зиялылары хақында» атты мақаласында халықтың тағы да бір аяулы ұлы Сәкен Сейфуллин былай деп жазды: «Қазақ оқығандарының арасында 1905 жылдан бастап-ақ революциялық идея, ұлттық теңдік пен азаматтық үндеу етек алды. Жаңа оянып келе жатқан қазақ интеллигенциясының ол кездегі дем берушілері Бөкейханов, Дулатов, Байтұрсыновтар болды» [3, 5 б.]. Қошқе Кемеңгерұлының айтуынша, Абай, Ахмет, Міржақып сөздерін ел қазақтары құран сөзіндей қабылдап, жаттап жүрді. Өйткені, қазақ қоғамдық ой-пікірінде Абайға ілесе дүниеге келген, дананың қыршын кеткен сүйікті ұлы Әбдірахманмен замандас «жаңа жолға басшы» болуға лайық Ахмет, Міржақыптар өкінішке, қайғы-қасіретке бой алдырудан алшақ, халқының болашағы үшін саналы іс-әрекетке бет бұрған ұрпақ болатын. Әлихан Бөкейхановтың қазақтың бас ақыны санаған, ерен ойшыл Абайдың өзі халқын арандатушылыққа итермелеуден қашып, ағартушылықтан асып қимыл-әрекетке шақырған жоқ. Ал Ахмет пен Міржақып болса ағартушылықпен қатар қимылға, іс-әрекетке, оянуға шақырды, өйткені заман өзгерді.

Тарих сахнасына Кенесары Қасымұлы, Исатай, Махамбет, Сырым Датұлы сияқты азаттықты аңсап,

күресіп өткен ерлердің орнына жаңа әлеуметтік-саяси күш әр салада тиянақты еуропалық білім алған алғаш ұлттық интеллигенция келді. Бұлар: Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жақып Ақпаев, Мұстафа Шоқайұлы, Мұхамеджан Тынышбаев, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Тұрар Рысқұлов, Смағұл Садуақасов, Сұлтанбек Қожанов, Қошқе Кеменгерұлы, Мұхтар Әуезов сынды халық қалаулары. Әрине бұл аталған тұлғалардың біреулері Алаш қозғалысы аясында, екіншілері Түркістан мемлекетін құру мақсатында, үшіншілері Кеңес Үкіметінде қызмет жасау жолдарында өздері армандаған бостандық, теңдік, туысқандық идеяларын жүзеге асыру үшін жан аямай әрекет жасады. Өмір жолдарының басында бәріне ортақ мақсат қазақ халқын ағарту, білімін көтеру, бастарын біріктіру, адамдық қасиеттерін жаңа тұғырға көтеру болды.

Ахмет «Адамдық диқаншысы» аты зор әлеуметтік, тәлім-тәрбиелік мәндегі өлеңінде:

«Адамдық диқаншысы қырға шықтым,

Көлі жоқ, көгалы жоқ – қорға шықтым.

Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім,

Көңілін көтеруге құл халықтың», – деп [4, 34 б.] өзінің алдына қойған мақсат-мұратын бүкіл еліне жариялап, паш етеді.

Міржақып болса күйректік, бағыныштылық, құлдық сезімдерді жиып тастап, қысыр қиялмен өзін-өзі алдап, қарап отырудан бойын аластап, осындай адами күйге отандас бауырларын да тартуға әрекет жасайды. Саяси күрескерліктің алғашқы сабағын Әлихан мен Ахметтен Омбы мен Қарқаралыдан алған Міржақып ерекше қайсарлық мінез танытады. Бұл жөнінде профессор Жұмағали Ысмағұлов былай деп келтіреді: «Кеменгер ұстаз бен зейінді шәкірттің бірін-бірі іштей ұғысуы ма, әлде ұзақ жорықтарда қол бастаған қас батырмен қатерлі жолға бас байлаған қаһарман ұланның семсер үстінде серттесуі ме, қалай болғанда да бұдан былайғы бүкіл өмірлерін бір мақсаттың тәуекеліне тігіп, ақтық демдері біткенше жұп жазбай өткен екі есіл ердің жүздесіп кездескен жері – осы Омбы қаласы болып еді» [5, 7 б.].

Ұлт-азаттық қозғалысының ұраны іспеттес «Оян, қазақ!» осы қозғалыс басшыларының да көкейтесті арманын жария етті.

«Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты,

Өткізбей қараңғыда бекер жасты.

Жер кетті, дін нашарлап, хал ғараб боп,

Қазағым енді жату жарамасты» [6, 24 б.].

Міржақып бүкіл күш қуатын халқының жарқын болашағы үшін қияры анық. Оның 1913 жылдан кейінгі ғұмыры да үнемі арпалыста, айқаста өтті.

Жоғарыда аттары келтірілген Алаштың-қазақ елінің біртуар азаматтарының қай-қайсысын алса да жасаған еңбектері ауыз толтырып айтарлықтай. Біздің үш ой алыбын бөлектеп алып отырған себебіміз, бұлар өз кезеңінің түсінігі бойынша да, егемендік алғалы бері қалыптасқан көзқарас бойынша да қазақ рухани элитасы дегенде ең алдымен еске түсіретін тұлғалар.

Олардың замандасы шыншыл ақын Сұлтанмахмұт Торайғыровтың Алаш қайраткерлерін халыққа таныстыру мақсатымен жазылған «Таныстыру» атты поэмасында «қара қазақтың» пікірі, бағасы ретінде берілген төрт шумақта былай делінген:

«Дулатов, Байтұрсынов, Бөкейханов,

Білемін бұл үш ердің айтпай жайын.

Кешегі қара күнде болмап па еді,

Бірі – Күн, Бірі – Шолпан, Бірі – Айым» [7, 34 б.].

Қазақтың құнарлы рухани топырағына Әлихан, Ахмет, Міржақыптар тастаған дән босқа қурап қалған жоқ, көп уақыт өтпей-ақ қазақ қоғамдық ой-пікірінде азаттық, ағайындық, теңдіктің жыршысы Мағжанның әсем дауысы естілді. Бодандық қамытын қыса түсу үшін патша әкімшілігінің айла-шарғысының бірі сайлау болды. Сайлау елдің берекесін кетірді. Партия-партияға бөлініп, шен алуға, кектескен жауын мұқатуға ұмтылдырды, бір-бірімен қырқыстырды, жұлқыстырды, Абай сияқты аяулы ұлына қамшы салдырды, елді азуға, тозуға итермеледі. «Сайлау кезіндегі адам мен адалдық, берекетсіздік пен бірлік, адасу мен тап басу, еңкейген кәрі, еңбектеген бала тағдырына, қара бұқара тыныс тіршілігіне қандай кесапат пен шарапат тигізетіні туралы жұртын сүйген жүректің толғаулы ойлары, толымды тұжырымдары айызынды қандырады. Әлсіздің көз жасы төгіліп, береке-бірлік кетіп, әке баладан, аға-ініден айрылған, жерінен жарылып, байлығы тоналған, жылаған қазақтың қалт-құлт күйіне Әлиханның қабырғасы қайысады. Сөйтсе де ол жасымай, өткен заманға салауат айтып, жаңа заман үшін «халық пайдасын қуған аға-іні болсаң, ескі тонды сілкіп-сілкіп суға сал» деп ұран тастап, тіршілік жарасына шақырады [8, 50 б.].

Мағжанның да өскен, өркендеген, тәлім-тәрбие алған әлеуметі – қазақ. Жан-жақтан жау қысып ұлтынан береке кетіп, орыстың аузына қараған заман туындысы. Халқының басына төнген осы қаралы күндерді көзі көрген азамат қынжылды, қайғырды, ашынды, жазды, ұлттық сезімі оянды. «Жауынгердің жыры» атты өлеңінде осы сезімі туралы ашық жазды:

*«Ұлт дегенде көпірін,
Жарайсың, қаным, қайнадың,
Ұлт үшін жаным садаға,
Бекіндім басты, байландым» [9, 94 б.].*

Қазақ интеллигенциясының сөздерінен кезінде ұлтшылдықтың нұсқасын, жұрнағын іздегендер үшін жерден желкен тапқандай қуанатын, мойындау сияқты шумақ. Шын мәнінде бұл ұлт мүддесін, өз мүддесінен, тіпті өмірінен де жоғары қойған халқын сүйген ұлдың қасиетті анты еді.

Мағжан дүниелерінің терең де, ауыр, мұңлы-зарлы, түпсіз тұңғиық әлеуметтік мәні ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамдық ой-пікірін тағы да бір айнасы пайда болуына алып келді. Бұл жылдардың кейінгі қазақ даласын сілкіндіріп өткен оқиғалары 1916 жылғы патша жарлығына қарсы наразылық, Амангелді Иманов көтерілісі, 1917 жылғы екі төңкеріс, азаматтық соғыс, Алаш қозғалысы, кеңес үкіметінің қатыгез саясаты ХХ ғасыр басында тарих сахнасына шыққан жүздеген алып тұлғалардың шыңдала түсуіне, ой-пікірлерінің пісіп жетіле түсуіне негіз болды.

ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамдық ой-пікірінің ең басты мәселесінің бірі жаңа болмысқа сай адами тұлға қалыптастыру болды. Шынайы адам сипатына байланысты әр заманның өз талаптары бар. Сонымен қатар әлемдік философия тарихының өзегі іспеттес болып келген адам бойындағы ізгілік және ізгіліксіздік қасиеттердің күресін баяндайтын тәжірибесі тағы бар. Жалпы адамзаттық тәжірибенің негізінде анықталған тұлғалық кемелділіктің белгілеріне жататын қасиеттер тізбегінде еңбекқорлық, отанға сүйіспеншілік, адалдық, кішіпейілділік, қамқорлық, батылдық, қайырымдылық, мейірбандық, тіл саулығы, жан саулығы, ақыл-ой, парасаттылық бар. Адамның өмір сүретін табиғи, әлеуметтік ортасына, халықтың басынан өткеретін, тарихи жағдайына байланысты осы қасиеттердің қайсібірі ерекше сұраныста болуы мүмкін. Заман талабы қандай қасиеттерді қажет ететінін ойшыл тұлғалар, қоғам қайраткерлері етене жақын танып біледі.

Ахмет Байтұрсынов ұлы Абай жолын қуып жаңа ұрпақ зиялыларына ұстаздық қызмет атқарды. Ол кезде қалың ұйқыда жатқан қазақ қауымына өз сөздерін жеткізу үшін таза әдебиет тілінде қазақша шығатын басылым ауадай қажет еді. Осы қажеттілікке жауап ретінде Ахмет басқарған «Қазақ» газеті 1913 жылы дүниеге келді. «Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына» түгелімен ой түсіріп, өлім ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның самал желіндей ширықтырған, етек-жеңін жиғызған «Қазақ» газеті болатын. Ол газеттің жаны кім еді? Ол екпін ұйықтаған қазақты айқайлап оятуға, заман ерік бермеген соң, «маса» болып талай ызындап «оятамын» деп, ұзақ бейнетті мойнына міндет етіп алған Ахаңның екпіні болатын [10, 186 б.].

ХХ ғасыр басындағы А.Байтұрсынов бастаған қазақ зиялылары «білім беру үшін» дейтін жай ағартушылық ұраннан биік тұрған мақсатты білімді адамның пайдасына жаратуды, жанын, тәнін тазартуды, қоғамды білім арқылы көптеген құлықтылық, әлеуметтік келеңсіздіктерден ажыратуды көздеді. 1913 жылы қаңтардың екінші жұлдызында шыққан «Қазақ» газетінің бірінші санында Байтұрсынов былай деп жазады: «Бұл газеттің мақсаты жұрт пайдасына көз болу, қазақ арасына ғылым, өнер жайылуына басшылық ету, басқа жұрттардың халінен хабар беріп, таныстыру. Оқу, оқыту, мектеп, медресе, ғылым, өнер, тіл әдебиет турасында жөн көрсету, адам һәм мал дәрігерлігі жайында жазу». Ұлт ұстазы сол кезеңде қазақ болмысы үшін ең қажетті салаларды сөз етуге меңзеп отыр. Егер халқының күнкөрісі шаруашылығы түгелдей малмен байланысты болса, әрине, бұл саланы да жаңа негізде, ғылымның барлық жетістіктерін пайдалана отырып, қайта құру қажет. Осы жерде айта кететін бір жайт, қазақ зиялылары, патша үкіметі кезінде көтерілген «Қазақ халқы құрымас үшін отырықшы болу керек» деген, кейін кеңестік Қазақстанды Голощекин басқарған кездегі қазақтарды күштеп отырықшы жасау саясатына қарсы болды. Осы волонтеристік саясаттың кесірінен халықтың үштен бірінің аштан қырылғаны, елдің екінші рет дорбасын арқалап, ақтабан-шұбырындыға ұшырап тарыдай шашылғанына тарих куә.

Бір қарағанда, білім, ғылым жайын сөз ете отырып, Ахметтің мал дәрігерлігі туралы арнайы айтуы басқа тақырыпқа түсіп кететіндей болып көрінгенімен, оның терең мәні осында. Оның ойынша, қазақ халқын озық ұлыстар қатарына жеткізу үшін толық орыстанудың, шоқынудың ешбір қажеті жоқ. Бұл мәселеде үкіметтің мүддесі мен халықтың мүддесі арасында зор қайшылық туады. Үкіметке керегі мемлекеттегі жұрттың бәрі бір тілде, бір дінде, бір жазуда болу, ал әрбір халыққа керегі өз дінін, өз тілін, жазуын сақтау. Осыны қабылдасаң мектеп миссионерлік пікірлерден де, сол санаттан да аулақ болуы қажет.

Байтұрсыновтың екінші басты мақсаты оқу-білім ісін, ағартушылықты әлеумет, қоғам келбетін өзгертуге құрал етіп, күрескерлік дәрежеге көтеру. «Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі. Қазақ ішіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде, оқу ісімен түзеледі» [11, 5 б.].

Дегенмен ұстазы Абай секілді жігерлі поэзия арқылы қазақ менталитетінде (ділінде) орын алған келеңсіздіктерді ащы сынға алып, күресу жолын да ұмытпайды. Бұған дәлел ретінде жүздеген өлеңдерінің

екеуін ғана «Қазақ салты», «Қазақ қалпы» атты шығармаларын алсақ та жеткілікті. Қазақ басындағы кемшіліктер жеке бастың мәселесі деңгейінен бүкіл ұлттың ар-намыс пен азаматтық қасиеттерді баулуға бағытталған саяси-қоғамдық дәрежеде сипатталады да, сыналады.

XX ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясының жан-жақты да терең зерттеулері қоғам өмірінің барлық салаларының жай-жапсарларын қамтиды. Елім, қазағым деп еңіреп өткен есіл ерлер уақыт, кезең, ел тұрпатын байқаған соң, қисын-қыстау, шым-шытырық заманның тұрақсыздығын сезіп білген соң, назарларын көбінесе болашаққа аударып, келер күннен үміт күтті. Жарқын болашақты дайындау жолы жас ұрпақты білімге, ғылымға ұмтылдыру деп түсініп, бар жігер-қайраттарын, күштерін ағартушылық ісіне бағыттады. Білім ғылымды тек уағыздап қана қойған жоқ, өздері де ұстаздық жасап, бастауыш, орта, жоғары білім ордалары деп бөліп жармай, ыңғайлы түскен жерде мұғалімдік қызмет атқарды.

Ыбырай Алтынсариннің жолын қуып Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев және басқа қазақ зиялылары ұлттық тілде оқытын мектептер ашуға күш салып, өздері де сабақ жүргізеді. Қазақ тілінде оқыту кең етек жая қоймағандықтан, қазақша оқытуға байланысты туған көптеген мәселелерді де өздері шешуге талап жасайды. Бұл жолда әрине, Абай, Шоқан, Ыбырайлардан кейін дүниеге келген, олармен сабақтас тұтас бір зиялы, буынның ұстазы, төлбасы саналған Ахмет Байтұрсыновтың еңбегі ерен зор. Өзі басқарған «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 11-ші нөмірінде жарияланған «Оқу жайы» атты мақаласында ол былай деп жазды: «Қазақша оқу әлі бір белгілі тәртіпке жеткен жоқ, кемшілігі есепсіз көп. Қазақша оқу кітаптары жаңа ғана көрініп келеді. Тәртіппен оқытарлық мұғалімдер аз, оқу бағдарламасы жоқ, белгілі оқу жолы жоқ, салған мектептер жоқ, мұғалімдерге арналған айлық жоқ, оқытудың қазақша оқуды аймаққа бірдей жеткілікті ететін жасалған өрнек жоқ, оқыту ғылымын үйрететін дара мұғалімун (педучилище) жоқ» [12, 252 б.].

Басқа тілдерді білуге қазақша оқу жазуды толық меңгеру негізінде ұмтылу қажет. Көптілділік адамның мәдени өрісін кеңейтіп, басқа ұлт өкілдерін толық түсініп, нағыз адами қасиеттерді өз бойында тәрбиелеуге негіз. Әрине бірнеше тілді жарым-жартылай меңгеру тіл шұбарлығына итеруі мүмкін. XX ғасыр басындағы орын алған, әсересе шолақ белсенділердің лексикасында көп кездестіретін тіл шұбарлығын Ахмет те, Міржақып та, Жүсіпбек те ащы тілмен сынайды.

Сонымен, XX ғасыр басында ғұмыр кешкен қазақ зиялыларының арасында ұстаздық қызмет атқармағандар кемде-кем. Дегенмен, қарапайым ұстаздықпен, күрескер белсенді ағартушылыққа көтерілгендердің алғашқысы Ахмет Байтұрсынов сынды азаматымыз болды. Жай ғана көш бастаушы емес, елі үшін жанын қиған асыл азаматтардың ең ардақтысы болды.

«Айналып келіп таразыға тартылған, сыннан өткен деп, Ахаңның ғана ардақты атын атаймыз. Одан басқа жалпақ елдің сынына толып, мейірін қандырған кісілері санаулы. Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаң салған әдебиеттің елшілік ұраны – «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайратын біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын» [13, 191 б.].

Ахметтің жан-жақты және мол мұрасы өз кезеңіндегі қазақ болмысының барлық саласын қамтиды. Десе де, оның күрескер ағартушылық қызметі басқа салалардың бәріне сәуле түсіріп, нәр беріп, ұстаздық, ғұламалық сипат беріп тұрады. Байтұрсынов ағартушылық теориясына да, білім беру жүйесіне де еңселі үлес қосқан қайраткер.

Қазақстан автономиялық республика статусында Кеңес Одағына кірген 1920 жылдан бастап 1933 жылға дейін білім-ғылым бағытын басқарған кісілер қазақ зиялыларының ішіндегі ең көрнектілері еді. Бұлар А.Байтұрсынов, С.Садуақасов, О.Жандосов, С.Мендешев, Т.Жүргеновтар. А.Байтұрсынов басқарған 1920-1921 жж. өзінде жалғыз Семей облысында 696 мектеп ашылып, олардың 431 қазақ мектебі болды. Оқушылар саны 111360 адамды құрады. Бұл мектептердің басты мақсаты болып әлеуметтік тәрбие мен білім беру белгіленді. Яғни, ағарту ісінің негізгі бағыты жаңа заман талаптарына сай жаңа тұлғаны қалыптастыру болды.

Ұлы Абай айтпақшы, «Әр кімді заман сүйремей, заманды қай жан билемек? Заманға жаман күйлемек, замана оны илемек». Абай қойған сауалдар 1920 жылдары тағы да зиялылар ойына орала берді. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы «Мына заман» атты дастанында:

*«Әдемі-ақ мына заман билеп тұр ғой
Талайды тапыр қылып илеп тұр ғой.
Теке-бұға дегендей жаман дұға,
Түсінбеген көпіріп, күйілеп тұр ғой!»* [14, 213 б.].

Ойшыл адамның басқалардан айырмашылығы оның замана талабын, әлеуметтік өзгерістердің жүрер бағытын анық түсініп, өзінің алдына қойған мұрат-мақсатын жүзеге асыруға ұтымды пайдалануында.

Қазақ елінің ел болуын, дамыған, өркендеген елдер қатарына қосылуын мақсат тұтқан Ахмет Байтұрсынов, ол үшін ең қажет білім деп түсінді. Білім беру қызметін ұлт жұмысының деңгейіне көтерді.

Қазіргі кезеңде 23 жылдың дау-дамайымен егемен қазақ елі енді ғана, жеткен ақиқаттарды Ахмет осыдан 90 жыл бұрын айтқан. Мысалы, «Қазақ» газетінде ол былай деп жазған: Ұлт жұмысы – үлкен жұмыс, үлкен жұмысқа көп жұмысшы керек. Жұмысшы аз болса үлкен жұмыстың өнімі де аз, көп болса өнімі де көп болмақшы. Егер оқу іздеген талапкеріміз қаңғырып далада қалып отырса, жұрт жұмысшысы көбейіп мандыра ма, жұмысшы көбеймесе, жұрт жұмысы ілгері басып өнер ме? Алты миллион қазаққа алты ат жегіп, тарта алмады деп өкпелеу жөн бе? Бұл да сол сияқты емес пе? Кеңес дәуірінде орыс жұмысшысын шақырып, тәуелсіздік дәуірінде түрік, қытай жұмысшыларын шақырып, өз жұмысшыларын менсінбей, аз ақы төлеп қорлап, оқытпай келген үкімет Ақаң айтқан ақылға енді ғана келіп отыр. Жұрттың жұмысшысы еліне қайтады, сонда қазақ өндірісінде кім жұмыс атқарады? Шартпен келген алпауыттарға, қазақтан да жұмысшылар дайындандар деп айтуға үкіметтің батылы енді ғана жетіп отыр. Ұлт ұрпағы, ұлт болашағы үшін күресін бодандық заманынан бастап, қатыгез тоталитарлық жүйе кезінде де шегінбей басын қатерге тіге отырып, оқу-біліммен қазақ жастарына байланысты, осы қаңғырып қалған балалар ұлттың ұлы емес пе? Балам деген жұрт болмаса, жұртым дейтін бала қайдан шықсын! Балам деп бағып, оқытып, адам қылғаннан кейін, жұртым деп танымаса, сонда өкпелеу жөн ғой. Аталық міндетін атқарып отырған жұрт жоқ, жұртқа борыштымын деп жүрген қазақ баласы жоқ, деп күйзеліс сезімін белдіреді.

Ағартушылық жұмысын алғашқылардың бірі болып бастаған ойшыл-қайраткер оның саяси-құқықтық мәнін де алғаш пайымдаған азамат. Қазақтың ісінің оңға баспайтындығының бір себебі басқа ұлт өкілдері оны аңғал, аңқау құр сөзге сенгіш деп есептеп, өз құқығын білмейтіндігін пайдаланып, тиісті сыбағасынан құр қалдырып отыратындығында дейді Ахмет.

«Оқу жайы» атты мақаласында: «Қазақтың шаруасына бір жақтан надандығынан кемшілік келгенде, екінші жақтан білімсіздігін көріп тұрғандар басынып, елдіктен, теңдіктен қалдырып, тиісті сыбағасына қиянат етіп тұрғаны санасы бар қазаққа ескерерлік іс еді. Бұл заманда қолы жетпегендерді теңдікке жеткізетін, әлсіздерге күш беретін өнер-білім, сол өнер-білімге мезгілі өтпей тұрғанда үйренсек, тұрмысымызды түзетіп басқалардың аяқ астында жаншылмас едік, біз де өз алдымызға жұрт екендігімізді білдірер едік, деп ондай өктемдіктен, кемсітуден құтылу жолын да атап көрсетеді.

Ахмет Байтұрсынов қазіргі уақытта білім беру, ағарту философиясы деп атап жүрген әлеуметтік философия саласының басты қағидаларының бірі болып есептелетін білімнің адамгершілік сипаты, білімді гуманитаризациялау жолы туралы да сөз қозғайды. Осыған байланысты ұлттық намыс, ұлтжандылық мәселесін де қамтып өтеді. «Баланы ұлша тәрбиелесең, ұл болмақшы. Құлша тәрбиелесең, құл болмақшы. Егер де осы күнгі орысша, мұсылманша оқығандардың арасында жұртым дер ұл шығып жатса, жұрттың өткізгенін төлеу үшін емес, адамшылық борышын басынан атқару үшін. Мойындағы борышты білу – білім ісі, борышты төлеу - адамшылық ісі. Білім мен адамшылық екі басқа нәрсе, бірақ борышын білушілер көбейсе, төлеушілері де көбеюі ықтимал».

Байтұрсыновтың ағартушылық қызметінің философиялық мәні білім беруді тек жастардың сауаттылығын, ғылым жетістіктерін игеріп, түсіну дәрежесін көтерумен шектелмей ұлттық ар-ождан, намыс, ата дәстүрі, ана тілі, салт-сана, адамгершілік, ізгілік құндылықтарын қалтарыста қалдырмай, шендестіріп бойға, санаға сіндіруінде деп тұжырым жасауға үлкен негіз бар. Оның бұл қызметі қоғамдық болмыста орын алған көптеген келеңсіздіктер мен мәңгірттікке шалына бастаған, ұлттық тілден шалағайлық, ата дәстүрінен алшақтық, ұлттық сезімдерден қағажу қалушылық, өз мәдениетіне менсінбеушілік жайлаған, ортада, қауымда өтті. Осы себептен оның көзқарасында, ойларында өкініш те, өксу де, мақтаныш та, таң қалу да, сенім де, алданыш та, жұбаныш та, үміт те, яғни арлы намысты азаматтың бойында кездесуге тиіс барлық тебіреністер, сезімдер, қасиеттер орын алған. Әрбір саналы қазақ ұлы хакім Абай мұрасынан өз іздегенін табатыны сияқты ұстаз Ахметтің білім сандығынан әрбір ізденуші өз қажетін кездестіретіні анық.

Күрескер ағартушылықтың алғашқы дәстүрін Байтұрсыновтан алған Міржақып Дулатов та бағыныштылық, құлдық, бойкүйездік, күйректік сезімдерді жиып қойып, қысыр қиялмен өзін-өзі алдаусыратып отыра беруден бой алыстатып Баласағұн уағыздаған кісілікке, Абай айтқан жуанмәрттікке, толық адамшылыққа күй түзеуге шақырады. Толық адамның басты қасиеті ар-намыс деп түсіндіреді. Жеке бастың намысының жөні бір бөлек, ұлт намысы үшін дүниеде қимайтын ешнәрсе жоқ деп ер жігіттің санасына осы биік қасиетті құюға әрекет жасайды.

*«Бар жолдасың бойыңдағы, ар-иманың намысың,
Не қылайын деп едің сен, бұ жалғанның табысын!
Намысқа тиіп еді, қылдың құрбан мал-жанды,
Ата-анаңды, аға-інің мен елі-жұртың жалғанды.
Мен де жаңа білдім енді ер жігіттің сымбатын,
Білдіруге келгеніңді ар-намыстың қымбатын...» [15, 163 б.].*

«Намыс құрбанына» деп айтылатын бұл өлеңде өтпелі кезеңдерде ерекше сұранысқа ие болатын

айшықты адам қасиетін дәріптеп, жастар ғана емес, бүкіл жұртының айырылып қалған бұл құндылығын қайта жаңғыртуды мақсат етеді.

Үнемі әлеуметтік мәселелер туралы ойланып, елінің рухын көтеруді мұрат тұтып жүрген соң, көзі түскен әлем табиғат құбылыстары да ойын жандандыра кетеді. Таудан аққан тап-таза, салқын, көңіл сейілтетін бұлақ суын қызықтап тұрып шығарған мына өлең шумақтары соның куәсі.

*«Бұл сөзден гибрат сол адамзатқа,
Тегін қыл жақсылықты, пұлға сатпа.
Бұлақтай кез келгенге даяр болып,
Міндетсіз білімді тарат халыққа.
Ақ пейіл, таза жүрек, жүзің жарқын
Секілді мөлдір бұлақ суы салқын.
Болғандай дертке шипа жаны сүйіп,
Шүбәсіз пайдаланар болсын халқың» [15, 105 б.].*

Халқы үшін жасайтын жақсылығын міндет етпей, істеген ісіне ақы тілемейтін шын көңілмен қызмет ететін азаматтың қандай жан екендігін, оның ақ пейіл, таза жүрек, жүзі жарқын деген үш сипатынан-ақ аңғарамыз. Бұл сапалық қасиеттер Міржақыптың, жеке басының да қасиеттері. Заманының қалпына жіті көз салып, өзі үшін налымай, тек халқының пайдасын, ойлаған өзі сияқты елім үшін жан пида деп бар қажыр-қайраттарын туған жұртына сарп етіп жүрген Ахмет, Мағжан, Жүсіпбектерді, тағы да басқа зиялыларды Міржақып «ақылы кәміл жігіттер» санатына жатқызады. Ақылы кәміл намысшыл жігіттердің замана қай бағытта өзгерсе де тағдырлары өзгермейді, үкімет патшалық болсын, Кеңестік болсын олар үнемі қуғын-сүргінде жүреді.

Себебі олардың ұлтына пайда келтіруге тырысқан әрекеттері де, ойлары да ұлтшылдыққа жатқызылады. Орыс революционері Герценнің өзін ұлтшыл деген айыптауға қайтарған мынадай жауабы белгілі. Біз ешуақытта ұлтшыл болған емеспіз, түзу революцияшыл жолдан ешқандай күш ұлтшылдықтай алыстата алмайды. Бірақ ұлтынды қорлаудан қорғау керек. Қазақ халқы бірнеше жүз жыл менсінбеудің, алдаудың-арбаудың, қорлаудың мектебінен өткен халық. Дулатов өзінің «Біздің мақсатымыз» атты мақаласында бұл құбылыс туралы ашық жазды.

«Қазағым менің, елім менің. Ең алдымен қазақ халқы Ресейге тәуелді халық. Оның ешқандай правосының жоқтығы ыза мен кек тудырады. Халықтан жиналатын салық қаражатының көп бөлігі халыққа тіпті де керек емес нәрселерге жұмсалады. Халық күйзелісін жан-тәнімен сезінген көптеген адам есепсіз қаражат шашып, Петерборға жол тартып, министрлердің табалдырығын тоздырады. Бірақ оған құлақ асқан министрлер болмайды... Шенеуніктер, урядниктер кедей қазақтарды ұрып-соғып, мал-мүлкін тартып алып, ойына не келсе соны істейді. Енді шенеуніктер біздің дінімізге, атадан мұра болып келе жатқан әдет-ғұрпымызға араласа бастады. Соғыс жағдайын енгізіп, 87-статья бойынша әр жерлерде дала соттарын құрды. Бұл соттардың шешімдері бойынша жанымен, тәнімен туған халқына берілген азаматтар асылып, атылып кетті. Қазірдің өзінде мындаған ерлеріміз шалғай жерлерде жүр немесе түрмелерде отыр» [16, 29-30 б.].

Міржақыптың баяндап отырғаны Бірінші орыс революциясынан кейінгі империяда қатал заңдар қабылданып, бұратана халықтардың жағдайы бұрынғыдан да нашарлай түскен кезеңі. Сол дүмпуге айдалада жүріп араласқан қазақ азаматтарының басына түскен тауқыметі туралы айтылып отыр.

*«Үйренген халықпыз зой кемшілікке,
Талынып ұмтылмайтын кеңшілікке.
Осындай білінген соң мінезіміз
Кімде-кім біздің жұртты елсініп пе?
Қазағым, көрмегенің әлі алдыңда,
Боларсың көне берсең мұнан жаман.
Босыңда аяқ-қолың қимылдап қал,
Бір күнде тытырлауға келмес шамаң» [15, 33 б.].*

Қазақ зиялыларының, оқығандарының басым көпшілігі басқа жұрттың төңкерістерінің шалғайында кетті, қимылдап өзінің елдігін, бостандығын, өз қамын ойлаған әлеумет те болған жоқ. Біраз жыл өте-келе Міржақыптың сақтандырған кеселінің бәрі ел басына төнді.

Халқының сезімін оятып, көзін ашып, өз-өздерін танып, ескіліктен арылып, жаңа өмірге ұмтылуға шақырған идеясы «Оян қазақтан» басталып, «Қазақ халқының бұрынғы һәм қазіргі халі», «Қазақ жерлері», «Таршылық халіміз жайында аз мінажат», «Насихат ғұмумия» өлеңдерінде жалғасып Дулатовтың отаншылдық, ұлтжандылық ерекше қасиетінің куәсі болды да қала берді. Ендігіде М. Дулатұлы бар күш-қайратын ағартушылық ісіне бағыттап, болашақ ұрпақтың санасында жастайларынан барлық ізгілік қасиеттерді қалыптастыруға салды.

Міржақып Дулатов «Оқушыларға жәрдем» атты мақаласында осы заман талабы қажет еткен іс

туралы нақты әңгіме қозғайды. Ойлап қарасақ, біздің қазақ қолда барды да пайдалана алмайтын жұрт екен дейді ол.

*«Бұл оқу тамақ болар қарны ашқанда,
Жол табар қараңғыда адасқанда.
Мал озбас, біле-білсең ғылым озар,
Ақыры керек болар бір сасқанда» [16, 130 б.]*

Міржақып Дулатов сынды азамат көрнекті өкілі болып табылатын қазақ ағартушылығының екі мәні бар. Сыртқы мәні-жаңа заман талабына сай саяси-әлеуметтік белсенділік танытатын ізгілік қасиеттерге бай ұлтжанды тұлға тәрбиелеу. Ішкі мәні – балалық пен даналықты беттестіріп, адам табиғатына сай келетін оқу әдістеріне үйретті. Енді Міржақыптың жаңаша оқыту тағылымын сөзге тиек етеміз. Бұл жолда ағартушы-ойшылдың «Қирағат кітабы» білім философиясына байланысты көп мәселелерді қамтуымен біз үшін маңызды.

Ахмет Байтұрсыновты қадірлеп ұстаз тұтқан, оның жаңаша оқыту әдістерін қабылдап, осы жұмысқа үлес қосуға тырысқан Міржақып «Қирағат кітабына» алғы сөз ретінде ұстаз сөздерін келтіреді:

*«Балалар, бұл жол басы даналыққа,
Келіңдер, түсіп, байқап қаралық та.
Бұл жолмен бара жатқан өзіңдей көп,
Соларды көре тұра қалалық па?!
Даналық - өшпес жарық, кетпес байлық,
Жүріңдер, іздеп тауап алалық та!»*

Ахметтің «Тарту» деп аталатын бұл бір жарым шумағы Ыбырай Алтынсариннің «Кел балалар, оқылық» атты өлеңімен бірге мазмұны жағынан Міржақыптың айтқысы келген ойларымен өте үндес. «Қирағат» ұғымын Дулатовтың өзі баяндап оқыту деп анықтайды. «Қирағаттың мақсұтын түсінбеген адам мұғалім үміт еткен пайданы бере алмайды. Балаларға кітаптың құр қарасын саулатып оқыта береді. Жас балаларды оқыған нәрсесі хақында ойлануға, оның мағынасын, қасиетін сездіруге қалай үйретпек керек? Балалар оқыған нәрсесін бір-біріне ұйқастырып ойлауына, оқып шыққаннан кейін жадында ретті һәм толық мағынасымен қалдыруға әдеттендіру керек» [18, 35 б.]

Яғни, Ыбырай айтатын «оқығанды көңілге ықыласпен тоқылық» дегенге саяды. Және де оқудағы мақсат құрғақ білім беру ғана емес, біліммен бірге жақсы, өнегелі тәрбие де беру. Мектепте алатын тәрбиенің әсерлі, күшті, сіңімді болуы ана тілінде оқытып, өз ұлтының тұрмысы – салтынан, табиғатынан тағылымдық мәні бар мысалдар келтіруге де байланысты.

Сол кезде жас баланың санасына, ойына, қанына, сүйегіне ұлт рухы сіңіп, болашақта ұлтжанды азамат болып шығады. Кейін қайда жүрсе де, нендей тіршілікпен айналысса да ұлттық рухы жасымайды, ұлттың сенімді ұлы болып қала береді. Міржақыптың ойларының дұрыстығын болашақ қаншама рет дәлелдеді.

1 Койгелдиев М. *Ұлттық саяси элита қызметі мен тағдыры (XVIII-XX ғғ.) – Зерттеулар.* – Алматы: Жалын, 2004-2005 жж.

2 Әуезов М. *Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар.* – Алматы: Санат, 1995. – 320 б.

3 Міржақып Дулатұлы. *«Оян қазақ!»* – Алматы: Алтын орда, 1991. – 80 б.

4 Байтұрсынов А. *Шығармалары.* – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.

5 Ысмағұлов Ж. *Міржақып Дулатұлы // Міржақып Дулатұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. Т.1.* – Алматы: Мектеп, 2002. – 5-22 б.

6 Міржақып Дулатұлы. *Бес томдық шығармалар жинағы. Т.1.* – Алматы: Мектеп, 2002. – 5-36 б.

7 Дәуір ақыны. *Ұлы ақын Торайғыровқа арналады. Құрас. Ф.Қ. Бектұрбекова.* – Алматы: ОҒК, 2002. – 255 б.

8 Нұрғали Р. *Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу.* – Астана: Күлтегін баспасы, 2002. – 528 б.

9 Жұмабаев М. *3 томдық шығармалар. 1-т.* – Алматы: Білім, 1995. – 256 б.

10 *Бес арыс: Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар.* – Алматы: Жалын, 1992. – 544 б.

11 Байтұрсынұлы А. *Көп томдық шығармалар жинағы. 2 т.* – Алматы: Алаш, 2004. – 480 б.

12 Әуезов М. *Ахаңның елу жылдық тойы // Бес арыс.* – Алматы: Жалын, 1992. – 185-190 б.

13 Көпейұлы М. – Ж. *Мына заман / Көп томдық шығармалары. 1 т.* – Алматы: Алаш, 2003. – 213-219 б.

14 Дулатұлы М. *Намыс құрбанына / Бес томдық шығармалар жинағы. 1 т.* – Алматы: Мектеп, 2002. – 163 б.

15 Есим Ғ. *Казахская философия. Пирамида в степи или Философия любви.* – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 54 с.

16 Дулатұлы М. *Біздің мақсатымыз / Бес томдық шығармалары. 2 т.* – Алматы: Мектеп, 2003. – 29-30 бб.

17 Байтұрсынов А. *Қазақтың бас ақыны // Шығармалары.* – Алматы: Жазушы 1989. – 298-304 б.б.

18 Дулатұлы М. *Қирағат кітабы / Бес томдық шығармалар жинағы. 4 т.* – Алматы: Мектеп, 2003. – 11-109 б.

Резюме

В статье уточняется смысл сформировавшейся в начале XX века проблемы национального самоопределения. В истории нет такого общества, которое бы существовало, не опираясь на идеи, мысли, традиции и опыт прежних

поколений. Духовное богатство, жизненные традиции являются основанием преемственности поколений, и наравне с культурой, религией, языком, знанием, базовыми ценностями менталитета определяют национальную уникальность. Лишь совершив философский анализ, была начата работа над казахской общественной мыслью начала XX века как значительной в истории эпохой. В этой связи можно говорить и о проблеме полного концептуального понимания национальной философии. Первые представители интеллигенции начала XX века, поставив интересы народа выше своих собственных, бросили все свои силы на обновление общества, человека.

Ключевые слова: история, общество, мысли, представители интеллигенции, казахская общественность, культура, язык, эпоха, менталитет, национальность

Summary

The article clarifies the meaning emerged in the early twentieth century, the problem of national self-determination. In history there is no such society that existed, based on ideas, thoughts, traditions and experience of older generations. Spiritual wealth, living traditions are the basis of continuity of generations, and on a par with the culture, religion, language, knowledge, core values define the mentality of national uniqueness. Only obvious philosophical analysis, work has begun on the Kazakh social thought of the early twentieth century as significant in the history of the era. In this regard, we can talk about the problem of full conceptual understanding of national philosophy. First intellectuals of the early twentieth century, putting people's interests above their own, threw all its forces to the renewal of society, man.

Keywords: history, society, ideas, representatives of intelligentsia, Kazakh public, culture, language, epoch, mentality, nationality

УДК 32:316.7

МОЛОДЕЖНАЯ СУБКУЛЬТУРА И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО

Т.Ф. Даулбаев – к.полит.н., старший преп. Образовательного центра инновационных технологий и толерантности факультета истории и по работе с иностранными студентами КазНПУ имени Абая

Проблемы изучения молодежных субкультур одно из важных научных направлений в социологии молодежи. Возникнув сравнительно недавно, молодежные субкультуры заняли свою нишу в культурных и социальных традициях молодежи. Но является ли любая молодежная субкультура реакцией на существующую традиционную культуру? В этой связи, мы должны четко дифференцировать различные субкультуры, учитывать как положительные, так и отрицательные воздействия их на традиционную культуру. Воспроизводство и передача культуры последующим поколениям лежат в основе процесса социализации – усвоения ценностей, верований, норм, правил и идеалов предшествующих поколений.

Ключевые слова: субкультура, молодежь, проведение опроса, социальный опрос, коммуникативность, культура

Формирование молодежной субкультуры в основном происходит в образовательном пространстве. Под молодежной субкультурой понимается, прежде всего, особая форма организации молодых людей, определяющая свой стиль жизни, поведения, мышления, отличающаяся своими обычаями, ритуалами, нормами, ценностями и стереотипами. А так как «классическую» группу молодежи представляют именно студенты, имеет смысл рассмотреть вопросы, связанные с взаимовлиянием молодежной субкультуры и образовательного пространства [1].

Молодежная субкультура - смысловое пространство ценностей, традиций, обычаев, норм, объединяющих лидеров и участников, реализуемая в процессе повседневной деятельности, общения и взаимоотношений. Молодежные неформальные объединения представляют собой социокультурные общности участников - молодых людей, объединенных на основе признанных и принятых ими ценностей. Ценности молодежной субкультуры и неформального объединения - это представления о том, что свято для конкретного его участника и группы, убеждения и предпочтения, выраженные в поведении. Если исходить из сути молодежных субкультур и неформальных объединений, можно выделить три основных группы ценностей:

- ценности молодости (личностные ценности жизненного самоопределения, поиска смысла жизни, своего социального статуса, любви и понимания других людей; значимость яркости, эмоциональности в восприятии мира; протест против взрослых, в том числе их воспитательного воздействия; важность общения со сверстниками и авторитета в молодежной среде; значимость игры, романтики);

- социальные ценности (интерес к социальным проблемам современного общества, в том числе к изменению окружающей социальной действительности на основе ценностей молодежной субкультуры (иногда непримиримость к устоявшимся общественным ценностям, стереотипам); социальная активность (не всегда позитивно ориентированная); общественные отношения как между участниками субкультуры, так и между ними и социумом; практическая деятельность на благо участников, неформального объединения и субкультуры в целом, а также их социального окружения и т.д.);

- ценности неформального образа жизни (отрицание устоявшихся ориентиров, ценностей и традиций общества (старшего поколения); стремление «быть не таким, как все»; чувства «избранности» - принадлежности к уникальной, не похожей на других людей группе друзей и единомышленников; отрицание традиционных обязанностей человека перед семьей и обществом; признание и абсолютное (некритичное) принятие «новых и оригинальных» символов, ритуалов, традиций, стиля поведения, музыки, моды и т.д.) [2].

В 2013-2014 гг. в Казахском Национальном педагогическом университете имени Абая в рамках научного проекта было проведено социологическое исследование на тему: «Молодежные субкультуры и их влияние на общественные процессы». Цель исследования состояла в определении степени влияния молодежных субкультур на общественные процессы, а так же оценка степени включенности молодежи и влияния молодежных субкультур на массовое молодежное сознание и поведение, влияние внутренних и внешних факторов на развитие молодежной субкультуры, взаимосвязь базовой культуры и молодежной субкультуры, разработка научно и эмпирически обоснованных рекомендаций для органов власти по работе с молодежью, в том числе по предотвращению молодежного экстремизма.

В результате проведенного анкетирования среди студентов КазНПУ им. Абая было показано, что: 1. На вопрос Что (кто), по Вашему мнению, влияет на стремление молодых людей вступить в то или иное неформальное объединение? (возможны несколько вариантов ответа). Ответы распределились следующим образом: друзья - 79%, семья - 7%, школа (институт) - 4% , СМИ (телевидение, Интернет, журналы) - 5%, другое - 5%

2. Молодежные субкультуры – могут ли они быть опасными для общества? Ответы распределились так: да, могут - 70%, нет, не могут - 10%, частично могут - 10%, затрудняюсь ответить - 10%.

3. Могут ли под вывеской той или иной молодежной субкультуры скрываться явления экстремистской и террористической направленности? Ответы распределились так: да, могут - 74%, необходим контроль со стороны государства за деятельностью субкультур - 16%, нет, не могут - 10%

3. Анкетирование показало, что ценности, установки, интересы и мотивации являются решающим фактором самоопределения человека при выборе той или иной субкультуры. Кроме того, при взаимодействии культуры и субкультуры именно на ценностном уровне формируется особый тип взаимоотношений, очерчивающий границы субкультурных групп в общей культурной среде, что является положительным результатом взаимодействия, который способствует обновлению общечеловеческой системы ценностей.

4. Анкетирование выявило, что иерархия базовых ценностей и целей как обычной молодежи, так и молодежи принадлежащей к различным субкультурным группам, совпадают.

5. Интегрирующими ценностями в целом для молодежи и представителей субкультурной её части являются счастье, дружба, обеспеченная жизнь, здоровье и любовь, в разряд дифференцирующих ценностей попали непримиримость, широта взглядов, аккуратность и рационализм. Но количество расхождений в иерархиях ценностей уступает количеству совпадений (44% и 56% соответственно) и характер взаимоотношений между несовпадающими по рангу ценностями является скорее совместимым, чем конфликтным.

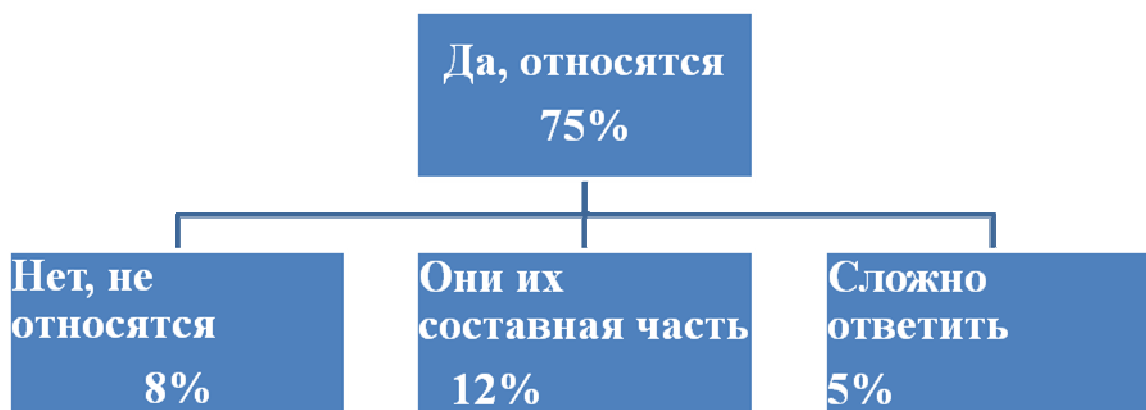
6. Распределение ответов на вопрос Как на Ваш взгляд общество относится к существованию субкультур?

Варианты ответа	% от опрошенных	% от членов субкультур
Положительно	17%	17%
Отрицательно	65%	65%
Безразлично	8%	8%
Не знаю	10%	10%
Всего	100,0	100

Вывод: Таким образом, мы видим, что общество мало осведомлено о наличии субкультур.

7. На вопрос: Как вы думаете, относятся ли к молодежной субкультуре молодежные политические объединения?

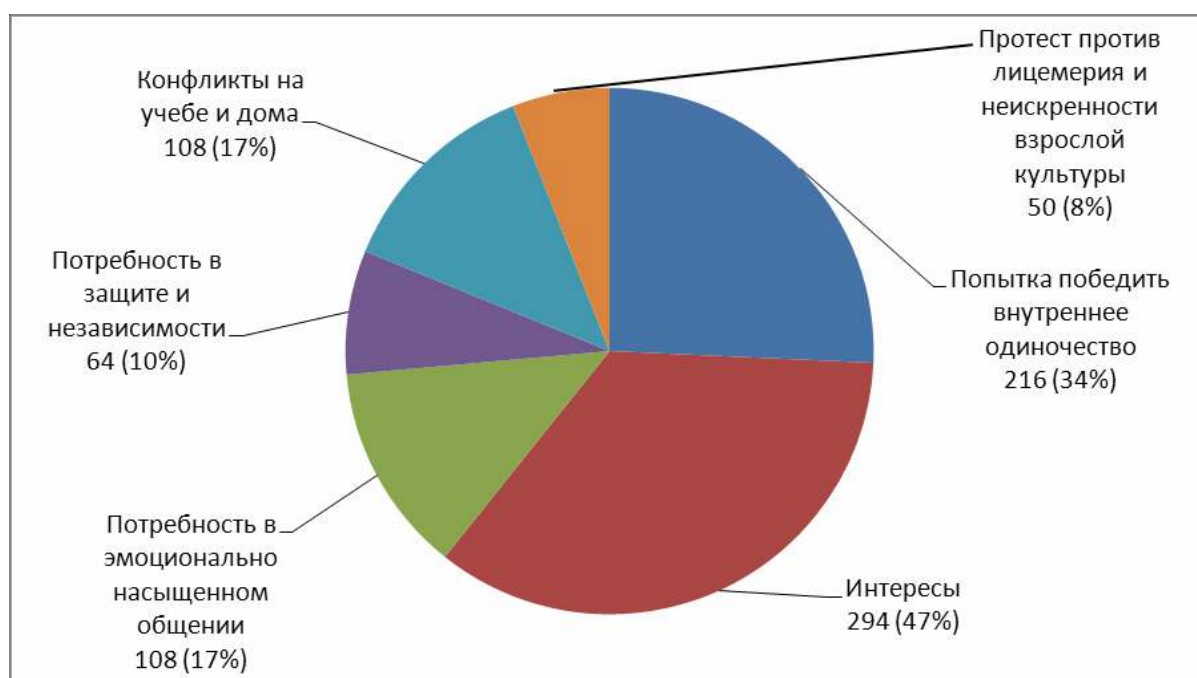
Ответы распределились следующим образом:

8. Анкетирование показало, что в Республике Казахстан государственные структуры в рамках молодежной политики должны работать с молодежными субкультурами. Важными составляющими такой работы, по мнению опрошенных, должно стать сотрудничество государства с представителями молодежных субкультур с целью поддержки позитивных явлений в субкультурах, социально-позитивных инициатив «неформальной» молодежи – помощь в самореализации, поддержка спорта, а также профилактические мероприятия, направленные на предотвращение формирования радикальных группировок.

Подавляющее большинство опрошенных (98%) имеют четкие представления о том, что такое молодежная субкультура и её особенности. Основные причины, привлекающие молодых людей во все выявленные субкультуры: общие дела, интересы, общие вкусы, свобода общения, раскованность (88%). Анкетирование показало, что молодежь активно противостоит экстремистским настроениям, а так же субкультурам криминальной направленности, предлагая активные формы борьбы с этими проявлениями (100%). Анкетирование выявило высокий уровень толерантности среди студентов КазНПУ им. Абая (100%). Интернет-ресурсы, как выяснилось в ходе анкетирования, являются для молодых людей основным поставщиком информации о деятельности субкультур (100%). По результатам исследования выявлено, что чем младше возраст опрашиваемых, тем больше среди них участников субкультур (45%).

Анкетирование выявило, что основными факторами формирования субкультур являются: возраст, имущественное положение, а так же выявлены причины, которые привлекают молодежь к участию в субкультурах. см. диаграмму 1.

В целом молодежная аудитория ждет позитивных сигналов со стороны общества по отношению к молодежным субкультурам. Большинство молодых респондентов считает, что обществу необходимо понимание этих явлений и поощрение позитивных начинаний представителей молодежных субкультур.

В апреле 2014 г. в рамках научного проекта в КазНПУ им. Абая было проведено анкетирования на тему: «Молодежь и современное общество».

В анкетировании приняли участие студенты 2-4 курсов русского отделения исторического факультета, 2 курсов русского отделения института искусств, культуры и спорта.

Цель исследования: Данный опрос ставил своей целью исследовать степень влияния современных общественных процессов на молодежную среду, а так же оценить каковы интересы молодежи, каковы их устремления, что они думают о своем месте в современном обществе.

Задачи:

1. Извлечение данных об общественном статусе современного молодого человека
2. Получение сведений о влиянии современных общественных процессов на молодежную среду
3. Оценить интересы молодежи под воздействием изменяющихся общественных процессов.

Технология опроса:

Способ опроса – раздаточная анкета.

Место опроса – КазНПУ им. Абая

Конструкция выборки

Для анкетирования были отобраны группы студенты исторического факультета и института искусств, культуры и спорта КазНПУ им. Абая

Выводы анкетирования: 1. 97% опрошенных имеют четкое представление о влиянии общественных процессов на молодежную среду. 2. 95% имеют представление о наличии различных молодежных субкультур и их влиянии на общественные процессы. 3. На вопрос : Какими качеством и умениями, с Вашей точки зрения, должен обладать сегодня молодой человек, чтобы добиться успеха в жизни, респонденты ответили следующим образом:

Высокая работоспособность - 86%

Честность - 90%

Волевой характер - 75%

Умение налаживать деловые связи -84%

Профессиональные знания – 93%

Высокая общая культура – 76%

Умение работать с людьми - 90%

Экономическая компетентность- 70 %

Интуиция – 67%

Аналитический склад ума- 80 %

Доброжелательность, отзывчивость - 78 %

Умение убеждать – 85%

Готовность к разумному риску- 73%

Жесткость в отношениях с недоброжелателями-69%

Активная гражданская позиция- 90 %

Способность самостоятельно принимать решения-98%

4. Анкетирование показало высокий уровень общественного самосознания опрошенных-95%

5. На вопрос: Как Вы считаете, к чему стремятся и чего хотят добиться такие люди как Вы, были получены следующие ответы:

Благосостояние, материальная обеспеченность – 98%

Благополучие семьи, детей – 99%

Хорошая работа, карьера- 99%

Положение в обществе- 98 %

6. На вопрос: Как Вы считаете, почему определенная часть Ваших сверстников не ставит перед собой определенных целей , были получены следующие ответы:

Иждивенчество – 85%

Лень-90%

Глупость, легкомыслие- 78%

Безответственность, несамостоятельность-80%

Отсутствие мотивации, нежелание-76%

Неуверенность в завтрашнем дне-72%

Таким образом, анкетирование выявило высокую коммуникативную культуру опрошенных, умение создать индивидуальный образ жизни, широкий кругозор, наличие деловых качеств, высокую духовную и нравственную культуру.

Таблица 1. Рейтинг основных общественно-значимых проблем молодежи в %

Наименование общественно-значимых проблем	Показатель по результатам анкетирования
1. Рост цен	84
2. Безработица	87
3. Коррупция	86
4. Качество образования	87
5. Культурный досуг молодежи	86
6. Наличие субкультур и отношение к ним	82
7. Карьера	88

Анкетирование выявило рейтинг основных психологических ощущений опрошенных

Таблица 2. Рейтинг основных психологических ощущений

Виды психологических ощущений опрошенных	Показатель по результатам анкетирования
1. Радость	60
2. Счастье	70
3. Ожидание	55
4. Любовь	85
5. Удовлетворение	61
6. Переживание	82
7. Забота	30
8. Спокойствие	32
9. Уверенность	20
10. Решительность	17
11. Надежда	25

Анкетирование выявило отношение опрошенных к жизненным ценностям

Таблица 3. Рейтинг отношения опрошенных к жизненным ценностям в %

Что важно в жизни для молодежи	Показатель по результатам анкетирования
1. Иметь верных друзей	98
2. Иметь хорошую работу	98
3. Иметь хорошее образование	100
4. Быть полезным обществу	87
5. Иметь высокий общественный и материальный статус	100
6. Пользоваться уважением окружающих	100

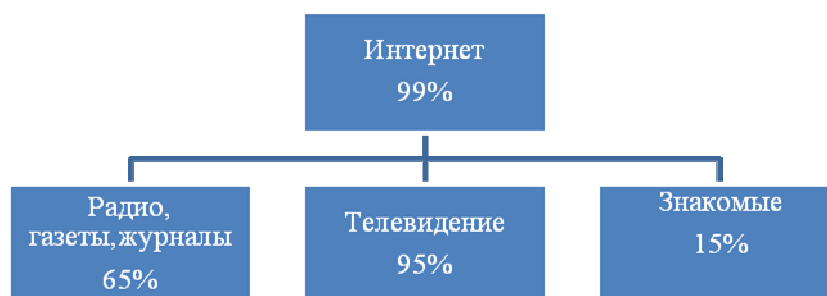
Анкетирование выявило характер культурных предпочтений опрошенных.

Таблица 4. Характер культурных предпочтений опрошенных

Вид культурных предпочтений опрошенных	Рейтинг по результатам анкетирования в %
1. Кино	84
2. Современная музыка	90
3. Литература, книги	65
4. Фотография, киносъемка	83
5. Классическая музыка	50
6. Театр	60
7. Живопись	50
8. Ничего не интересует	1,5

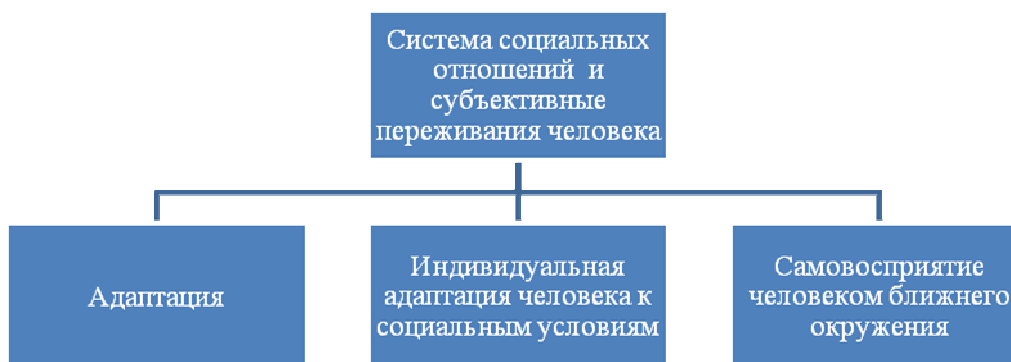
Анкетирование выявило основные источники получения молодежью интересующей информации

Диаграмма 1. Основные источники получения молодежью интересующей информации

Анкетирование выявило уровни социального самочувствия опрошенных

Диаграмма 2. Уровни социального самочувствия опрошенных

1 Мосиенко Л.В. Молодежная субкультура в образовательном пространстве ВУЗА. Социологические науки Научный журнал. №9, 2010 г., - с. 124-127.

2 Минова М.Е. Социально-педагогические условия взаимодействия учреждений образования с молодежными субкультурами. Сборник информационных материалов - Минск, 2011 г. - с. 2.

Түйіндеме

Бұл мақалада жастардың қосалқы мәдениетін дамытуға және жүргізілген социологиялық зерттеулер қорытындысы бойынша олардың білім кеністігіне тигізетін әсеріне талдау жасалған.

Осы еңбекте жастардың қосалқы мәдениеті жөнінде ғылыми ұсыныстар ұсынылған және олардың Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы білім ортасына әсер ету деңгейі көрсетілген. Қазіргі заманғы жастардың қосалқы мәдениеті окшауланған білім болып табылмайды. Қазіргі заманғы жастар қозғалысы шеңберінде негізгі ағымды құрайтын қосалқы мәдениеттің идеялық және құндылық тұрғысынан алғанда айтарлықтай саралануына қарамастан оларды осы мақалада ұсынылған бірқатар маңызды сипаттамалар біріктіреді. Зерттеу қорытындысы дамыған қоғамда социум - қатар өмір сүретін этникалық, кәсіби, діни, аумақтық және әрине жастардың қосалқы мәдениетінің жиынтығы болып табылса қосалқы мәдени плюрализм ағымы қалыпты жағдай болып саналатынын көрсетті.

Тірек сөздер: қосалқы мәдениет, жастар, сауалнама жүргізу, әлеуметтік сауалнама, коммуникативтік, мәдениет

Summary

The article is a study of development and influence of youth subcultures on educational environment according to the opinion survey conducted. The article represents scientific views on youth subcultures and their influence on modern educational environment of the Republic of Kazakhstan. Modern youth subcultures are not isolated communities. While the prevailing subcultures of modern youth movements are very different in terms of ideas and values, they are united by a number of important features described in this article. The study showed that in developed societies, the norm is subcultural pluralism, when society consists of co-existing ethnical, professional, religious, areal, and of course, youth subcultures.

Keywords: subculture, youth, polling, opinion poll, communication, culture

ҚОҒАМДЫҚ ПІКІР ӘЛЕУМЕТТАНУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

М.Дакенов – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің профессоры, т.ғ.к.

Мақалада автор қоғамдық пікірдің үдерісінің қалыптасуы, оның пісіп жетілген модернизацияның қажеттілігін анықтауда, жүзеге асыруда, зерттеуде және талдауда зор маңызға ие екендігіне тоқталады. Ғылыми әдебиеттерде қоғамдық пікірдің мазмұнын ашатын түрлі анықтамалар берілген, олардың бірінде қоғамдық пікірдің қоғам өміріндегі оқиғаларға, фактілерге, құбылыстарға қоғамның немесе оның бөлігінің қатынасын білдіретін пайымдаулардың, түсініктердің, бағалаулардың жиынтығы делінсе, ал екіншісінде қоғамдық пікір - нақты фактілер мен процестерді айқындап, оған көпшілік тарапынан баға беретін ұжымдық пікір делінген. Сондықтан қоғамдық пікір болмысы қоғамның материалдық өмір жағдайымен және рухани байлығымен анықталады. Қоғамдық пікірдің материалдық жағдайымен және рухани дүниемен өзара әрекетінің нәтижесінде оның қозғалысын анықтап, белсенділігін анықтауға болатыны айқындалған.

Кілт сөздер: қоғамдық пікір, қоғамдық пікір субъектісі, жеке пікір, пікір алмасу әдісі, PR-технология

Қазіргі қоғамды модернизациялау жағдайында өндірісті, мемлекеттік бүкіл қоғамды басқарудың маңызды мәселелерін шешуде адамдардың қоғамдық пікірі аса құнды. Қоғамдық пікірдің, қоғамдық өмірді демократияландыру да, мемлекеттік шешімдерді дайындау да және қабылдауда, адамдардың мінез құлқын және олардың практикалық қызметін реттеуде, келенсіз құбылыстармен күресте рөлі артып отыр. Қоғамдық пікірді есепке алмай, мемлекеттік, шаруашылық, әлеуметтік-мәдени құрылыс салатында жүргізілген жаңғыртулардың тиімділігін дұрыс бағалау мүмкін емес. Осыдан келіп, қоғамдық пікір үдерісінің қалыптасуы, оның пісіп жетілген модернизацияның қажеттілігін анықтауда, жүзеге асыруда, зерттеуде және талдауда қаншалықты зор маңызға ие болатындығы түсінікті. Ғылыми әдебиеттерде қоғамдық пікірдің мазмұнын ашатын, алуан түрлі анықтамалар берілген, айталық соның бірінде қоғамдық пікір – бұл қоғам өміріндегі оқиғаларға, фактілерге, құбылыстарға қоғамның немесе оның бөлігінің қатынасын білдіретін пайымдаулардың, түсініктердің, бағалаулардың жиынтығы делінсе, ал екіншісінде қоғамдық пікір - нақты фактілер мен процестерді айқындап, оған көпшілік тарапынан баға беретін ұжымдық пікір делінген. Қоғамдық пікірдің болмысы қоғамның материалдық өмір жағдайымен және рухани байлығымен анықталады. Қоғамдық пікірдің материалдық жағдайымен және рухани дүниемен өзара әрекетінің нәтижесінде қоғамдық пікірдің қозғалысын анықтап, оның белсенділігінен көрінеді.

Әлеуметтанушылар «қоғамдық пікір» түсінігінің әдіснамалық және институционалды екі аспектісін ерекшелеп көрсетеді. Бірінші мағынада ол қоғамдық пікір ауқымы кең тақырыптар бойынша «айталық қоғамның көңіл-күйінің хал-жайының өзіндік «бораметрі іспетті» жаппай сауалнама жүргізу барысында, мамандармен әңгімелесуде, топтық пікір сайыс кезінде алынатын «субъективті ақпаратты жинау және реттеу тәсілдерінің жиынтығын қамтыған. Екінші жағдайда қоғамдық пікір азаматтық қоғамның ерекше институты ретінде әлеуметтік-ұйымдасқан және әлеуметтік маңызды пайымдар мен бағалаудың жүйесі іспетті көрінеді. Және де тек «сырттай» (азаматтық бостандықтар бұқаралық ақпараттар жүйесі, саяси плюрализм) ұйымдастырылғандарды ғана емес, «іштей» (символдар, құнды үлгілер, стереотиптер және т.б.) ұйымдастырылғандарды байқатады.

Қоғамдық пікірдің мазмұны теориялық санаға сәйкес болуы да мүмкін, кей кезендерде тұрмыстық санамен де сәйкестенуі әбден мүмкін. Қоғамдық пікір танымдық жиынтығымен айқындалып, эмоционалды факторлармен белгіленеді. Адамның іс-әрекеті мен жеке сана-сезімінде қоғамдық пікірде жаңа идеялар туындатып, оған баға беру мүмкіндігі туындайды. Ал ол өз кезегінде тәжірибелік іс-әрекеттердің себеп-салдарын, ұстанымдарын қалыптастыруға септігін тигізеді. Қоғамдық пікірдің реттеушілік рөлі нақты пікірдің мазмұнын анықтауға, оған баға беруге, қоғам мүшелерінің жас ерекшелігіне сай түрлі ішкі қарама-қайшылығын білдіреді. Сонымен қатар, мұндай әрекеттер болашақта қоғамдық пікірге әсерін тигізетін іс-шаралар кешендерін белгілеуге мүмкіндік береді.

Қоғамдық пікірдің қалыптасу үдерісінде әлеуметтік құбылыс ретінде қандай жағдайда туындаған пікір екенін анықтап, оның әлеуетін қарастырып, қалыптасқан пікірдің себеп-салдарын жан-жақты қарастыру қажет. Бұл сұрақтар қоғамдық пікірдің сапалы параметрлерін анықталуымен тікелей байланысты. Қоғамдық пікір негізінен құбылмалы, тез өзгеріске ұшырап, ұзақ уақыт аралығында күрделеніп отыратын үрдіс. Қоғамдық пікірдің тұрақтануы белгілі бір пайымдауларда орын алып, әлеуметтік нормалар мен дәстүрде, заңнамалық актілерде көрініс алады. Қоғамдық пікірдің сапалық ерекшеліктері көбінесе жеке пікір білдіру арқылы есепке алынып, белгілі бір жүйені қалыптастыруға жетелейді.

Қоғамдық пікірдің басқарушылық маңыздылығын атайтын болсақ, онда басқару әдіснамасын анықтайтын сапаларды көрсету қажет. Бұл негізінен басқару объектісі. Басқару объектісі ретінде Қоғамдық пікір-

дің қалыптастыру үдерісі басқару объектісі болып табылады. Оның екі жақты мінезі байқалады. Бір жағынан пайымдауларды нақтылау, екінші жағынан әлеуметтік көзқарастарының туындауы. Қоғамдық пікірдің қалыптасу үдерісінде рухани-тәжірибелік мазмұны қоғамдық пікірдің субъектісін басқарумен ерекшеленеді. Қоғамдық пікірдің субъектісіне қоғамдағы тұрақты пікірі бар адамдар тобы жатады. Мұндай субъект ретіндегі ұлт, қоғам мүшелері, ұйым немесе социум біртұтас қоғам бола алады. Әрдайым қоғамдық пікірдің субъектісі қоғамдық мінезге ие.

Қоғамдық пікірдің қалыптасу үдерісін толық түсіну үшін оның ішкі құрылымын зерттеу қажет. Оны анықтайтын қоғамдық пікірдің қызметі - қызығушылық жиынтығы, пікірі мен шарттары болып танылады. Қоғамдық пікірдің шарттары ретінде оның өрістеуіне ықпал ету, ізгілікті жағдаяттар жасау айшықталады. Қоғамдық пікірдің қалыптасу үдерісі пікірдің туындауы, пікір таластын орын алуы, жалпы пікірдің болуы және қажетті іс-әрекеттерге байланысты бірізді пікірдің пайда болуы сияқты төрт кезеңнен тұрады.

Қоғамдық пікір негізінен әлеуметтік маңызы бар мәселелермен байланысты туындайды, қоғамдық пікірдің негізгі шарттарының пайда болуына себеп болады. Аталған шарттар қоғамдық және жеке пікірдің болуымен айқындалады. Қоғам өмірінің тарихи болмысы мен әлеуметтік табиғаты жеке және жалпы пікірлермен дамып отырады. Дегенмен де, қоғамдық пікірдің ерекшелігі жеке адамның пайымдауымен тығыз байланысты болып келеді. Жеке пікір көбінесе әлеуметтік-психологиялық, эмоционалды-сезімдік мінездерге толы. Осы орайда адамдардың ақыл-ойы, сана-сезімі көрініс алып, ұжымдық пайымдаулардың қалыптасуында психологиялық механизмдерді ұштастырып отырады. Қоғамдық пікірдің дұрыс қалыптасуында берілген ақпараттар нақты болуы тиіс. Ол көптеген талаптарға жауап беруі қажет. Біріншіден, істің мән-жайы туралы толық мәлімет беру, фактілер жиынтығының нақты болуы. Екіншіден, ақпарат өз кезегінде әлеуметтік тәжірибені, бұған дейін қалыптасқан ілімдерді толығынан қамтып алуы қажет. Үшіншіден, ақпарат құралдарының мүмкіндіктерін: радио, теледидар, ауызша және жазбаша ақпараттар жиынтығын толыққанды үйлестіріп отыру.

Сонымен, қоғамдық пікір белгілі бір үдерісте қарқынды дамып отыруы қажет. Бұл қоғамдық пікірдің жүйелілігімен және жылдамдық қасиеттерімен байланысты. Қоғамдық пікірдің негізгі даму шарты ретінде көпшілік арасынан өз пікірін білдіріп, қоғамның дамуына әсерін тигізетін ойды ортаға салып, қоғамның мүддесінің жиынтығын нақтылай алатын жеке адам- басты қозғаушы болып саналады. Өйткені, ол нақты мәселені алға шығарып, талқыға салуда көпшіліктің назарында болады. Мұндай белсенді пікір алмасу әдісі қоғамдық пікірдің қалыптасуына әсерін тигізеді. Сондықтан да, қоғамдық пікірдің дамуында елеулі орын алатын нақты тұрақтылық арқылы талқыланған пікірді сарапқа салынуымен, оған баға берілуімен, адамдардың белгілі пікір төңірегінде қызығушылық танытуымен нақтыланады.

Қоғамдық пікірдің күрделі құрылымы эмпирикалық деңгейде көрініс алады. Мәселен, Б.А. Грушин қоғамдық пікірдің құрамына көңіл, сезім, эмоция, теориялық ілімдер, құнды бағдар, қорқыныш пен үрей сынды параметрлерді жатқызады. Ресей, Еуропа және Солтүстік Америка зерттеушілері осы аталған параметрлерді толықтыра түсуде. Олар қоғамдық пікірді мынадай элементтермен толықтырады: сенім, саяси мүдде, белсенділік, моральдік критерилер, ұлттық мақтаныш және т.б.

Қоғамдық пікірдің күрделі құрылымы, оның қалыптастыру мүмкіндіктері, іс-әрекеттердің қарама-қайшылықты шарттары, айла-шарғы жасауға бейімділігі негізінде ең маңызды сипатын анықтайды. Айла-шарғы жасауда қол жеткен нәтижелерге ие болу мақсатында белгілі бір құралдар арқылы қоғамдық пікірдің қалыптасуына әсерін тигізу, объективті түрде жеке адамның ой-пікіріндегі тұрақсыздық пікірге әкеліп соқтырады. Қоғамда қалыптасқан пікірмен келіспеу, болашаққа көз жүгірту, субъектінің белсенділігі – қоғамдық пікірдің қалыптасуына айла-шарғы жасауға негіз бола алады. Белгілі бір елде болып жатқан өзгерістер жарты жыл аралығындағы құбылмалы көрсеткіштер арқылы көрініс алады. сол елде болып жатқан өзгерістер көпшілік тарапынан пікір туғызып, оған түрлі баға берілетіні анық.

Қоғамдық пікірде айла-шарғы жасау көп жағдайда насихат жүзінде жеке тұлғаға психологиялық тұрғыдан ықпал жасау арқылы белгіленеді. Ағылшын әлеуметтанушысы Л.Фрейзер өз еңбегінде насихаттың әсерін атай келе, оны іс-әрекет немесе өнер деп баға береді. Насихат жүргізілмесе, адамдар өздерінің салыстырмалы түрде өз іс-әрекеттеріне баға бере алмайды деген тұжырым жасайды. Америка әлеуметтанушысы Г.Шиллер «Саналы манипуляторлар» деген кітабында әлеуметтік баға беру құралы ретінде айла-шарғы жасау механизмдері мен салаларын нақтылап көрсетеді.

Қоғамдық пікірге айла-шарғы жасау біздің де өмірімізде кездеседі. Әлеуметтану ғылымының міндеті – мұндай құралдарды қолдануға жол бермеу.

Енді бір мысал ретінде Ресей зерттеушілерінің қорытынды нәтижелерін атап өтуімізге болады. Ресей тұрғындары бұқаралық ақпарат құралдарына сенімсіздікпен қарайды. Айла-шарғының орнына қоғамдық пікірлермен таныстыруда жаңа технологияларды қолданып, саяси жарнамаларды: түрлі рейтинг жүргізу, саясаттанушылардың өз жарнамаларын ұсыну сияқты құралдарды пайдалануға мәжбүр. Бұл орайда

зерттеушілер «қоғам өмірімен байланыс» деген мазмұнды білдіредін «паблик рилейшнз» (ағылшын тілінен «public relations», қысқартылған түрі PR, осыдан – «пиар») деген анықтаманы кеңінен қолданады.

PR-технологияларының басты мазмұны ақпараттық күрес амалдары болып табылады. Мамандардың пайдаланған әдістер атауларының өзі қиынға соғады. Көп жағдайда ақпарат құралдары қоғам өмірінде жинақталған жағдаяттарды салыстырмалы түрде қолданып келеді. «Жеңген жақ», «үлгісіз насихат», «жазба белгілерін жапсыру», «қорқынышты тақырыптарды таңдау», «әлеуметтік интервенция» - міне PR-технологияларының кейбір жағымсыз тәсілдері. Ақпарат нарығында қолданылатын үлгілі мысалдар Георгий Почепцовтың «Қалайша президент болады. XX ғасыр таңдау технологиялары» атты кітабында PR агенттігінің іс-әрекеттері, имиджмейкер, спичрайтер және басқа адам қызығушылығына әсерін тигізетін бизнес түрлерін жан-жақты қарастырады.

Арнайы даярланған ғылыми базаның болмауы, тек қана білімге негізделген көптеген құрылымдар жоспары, талапкердің қандай болмасын жағдайда табысқа жету болжамы, PR-зерттеулердің жарнамалық саяси мазмұнына мән бермеуіне әкеледі.

Бұл жағдайда әлеуметтанушыны PR-зерттеулердің жарнамалық мүмкіндіктерін нақты табыстарға жетелей алады ма деген сұрақ толғандырады. Аталған мәселенің шешімін ғылыми тұрғыдан негіздеу үшін үш басты фактор себеп екенін атап көрсетеміз.

Бірінші фактор, жеке тұлғалық болып есептеледі, оның қызметі ақпаратты кеңінен тарату. Сайлау науқаны алдында ұсынылған кандидаттың алға тартқан жобаларын толығынан ашып көрсету. Ол үшін ұсынылған кандидаттың өмірлік ұстанымын айқын көрсетіп, оған толық мінездеме беру. Екінші факторды шартты түрде билік жасау деп атаймыз. Бұл басқару құрылымдарының аталған аймақтарда кандидатты ұсыну жұмыстарын алдын-ала жүргізу. Көптеген есеп беру деректеріне қарағанда ең алғаш ұсынылған кандидаттар шамамен 25% рейтингтік дауысты жеңіп алады. Егер рейтинг нәтижесі бойынша губернатор 60%-ын жинақтаса, онда 15%-ын ол жақтаушылар арқылы жинақтап алады. Үшінші фактор – технологиялық, яғни науқан жұмысы барысында ең тиімді технологияларды пайдалану.

Бүгінгі таңда көптеген қарама-қайшылықты себептерге байланысты үш аталған факторлардың жетекші ролі жеке тұлғалық болып табылады. Технологиялық фактор өзінің шексіздігімен айқындалса, ал басқарушылық ұсынылған кандидаттың өмірлік жолымен, оның қоғамда алатын орнымен, қарым-қатынасқа түсу тұрақтылығымен белгіленеді. Өзіміз көріп отырғандай, бұл жағдайларда қоғамның көкейкесті мәселелерінің шешімі PR-агенттігінің жұмысымен, сайлау барысында қолданылған технологиялары мен саяси жарнаманың ұтымдылығын тиімді пайдалануымен тығыз байланысты.

Заманауи қоғамда PR-ды қолдану салаларының ауқымды кеңейді, ал мазмұнының сан қырлылығын байқатады. PR іс-әрекетінің негізін екі әлеуметтік фактор айқындайды – қоғам пікірі және ақпараттық іс-әрекет.

Негізінен ақпарат құрылымы қоғаммен байланыс орнатып, көп қырлы болып келеді. PR іс-әрекетінде ақпарат арнайы мақсат қойып, алға қойған міндеттерді шешуге талпынып, ішкі ақпараттың мазмұнымен ерекшеленеді. Ақпараттық құрылымды ең алғаш зерттеген американдық әлеуметтанушы Дж.Маршак. Оның пайымдауынша, ақпараттық модель құрылымында екі түрлі бағытпен қызмет атқарады: шектеулі ақпараттар және үрдіске қатысушылардың қарым-қатынасы туралы ақпарат. Шектеулі ақпараттардың қызметі түрлі шығындарды тек қарым-қатынас байланысына бағыттайды. Ендігі шектеулер ақпарат жүйесін құруымен және ұсынған ақпаратты өңдеу, сақтау және оны таратумен айналысады. Кейбір шектеулер PR-саласына қатысушылардың түрлі ақпарат құралдарын субъектілер арасында байланыстырумен шектеледі. Аталған шектеулер ақпарат саласында қызмет атқарып, түрлі мекемелермен байланысқа түсіп, PR-қатынасусшыларымен қарым-қатынас жасайды.

Ақпараттың екінші түрі PR субъектілерінің қызметтік және ролдік мінездерімен сипатталып, ақпарат үрдісіне қатысушылар арасында қатынас құралы болып табылады. Бұл ақпарат түрі арнайы топтар мен мекемелерде енгізіліп, бақылау жүйесі орнатылғанын мәлімдейді. Мұндай ақпарат өз мазмұнында қатысушылардың қарым-қатынасын анықтап, ақпарат жиынтығын құрайды. Кей жағдайда мұндай ақпараттар кездескен шиеленіс туралы белгі беріп, олардан шығу іс-шараларын қатысушылар арасындағы қарым-қатынасын реттейтін факторларға сүйене отырып, белгілейді. Ақпарат деңгейі іріктеліп, оның сапалық бағыты анықталады (нақты ақпарат, іс-шараларды жоспарлауға бағыт беретін ақпарат, ұзақ мерзімге шешім қабылдайтын стратегиялық ақпарат).

Ерекше ескеретін жағдай, PR нәтижесін қорытындылауда қоғамдық пікірді қалыптастыру жолдарын нығайту үшін әдетті түрде талдау жүргізуі қажет.

Ең алдымен қоғамдық пікір ақпарат көздерімен байланысты. Ақпаратты таратушы арнайы институттар мен мекемелер болуы мүмкін. Олар қоғамдық пікірдің мазмұнын анықтап, бағыт-бағдар беріп отырады.

Түсіне білсек, өзара тапсырыс жасайды. Ақпарат көздерінің негізгі мақсаты қоғамдық пікірдің бағыттарын дұрыс анықтап, үрдіс міндеттерінің шешімдерін іздестіру. Қоғамдық пікірді таратушы ретінде арнайы маман-коммутатор отырады. PR-жүйесінде оны пресс-атташе деп атайды. Оның міндетіне бұқаралық ақпарат құралдарымен немесе прессамен байланыс орнату, нақты деректерді іскерлік ортада немесе институттар мен мекемелерде баспадан шығару. Кей жағдаяттарда коммутатор міндетін дерективтік нұсқауларды жариялау үшін арнайы ұжым атқара алады. Қоғамдық пікірді қалыптастыруда PR жүйесіндегі ақпарат код жүзінде бекітіледі. Код жүйесінде арнайы белгілермен беріледі: сөз (ауызша және жазбаша), іс-қимыл, бейнелеу қатары (фильм, фото, плакат), логотип пен рәсімдер, музыкалық әуен, жарық және түс. Кодталған ақпарат қоғамдық пікірді қалыптастыруда өзінің бір шама жетістіктерімен айқындалады. Ол үшін арнайы білім, дағды болуы тиіс. Білім беру жүйесінде PR саласы жасақтаған арнайы дайынтықты меңгеру қажет. Өз кезегінде мұндай жүйені халықаралық ассоциация жасақтап, public relations «білімді дамыту» деген термин пайда болды.

Қоғамдық пікірді меңгеруде PR факторының әсерінен ақпаратты меңгеруде әлеуметтік-психологиялық ұстанымдар да маңызды орын алады.

Бұл орайда ынта-жігер белгілі орынға ие. Ақпаратты тыңғылықты қабылдауға мүмкіндік беріп, оның сұранысын ынталандырып отырады. Ынта ролін техниалық құрал-жабдықтары орындайды. Көріністің қабылдау деңгейінде бейнелеу арқылы берілу түрін, формасын, дыбыс ырғағын жан-жақты қарастыру қажет. Коммутатор өз қызметінде ынта жігерді ойластырып, алдын-ала даярлау керек. Қабылдаушының назарын аудару үшін PR іс-әрекетінде психологиялық факторларда өз әсерін тигізеді. Назар белгілі көлемде және белгілі бағытта болуы тиіс. Назар үйреншікті және ықтиярсыз болады. Ықтиярсыз назар заттың немесе болмыстың құрылымына байланысты тез қабылданады. Назардың бұл түрін үнемі қолдау арқылы үйреншікті зейінге айналады. Үйреншікті назар тұрақты болады, жеке тұлғаның белсенділігі мен ұстамдылығына байланысты. Аталған назардың екі түрі де адамның ақпаратты қабылдау психикасына байланысты, әсіресе қажығандықты сезу. Қажығандық жеке адамның мінезіне сәйкес келеді, көптеген психологиялық және әлеуметтік факторлар мен шарттарға байланысты құбылып отырады. Сондықтан да, адамның назары мен зейінін қалыптастырумен қатар демеп отыру керек. Қоғамдық пікірді қабылдауда, PR қалыптастырған детерминант арасынан есте сақтау, қабылдау жүйені орын алып, кері қатынас жүйесі белгілі қызмет атқарады.

Сайып келгенде, қоғамдық пікір ерекше әлеуметтік құбылыс, оны қалыптастырушы факторларды ескеру аса маңызды.

1 Козер Л.А. *Функции социального конфликта. // Американская социологическая мысль: Тексты. - М., 1996.*

2 Тард Г. *Общественное мнение и толпа. - М., 1902.*

3 Абдеев Р.Ф. *Философия информационной цивилизации. - М., 1994.*

4 Дмитриев А.В. *Конфликт интересов // Проблемы теоретической социологии. - СПб., 1994.*

5 Дена Д. *Преодоление разногласий. Как улучшить взаимоотношения на работе и дома. - СПб., 1994.*

Резюме

Социально значимые факты и события, являясь как важнейшими факторами определяющие структуру общественного мнения, раскрывают суть и содержание социальных интересов индивидов и групп. Только на основе учета общественного мнение, принятие решения государственных органов, способствуют к дальнейшему продвижению общества в нужном направлении, усиливает стабильность социума, консолидирует общество на выполнение намеченных задач.

Ключевые слова: общество, социальные события, факты, общественное мнение, структура, социум, стабильность, индивиды, группа

Summary

This article is about the main social important facts and events as a factors which admitted the structures of public opinion. Also there events opened the definitions of social individual interests and groups. According to the public opinion. We must make a decision. At gives us to develop out society to necessary directions, to enrich stability in our social groups and to consolidate on our main goals.

Socially meaningful facts and events, being as by major factors qualificatory the structure of public opinion, expose essence and maintenance of social interests of individuals and groups. Only on the basis of account public opinion, decision-making of public organs, promote to further advancement of society in necessary direction, strengthens stability of society, consolidates society on implementation of the set tasks.

Keywords: society, social events, facts, public opinion, structure, society, stability, individuals, group

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЫСАЛЫНДА ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМНІҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Д.Мұратұлы – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистранты,
А.Н. Нұрлан – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистранты,
Ж.А. Буламбаев – ф.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің профессоры

Бұл мақалада авторлар экстремизмнің, лаңкестіктің және сепаратизмнің пайда болу себептерін, сонымен қатар, посткеңестік ортаазиялық кеңістікте исламды саясаттандырумен байланысты үрдістер мен лаңкестікпен күресу бойынша заңнамалық негізін және осы құбылысқа қарсы әрекет ретінде азаматтық институттардың рөлін қарастырады. Орталық Азия мемлекеттерінің тұрақтылығын бұзатын бірден-бір фактор – экстримизм мәселесі болып табылады. Астасу мен тұрақтылық жоғарыда көрсетілген мемлекеттердің ішкі саясатының басым шарты және елдердің дамуы мен сол мемлекеттердегі азаматтардың әл-ауқатының жақсаруы үшін негізгі шарттардың бірі болып табылады. Экстримизммен тікелей қақтығысу Орталық Азияның тәуелсіз мемлекеттері үшін үлкен мәселеге айналды. Қандай да болмасын формадағы экстремизм кез-келген елдің халқы мен ұлттық қауіпсіздігіне өте қауіпті. Экстремизммен күрес, оның кез-келген бағытта, формада көрініс табуына қарсы бағытталған келісілген әрекеттерді талап етеді. Дербес жағдайда, авторлар, негізгі институттар мен азаматтық қоғамның ұстанымдарының шикілігі негізгі себепші болды деген шешімге келеді. Сондықтан, қазіргі кезеңде экстремизм мен лаңкестіктің алдын-алу факторы ретінде азаматтық қоғамының маңызы артуда.

Тірек сөздер: ислам экстремизмі, ислам лаңкестігі, ислам фундаментализмі, ислами джихад, исламды саясаттандыру, исламды саясаттандырудың рулық-аймақтық сценарийі, исламды саясаттандырудың әмірлі-оппозициялық сценарийі, исламның саясаттандырылуына «тарту» сценарийі

1970 жылдардағы бірінші «ислам жарылысынан» кейін дүниежүзі исламға қайтадан назарын аударған. Посткеңестік мемлекеттер территорияларындағы оқиғалар, 11 қыркүйекте АҚШ-та болған жарылыс, Шешен Республикасындағы, Орта Азиядағы, Югославия мен т.б. аумақтардағы лаңкестердің әрекеттері, Ауғанстандағы будда ескерткіштерін жою, сонымен қатар, «кәпірлерге» қарсы джихадқа сансыз шақырулар адамзатты «агрессивті» ислам жағынан төніп тұрған қауіп-қатер туралы еріксіз ойландырады.

Қазіргі уақытта бұқаралық ақпараттар құралдарында, саясаткерлер мен әскерилердің сөздерінде, жалпы, көпшілік санасында «ислам экстремизмі», «ислам лаңкестігі» түсініктері нық бекіді. Бірақ та, исламтанушылардың айтуынша, ислам экстремизмі, оның үстіне ислам лаңкестігі дүниеде болған емес, әрі жоқ.

Соңғы уақытта екі өркениет арасындағы орын алған қақтығыстармен байланысты басылымдардың саны өсуде. Ислам фундаментализмі, ислам экстремизмі және мұсылман лаңкестігі тәрізді сөз тіркестері бір-біріне синоним ретінде жиі пайдаланып, айналымға қарқынды енуде.

Діні мен ділі мұсылман емес халықтар үшін ислам экстремизмі, ислам фундаментализмі және ислам діні арасындағы шек біртіндеп жойылып бара жатыр.

Қоғамдастық бұқаралық ақпараттар құралдарындағы мұсылман әлемін «озық» деп есептелінетін еуропалық әлемге қарсы қоятын басылымдарды шындап қабылдайды. Көпшілік қауым арасында ислам экстремизмі сөз тіркесінің өзі, «егер адам ислам дінін ұстанса, демек, ол, міндетті түрде, экстремист» деген пікірлерді тудыратын мәселесі де жоқ емес.

Егер Англияда католиктер мен протестанттар арасында жанжалдар туындап жатқан болса, «протестант немесе католик экстремизмі» термині қолданылмайды. Немесе, егер де, тарихтан белгілі, крест жорықтары «христиан экстремизмі» деп аталса, ол қалың христиан әлемі өкілдерінің көңілдерінен шықпайтыны анық заңдылық.

Бүгінгі таңда, атауларында сөз-маркері болып қалыптасып қалған «ислам» ұғымын, көлемі бойынша әртүрлі айтарлықтай көп ұйымдар мен топтастықтар бар. Олардың саны жер шары бойынша бірнеше жүзден асады. Атап айтсақ, «Ислам джихады» ұйымы, «Хамаз» ұйымы, «Ислам қозғалысы», «Хизб-ут-Тахрир» мен т.б. Бұл ұйымдар мен топтастықтардың атаулары, көбінесе, қарсыласудың ислам қозғалысы, азат етудің ислам партиясы және т.с.с. түсінік береді. Осыған байланысты, заңды сұрақтар туындайды – келтірілген бұл ұғымдарды ислами деп атауға қандай негіз бар және олардың айналысып жүрген шараларын ислам экстремизмі деп атауға қаншалықты лайық? Олардың өздерін осылай атағанының өзі жеткілікті ме? [1].

Қарастырылып отырған мәселеге байланысты басқа, жоғарыда айтылғандарға мүлдем сәйкес келмейтін көзқарастар да жоқ емес. Исламмен бүркеніп алады деген пікір бар. Ислам әлемі мен мұсылмандарға деген сенімді жою мақсатымен, өздеріне ислами атаулар алып, біресе американдық Орталық Барлау Басқармасымен (ОББ немесе көпшілікке танымал әрі үйреншікті тауы – ЦРУ), біресе израильдік Массадпен жасақталып құрастырылған белгілі бір жалған ұйымдар деп те атайды.

Бұл ұйымдар ислам мазмұнында бар, бірақ, исламнан бөлініп алынған белгілі бір көзқарастар мен құндылықтарға бағытталған. Зерттеушілер соңғы 2-3 онжылдықтарда исламдағы ерекше бағыт туралы жиі айтады. Ол ислами джихад. Джихад – тек қана қаруланған күрес деп түсіндіріледі. Джихад ұғымының осындай дифинициясы адамзат қоғамының санасында жоғарыда айтылып кеткен қозғалыстардың идеологиялық негізінің көрінісі ретінде қалыптасуда. Сөз болып отырған топтастықтар исламдағы, ерекше тұрпатты түсіндірмелі санаттардан, ережелерден, көріністерден, дәстүрлерден алынып құрастырылған, белгілі бір саяси немесе әлеуметтік-саяси жобаны жүзеге асыруға ұмтылады [2, 516].

Шын мәнінде, джихад ұғымының ислам дініндегі негізгі түсінігі келесіде жатыр: «адамның жеке өзінің кемшіліктерімен күресі, адамгершілік қасиеттерін жетілдіру, бейбіт еңбек ету мен т.б. ұлы, бас джихад болып табылады» [2, 517].

Қазіргі уақытта әлем саясатында болып жатқан оқиғаларды талдап, ой-өрісінен өткізетін болсақ, өмірдің өзі мұсылмандарды фундаментализмге көбінесе зорлықпен итермелейтіндігі туралы пікірге еріксіз келеміз. Ислам фундаментализмі мен ислам экстремизмі сияқты түсініктерді өзара шатастыру қазіргі саясаттану ғылымында өмір сүріп жатқан тенденция болғанына қарамастан, ол заңсыз қателікке ұрыну болып табылады.

Фундаментализм дегеніміз – ол, мұсылман дініне ғана емес, сонымен қатар, басқа конфессияларға да тән құбылыс және консервативті көпшілік санасының, әрі қоршаған болмысының өте қарқынды өзгерістері арасындағы қарама-қайшылықтардың бірден-бір мысалы болып табылады.

Орталық Азиядағы ислам фундаментализмінің өркендеп өсіп келе жатқан ықпалының себебі, қоғам санасындағы тоқырауы мен ахуалы болып табылады. Көптеген адамдар қазіргі өмір салтына альтернативаны, яғни баламаны исламда тапқысы келеді. Кеңес билігінің апатқа ұшырағанын халық көруде. Кеше ғана осы биліктің басшылығында тұрғандар, оны жамандап, оған топырақ шашуда. Жаңа ұлттық үкіметтер болса, халықтың оларға артқан үмітін ақтай алмады. Халық демократияны батыстың попмәдениеті, шенеуніктер мен лауазымдылар үшін заңсыз немесе имансыз, аморальді әрекеттеріне рұқсат берілгені, қала көшелерінің есірткі саудагерлігі мен жөзекшелік базарларына айналу призмасы арқылы қабылдайды. Бұл жақсылыққа апармайды, тіпті, анархизмге дейін соқтыруы мүмкін.

Саясаткерлердің қандай да бір әділдік идеологиясын құрудағы талаптану әрекеттері сәтсіздікпен аяқталуда. Оның себебі, келесіде, осы идеологияны халық үшін құрастыратындар, мүлдем өзге ережелер бойынша өмір сүреді.

Кеңестік өткенінен қашып, нарықтық экономика мен батыстық құндылықтарға, рөлдерді дәстүрлі бөлуге бағытталған Орталық Азиядағы модернизацияның посткеңестік толқыны әртүрлі мүдделер бойынша жаңа құрылымдар мен топтарды қосып, саяси жүйенің мүлдем жаңа субъектілернің пайда болуына себепкер болды. Бірақ, ең бастысы – әртүрлі діни оқулармен, бірінші кезекте ислам дінімен толтырыла бастаған идеологиялық вакуум тудырылды. Қарқынды түрде мешіттер салынып, ислам университеттері ашылып, діни мерекелер және сонымен қатар, бұдан бұрын белгісіз болған Хизб-ут-Тахир, Ваххабиттер, т.с.с. партиялар мен бағыттар пайда бола бастады.

Орталық Азияда исламның саясатталуының бірден-бір себебі, осы республикалардағы халықтардың мультиэтникалық құрылымы шарт. Бұрынғы КСРО құрамында болған әртүрлі этностардың мүдделерін бірізділікке келтіріп отырған, коммунистік интернационализм идеологиясының және оған сәйкес ұлттық саясаттың жойылуынан кейін, полиэтникалық мұсылман қоғамдары маңызды қоғамдық реттеуші құралынан айырылды. Осындай жағдайда, адамдарды этникалық ерекшеліктері бойынша бөлмейтін ислам идеологиясы Орталық Азияның мұсылман республикаларында біріктіруші, әрі нығайтушы күш ретінде көріне білді. Осылайша, ислам әртүрлі этностардың арасындағы қарым-қатынастарды реттеуші құрал ретінде көрінді.

Әзірге исламның аймақта нығайтушы қызметті атқармағанына қарамастан және мемлекеттік құрылыстың факторы болып табылмағанына қарамастан, оны саясаткерлер мен саясаткер болғысы келетіндер, яғни діни-экстремистік ұйымдардың басшылары өз пайдасы мен мүдделері үшін қолдануға тырысып жатыр.

Сонымен қатар, Ресейдегі Қырғызстан Республикасының Ішкі Істер Министрлігінің өкілі, з.ғ.к. Бақыт Дубанаев «Человек и Закон» (авторлар – «Адам мен Заң») атты журналдың беттерінде «Религиозный экстремизм в Центральной Азии» (авторлар – «Орталық Азиядағы діни экстремизм») деп аталатын жариялаған мақаласында посткеңестік ортаазиялық кеңістікте исламды саясаттандырумен байланысты үрдістерді талдап, шартты түрде негізгі үш сценарийлерді бөліп көрсетті:

- ✓ рулық-аймақтық;
- ✓ әмірлі-оппозициялық;
- ✓ сыртқы жанжалға «тарту» сценарийі [1].

Әрбіреуіне жеке-жеке тоқталуды жөн көреміз.

Исламды саясаттандырудың рулық-аймақтық сценарийі. Осы сценарий бойынша исламды саясаттандырудың үрдісі, басты түрде, Тәжікстанда кең өріс жаюда.

Тәжікстандағы саясаттандырылған исламның кейбір аймақтық элиталары негізгі әлеуметтік базасына айналды. Олар республиканың тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін, билікке жеткілікті түрде тартылмаған болып шықты.

Осыған байланысты қарама-қарсы топ өкілдері мемлекетте байыпты саяси салмақ жинай бастаған ислам руханиятының қолдауын белсенді іздеді. Исламның насихатталуы кейбір аймақтық топтардың базалық мүдделерін ілгері бастыру үшін пайдаланылған. Бұдан басқа, исламшыларда исламның байыпты, салмақты саяси күшке айналуын қамтамасыз ете алған беделді көшбасшылары табылды.

Тәжік қоғамының нәтижесінде шиеленіскен қарама-қайшылықтар пайда болды. Олар ішкі этникалық қақтығыстарға әкеп соқтырды. Бұл қақтығыстардың шешілу жолы көпжылдық азамат соғысы және сыртқы күштердің делдалдылығымен жасалған күрделі келіссөздер үрдісі арқылы ғана мүмкін.

Исламды саясаттандырудың әмірлі-оппозициялық сценарийі. Осы сценарий бойынша ислам антирежимдік көңіл-күй формаларының бірі ретінде көрінеді. Онда Өзбекстанның Ислам Қозғалысы мен Хизбут-Тахрирдың оппозициялық қызметі айқын көрінеді. Олардың мақсаты – Өзбекстанда орныққан билікті тайдыру. Саяси күрес құралы ретінде ислам ұрандары тасталды. Осы ұрандарды тастаған ұйымдар ресми билік жағынан реакциялық қысыммен қарсы алынғандықтан, астыртын кетуге мәжбүр болды. Ашық саяси күресте бірде-бір қатысу мүмкіндігіне ие болмай, Өзбекстанның Ислам Қозғалысы саяси күрестің соңғы шарасын таңдады. Ол – лаңкестік.

Осыны түсіну үшін тарихқа үніле қарағанымыз жөн. Өзбекстан билігі өзінің қалыптасуының бас кезеңінде халықтың исламдану үрдісін белсенді қолданған: мешіттердің ашылуы мен халықтың діни ағартылуы. Өзбекстанның Ферғаналық бөлігінде жергілікті деңгейде қоғамдық қатынастарды реттеу үрдісіне тікелей орналасқан, діни қоғамдық бірлестіктердің қызмет жасауына рұқсат берілді. «Ислам лашкарлари» (Ислам жауынгерлері), «Товба» сияқты ұйымдары қалыптасқан қолайлы кезді пайдаланып, қоғамдық тәртіпті қорғауда жергілікті құқық-қорғау органдарына көмектесу үшін жартылай әскериленген бөлімше мекемелерін құра бастады. Ұйымдар жергілікті халық арасында ғана емес, сонымен қатар, өздері көмектесіп жүрген биліктің жергілікті органдарының арасында да беделге ие бола бастаған.

Шынайы саяси күшке айналып, осы ұйымдар «көмекші» рөлімен қанағаттанудан қала бастады. Олар билік толықтығының барлығын өзіне жүктеуге бірнеше рет талаптанды. Жергілікті билікке қарсы бағытталған ашық түрде іріткі салу әрекеттері орын алған еді. Бұндай белсенділік агрессивті тойтарыспен қарсы алынды. Билік діни мекемелерді жауып, діни қайраткерлерді қудалап, соңғы әдіс-шараларды пайдаланды. Оппозиция бұған көнген емес. Билік үшін демократиялық күрес әрекеттеріне ие болмай, ол ресми үкіметпен ақырғы экстремизм сорапына бағытталған еді.

Исламның саясаттандырылуына «тарту» сценарийі негізінен осы үрдіске едәуір маңызды ішкі алғышарттары жоқ посткеңестік кеңістіктегі елдерге тән. Бірақ, белгілі бір қақтығысулар мен соғыстар болып жатқан жерлерге тікелей жақын орналасқандықтан, экстремисттердің олардың территориясын өз мақсаттары үшін пайдалану қауіп-қатері бар. Осыдан он төрт жыл бұрын «тарту» сценарийі Қырғызстанда жүзеге асырыла жаздады. Яғни, 1999, 2000 жылдары Қырғызстанның Баткен мен Джалал-Абад облыстарында «домино» заңдылық принципінің расталуы, Орталық Азиядағы тұрақсыздықтың нақты бір эпицентрінің, жақын жатқан аймақтарға, экстраполиризациялана басталған кезі.

Посткеңестік кеңістікте жоғарыда сөз болған исламның саясатталуының сценарийлерін ашып қарастырғанда, логикалық жүйелілігі аңғарылады. Сонымен қатар, сол немесе басқа бір сценарийі нақты бір елде оның жасанды жолмен енгізу критерийлері бойынша емес, оның нақты бір қоғамдық-саяси шарттарға бейімделу принциптері бойынша жүзеге асырылады.

Жоғарыда айтылғаннан, фундаментализация емес, бірінші кезекте, исламның өсіп келе жатқан саясатталуы діни экстремизмнің өсуіне ықпал етуі көрінеді.

Билік пен джихадқа бағынбау туралы ұрандары бар парақшараларды таратып жүрген Хизбут-Тахрир эмиссарлары – ол, жылсайын Меккеге барып, қажылық жасайтындар емес, күніне бес рет намаз оқитындар емес, парақшараларды таратқаны үшін ақшалай қаражат алған жұмыссыз азаматтары болып табылады, тіпті, олардың көбісі Құранды оқымаған да болса керек.

Осыны тікелей пайда көзіне айналғандар Қырғызстан мен Өзбекстан территорияларына бірнеше рет басып кірген. Олардың жиналатын орындарында есірткі заттардың қалдықтары, атап айтсақ, құрамында есірткі заттары бар дәрі-дәрмектердің ампулалары, қолданылған шприцтер, гашиштың қалдықтары және т.б. табылған. Бұл баскесер құрылымдарының қатарларында, исламмен бүркемеленіп алған, қарапайым нашақорлар мен қылмыскерлердің бар екендігін куәландырады.

Осылайша, 2001 жылдың 15 маусымынан лаңкестікпен, сепаратизммен және экстремизммен күресу туралы Шанхай конвенциясының 1 бабының 1 тармағына сәйкес, «а» мен «б» тармақшаларында және «Жақтардың ұлттық заңнамасына сәйкес қылмыстық тәртіпте қудаланатын» [3] әрекеттер лаңкестік деп түсіндіріледі. Осыған өте ұқсас лаңкестік қабылдауын 1999 жылғы Минск келісімшартының 4 бабының 1 тармақшасында «Лаңкестік актілерімен күрес ынтымақтастықта іске асырылады, онын ішінде осы әрекеттерді жасаған тұлғаларды ұстап беру мәселелері, Жақтар аталған әрекеттерді тек қана қылмыстық әрекеттер ретінде қарастырады» [4] деп көрсетілген.

Өлде-қайда толық ашылған лаңкестік анықтамасы 2006 жылдың 8 қарашасынан «Лаңкестікке қарсы әрекет ету туралы» Қырғызстан Республикасының Заңында берілген: «Лаңкестік – қоғамның қауіпсіздікті бұзу, мемлекеттік билік органдарының лаңкестерге тиімді шешімдерді қабылдауға ықпалын тигізу, халықты қорқыту мақсатында, сонымен қатар, лаңкестік актілерді жасау жолымен саяси, идеологиялық, діни мақсаттарға қол жеткізу үшін жасалған құқыққа қарсы қылмыстық жазаланатын әрекет. Лаңкестік актілер келесі түрде көрініс табады:

- жеке және заңды тұлғаларға қатысты зорлық-зомбылық немесе оны қолдану қоқан-лоқысы;
- адам өлімі қауіпін тудыратын мүліктерді және басқа материалды объектілерді құрту (бұзу) немесе құрту (бұзу) қоқан-лоқысы;
- едәуір мүліктік нұқсан келтіру және басқа қоғамдық қауіпті зардаптар әкелуі;
- мемлекет немесе қоғам қызметкерінің мемлекеттік пен саяси қызметін тоқтату немесе осындай қызметіне кек қайтару үшін өміріне қол сұғушылық;
- халықаралық қорғаудағы шетел мемлекетінің өкіліне немесе халықаралық ұйымының қызметкеріне және халықаралық қорғаудағы тұлғалардың қызмет бөлмесіне немесе көлік құралдарына жасалған шабуыл, егер бұл әрекет соғысты арандату немесе халықаралық қатынастарды қиындату мақсатында болса;
- терроризмге қарсы әрекет етуге қарсы бағытталған, Қырғызстан Республикасының заңнамасына, сонымен қатар, халықаралық құқықтық актілеріне сәйкес лаңкестік түсінігіне жататын өзге әрекеттердің жасалуы» [5].

2000 жылдың 15 желтоқсанынан Өзбекстан Республикасының Заңында «терроризм – өмір-сүруге, тұлға денсаулығына, мүлік пен басқа да материалды объектілерді құрту (бұзу) қауіпін тудыратын зорлық-зомбылық, оны қолдану қоқан-лоқысы немесе өзге қылмыстық әрекеттер. Олар мемлекетті, халықаралық ұйымды, жеке немесе заңды тұлғаны белгілі бір әрекеттерді жасатуға немесе жасаудан бас тартқызуға мәжбүр етуге бағытталады. Халықаралық қатынастардың қиындатуы, егемендік пен территориялық тұтастықты бұзу, мемлекет қауіпсіздігіне қол сұғу, әскери жанжалдарды арандату, халықты қорқыту, қоғамдық-саяси жағдайды бейтұрақтандыру, саяси, діни, идеологиялық және өзге мақсаттарға қол жеткізу үшін Өзбекстан Республикасының Қылмыстық Кодесімен жауапкершілік көзделген» [6] деп жазылған.

2003 жылы Түркменстан Республикасының Заңында лаңкестікке – «билікті жаулап алу мен мемлекеттің конституциялық құрылысын зорлық-зомбылық арқылы өзгерту, қоғамдық қауіпсіздікті бұзу, халықты қорқыту, хаос жағдайын тудыру немесе билік органдарымен террористтерге тиімді шешімдерді қабылдауға немесе олардың құқықтық емес мүліктік және (немесе) өзге қызығушылықтарына ықпал жасауға мақсаты бар саясат пен тактика әрекеттері» [7] деген анықтама берілген.

Заңдардың мәтіндерін талдай келе, әсіресе, лаңкестік анықтамасына байланысты авторлармен келесі өлшемдер анықталған: 1) қандай ұғым береді; 2) қандай мақсаттарды көздейді. Көріп отырғанымыздай Орталық Азия мемлекеттерінде лаңкестікті қабылдау ұлттық деңгейде біршама елеулі ерекшеліктер бар: Қазақстан мен Қырғызстан үшін лаңкестік – ең алдымен, «құқыққа қарсы, қылмыстық жазаланатын әрекет», Түркменстан үшін лаңкестік дегеніміз – бірінші кезекте «саясат пен тактика әрекеттері».

Ал, Өзбекстан [6] мен Тәжікстан [8] үшін – ол, «зорлық-зомбылық немесе оны қолдану қоқан-лоқысы».

Террористтердің көздеп жүрген мақсаттарын анықтау, кімнің қауіпсіздігіне лаңкестік қауіп-қатері төніп тұрған объектісін анықтау мүмкіндігін береді. Қырғызстан заңнамасында объект ретінде ең алдымен қоғам әрі халық анықталады, кейін мемлекет органдары мен халықаралық қатынастар (сызбасы: қоғам → мемлекет → халықаралық қатынастар). Түркмен заңнамасы келесі сызбаны құрастырады: билік → мемлекет → қоғам. Түркменстан мемлекетінің көзқарасы бойынша лаңкестік дегеніміз «әрекет» немесе «зорлық-зомбылық» емес, анық айтсақ, билікті жаулап алудың саясаты мен тактикасы екеніне назар аударғанымыз жөн. Өзбекстан үшін сызбасы келесі түрде көрсеткеніміз абзал: халықаралық қатынас → мемлекет → қоғам.

Қазақстан заңнамасының мәтіні [9] келесі сызбаны анықтауға мүмкіндік береді: қоғам → мемлекеттік органдар → халықаралық қатынастар.

Осылайша, Орталық Азия мемлекеттерінде лаңкестікті қабылдауда, оның мақсаттарын анықтауда,

құрамын талдауда ортақ ереже, анықтама, түсінік жоқ. Әрине, лаңкестікке деген осындай әртүрлі көзқарастар лаңкестікке қарсы бағытталған қызметті күрденлендіретіні сөзсіз ақиқат. Дәл осы жағдай лаңкестікке қарсы тұруда бірлескен механизмдерді даярлау, ақпарат алмасу, террористер мен олардың қызметтеріне байланысты ортақ мәліметтер банкіні құру, лаңкестік әрекеттердің алдын алу, оларды анықтау мен болдырмау үшін келісілген шараларды даярлау әрі қабылдау Орталық Азия мемлекеттері үшін өте маңызды қажеттілік болып табылады.

Сондықтан, «ислам экстримизмі» сөз тіркесін саяси экстримизм түсінігімен алмастырғанымыз абзал. Ал «ислам фундаментализмі» түсінігімен, оның тек қана жанама байланысы бар.

«Ислам экстремизмі» мен «ислам шапқыншылығының қаупі» сияқты ұғымдарды пайдаланғанда, БАҚ-ы қалыптасқан жағдайды одан әрі шиеленістіреді. Қазіргі таңда, посткеңестік кеңістікте ұлттық өрлеудің екінші толқыны байқалатын кезеңде, діндердің жасанды антогонистік әрекеттер ықпалы нәсілдік, діни және ұттық жек көрушілік пен өшпенділікті бұрынғыдан да артық күшпен қыздыра түседі.

1 Дубанаев Б. *Религиозный Экстремизм в Центральной Азии. // Человек и закон. - 2003. - №1. – С. 85-88.*

2 Игнатенко А.А. *Религиозный экстремизм как угроза международной и национальной безопасности // Безопасность Евразии. - №1. – 2002. – С. 515-519.*

3 *Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом // <http://www.pircenter.org>.*

4 *Договор о сотрудничестве государств-участников Содружества Независимых Государств в борьбе с терроризмом // <http://www.infopravo.by.ru>.*

5 *Закон Кыргызской Республики о противодействии терроризму // <http://www.legislationline.org/ru>.*

6 *Закон Республики Узбекистан о борьбе с терроризмом II <http://www.legislationline.org/ru>.*

7 *Закон Республики Туркменистан о борьбе с терроризмом II <http://niyazov.sitcity.ru>.*

8 *Закон Республики Таджикистан о борьбе с терроризмом // <http://www.legislationline.org/ru>.*

9 *Закон Республики Казахстан о борьбе с терроризмом // <http://www.terroristica.info>.*

Резюме

В данной статье авторы рассматривают причины возникновения экстремизма, терроризма, сепаратизма, а так же процессы политизации ислама и законодательные базы по борьбе с терроризмом в постсоветском центральноазиатском пространстве и роли гражданских институтов в противодействии этому явлению. Одним из факторов, которые нарушают стабильность государств Центральной Азии, является проблема экстремизма. Гармония и стабильность являются приоритетами внутренней политики выше указанных государств и необходимыми условиями для развития стран и улучшения благосостояния их граждан. Для независимых государств Центральной Азии прямое столкновение с экстремизмом стала огромной проблемой. Экстремизм, в какой бы форме он ни был, является угрозой для населения и национальной безопасности любой страны. Борьба с экстремизмом требует согласованных действий, направленных на предотвращение ее проявлений в любой форме. В частности, авторы приходят к выводу о том, что причиной является незрелость основных институтов и принципов гражданского общества. И поэтому на современном этапе возрастает роль гражданского общества как фактора профилактики экстремизма и терроризма.

Ключевые слова: исламский экстремизм, исламский терроризм, исламский фундаментализм, исламский джихад, политизация ислама, кланово-региональный сценарий политизации ислама, властно-оппозиционный сценарий политизации ислама, сценарий «вовлечения» в политизацию ислама

Summary

In this article authors consider the causes extremism, terrorism and separatism, as well as process of politicization of Islam and in legislative framework to fight terrorism in post-Soviet Central Asian space and the role of civil institutions in combating this phenomenon. One of the factors that disrupt the stability of Central Asia, is the problem of extremism. Harmony and stability are the priorities of the internal policy of the above and the necessary conditions for the development of countries and the welfare of their citizens. For the independent states of Central Asia direct confrontation with extremism has become a huge problem. Extremism, in whatever form it may be, is a threat to the population and the national security of any country. The fight against extremism requires concerted action to prevent its manifestation in any form. In particular, the authors conclude that the reason is the immaturity of the basic institutions and principles of civil society. And therefore, at the present stage, the role of civil society as a factor in the prevention of extremism and terrorism.

Keywords: Islamic extremism; Islamic terrorism; Islamic fundamentalism; Islamic Jihad; politicization of Islam, clan and regional scenarios politicization of Islam, power-opposition scenario politicization of Islam, the script of «engagement» in the politicization of Islam

БРИКС: ОСНОВА МНОГОПОЛЯРНОГО МИРА

А.А. Амирбек – *PhD*, преподаватель кафедры «Международные отношения» МКТУ имени Х.А. Ясави,
К.С. Ыдырыс – докторант университета Гази, Турция

Борьба и конкуренция за региональное и мировое господство между крупными державами ожесточается. Ожесточенная борьба ведется между такими геостратегическими действующими лицами как США, Китай и Россия. Политика США дает основание объединить усилие России и Китая для полного разрушения однополярного мира. Для обеих государств таким инструментом является организация БРИКС, которая провела свой VI. саммит 15 июля 2014 г. в Бразильском городе Форталеза. Анализ этого и предыдущих саммитов показывает, что Россия и Китай в долгосрочной перспективе стремятся создать новую мировую финансовую систему и новую архитектуру глобально-экономического управления. Основная цель защитить национальные экономики БРИКС и их союзников от финансового диктата США и одновременно закладывать фундамент многополярного мира, где интересы Китая и России учитывались бы на глобальном уровне.

Ключевые слова: БРИКС, МВФ, США, Китай, Россия, геополитика, многополярный мир, саммит

Борьба и конкуренция за региональное и мировое господства между державными государствами ожесточается. По наблюдению можно зафиксировать, что это борьба и конкуренция активизировались в таких регионах как Ближний Восток и Восточная Европа.

Ожесточенная борьба ведется между такими геостратегическими действующими лицами как США, Китай и Россия. США все еще остается основным геостратегическим действующим лицом на Евразийской шахматной доске, чьи интересы представлены буквально во всех ее уголках. Однако, внешнеполитические позиции Вашингтона ослабевают и самое главное на пятку Вашингтона наступает Китай [1].

Поднебесная империя, то есть Китай действуя сугубо прагматично, ловко использует различные разногласия между двумя другими державами (США и Россией) в своих интересах. Тем самым Китай не растрачивая свои ресурсы применяет мягкую силу во внешней политике и делает ставку на будущее, веря в то, что станет сверхдержавой.

Россия же утратив былое величие, все еще стремится наверстать упущенное делая ставку на интеграционные процессы. Основная цель укрепить свои позиции на ближнем зарубежье или по крайней мере не потерять хоть какое-то влияние на пост-советском пространстве.

Обеим государствам (Китаю и России) противостоит США и его союзники на Западе. С одной стороны они активно укрепляют сотрудничество с Юго-Востоком Азиатскими партнерами и создают новый геополитический Римленд в отношении Китая. В этой связи США стремится сохранить свой гипердержавный статус и притормозить (на какое-то время) глобальное влияние поднебесной империи [2]. С другой стороны противодействуя Российским интеграционным проектам, ставят своей задачей до минимума снизить влияние России на постсоветском пространстве. Выражаясь языком бывшего Госсекретаря Хиллари Клинтон, США постарается замедлить или предотвратить интеграционные процессы во главе которой стоит Россия [3].

Именно вышеупомянутые действия США дают основание объединить усилие России и Китаю для полного разрушения однополярного мира. Для обеих государств таким инструментом является организация БРИКС, которая провела свой VI. саммит в 15 июля 2014 г. в Бразильском городе Форталеза.

Немного о предыдущих саммитах [4]: Анализ предыдущих саммитов дает полное основание полагать, что Россия и Китай в долгосрочной перспективе стремятся создать новую мировую финансовую систему (новую архитектуру глобального экономического управления). Основная цель защитить национальные экономики БРИКС и их союзников от финансового диктата США и одновременно закладывать фундамент многополярного мира, где интересы Китая и России учитывались бы на глобальном уровне. Рассмотрим коротко итоги саммитов БРИКС:

Первый саммит прошел 16 июня 2009 г. в Екатеринбурге (Россия), где впервые в истории встретились лидеры России, Индии, Бразилии и Китая. На саммите был поднят две основные вопросы: а) глобальная продовольственная безопасность, б) создание более независимой мировой финансовой системы от экономики США. На саммите был принят Совместное заявление по глобальной продовольственной безопасности и подтверждена необходимость многосторонней дипломатии при центральной роли ООН в борьбе с глобальными вызовами и угрозами.

Второй саммит был организован Бразилией 15 апреля 2010 г. Главной темой саммита была преодоление последствий финансового кризиса. Подписан меморандум, главной целью которого является создание инфраструктуры финансового обеспечения для сотрудничества стран БРИК. Предложено было

использовать национальные валюты в качестве более удобного инструмента для взаимных торговых расчетов и изучить возможности создание единой межбанковской системы.

Третий саммит состоялся 13 апреля 2011 г. в городе Санья (Китай). Главной темой саммита была укрепление экономического сотрудничества. Подписана декларация и план действий из 23 пунктов, в которой утверждалось будущее реформирование международной валютной системы и основы дальнейшего сотрудничества стран БРИКС. Большое внимание было уделено ситуации в Ливии и лидеры стран единогласно осудили военное вмешательство в эту страну.

Четвертый саммит организации была проведена 28 марта 2012 г. в Нью-Дели (Индия). Главная тема саммита стала проблемы мировой экономики, разработка антикризисных мер, ситуация в Сирии. Подписана Делийская декларация и два межгосударственных соглашений, целью которого является предоставление взаимных кредитов в национальных валютах и затронута идея создание единого банка развития стран БРИКС для финансирования внутренних проектов и помогать развивающимся странам, в частности во время экономических кризисов. Участники выступили за постепенный вывод МВФ из под контроля США.

Пятая встреча лидеров БРИКС прошла 26 марта 2013 г. в южно-африканском городе Дурбане. Тема саммита – БРИКС и Африка: партнерства в целях развития, интеграции и индустриализации. На саммите были рассмотрены вопросы оздоровления международной финансовой системы. По итогам саммита обнародована Этеквинская декларация и Этеквинский план действий, а также создан Деловой совет стран БРИКС. В декларации дана оценка текущей мировой политической и экономической ситуации. В свою очередь в декларации было подчеркнута, что основная цель стран БРИКС – поступательное развитие организации и его трансформация в полноформатный механизм текущей и долгосрочной координации по широкому кругу ключевых проблем мировой экономики и политики [5]. Общие подходы на архитектуру глобального управления были изложены нижеследующим образом: *"Господствующая архитектура глобального управления регулируется институтами, которые были созданы в условиях, когда международный ландшафт во всех его аспектах характеризовался совершенно иными вызовами и возможностями. В то время, когда происходит структурная перестройка глобальной экономики, мы твердо намерены разрабатывать новые модели и подходы к более справедливому развитию и всеобъемлющему глобальному росту с упором на взаимодополняемость и использование сильных сторон экономик наших стран"* [6].

На саммите были затронуты вопросы мировой политики. В частности, была подтверждена актуальность Женевского коммюнике группы действий по Сирии и совпадение взглядов на ключевые международные проблемы. В свою очередь, Китай и Бразилия договорились о торговле в собственных валютах на сумму 30 миллиардов в год в долларовом эквиваленте. Таким образом они вывели почти половину своего товарооборота из долларовой зоны.

Особенность VI. саммита: Очередной саммит БРИКС состоялся в июле 2014 г. в Бразилии, в городе Форталезе. Девиз саммита – «Инклюзивный рост: устойчивые решения». Естественно, важное место на встрече заняли международные проблемы, вопросы создания Банка развития и Пула валютных резервов БРИКС. В Форталезе были приняты два важных решения, бросающих вызов экономическому порядку, созданному Западом после Второй мировой войны. Лидеры БРИКС подписали соглашение о резервном фонде (Contingent Reserve Arrangement) – альтернативе Международного валютного фонда (МВФ). Первоначальный размер пула валютных резервов составит 100 миллиардов долларов. В случае если на национальные валюты стран-участниц будет совершена спекулятивная атака, они смогут использовать валюту из резерва. Доля Китая, обладающего крупнейшим международным резервом, составляет 41 миллиард, Бразилия, Индия и Россия вкладывает по 18 миллиардов, ЮАР – 5 миллиардов. Китай в обозримом будущем не нуждается в такой поддержке, но остальные государства в случае необходимости могут не стучать в двери МВФ, а воспользоваться сначала поддержкой БРИКС [7].

Наряду с резервным фондом, ставшим альтернативой МВФ, БРИКС учредил и инвестиционный банк – аналог Всемирного банка (ВБ). Стартовый капитал нового банка развития (New Development Bank) составит 50 миллиардов долларов. Через некоторое время эта сумма возрастет до 100 миллиардов. В отличие от резервного фонда, вложить деньги в этот банк и стать его партнером может любая развивающаяся страна. Банк нацелен на финансирование таких долгосрочных инвестиций развивающихся экономик, как всевозможные инфраструктурные проекты, возобновляемые источники энергии [8].

Эти два института в ближайшем будущем не смогут стать конкурентами МВФ и Всемирного банка. Но в дальнейшем, по мере повышения экономического веса и ресурсов БРИКС, им удастся стать альтернативой МВФ и ВБ, называемых «братьями-близнецами Вашингтона». Следует отметить, что БРИКС не отказался от идеи реформирования МВФ в той форме, которая отразит трансформацию балансов сил в

мировой экономике. Форталезская декларация практически в ультимативной форме предупреждает Запад и, прежде всего, не расположенный к реформам американский Конгресс: «Мы по-прежнему разочарованы и серьезно обеспокоены невыполнением планов по реформированию МВФ, основанных на решениях, которые были приняты в 2010 году». Далее страны БРИКС выразили требование провести необходимые реформы к концу года и до января 2015 года достичь окончательной договоренности по новой формуле расчета квот. Кроме того, члены БРИКС не преминули заметить, что промедление с созданием более равноправной структуры этого фонда «негативно сказывается на его легитимности, репутации и эффективности» [9].

В свою очередь, китайский лидер Си Цзиньпин заявил по поводу учреждения нового банка развития: «Он поможет повысить право голоса стран БРИКС в сфере международного финансирования». Китай ведет подготовку к созданию своего собственного независимого банка инвестиций в инфраструктуру Азии. Если эти действия нацелены на снижение значения Международного банка и МВФ, то новые организации должны будут еще завоевать доверие международного сообщества [10].

В совместной декларации глав государств БРИКС в часть, касающуюся международной политики, включена фраза об осуждении односторонних экономических санкций. Заявление приняло форму защиты России в украинском вопросе и критики давления с помощью санкций со стороны стран Запада. Мировой порядок может пошатнуться, если не менять систему двойных стандартов.

Выводы

Развивая различные форматы сотрудничества в БРИКС, его участники исходят из того, что их количество и институализация – не самоцель. Интенсивность и содержательность взаимодействия в рамках конкретной международной структуры должны определять необходимость создания постоянных институтов, но не наоборот. Иначе БРИКС скатится к положению бюрократической машины, обслуживающей саму себя. Если же говорить о долгосрочной цели развития БРИКС, зафиксированной в Дурбанской декларации, то это постепенная трансформация данного объединения в механизм координации стратегических и текущих действий участников по широкому кругу экономических и международно-политических вопросов.

БРИКС – важный локомотив развития «двадцатки», которая со времен глобального кризиса стала главным форумом международного экономического сотрудничества участвующих в нем стран. Позиция стран БРИКС служит для многих «новых экономик» в «двадцатке» базовым ориентиром. В первую очередь это касается вопроса о реформе МВФ. БРИКС последовательно выступает за сохранение и укрепление роли «двадцатки» как важного элемента системы глобального управления, больше отвечающего потребностям многополярной экономической системы XXI века, нежели недореформированные институты Бреттон-Вудса [11].

В СМИ часто поднимается вопрос о возможности расширения БРИКС. Оно вполне возможно, тем более что уже имеется список крупных стран из числа «новых экономик» (например Аргентина, Турция, Мексика), которые хотели бы пополнить ряды этого объединения. Однако, как представляется, участникам БРИКС сначала нужно отладить работу всех уже созданных механизмов диалога и сотрудничества и лишь затем обсуждать варианты расширения альянса.

Будущее БРИКС видится в постепенном превращении его в один из ключевых элементов системы глобального управления. Безусловно, сделать это можно только при опоре на широкий диалог и сотрудничество со странами с формирующейся рыночной экономикой и развивающимися странами. Такой диалог уже завязывается. Достаточно указать на работу «группы единомышленников» в «двадцатке», в которую, наряду со странами БРИКС, входят Аргентина, Индонезия и Мексика.

С другой стороны, члены БРИКС относятся к категории развивающихся стран, у каждой из которых есть свои проблемы. К примеру, увеличение мощи Китая неразрывно связано с рядом демографических и политических вызовов. Бразилия испытывает сложности в плане административного и социального устройства. Аналогичная ситуация наблюдается и в Южноафриканской Республике. Индия, в свою очередь, весьма уязвима с точки зрения внутривнутриполитических и социальных кризисов.

Наличие определенных противоречий между рядом стран-участниц этого объединения, в особенности, китайско-индийские территориальные споры, отсутствие единства во внешней политике, слабая экономическая взаимозависимость, достаточно обширная пространственная разобщенность, «недружественная» позиция западных держав, мечтающих о распаде БРИКС, и ряд других факторов не позволяют рассматривать этот альянс как некую полноценную альтернативу НАТО или Европейского Союза.

Конечно, у членов БРИКС есть все эти национальные проблемы, однако если их удастся решить, то эти страны смогут добиться еще больших успехов. Но если такие проблемы, связанные, например, с политикой и безопасностью, не решать, то их негативные последствия могут отразиться на работе всей организации.

Сейчас в условиях кризиса на Украине России пришлось выйти из состава «Большой восьмерки», поэтому российская дипломатия активно борется за участие в более самостоятельной организации, в которой Москва могла бы играть решающую роль, а не быть в ней на положении гостя или стороннего наблюдателя. Для России это вопрос принципиальной важности [12].

Бразилия тоже хотела бы играть более независимую роль, а не оставаться в тени Соединенных Штатов. Китай, претендующий на положение мировой державы ввиду объема собственного бюджета, валютных запасов и экспорта в другие страны мира, также стремится заявить о себе в международных делах. Если учитывать все эти устремления, то получится, что БРИКС обладает огромным потенциалом и может стать новым полюсом силы в мировой политике.

В настоящий момент эта группа старается выработать свою структуру, укрепить своих активных членов и организовать их работу изнутри, чтобы заполучить все необходимые механизмы для своего развития. Понятно, что соперничество с другими блоками и странами будет непростым и что конкуренция в экономике приводит к противостоянию в политике. В заключение можно сказать, что в целом, создание БРИКС явилось отражением наметившейся в мировом развитии с наступлением нового столетия тенденции к формированию полицентричной системы международных отношений.

1 Пономарева Е., "Гегемония США слабеет, но это еще далеко не конец", 02.06.2014, <http://www.mgimo.ru/news/experts/document252375.phtml>

2 Гусев Л., "Китай ловко лавирует между Обамой и Путиным", 09.07.2014 <http://www.mgimo.ru/news/experts/document258244.phtml>

3 Лукьянов Ф., "Хиллари Клинтон против "советизации" околороссийского пространства", 10.12.2012, <http://ria.ru/analytics/20121210/914133087.html>

4 Саммиты БРИКС, <http://iori.hse.ru/brics/summits>

5 Коваленко Н., Черница П., "Подведены итоги саммита БРИКС в ЮАР", 28.03.2013, http://rus.ruvr.ru/2013_03_28/Podvedeni-itogi-sammita-BRIKS-v-JUAR/

6 Саммит БРИКС в Южно-Африканской Республике, 27.03.2013, <http://kremlin.ru/news/17752>,

7 Сейфеттин Г., БРИКС бросает вызов гегемонии США, (Газета "Zaman", Турция), 05/08/2014, wfin.kz/прогнозы/briks-brosaet-vyzov-gegemonii-ssha.html

8 "Сможет ли банк развития БРИКС внести свой вклад в мировой порядок?", (газета "Nikkei", Япония), 21/07/2014, inosmi.ru/world/20140723/221845808.html

9 Авдокушин Е.Ф., Жариков М.В., Страны БРИКС в современной мировой экономике, - М.: Магистр: НИЦ Инфра-М, 2013. - С. 340.

10 Шарко С.В. Геополитические аспекты БРИКС // Китай в мировой и региональной политике. История и современность/ Под ред. Е.И. Сафронова. - М.: ИДВ РАН, 2011. - С. 79.

11 Акаев А.А., Коротаев А.В., Малков С.Ю., Красанд М., Комплексный системный анализ, математическое моделирование и прогнозирование развития стран БРИКС: Предварительные результаты, 2014. - С. 190.

12 Насыров И., "Как Путин планирует перевернуть мировую финансовую систему", 22.07.2014, <http://expert.ru/2014/07/16/briks-sozdaet-alternativu-mvf-i-vsemirnomu-banku/>

Түйіндеме

Аймақтық және әлемдік деңгейде ықпалды кеңейту үшін алып акторлар арасында бәсекелестіктің нығайып жатқаны анық. Әсіресе Ресей, Қытай және АҚШ арасындағы қатаң бәсекелестіктің арқасында түрлі аймақтық кризистердің туындауына себеп болуда. Сонымен қатар мүдделер қақтығысы шеңберінде БРИКС сияқты әлемдік деңгейде АҚШ-тың ықпалын азайтуды мақсат етіп отырған ұйымның маңызы артуда. Ресей және Қытай басшылығында құрылған БРИКС ұйымының басты мақсаты - әлемдік қаржы және экономикалық жүйені өзгертіп, оны АҚШ-тың ықпалынан шығару болып табылады. Қысқа қайырганда Ресей және Қытай елдері өздерінің экономикалық мүдделері тең қарастырылатын жаңа халықаралық қаржы жүйесін қалыптастыруға атсалысып отыр.

Кілт сөздер: БРИКС, Халықаралық валюта қоры, АҚШ, Қытай, Ресей, геосаясат, саммит, көп полярлық жүйе

Summary

Struggle and competition for regional and world domination between the major powers hardened. A fierce struggle is being waged between the geostrategic players such as the US, China and Russia. US policy gives the basis to unite the efforts of Russia and China for the complete destruction of a unipolar world. For both states such tool is the organization of the BRICS, which held its VI. Summit July 15, 2014 in the Brazilian city of Fortaleza. The analysis of this and previous summits shows that Russia and China in the long term aim to create a new global financial system and a new architecture of global economic governance. The main objective to protect national economies BRICS and their allies from the financial dictatorship of the USA and at the same time lay the foundation of a multipolar world where the interests of China and Russia would be taken into account at the global level.

Keywords: BRICS, the IMF, the US, China, Russia, geopolitics, multipolar world summit

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

УДК 94 (5)'811.411.21

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІЛЕР АРАСЫНДА АРАБ ТІЛІНІҢ ТАРАЛУЫ МӘСЕЛЕСІ

**Е.Т. Қартабаева – т.ғ.к., ал-Фараби атындағы ҚазҰУ дүние жүзі тарихы,
тарихнама және деректану кафедрасының профессоры**

Тіл мен мәдениеттің арақатынасы мәселесі ғалымдарды, соның ішінде әсіресе лингвистерді, философтар мен тарихшыларды ешқашан бейжай қалдырған емес. Тарихнамада тіл мәдениеттің құрамдас бөлігі деген пікір орныққан. Яғни, кез-келген мәдениетті зерттегенде оның тіліне сипаттама міндетті түрде берілуі тиіс. Адам қоғамының ең негізгі қатынас құралы болып табылатын тілдің талай-талай тарихи кезеңдерді басынан кешіргені мәлім. Өйткені адам санасы секілді тілдің өзі де көне әрі мейлінше көп салалы құбылыс. Халықтардың белгілі бір тарихи дәуірдегі экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени өмір-тіршілігі, өзге елдермен қарым-қатынасы, әдет-ғұрпы ең алдымен оның тілінен, сөз мағынасынан айқынырақ сезіліп тұрады. Қашан да өмірдің сан қилы саласындағы құбылыстардың бәрі де тілдің сөздік қорына ықпал етіп, іздерін тастап, сол оқиғаларға байланысты сөздерді куә етіп қалдырып отырды. Сондықтан да әр халықтың өз тұрмысы мен мәдениетінің, оның материалдық және рухани қазынасының айнасы саналатын тілдің сөздік қорының элементтерін, тілдердің өзара қарым-қатынасын, ондағы ауыс-түйіс негізінде болатын өзгерістерді жан-жақты зерттеп, анықтаудың халықтың белгілі дәуірдегі тарихын зерттеудегі мәні айрықша зор.

Тірек сөздер: тіл, лексика, әдебиет, араб, парсы, түрік

Қазіргі түркі тілдеріндегі араб-парсы элементтері жайындағы мәселені бірқатар отандық және шет ел филологтары зерттеу нысаны еткен. Бұл ретте әсіресе түркі тілдеріндегі араб-парсы элементтері туралы жазылған М.Фасмердің [1], монғол тіліндегі араб сөздері жөніндегі Б.Я. Владимирцевтің [2] еңбегін, башқұрт тіліндегі араб элементтеріне арналған Н.К. Дмитриевтің [3], қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері жөніндегі Л.З. Рүстемовтың еңбектерін [4] айтуға болады. Араб және парсы тілдері әсіресе түркі тілдерінің даму тарихында айтарлықтай қызмет атқарғанын кезінде бірқатар шығыстанушы ғалымдар да атап көрсеткен болатын.

Орта және Таяу Шығыс халықтарының тіл жағынан дамуында классикалық араб тілі едәуір роль атқарды. Әсіресе араб жаулап алулары мен ислам дінінің таралуына байланысты бұл тілдің мәні арта түсті. Бұл дәуірде Таяу және Орта Шығыс халықтарының мәдени өмірінде араб тілі халықаралық тіл қызметін атқарды. Басқаша айтқанда, ортағасырлық Батыс Еуропа халықтары үшін латын тілі қандай роль атқарса, ортағасырлық Шығыс елдері үшін араб тілі сондай қызмет етті деуге болады.

Араб тілінің Еуразия мен Африканың айтарлықтай бөлігіне таралуы адамзаттың орта ғасырлардағы лингвистикалық тарихының аса ірі оқиғалары қатарына жатады. Араб тілінің әлемдегі ең кең қолданылатын тілге айналуына ықпал еткен факторлардың негізгісі – ислам діні. Басқа әлемдік діндерден ислам бір ғана тілмен барынша тығыз және тұрақты байланысымен ерекшеленеді. Исламның негізін салушы Мұхаммед пайғамбар «Құдай сөзін араб тілінде – таза, анық тілде жарияладым» деп сенімді түрде жеткізген болатын. Ана тіліндегі сөз әдетте сол тілде сөйлейтін адамға анық та түсінікті болатыны белгілі. Алайда пайғамбардың «анық» араб тілі туралы қағидасы басқа бір мағынада айтылған тәрізді. Бұл қағиданы пайғамбар өз қызметінің белгілі кезеңінде алға тартқан еді, бұл кезеңде ол іс жүзінде бұрынғы діндерден мүлдем өзгеше жаңа дін таратып жүргенін дәлелдеуге тиіс болды. Ол үшін өзі уағыздап жүрген діннің басқа тілдердегі діннен бөлек, жаңа дін екенін баса көрсету маңызды болған тәрізді. Осылайша араб тілі ең жетілген монотеистік діннің тілі ретінде сакралды қасиетке ие болды. Құранның бірқатар жерлерінде әр түрлі контекстерде көрсетілген бұл қағида ислам мен араб тілінің байланысын анықтап берді.

Араб жаулап алушылықтары дәуірінде (VII ғ. 30-жылдары – VIII ғ. ортасы) араб-ислам теократиялық мемлекеті – Халифаттың территориясы үздіксіз өсумен болды. Өздері жаулап алған елдерге арабтар ислам дінін және өз тілдерін алып келді. Алайда бұл ислам мен араб тілінің таралуы араб әскерлерінің жаулап алу қарқынымен бірдей жүрді дегенді білдірмейді. Халифаттың халқы бірден біртұтас бұқараға, бірегей діни және тілдік бірлестікке айнала салған жоқ. Арабтарға қараған халықтар арасында араб тілінің орнығуы ұзақ уақытқа созылды және әр елде әр түрлі қарқынмен жүріп, әр түрлі нәтижелерге әкелді.

Жаулаушылардың әскері, олардың гарнизондары, қосындары араб тілінің алғашқы аралдары болды. Тек келесі кезеңде ғана пайда болған кіші-гірім араб мекендері араб тілінің осындай аралдарына қосылды. Әдетте, жергілікті халықтармен салыстырғанда келімсек арабтар аз ғана пайызды құрады. Бірақ оларға өз күшіне деген сенімділік, жақсы ұйымдасқандық тән болды; мұның бәрі араб тілінің артықшылық жағдай-

да болуына ықпал етті. Арабтар жаулап алған елдеріндегі әлеуметтік-саяси және тілдік жағдайға икемделуге, олардың тілін үйренуге, жергілікті халықпен қатынас орнатуға тырыспады. Олардың қосындары, гарнизондары мен мекендері тілдік жағынан да автономиялы, тәуелсіз болды: күнделікті және ресми әнгімелер, әкімшілік, сот, діни рәсімдер, астанамен хат алмасу – бәрі де араб тілінде жүрді. Керісінше, жергілікті халық, әсіресе оның арабтармен тығыз байланысқа түсіп отырған бөлігі арабтарға тілдік жағынан икемделуге мәжбүр болды. Бастапқыда бұл топқа арабтармен бейбіт келісімге келудің немесе олардың алдында тізе бүгудің шарттары туралы келіссөз жүргізушілер; алым-салық төлеушілер; мұсылман әскерінің қатарына кіріп, олармен бірге ары қарай жорыққа аттанушылар; араб әскерлеріне азық-түлік тасушылар және арабтармен сауда жасаушылар жатты.

Араб тілі күшпен, жазалау шараларының көмегімен немесе жоғарыдан жүргізілген белгілі бір саналы және жоспарлы саясаттың арқасында енгізілді деуге болмайды. Алайда қалыптасқан әлеуметтік-саяси жағдайдың өзі араб тілінің өріс алуына барынша қолайлы жағдай туғызды. Араб жаулап алушылықтары бұрынғы тілдік ұжымдардың беделін шайқалтты, дәстүрлерді қорғап отырған әлеуметтік топ – бюрократия мен дінге қызмет етушілерді артықшылықтарынан айырды. Араб тілі жеңімпаздар тілі ретінде анағұрлым артық беделге ие болды, сондықтан да жергілікті халық олардың діні мен қауымына кіруге өздері асықты.

Оның үстіне, ислам тек араб тілінде ғана уағыздалды, ислам ілімін басқа тілдерге аударуға ешқандай талпыныс жасалмады. Құранның қандай да болмасын басқа тілге аударылмайтыны туралы догма жасалды, осы догма басты ислам тілі ретіндегі араб тілінің жағдайын одан сайын нығайтты.

Араб тілінің мемлекеттік басқару ісінде барынша кең көлемде қолданылуы халиф Әбд әл-Мәлік (685-705) тұсындағы реформалардан көрініс тапты. Атап айтқанда, іс-қағаздар жүргізу мен теңге шығару араб тіліне көшірілді. Жазба араб тілінің анағұрлым кең қолданылуы араб орфографиясының реттеліп, жетілдірілуін қажет етті, бұл іс VII-VIII ғғ. межесінде іске асты. Араб тілінің қолданылу аясының одан әрі кеңеюі аббасилер билігі дәуірінде іске асырылды. Аббасилер қозғалысы, тек арабтарға ғана беріліп келген артықшылықтарға қарсы бағытталып, нәтижеде VIII ғ. ортасында Халифаттағы араб үстемдігі айтарлықтай әлсіреген болатын. Империяның араб емес халықтары өмірдің барлық салаларында арабтармен теңдікке қол жеткізді. «Арабтар» деген ұғымның өзі өзгеріске ұшырап, тек тууы бойынша арабтар ғана емес, сондай-ақ араб тілін меңгерген барлық мұсылмандар осылай аталатын болды. Билеуші топтар, шенеуніктер мен армия құрамында үлкен өзгерістер жасаған аббасилік төңкеріс жергілікті халықтың, әсіресе Иран мен Орта Азия халықтарының жаппай ислам дініне өтуімен бірге жүрді. Ислам дінін жаппай қабылдау өз кезегінде араб тілін жаппай меңгеруге ұмтылушылықты туғызды.

Алайда ислам дінін қабылдау өзінен өзі араб тілінің үстемдік алуына алып келді деп айтуға болмайды. Ислам дінін қабылдаған көпшілік парсы және түркі халықтары өз ана тілін сақтап қалғаны белгілі (мұсылмандық магриб елдерінен ерекше).

Жергілікті тілдер ресми және ауызекі сөйлеу тілі ретінде сақталып қалған мұсылман мемлекеттері мен қауымдарында араб тілі көбіне жазбаша түрде қолданылды. Оның қызметі негізінен исламмен байланысты, яғни әдет-ғұрып, намаз, құранмен байланысты болды. Мұның өзі халықтың белгілі бір бөлігінің араб тілінің негіздерін білуін, сауат ашуын талап етті, ал дінбасылары мен заңгерлерге келетін болсақ (қаді), олар араб философиясы, мәдениеті мен дәстүрлі исламдық ғылым салалары бойынша кең білім алып отырды. Олардың іс жүзінде араб тіліндегі еңбектердің барлығымен танысуға мүмкіндігі болды, және олардың ішінен араб тілді елдердегіден бірде-бір кем түспейтін білімпаз кісілер де, сондай-ақ атакты ғалымдар да шығып отырды. Ауызекі араб тілін үйренуге сондай-ақ әр түрлі саяхаттар, атап айтқанда, білім жолындағы саяхаттар, исламның қасиетті жерлеріне тәуеп ету және саудамен араб елдеріне бару т.б. ықпал етіп отырды.

Арабтардың келуімен және ислам дінінің таралуымен халифаттың басқа да аймақтары сияқты, Орталық Азияның да қоғамдық өмірінде араб тілі белең алды. Бұл тіл – сол кездегі ғылым тілі еді, сондай-ақ ол алуан түрлі халықтардың мәдени жетістіктерімен алмасуына ықпал етуші прогрессивті тіл болды. «Түріктерді араб-парсы мәдениетіне толық бағындыру ешқашан болған емес, және түріктер өз тілдерін ешқашан жоғалтқан емес, бірақ араб мәдениетінің» әсері күшті болғаны соншалықты, түрік тілі ешуақытта мәдени және мемлекеттік тіл болған емес», – деп жазады академик В.В. Бартольд [5, 111]. Орта ғасырлық түркілер тіліне араб тілі элементтерінің енуіне ең алдымен ислам дінінің таралуы әсер етті. Ислам дінінің мемлекеттік дінге айналуымен бұл аймақта да араб тілі мен жазуы таралды. Ежелгі түрік жазуы ығыстырылды, ал түрік лексикасына араб сөздері ене бастады [6, 484].

Араб тілінің Орталық Азия халықтары арасында тарауына ықпал еткен маңызды факторлардың бірі – Орта Азиямен, яғни Мәуереннаһрмен ежелден келе жатқан тығыз тарихи байланыстары еді. VIII ғ. басында бүкіл Орта Азияны арабтар жаулап алып, әкімшілік-басқару аппаратын өз қолдарына алды. Олар бұл

жерде ислам дінімен бірге араб жазуын да енгізді. Осы территорияда бұрын үстем болған парсы (тәжік) тілі енді араб тіліне орын берді. Барлық қалалардағы діни білім беретін бастауыш және басқа да дәрежедегі оқу орындарында сабақ араб тілінде жүрді. Жергілікті аксүйек өкілдері араб мәдениетін тез қабылдап, араб тілін үйреніп алды және арабтармен бірге елді басқаруға қатысты. Дін мен жазудың ортақтығы, араб тілін пайғамбар тілі ретінде игеруді – Құдайға жағымды іс деп білу Орта Азиядағы араб тілінің позициясын барынша нығайтты.

Арабтар Орта Азияны жаулап алғанға дейін-ақ бұл аймақты отарлай бастаған еді. Мысалы, VII ғ. екінші жартысында 50 мың араб өз отбасыларымен Орта Азияға қоныстанады. Ал елді жаулап алғаннан кейін тұрғын үйлердің жартысын арабтарға беру жергілікті халыққа міндеттелді. Арабтар билігінің алғашқы дәуірінде ислам дінін қабылдаған жергілікті халық барлық салықтар мен міндеткерліктерден босатылды. Осы факторлардың бәрі аз ғана уақыт ішінде араб тілін бірінші орынға шығарып, үстем тілге айналдырды, және жергілікті түркі тілді және иран тілді халықтың белгілі бір бөлігі үшін ол әдеби және ауызекі сөйлеу тіліне айналды. Араб тілі ресми тіл болды – арыздар мен өтініштер осы тілде жазылды және бұйрық-жарлықтар мен заңдар да осы тілде шығып тұрды.

Орталық Азияның оңтүстік бөлігі (Оңтүстік Қазақстан, Жетісу) Орта Азия мен (Мәуереннаһр) ежелден-ақ тығыз тарихи байланыста болғанын жоғарыда айтып кеткен едік. Мұсылман дәуірінде бұл аймақтар, алдымен Самани мемлекетінің (IX-XI ғғ.), кейінірек Қарахандар мемлекетінің қол астында бірікті. Кеңес дәуіріндегі әдебиетте түрік-мұсылман мәдениетінің қалыптасуына саманилік дәстүрлердің ықпалы жеткілікті бағаланбай келген еді. Соңғы жылдардағы зерттеулерде осы олқылықтың орнын толтыруда айтарлықтай алға жылжулар байқалады. Мұндай зерттеулерде иран-түрік (самани-түрік) мәдени синтезі мәселесіне ерекше назар аударылып, парсылардың (тәжік) түркі дүниесіне ықпалы, әсіресе мұсылман дәуірінде күрт өскендігі жөнінде айтылады [7, 79-80]. Дәл осы саяси байланыстар мен өзара мәдени ықпалдастық Орта Азияда кеңінен қанат жайған араб тілінің Орталық Азия түріктерінің ортасына да бірте-бірте енуіне ықпал етті.

Араб тілінің Орталық Азия халықтары арасында таралуына және араб тіліндегі лексикалық элементтердің түркі тіліне ауысуына ықпал еткен тағы бір фактор – сауда қатынастары. Алдыңғы Азияны Русьпен, Сібірмен, Қытай және Монғолиямен байланыстыратын Ұлы Жібек жолының тармақтары Орталық Азия арқылы өтті. Бізге дейін жеткен жазба деректер Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу қалаларының араб елдерімен, Иранмен, Орта Азиямен, Византиямен тығыз сауда байланысы болғанын, бұл аймақтың халықаралық саудасында Ұлы Жібек жолы маңызды роль атқарғанын дәлелдейді [8, 31-33]. Ұлы Жібек жолының Орталық Азия даласындағы тармағы Шаштан Газгирдже, одан Исфиджабқа, одан әрі Таразға беттейтін болды. Бұл керуен жолы терістікте – қимақтарға қарай, Төменгі Барсханға, одан Құлтанға, одан соң Аспараға, Бедел мен Ақсудан асып Шығыс Түркістанға жететін болған. Міне осы керуен жолының бойын мекен еткен түркі тайпаларының – қимақтар мен қарлұқтардың, қыпшақтар мен оғыздардың т.б. мәдениеті біршама жоғары еді. Бұл тайпалар халифаттың орталық қалаларымен, әсіресе, көршілес Орта Азия қалаларымен тығыз сауда қатынастыран жасап тұрды. Мұның өзі түркі тайпаларының мәдени өміріне, тұрмыс-салтына, тіліне әсер етпей қоймады.

Араб лексикасының түркі халықтарының тіліне ене бастағанын тарихи адамдардың есімдері (Махмұд, Ахмед, Қасым Кәрім т.б.) мен тарихи деректерден аңғару қиын емес. Мұсылман дәуірінің алғашқы үш ғасырында араб тілі мұсылман мемлекеттерінің барлық түкпір-түкпірінде прозалық әдебиеттің бірден-бір тілі болды. Араб үстемдігінің алғашқы дәуірінде түріктер арасында да мазмұны мен сипатына қарамастан кітаптар негізінен араб тілінде жазылды. Бұл жағдай, ең алдымен, ол дәуірде Орта Азияның түркі тілді тайпаларының дамыған әдебиетінің және әдеби тілінің болмауымен түсіндіріледі. Осындай жағдайда түркі тілінде жазылған шығарма үлкен беделге ие бола алмас еді, ал араб тілінде жазылған еңбек Орта Азиядан Испанияға дейінгі мұсылман әлеміне кең тарай алатын. Осы себептерге байланысты Орта Азия мен Қазақстан жерінен шыққан орта ғасырдың ұлы ғалымдары Әбу Насыр әл-Фараби, Әбу Әли ибн-Сина, Әбу Райхан Бируни, сондай-ақ, әл-Жауһари, әл-Түркістани, әл-Отрари т.б. өз шығармаларын негізінен араб тілінде жазды [4, 10].

Алайда, X ғ. бастап араб халифатының әлсіреп, ыдырай бастауына байланысты, араб тілі өзінің бұрынғы позицияларынан айырылып қалады, енді бұл тіл негізінен тек дін (намаз-дұға) тілі болып қалады. Бірақ кейбір ғалымдар әлі де болса өз еңбектерін араб тілінде жаза береді, оның үстіне араб тілінің лексикалық элементтері түрік тілдеріне еніп, біржолата сіңісіп кеткен еді.

Біздің зерттеу объектіміз болып отырған дәуірдегі (VIII-XIII ғғ.) түрік тілдеріне араб тілінен енген ауыс-түйіс сөздерді зерттеу үшін біз осы дәуірдегі классикалық түркі поэзиясының ең алғашқы үлгісі болып табылатын Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» атты шығармасын талдауды жөн көрдік. Түркі тілдерінің зерттеушісі А.К. Боровков мынадай жәйтке айрықша назар аударады: Жүсіп Баласағұнның

1069 жылы жазылған «Құтадғу білік» кітабында жиі ұшырайтын қос сөздердің бір компоненті арабша, екіншісі түркі сөзі болып келеді. Мәселен, билгә-алим (ғалым), давлет-құт (бақыт), вәкт-от (уақыт), т.б. Сондай-ақ осы шығармада басқа да бірқатар арабтың кірме сөздері кездеседі, бұлар: кітап, әзиз, мәлік, қазына, мирас, мал, залым т.б. Сөзіміз дәлелді болу үшін шығарманың өзінен үзінділер келтіріп кетейік:

*Йема бу кітап ол ези – “к азиз,
Бималигга болгай билигдин теңиз
немесе:
Бу машириқ малики, мачинлар беги
Бимиглиг, уқушлуғ ажунда йаги
Асығлығ турур бу, йоқ ол кеч йасы
Оқуш турклар билмас муның мағнасы
Ағырламыш артұқ, оқуш хил`ати
Қаламның хақы теп, оқуш хурмати
Бу хас хажиб атын тағурмиш маңа
Бу Бограхан вақты ичра аны
Йема хан тиминга бу этмиш муны
Бу тугмиш элиңдин чықып барғаны
Кітапны қошубан тамам қылғаны [9]*

Мұсылман дәуірінде жазылған шығармалардың бірі Махмұт Қашқаридың «Түрік сөздігі». Түркі жұртының тұңғыш энциклопедиясы атанған бұл еңбек араб тілінде және араб жазуымен жазылған, бірақ біз бұл еңбектен түркі тіліне енген араб элементтерін көп кездестіре алмадық, өйткені автордың өзі айтып кеткендей, бұл сөздікке таза түркі тіліндегі сөздер ғана енген. Алайда «Түрік сөздігі» сияқты филологиялық күрделі шығарманы араб тілінде жазып шығуының өзі атақты жерлесіміздің араб тілін жетік меңгергенін көрсетеді.

Ал енді сопылық сарында жазылған Қожа Ахмет Иассаудың «Диуани хикметі» мен Ахмет Иүгінекидің «Атабат ал-хакайкі» («Ақиқат сыйы») шығармаларының лексикалық құрамында араб сөздері айтарлықтай [10, 29]. Мұны шығармалардың атауларынан-ақ байқауға болады. Екі шығарманың да атауы араб тілінде. Кейінірек, түркі тілді әдебиеттің гүлдену дәуірінде (XV-XVI ғғ.) Орта Азиядағы поэзия тіліндегі араб-парсы кірме сөздері 90%-ке жетеді [11, 18].

Араб тілінің кезінде түркі тілдеріне тигізген әсері мол болғаны рас. Алайда, бұл тілдік құбылысты біржақты түсінуге болмайды. Түркі тілдес халықтардың тілі де өз кезегінде араб әдеби тіліне едәуір ықпал еткені тарихи деректерден жақсы мәлім. Рас, Орта Азия мен Қазақстан жерінен шыққан ортағасырлық ұлы ғұламалар Әбу Насыр әл-Фараби, Әбу Райхан әл-Бируни, әл-Жауһари, әл-Түркістани, әл-Отрари, Махмұт Қашқари т.б. жоғарыда көрсетілген тарихи себептерге байланысты өз еңбектерін араб тілінде жазды. Бұл араб ғылымы мен мәдениетінің ғана емес, араб әдеби тілінің де дами түсуіне, ғылыми терминологиясының қалыптасуына зор әсер еткені мәлім. Түркі тілдес халықтардан шыққан орта ғасыр ғалымдары өз шығармаларында реті келгенде түркі тілдерінің лексикалық элементтерін де ұтымды түрде пайдаланып отырды. Сөйтіп түркі тілдерінің бірқатар элементтері араб тіліне бірте-бірте сіңісіп кетті.

Бұған бір ғана мысал келтірсек те жеткілікті. Түркілерден шыққан энциклопедист-ғалым әл-Фараби музыка теориясы мен практикасы бойынша «Китаб әл-мусика әл-кабир» («Музыканың үлкен кітабы») деген аса құнды ғылыми еңбек жазғаны белгілі. Кітаптағы музыка терминдерінің бірқатары түркі сөздері болып келеді. Мысалы: ачки (скрипка кілті) – кілт, ашиқ (асық – ағаштан не сүйектен жасалған тиек), тизлик (екі үннің қосындысына сәйкес келетін музыкалық қарқын (темп), пәстлик (дәл осындай музыкалық пәс, яғни төмен дыбыс) т.б. [4, 10].

Араб тіліне өзге тілдерден енген лексикалық элементтердің ішінде ең көрнекті орын алғаны түркі сөздері екен. Бұған себеп – белгілі тарихи оқиғалар. Атап айтқанда, Мансұр халифтың тұсында-ақ араб әскерінің негізгі құрамын қалыптастырған түріктер араб жерлеріне көптеп қоныстана бастаған. Бағдаттағы халиф сарайының өзінде де түркі сөздерін жиі естуге болатын: аббаси әулетінің өкілі Ибрагим ибн Махди түрікше сөйлейтін; ал Мұстаин халифтің уәзірі Утамыш түрік еді [4, 27].

Араб тіліне түркі тілдерінің ықпалы әсіресе араб жерін түріктер билеген (қарахандар, селжүктер, түрік-гулямдардың мемлекеттері) кезде күшейе түсті. «Шығыстан бастап батысқа дейінгі, Бағдаттан Алжирге дейінгі, солтүстіктен оңтүстікке қарай, Сириядан киелі қалаларға дейінгі араб жерінің бәрі сұлтандардың қолында болды. Түрік сөзін барлық жерде де әскери жасақтар айтып, таратып жүрді» [12]. Бұл дәуірде араб тіліне, әсіресе, түркі лексиконынан әскери терминдер (бей, беглербей, хазнаджы, бейлик, спахи, йолдаш т.б.) көбірек енді [4, 28].

Махмұт Қашқари өзінің атақты еңбегін мұсылман әлемінде түркі тілі белең ала бастаған дәл осы дәуірде жазса керек. Ол еңбегінің кіріспесінде: «Мен Тәңірінің дәулет ұясын түріктер топырағында жаратқандығын және ғарышты солардың заманы үстінде айналдырғанын көрдім. Тәңірі оларды «Түрік»

деп атады және оларды мемлекетке еге қылды; Заманымыздың Хақандарын түріктерден шығарды, дәуір, халықтың ақыл-ерік тізгінін солардың қолдарына ұстатты; оларды адамдарға бас қылды; хақ істерде соларды қолдады; олармен бірге күрескендерді әзіз қылды әрі түріктер ішінен оларды барша тілектеріне жеткізіп, жамандардан, зұлымдардан қорғады. Олармен бірге басқалар да нана бастады. Сол себепті түркі тілін үйренудің қажеттілігін өмір талабы мен ақыл таразысы әбден дәлелдеді» [9, 30]. «Диуанды» жазудағы Махмұттың негізгі мақсаты түркі тілінің мәртебесін жоғары көтеріп, оның араб тілінен ешқандай кемдігі жоқ екендігін дәлелдеу болған», - дейді А.Н. Кононов [13, 224].

Сонымен, мақалада қарастырылған мәселелерді қорыта келіп, Халифат дәуірінде араб тілінің кең таралуы бірқатар объективті жағдайларға байланысты болғандығын және бұл үдеріс біржақты болмағанын, араб тілі түрік тіліне ықпал етіп қана қоймай, түркі тілдері де араб тілінің дамуына айтарлықтай ықпал еткенін көрсетуге болады.

1 Фасмар М. Османская этимология // Живая старина. - 1909. Вып. II.

2 Владимирцев Б.Я. Арабские слова в монгольском // Живая старина. 1909. Вып. II-III.

3 Дмитриев Н.К. Арабские слова в бакирском языке. - М.-Л.: Изд. Акад. наук СССР, 1948. - 276 с.

4 Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. - Алматы: Ғылым, 1982. - 160 б.

5 Бартольд В.В. Сочинения. Т. 5. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов.- М.: Наука, 1968. - 757 с.

6 Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. 4 томдық. - Алматы: Атамұра, - 1996. Т. 1.

7 Нуртазина Н.Д. Ислам в истории средневекового Казахстана. - Алматы: "Фараб", 2000.

8 Бартольд В.В. Сочинения. Т.2. Ч.1. Очерк истории Семиречья. - М.: Изд. вост. лит., 1963. - С. 21-106.

9 Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. 3 томдық. Ауд., алғы сөзін жазған А.Қ. Егеубай. - Алматы: ХАНТ, 1997. Т.1. - 589 б.

10 Бертельс Е.Э. "Хиба́т ал-хакаик" А.Юғнаки // Труды Среднеазиатского Государственного университета. Новая серия. - 1945. Вып. 3.

11 Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. - М.: Наука, 1971. - 299 с.

12 Гордлевский В.А. К вопросу о влиянии турецкого языка на арабский // Записки коллегии востоковедов. - Л.: АН СССР, 1930. Т. 5.

13 Кононов АН. Грамматика современного турецкого литературного языка. - М.-Л., 1956.

Резюме

Соотношение языка и культуры никогда не оставляли ученых, в том числе лингвистов, философов и историков равнодушными. В историографии давно утвердилось мнение, что язык составная часть культуры народов. Поэтому при исследовании определенной культуры обязательно дается описание языка этой культуры. Язык, являющийся средством общения человеческого общества прошел в своем развитии конкретные исторические этапы. Вместе с тем язык, как проявление человеческого сознания многогранен. Экономическое, социальное, политическое развитие и культурная жизнь, традиции народов в определенные исторические периоды, их взаимоотношения с другими странами, в первую очередь проявляются в их языке. Все сферы многогранной жизнедеятельности народов влияет на словарный фонд народа, оставляет следы в их языке, а связанные с теми или иными историческими событиями лексика сохраняется как их свидетели. В связи с этим изучение языка в тот или иной период исторического развития является актуальной в исследовании культурного развития народов. В данной статье изучается влияние арабского языка на культуру тюркских народов. На конкретных исторических источниках средневековых тюрков изучается арабо-персидские заимствования.

Ключевые слова: язык, лексика, литература, арабский, тюркский

Summary

Correlation of language and culture was never abandoned by indifferent scientists, including linguists, philosophers and historians. The opinion that language component part of culture of people became firmly established a long ago in historiography. Therefore, it is essential provides a description language in a certain culture research. Language passed the concrete historical stages in the development being the means of intercourse of human society. A language, as display of human consciousness, is many-sided at the same time. First of all economic, social, political development and cultural life, traditions of people in certain historical periods, their mutual relations with other countries, show up in their language. All spheres of multifaceted vital functions of people influences on the dictionary fund of people, dints in their language, and related to one or another historical events a vocabulary is stored as their witnesses. In this regard a study of language in one or another period of historical development is relevant in the study of the cultural development of peoples. The influence of Arabic culture on the Turkic peoples is studied in this paper. The Arab-Persian borrowings studied on the concrete medieval Turks historical sources.

Key words: language, lexis, literature, arabic, turkic

ДЖАМИ‘ АЛ-МУРШИДИН: ДЕРЕКТІК ТАЛДАУ

Ғ.И. Көшенова – т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің доценті

XX ғасырдың басында шайх Ахмед Хазинидің еңбектерінің арқылы Қожа Ахмед Ясауидің өмірі мен шығармашылығы ғылыми айналымға енгізілді.

Қазіргі кезде Ахмед Хазинидің алты еңбегі де шетелдік ұлттық және өзге де кітапхана қорларында сақталған. Соның бір қолжазбасы - «Джами‘ ал-муршидин» жалғыз нұсқада Германиядағы Берлин кітапханасы қолжазбалар қорында сақталуда.

«Джами‘ ал-муршидин» мазмұны жағынан төрт бөлімге бөлінеді. Бірінші бөлім Йасауиға шайхы туралы мәліметтерді қамтып, онда бауырластықтың дәстүрі мен әдептері жайлы сөз болады. Екінші бөлім Нақшбандийа сопылық бауырластығы мен шайхтарына арналады. Үшінші бөлімде Кубравийа жолы баяндалады. Төртінші бөлім ‘Ишқийа-и Сыдқийа тариқаты мен тариқат мүшелеріне арналады.

Мақалада Ахмед Хазинидің «Джами‘ ал-муршидин» атты еңбегіне деректік талдау жасалады.

Тірек сөздер: Ахмед Хазини, Джами‘ ал-муршидин, сопылық бауырластық, деректік талдау

Тәуелсіздік – жаһандандудың қатаң бәсекелестігі жағдайында саяси, әлеуметтік-экономикалық дербестікпен қатар, рухани тәуелсіздікке ие болуды да қажет етеді. Ұлттық құндылықтарымызды бойымызға толық сіңіргенде ғана бәсекеге қабілетті ел бола аламыз.

Кеңестік билік ыдырағаннан кейінгі кезеңде отандық тарихқа деген көзқарас та жаңа сипатқа ие болды. Оның бір көрінісі ретінде осы уақытқа дейін бұрмаланып, сондай-ақ біржақты қаралып келген тарихи оқиғаларды, құбылыстарды қайта ой елегінен өткізіп, оларға объективті сын беруге деген талпыныстың артуын айта аламыз.

Бұл бағытта ғылыми айналымға көптеген тың деректік материалдар енгізіліп, отандық тарих ғылымы саласында бірқатар елеулі еңбектер дүниеге келді. Ал орта ғасырлық қазақ қоғамының қоғамдық-саяси, діни және мәдени өмірі туралы сол кезеңде жазылған дерек көздер мол мәлімет бере алады. Жинақталған мәліметтерді бір-бірімен салыстыра талдап, саралап көпшілікке ұсыну деректану саласындағы зерттеушілердің басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Осы мақсатта зерттеу объектісіне айналған XVI ғасырда өмір сүрген Мәуараннахрлық сопы шайхы Ахмед Хазинидің мұрасын әлемдік Йасауитану саласының қалыптасуына негізгі үлес қосушы құнды дереккөздер деп айта аламыз.

Ахмед Хазинидің еңбектерін Еуропаның кітапхана қорларынан кездестіруге болады. Солардың бірі – Йасауиға тариқаты туралы «Джами‘ ал-муршидин» [2] атты еңбегі. Еңбек жалғыз нұсқада Германиядағы Берлин кітапханасы қолжазбалар қорында (Ms. Or. 2847) сақталған. Еңбектің өлшемі 15,5 x 24,5 см., ал мәтіннің өлшемі 8,5 x 17 см. құрайды. Еңбектің алғашқы, яғни 1^а парағында автограф қойылған.

Деректерге қарағанда, Ахмед Хазини кітапты 1564 жылы жазып бітірген. Өйткені қолжазбаның соңында хижри 962 жыл деп жазылған. Бұл мәлімет еңбекті шайхтың алпыс жасында жазғанын меңзейді. Алайда, еңбектің жазылу уақытын белгісіз бір себеппен С.Рафиуддин және Н.Хасан 1594 жыл деп көрсетеді [3, 159 б.]. Зерттеуші И.Кунттың пікірінше еңбек 1565 жылы жазылған [4, 44 б.].

Ахмед Хазини мұрасын зерттеген Б.М. Бабаджанов туындының Түркияда жазылғанын айтады [5, 212 б.]. Біздіңше, Ахмед Хазини шамамен 1564-1565 жж. алғашқы қажылық сапарға шығады [6, 190 б.] десек, онда «Джами‘ ал-муршидин» Мәуараннахрда басталған туынды болғаны.

Ахмед Хазини өз еңбегі жайлы, ондағы үгіт-насихаттардың көптігінен оқырманның ықыласпен құмарта оқитынын, олардың жоғары баға бергенін мақтанышпен жазады. Сонымен қатар автор еңбектің құндылығын ұлы тұлғалар туралы мәліметтер қамтитынында, – деп айтады [3, 161 б.]. Сондай-ақ: «бұл еңбекті мұршидтер туралы ізденістер мен зерттеулер нәтижесінде жаздым. Жорамал мен негізсіз сөздерді жазбадым. Ондағы мәліметтерді зерттеп, шындықтарды анықтап, тәртіпке келтірдім» [3, 166 б.], – дейді.

Қолжазба араб әріптерімен, парсы тілінде жазылған. Әр беттің аяғында келесі беттің бастапқы сөзі жазылып отырған. Әр парақ санмен белгіленген. Ал мәтін әр бетке екі бағанда жазылған. Наста‘лик жазуында жазылған бұл кітап жалпы – 114 беттен тұрады.

Еңбектің алғашқы бетіндегі жазу қатары он төрт, ал қалған беттері 19 қатардан құралады. Кейбір парақтарда мәтіннің жақтауына жазылған жазулар кездеседі. Ахмед Хазинидің аталмыш еңбегі алғаш рет 1968 жылы Германияда Вильгелм Ейлерс тарапынан қысқаша танытылған.

Кітаптың 1^а парағында 1269/1852 ж. Баққал-зада Мұхаммед Ефендиге, кейіннен Мавлавийа шайхы Абдулхалим Челебиге (1925 ж. қайтыс болған) тән болғаны жазылған [4, 45 б.].

Еңбек мадақтармен басталып, сопылық, сопылық жолы, ‘арифтік мәселелерді кең баяндаған. Автор

сопылар мен шайхтардың, ‘арифтердің, сол сияқты ұлылардың ой-толғамдарын келтіріп, оларды жан-жақты түсіндіреді. 2391 бәйіттен астам өлең, Құран-и Кәрімнен алынған аяттар, хадистер, нақыл сөздер мен түрлі риуаяттар және манакибтардан тұратын поэзия және проза өрнегі болып табылады.

Джами‘ ал-муршидин мазмұны жағынан төрт бапқа бөлінеді [2, 3^a п.]. Бірінші бөлім Йасауиша шайхы туралы мәліметтерді қамтып, онда бауырластықтың дәстүрі мен әдептері жайлы сөз болады. Ол «жария пақырлық зікір силсиласының құрметті жаны, пайғамбардың мәнді иесі, жоғары және ұлы мәртебелі кісілердің қожасы, мағына сұлтаны, құтыптардың құтыбы Қожа Ахмед Йасауи туралы», – деп басталады. Сондай-ақ еңбекте Ахмед Йасауидің Түркістанға келгеннен соң біраз уақыт халықтан жасырынғанын, тариқаттың пердесін аспағаны, оған халықтың «жынды», – деп ат берген жайлы дерек кездеседі [2, 19^b п.].

Еңбекте Ахмед Йасауи мен Ғиждуванидің арасындағы мына бір оқиғадан соң халық Ахмед Йасауиді тани бастағанын мәлімдейді [2, 20^a п.]: «Бір күні хазірет Сұлтан Қағбаға барамыз деп төрт жүз кісі, төрт жүз мінетін ат, төрт жүз мал, төр жүз тазы алып, Ғиждуванға жолға шығады. Ғиждувани мұны ести сала, Қожа ‘Арифке керуен жақындағанда қабырға жасап, оның тесігінен жылан шығарып, оны қамшы орнына қолданарсың, – деп тапсырма береді. Ол осы сөзі арқылы өзінің иршадпен шұғылданып жатқанын және оны үлгі-өнеге тұтатынын білсін деген ойда болады. Қожа ‘Ариф Дузах деген жерге келгенде керуен бой көрсетеді. Ол мұршидинің тапсырмасын орындайды. Жағдайды көре сала, хазірет Сұлтан түрікше: ‘Ариф тоқта! – дегені сол-ақ екен күтпеген жерден теңіз толқыны шығып, ‘Арифтің мініп алған қабырғасын шайып, жоқ қылып жібереді. Қожа ‘Ариф хазірет Сұлтаннан кешірім сұрап, аяқтарын сүйеді. Ғиждуванға келгенде Қожа Ғиждувани жағдайдан хабардар болып, Сұлтанға қарсы алды. Үйіне апарып қонақ етті. Жағдайы нашар тұратын Абдулхалық төрт кесе ұн, төрт кесе арпасымен Сұлтанға төрт жүз атын тойғызды. Мұны Абдулхалықтың өз кереметін көрсетуі деп білеміз. Тамақтан соңғы сұхбатта Қожа Абдулхалық одан алдымен неге Меккені дайындамай, осынша кісіні қиындыққа тап қылғанын сұрайды. Сұлтан ол жұмыс өзіне жүктелгенін айтады. Қағба дайын болды. Сұлтан Абдулхалықтың тізесіне шықты, тәуеп етті. Осыдан кейін халық оның кім екенін білді», – дейді.

Біз бұл аңыз арқылы біріншіден Абдулхалықтың Ахмед Йасауиге қызмет еткенін байқасақ, екіншіден Йасауидің халыққа танылуында Абдулхалықтың көмегі болды деген ой салу мақсаты көзделгені байқалады. Мұндағы маңызды жайт еңбектің XVI ғасырдың екінші жартысында жазылғаны. Яғни аңызды аталмыш кезеңге дейін Нақшбандиша өкілдері құрастыруы да мүмкін екенін ескеру қажет.

Сонымен бірге еңбектен жұтқа тап болған Бұхара халқын кедейшіліктен құтқарғаны туралы құнды дерек кездестіреміз [2, 20^b п.]. Бұл оқиға жоғарыда айтып өткен аңыздан соң баяндалады. Дерек бойынша хазірет Сұлтан бір ат, бір мал, бір итті аманат етіп тастап кетеді. Бұхара халқы Абдулхалық пен Йасауидің арасындағы оқиғаны ести сала, оларда аштық пен жоқшылық басталады. Халық Қожаға келеді. Шарасыз халде Аллаға жалбарынады. Оларға қолындағы барымен, болмыстарымен мақтанбауды, халқы да оны мақтаныш тұтпауды және аманаттарды иесіне тапсырып, кешірім сұрап, оның батасын алғанды ғана Бұхара халқы аштықтан құтылып, оларға берекеге жолығатыны аян болады. Бұхара халқы аманаттарды алып, Сұлтанға дарғахына барып, кешірім сұрап жалбарынады. Сонда Ахмед Йасауи Бұхара халқы үшін батасын береді. Осыдан бастап олар жоқшылықтан құтылады.

Бұл аңыз алдыңғы аңыздың жалғасы іспеттес. Мұнда да «қолындағы затпен мақтанба» деп, Абдулхалықтың дәрежесін көтеруге тырысқандық байқалады. Дегенмен, Йасауиден бата ал деп, Йасауидің сопылық ілімінің түркілер арасындағы «мұрагері» екенін тағы да дәлелдей түседі.

Ахмед Хазини Йасауиша жолының заңдары мен ережелерін насихаттаған ұлы ұстаз Ахмед Йасауиді «сырларды ашушы, айыптарды жасырушы болған... Әулиелердің сардары, өсімдіктердің сүйіктісі, хырканың иесі, патша сарайының сырласы, салтанат иесінің патшасы, елу жеті жыл сопы, барша ‘Аджам Қағбасы, Иқан, Сауран, Сайрам және Түркістанның сардары, жоғары дәрежелердің иесі...» [2, 9^b п.], – деп дәріптейді.

Бірінші бөлімде берілген мәліметке қарағанда, Қожа Ахмедтің силсиласы екі жол арқылы жалғасады. Біріншісі – Жүсіп Хамадани жолымен хазірет Абу Бәкір Сыддық арқылы, екіншісі Абу-н-Нажиб Сухраварди жолымен хазіреті ‘Али арқылы пайғамбар Мұхаммедке тіреледі. Сондай-ақ Йасауиша шайхтарының есімдері мен олардың күн көрісі жайында да мәліметтер беріледі.

Ахмед Хазини бұл жайында: «оның тариқатының басқа силсилалардан береке сыйлау жағынан алда болатыны осылайша екі теңізбен ұштасып жатуында» [2, 6^a п.], – деп баяндайды.

Ғалымдардың пікіріне қарағанда Ахмед Хазинидің өзі де Йасауиша тариқатының өкілі болғандықтан, еңбекте аталмыш дәстүрге айрықша мән берілген [7, 160 б.].

Еңбекте тариқат ізбасарлары Сүлеймен Бақырғани, Зенгі ата, Садр ата, Камал Иқани, Шамс ад-дин Узганди, Шайх Хұдайдад, Қожа Молда Кухизари, Дәруіш Шайх, Молда Емин, Сүлеймен Ғазнауи Бухари сияқты Йасауиша өкілдерінің есімі аталып, Йасауиша силсиласына тоқталып өтеді. Әрбір мұршидті

ерекшеліктерімен, кереметтерімен сипаттап, олардың қай жерде иршад жасағандары туралы мәліметтер беріледі.

Ахмед Хазинидің мәліметіне қарағанда, Қожа Ахмед Йасауи Түркістанда мүршидтік жұмыстарын жүргізіп жатқанда, одан иршад, білім-ілім алып, сұхбатын тыңдау үшін дүниенің төрт бұрышынан есепсіз халық ағылып жатқандықтан, оның теккесіне «‘Аджам Қағбасы» делінген [3, 161 б.].

*«Аз бузург-и ан шах-ы ‘Алави,
Хазрет-и Қожа Ахмед Йасауи,
Нурбахи-ы джихан фақр у фана’
Қаддас Аллах сиррах абада.
Хаст сардар-ы авлия-йи джихан,
Гандж-и ‘ирфан у қутб-и Түркістан».*

(Хазірет ‘Алидің ұрпағы Қожа Ахмед Йасауи әлемге фақр фана нұрын шашты, оның қасиетті сырлары мәңгілік қасиетті болсын. Дүние уәлилерінің сарбазы, ‘ирфан қазынасы Түркістанның құтбы еді) [3, 162-163 б.].

Туындыда Ахмед Йасауиді: «есімдердің есімі, аттардың аты, мүршидтер мен әшекейлердің құрметтісі, ғасырының жақсысы, пақырлық силсиласының дүлдүлі, жария тариқаттың маржаны, махаббат пен ғашықтық ұстаханасының арасы, құлшылықта мас болған... Әлемді күндіз-түні жарқыратар (көктегі) күні мен айы» [2, 9^а п.], – деп, көп мадақтайды.

Джами‘ ал-муршидиннің екінші бөлімі Нақшбандийа сопылық бауырластығы мен шайхтарына арналады. Нақшбандийа ұлылары – Қожа Абдулхалық Гиждувани, Баха‘ ад-дин Нақшбанд, Қожа ‘Убайдуллах Ахрар, Махдум-и А‘зам секілді сопылардың манакибтары мен кереметтеріне кең орын беріледі.

Ал үшінші бөлімде Кубравийа тариқаты баяндалады. Тариқаттың шайхы Наджм ад-дин Кубраға құрмет пен мадақтар айтылады. Сонымен бірге силсиланың Шайх Қожа Мұхаммед, Әмір ‘Абдулла, Шайх Махмұт Маздакани секілді көрнекті өкілдері де сөз болады.

Ахмед Хазини тек Джами‘ ал-муршидинде ғана емес, өзге еңбектерінде де Наджм ад-дин Кубраның атына мадақтар түрлі айтқанын кездестіреміз.

Соңғы бөлім ‘Ишқийа-и Сыдқийа тариқаты мен тариқат мүшелеріне арналған. «Тариқат ләззаттың биіктігінен «Сыдқийа», ал құмарлықтың ұлылығынан «‘Ишқийа»», – деп атайды [3, 161 б.].

Сонымен қатар еңбекте Мұхаммед Табс, Увайс Қарани, Баязит Бистами, Абу-л-Хасан Харақани, Мұхаммед Джарири, Абу-л-‘Аббас Қассаб Амили, ‘Убайдуллах Михраб, Мұхаммед Пир, Илийас-и ‘Ишқи, Мұхаммед Садық Кеши сияқты сопыларды тариқаттың ұлылары ретінде атап өтеді.

Джами‘ ал-муршидинде Йасауийа және Нақшбандийа ұлыларының насихаттары, көрсеткен жолдары мен олардың білім алған ордалары, өсіп-жетілген қалалары туралы да мәліметтерді кездестіруге болады. Мәселен, «Самарқандты иман қазынасы болса, Бұхараны ‘ирфан теңізі» [3, 162 б.], – деп сипаттайды.

Қорыта айтқанда Ахмед Хазинидің «Джами‘ ал-муршидин» атты еңбегі Қожа Ахмед Йасауи тариқатымен басталып туындының соңы ‘Ишқийа тариқатының силсиланамасымен аяқталады.

Еңбек сопылық бауырластықтарында кездесетін силсиланама сипатына ие. Сондықтан Ахмед Хазинидің «Джами‘ ал-муршидин» атты еңбегін Орталық Азия тариқаттарының силсиланамасы деп атауымызға толық негіз бар.

1 Назарбаев Н.Ә. Тарихтың шеңберлері және ұлттық зерде «Тарих толқынында» кітабынан тарау // Жұлдыз. – 1999. – №3. – Б. 3-10.

2 Ахмад ибн Махмұд Хазини. Джами‘ ал-муршидин. Берлин Ұлттық кітапханасы. – Ms. Or. 2847. – 114 п.

3 Refiuddin S., Nadirhan H. Hazini'nin «Camiü'l-Mürşidîn» Adlı Eseri Hakkında // Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi. – Ankara, 2005. – Sayı 5 Ocak-Haziran. – S. 159-166.

4 Kunt İ. Hazîni ve Divânı (İnceleme-Metin). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. – Konya: Selçuk Üniversitesi, 2002. – 785 s.

5 Абусеитова М.Х. Предисловие. Собрание фетв по обоснованию зикра джахр и сама'. Сост.: Б.М. Бабаджанов, С.А. Мухаммадаминов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 284 с.

6 Hazîni. Cevâhiru'l-Ebrâr Min Emvac-ı Bihâr (Yesevi Menâkıbnamesi). Hazırlayan: Cihan Okuyucu. – Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1995. – 220 s.

7 Қожа Ахмед Йасауи. Хикмет Жинақ: Даналық сыр / Аударғандар және дайындағандар М.Жармұхамедұлы, М.Шафиги, С.Дәуітұлы. – Алматы: Жалын, 1998. – 652 б.

Резюме

Благодаря произведениям суфийского шейха Ахмада Хазини в начале XX века были введены в научный оборот данные о жизни и деятельности Ходжа Ахмада Ясауи.

Сегодняшний день шесть трудов Ахмада Хазини хранятся за рубежом в фондах национальных и других библио-

тек. Один из рукописей «Джами' ал-муршидин» хранится в Германии фонде рукописей Берлинской библиотеки.

Содержание «Джами' ал-муршидин» делятся на четыре раздела. Первый раздел дает информации о шейхе Йасавийа и традиции, адаты суфийского ордена. Второй раздел посвящается суфийскому ордену Накшбандийа и их шейхам. В третьем разделе дается сведение о суфийском ордена Кубравийа. Четвертый раздел говорится суфийскому ордену 'Ишкыйа-и Сыдкийа и членам того же ордена.

В статье рассматривается произведение шейха Ахмада Хазини - «Джами' ал-муршидин», и дается источниковедческий анализ выше названному труду.

Ключевые слова: Ахмед Хазини, Джами' ал-муршидин, суфийский орден, источниковедческий анализ

Summary

In the early XX century due to sufi sheikh Ahmad Khazini's works about the life and acts of Khoja Ahmad Yasawi have gone in scientific revolution.

Today, the six manuscripts of Ahmad Khazini kept in foreign countries in the manuscript collections of the their national and other libraries.

One of the manuscripts «Cami' al-murshidin» keep in Berlin library in the collections of manuscripts in Germany. Contents «Cami' al-murshidin» are divided into four parts. The first part provides information about sheikh of Yasaviya and traditions of this sufi order. The second part dedicated to sufi order Naqshbandiyya and their sheikhs. The third part gives information about the sufi order of Kurawyya. The fourth part says about sufi order 'Ishqiya-and Sydqiya and members of the same order.

The article considered the work of sheikh Ahmad Khazini – «Cami' al-murshidin» and given analysis of source of the above mentioned work.

Keywords: Ahmad Khazini, Cami' al-murshidin, Sufi brotherhood, analysis of source

УДК 930: 929 (574)

ӘЛБИ ЖАНКЕЛДИННИҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІН ЗЕРТТЕУДЕГІ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР (ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ)

Д.Мұратұлы – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистранты

XX ғасырдың тарихи тұлғаларын зерттеу мәселесіне байланысты Қазақстан тарихында ақтаңдақ беттер көп. Сондықтан, бұл мақалада автор Әліби Жанкелдиннің өмірі мен қызметінің тарихи деректері мен тарихнамасын зерттеудегі негізгі мәселелерін қарастырады.

Мақалада зерттеу тақырыбы бойынша жаңа мәліметтер жалпыланып, ғылыми айналымға, тотальді талдауды қажет ететін, аз зерттелген тарихи деректер енгізілген. Атап айтқанда, Ә. Жанкелдинді жағымсыз тұлға ретінде сипаттайтын, XX ғасырдың басындағы қазақ интеллигенциясының мақалалары. Сонымен қатар, ӘСТРММ-дағы, ҚР ПМ-дағы, ҚР ОММ-дағы кейбір мұрағат мәліметтері. Арқалық қаласындағы дала өлкесі тарихы облыстық мұражайында табылған, КСРО ҚРОММ-ның және Орынбор мұрағатының көшірме құжаттарына ерекше назар аударылады.

Сонымен қатар, зерттеліп отырған тақырып бойынша кеңес тарихнамасы мен тәуелсіз Қазақстан тарихнамасының салыстырмалы талдауы беріледі. Кеңестік кезең мен тәуелсіздік кезеңнің тарихи еңбектерін зерттеу нәтижесінде, автор осы еңбектерде марксизм-ленинизм идеологиясының жаңғырығы байқалатындығын анықтады.

Автор, жарияланбаған немесе аз зерттелген мәліметтер негізінде Әліби Жанкелдиннің өмірі мен қызметінің ғылыми зерттеуін жалғастыру қажет, деген пікірге келеді. Және жаңа ғылыми зерттеулер тақырыптарын ұсынады.

Тірек сөздер: дерек, тарихи дерек, жазба дерек, тарихнама, кеңес тарихнамасы, тәуелсіз Қазақстан тарихнамасы, менталитеттер тарихы, тарихи материализм, Әліби Жанкелдин, өмірі мен қызметі, тұлға, мемлекет қайраткері

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 20 жылдан асты, нақты айтатын болсақ, 23 жыл толады. Егемен Қазақстан – қалыптасқан мемлекет. Қазақ елі мемлекет құрудың жаңа белесіне көтерілді. Ендігі, мақсатымыз – ел болашағының дүниетанымдық жаңа моделін жобалау, басты құндылықтармен бағдарларды, тарихымыздығы ақтаңдақ қатарларындағы тұлғаларды зерттеумен айқындау болып табылады. Сөз жоқ, бұл құндылықтар осы заманғы, болашаққа ұмтылған құндылықтар болуы керек. Олар ұлттың мәдени кодын: тілін, руханиятын, дәстүрлерін, мәдениетін сақтауды қамтамасыз етуі тиіс. Сондықтан, Бүкіл қазақстандық бірегейлік біздің халқымыздың тарихи санасының өзегіне айналатынына сенемін. Қазіргі қазақстандық тарих ғылымының назары ұлттық тарихты зерттеу мәселелеріне объективті түрде шоғырландырылғаны абзал.

Тарихына арқа сүйемегеннің болашағы бұлыңғыр. Жер шарында мән-мағынамен құндылықтардың мылтықсыз майданы күн сайын жүріп жатыр. Қазіргі кезде тарихи жадыны сақтап қалу – жалпы өзінді-өзін сақтап қалудың жалғыз жолы.

Тарих – мемлекеттің түп қазығы. Бұлар бір-бірімен тамырлас болуы керек. Сонда ғана біз өткенімізді көзіміздің қарашығындай қастерлейтін боламыз.

Тәуелсіздік жолына түсіп, өркениетті елдердің қатарына қосылу әрекетіне кіріскен Қазақстан Республикасы үшін алдына қойған мақсаттарға жетудегі кепілдіктердің бірі – халықтың өз тарихын терең игеруі,

тарих тағылымын жадында ұстауы. Тәуелсіздікке қол жеткізген шақта ұлттық тарих ғылымы қайта туды. Ғалымдар кәсіби еркіндікке ие болды.

XX ғасырдың басындағы қазақ халқының тарихы өзінің аса күрделі әлеуметтік және қоғамдық-саяси қайшылықтарымен ерекшеленеді. Сонымен қатар, рухани азаттық пен демократиялық-ағартушылық идеяларға толы бұл кезеңде, ұлт зиялыларын ойландырған мәселелер, елдің елдігін, ұлттың бірлігін, жердің тұтастығын сақтау, қазақ халқын өркениетті елдердің қатарына қосу, ол үшін қазақ елін қалың ұйқыдан оятып, оқу, өнер-білім, іскерлік жолына салу, ең бастысы дербес мемлекет құру еді. Олай болса, ғасыр басындағы дағдарыстан шығудың жолын қарастырған алаш көсемдерінің теориялық ізденістері, практикалық қызметі бүгін де өз маңызын жойған жоқ.

Тоталитарлық жүйе өзінің «қанды шенгеліне» түсіріп, есімдерін халық жадынан шығарып, тарих көшінен біржола аластатуға тырысқанына қарамастан, алаш көсемдерінің қазақ елінің түпкілікті қоғамдық мәселелері жөнінде айтқан негізгі ой-пікірлерінің бүгінгі таңда қайта жаңғыруының куәсі болып отырмыз.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Тарих толқынында» атты еңбегінде XX ғасыр зиялыларының тағдыры турасында: «Ғасыр басында мемлекет мүддесін ойлаған ұлы қазақтардың жеке басының тағдыры да қасіретті болды. Алайда ұлттық жігер мен толысқан зерде сабағы ұмыт болған жоқ» [1], - деп жазған болатын.

Міне, зерттеуші ғалымдар, ұлт бостандығы жолында жанкешті қызмет еткен осы ұлт зиялыларының өмірі мен қоғамдық-саяси және шығармашылық қызметін зерттеу мүмкіндігіне еліміздің тәуелсіздігі салтанат құрған кезеңде ғана қол жеткізді.

Тарихи зерттеулердің арнайы бағдарламасын жүзеге асырудағы мақсат – қазақтардың ұлттық тарихының көкжиегін кеңейту. Егемен Қазақстан Республикасының ұлттық қазақ қоғамының негізгі мақсаты – Қазақстанның тарих ғылымын алдыңғы қатарлы әдіснама мен әдістеме арқылы сапалы секірісті жүзеге асыру; қазақтардың ұлттық тарихының көкжиегін кеңейту; ұлттық жаңа тарихи дүниетанымын қалыптастыру; Қазақстанның жаңа тарихының мәнін пайымдау деп сенемін.

Сөйтіп, Алаш қозғалысы қайраткерлерінің өмірі мен қызметін еркін зерттеуге мүмкіндік туған соңғы жылдарда бұл тақырыпқа арналған іргелі еңбектер жарық көре бастады. Бірақ бүгінге дейін алаш зиялыларының барлығының дерлік өмірі мен қызметі зерделенді деу шындыққа жанаспас еді. Ал XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысын зерттеп, саралау ісінде ондағы жеке тұлғалардың идеялары мен позицияларын айқындап көрсету аса маңызды.

Бірақ, тәуелсіздік жылдарында туындаған көптеген ғылыми зерттеулерде алашқа оппозиция болған қоғам, мемлекет қайраткерлері қараланып, қазіргі қоғамда оларға байланысты дуалистік пікірлер қалыптасуда. Осы мәселелердің олқы түсіп жатқан қырлары зерттеу қажеттігін тудырады. Сондықтан да, біз ұлттық интеллигенция өкілі Әліби Тоқжанұлы Жанкелдиннің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін зерттеу тақырыбының басты нысаны етіп отырмыз.

Әліби Жанкелдин – қазақ тарихында тиісті деңгейде зерттелмей, объективті түрде бағаланбай, қазіргі таңда Қазақстан тарихнамасында өз орнын ала алмай келген тұлғаның бірі. Оның өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін болашақ ұрпаққа жаңаша жеткізу – Қазақстан тарихында тарихи жақты қалыптастыру мен оның ұлттық тәрбие беруде көрініс табуының маңыздылығы артып келеді. Қазақстан ғылымы мен мәдениетінің дамуындағы, мемлекеттілігіне қол жеткізу жолында интеллигенцияның орны ерекше зор. Сондықтан, 1884-1953 жж аралығында өмір сүрген [2] қоғам қайраткері – Әліби Жанкелдиннің өмірі мен қызметі қазақ елінің тарихында маңызы үлкен мәнге ие. Себебі, ол 1905-1907 жж. Ресейдегі бірінші буржуазиялық-демократиялық революциясының, 1916-1917 жж. Қазақстандағы ұлт-азаттық көтерілісінің, 1917 жылғы Ақпан буржуазиялық-демократиялық революциясының, 1917 ж., қазан – 1918 ж., наурыз аралығындағы Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнатылуының, 1918-1920 жж Қазақстандағы шетелдік интервенция мен азамат соғысының, 1921-1922 жж. жер-су реформасы мен аштықтың, 1925-1933 жж. бірінші хатшы Голощекиннің «Кіші қазан» саясатының, ұжымдастыру мен 1930-1932 жж. Қазақстандағы жаппай ашаршылықтың, XX ғасырдың 30-жылдарындағы жаппай саяси қудаланудың, оның ішінде қазақ интеллигенциясының репрессияға ұшырауының және т.б. тарихи оқиғалардың куәгері ғана емес, сонымен қатар, жоғарыда атап өтілген тарихи оқиғаларға тікелей қатысушы.

Әліби Жанкелдиннің есімі XX ғасырдың басында барлық Орталық Азияға аңызға айналған. Бұл тұлғаны зерттеу тәуелсіз қазақ тарихының ең өзекті мәселелерінің бірі деп есептейміз. Сол себепті, қазіргі таңда, өскелең ұрпағымызға қоғам қайраткерлеріміз туралы бұрмалаусыз объективті көзқарас қалыптастыру ең негізгі мәселеге айналып отыр.

Әліби Тоқжанұлының өмірі мен қоғамдық-саяси әрі мемлекеттік қызметтері, көзқарасы біртұтас кешенді ғылыми жеке тақырып ретінде арнайы зерттелмегеніне қарамастан, әдебиет, баспа беттеріндегі мақалалар мен жеке кітаптардың жарық көруі арқасында белгілі дәрежеде ғылыми айналысқа енді. Қазақ халқының «патриот» перзенті Ә.Жанкелдиннің ғұмырының барлық қырлары, өмірінің әр кезеңі арнайы

зерттеуге лайық. Ал бүгінгі тарихи әдебиетті саралау Әліби Жанкелдиннің өмірі мен қызметінің толық ашылып, зерттелмеген тұстары көбірек екенін көрсетіп отыр. Тарихшы ғалымдар Ә.Жанкелдиннің өмірі мен қызметінің қыр-сырын ашу бағытында көп еңбектенді. Әліби Жанкелдин – өткен ғасырдың I жартысында орын алған барлық тарихи процестердің куәгері, белсенді қатысушысы.

Ә.Жанкелдиннің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін Алаш қозғалысы, оған қатысқан қазақ зиялылар тарихымен тікелей байланыстыра отырып зерттеуді қажет етеді. Өйткені, өткен ғасыр басында ұлт-азаттық қозғалысқа қатысқан интеллигенция өкілдерінің дені ұлттық мәселені шешуді басты парызы мен борышы ретінде қойды. Осы мақсатта бұл ұлт-азаттық қозғалысқа қазақтың барлық оқыған зиялылары қатысты. Аталған қозғалыс Қазақстандағы патша үкіметінің отарлық саясатына қарсы қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси ой-пікірлерінің қалыптасуына ықпал етті.

Әліби Жанкелдиннің өмірі мен қызметін зерттеу деректік қоржинақтаудан басталады. Деректік қорға бас ұрмас бұрын, дерек деген ұғымға назар аударғанымыз жөн. Дерек терминіне келесі анықтама бергеніміз абзал: « ғылыми зерттеулерге негіз беретін жазба ескерткіш, құжат» [3].

Сонымен қатар, қосарымыз, деректің түрлері көп. Оның ішінде, тарихи дерек пен жазба дерек түсініктеріне анықтама бергеніміз артық болмас: «тарихи дерек – тарихи үрдісті ажырататын және адамзат қоғамының өткенін зерттеуге мүмкіндік беретін, яғни, адамзат қоғамының бұрын жасағанының және материалдық мәдениет, жазбалық, идеологиялық, дәстүрлік, тілдік естерткіштер түрінде жеткеннің барлығы. Жазба дерек – ғылыми зерттеуге негіз болатын ескерткіш құжат» [3].

Жоғарыда сөз болған деректік қор базасын мұрағат құжаттары, кітапханалардағы сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақталған естеліктер, Революцияға дейінгі, революциядан кейінгі және Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы баспасөз материалдары, ғылыми зерттеу жұмыстарындағы мәліметтер құрайды.

Сонымен қатар, Қазақ киностудиясы Әліби Жанкелдинге арнап деректі фильм түсірген болатын [4]. Бұл деректі фильм де ғылыми зерттеу жұмыстарына негіз бола алатын дерек көзінің бір түрі.

Әліби Тоқжанұлы Жанкелдиннің өмірі мен қызметіне қатысты көптеген деректер ҚР ОММ мен ҚР ПМ қорларынан іріктеліп алынған құжаттар жинақтары негізінде басылып шыққын. Олар: 1961 жылы Т.Е. Елеуов пен П.М. Пахмурныйдың редакциялығымен, Р.И. Голубева, М.Б. Байкенов, А.М. Мухтаров, Т.Ж. Шоинбаевтың құрастырылуымен жарық көрген «Алиби Джангельдин: документы и материалы» [5], 1975 жылы шыққан «Жанкелдин Ә. Документтер мен материалдар» [6] және 2009 жылы Ч.А. Джангельдиннің құрастырған «Джангельдин А. Документы и материалы: К 125-летию Алиби Джангельдин» [7] мен ҚР ПМ-ның құжаттарының негізінде «Чрезвычайный комиссар» [8] атты құжаттар жинағы жарық көрген.

Әліби Жанкелдин тұлғасын зерттеуде шетел мұрағат құжаттарын, атап айтсақ, Әлеуметтік-саяси тарихтың Ресей мемлекеттік мұрағатындағы (РГАСПИ-дегі) [9], Орынбор партиялық мұрағатындағы [10] және т.б. құжаттарды талдау әрі ғылыми айналымға енгізу – тек қана оң әсерін береді.

Мысалы, Қазақстандағы кадрлық және ұлттық мәселелер туралы Қырғыз обком-ының жауапты хатшысы қызметін атқарып жүрген Дубанаевтың РКП(б) ОК-не 1923 жылдың 14 қыркүйегінде жазған жабық хатында «Асылбеков пен Жанкелдин жолдастар көпшілік пен бір-біріне белгілі бір оппозицияда тұр. Екеуі де тәжірибелік жұмысқа қабілетсіз, экспансивті әрі тұрақсыз... Өзінің барлық теріс қасиеттеріне қарамастан, Жанкелдин жолдас әлбетте патрияға адал жұмыскер және Қырғыздың жеке аудандарында бірсыпыра даңқтылыққа ие болып табылады» [9] - деп, Әліби Жанкелдин туралы баяндалған.

Ә.Жанкелдинге қатысты Орынбор партиялық мұрағатындағы кейбір құжаттарына шетелге шықпай-ақ қол жеткізуге болады. Мәселен, Қостанай облысында орналасқан Арқалық қаласындағы дала өлкесі тарихы облыстық мұражайында Әліби Тоқжанұлына арналған қор бар. Мұндағы құжаттар Орынбор партиялық мұрағатынан көшірме жасалып әкелінген.

Сондай-ақ жеке мұрағаттар мен кітапхана қорларынан Әліби Жанкелдиннің өмірі мен қызметіне қатысты қолжазба түрінде сақталған деректерді ғылыми айналымға енгізген абзал. Жинақталған барлық деректердің тобы Әліби Тоқжанұлы Жанкелдин туралы қызықты әрі толық мәлімет береді.

Атап айтсақ, араб графикасы негізінде басылып шыққан «Қазақ» (1913-1918) [11] жалпыұлттық газетінің беттеріндегі мақалаларды дерек көзі ретінде пайдалануға болады. Мысалы, 1916 жылы 22 қазанда №202 санындағы «Ислам дініне қайту: Ә.Жанкелдиннің өмірінен мәлімет» [12], 1917 жылы 2 желтоқсанда №253 санындағы Бөкейхан Әлиханнның «Жұрт төреші: [Ә.Жанкелдинге қарсы мақала]» [13], 1917 жылы 24 шілдеде №237 санында «»Әліби Жанкелдин туралы дерек» [14], 1918 жылы 23 шілдеде №261 санындағы «Торғай мекемелерін басқару: Торғай облыстық комитетінің Қостанайға көшуі туралы және Әліби Жанкелдин жайында деректер берілген» [15] сияқты мақалалары дәлел бола алады.

Сонымен қатар, 1918 жылы 7 наурызда «Бірлік» газетінде «Арғын баласы» лақап атымен жазған Міржақып Дулатұлының «Қазақ халқының дұшпандары: [1918 ж. 7 март (№24) «Бірлік туында» жария-

ланған мақала. Торғай обл. комиссары Ә.Жангелдин мен Т.Мұхамедиярдың «Қазақ» газетін жаптырғаны, Алаш автономиясына қарсылықтары туралы]» [16] атты мақаласынан да қызықты деректер келтіріледі.

Мысал ретінде, жоғарыда сөз болған, «Қыр баласы» деген бүркеншек атымен Кеңес өкілі Ә.Жангелдиннің Торғай уезінде жүргізген келеңсіз әрекеттері туралы Ә. Бөкейхановтың 1917 жылдың 2 желтоқсан күні шаққан «Жұрт төреші» атты мақаласында «Совет өкілі Жангелдин ескі үкімет заманында қазақ шапанын кабинет киіміне, ислам дінін христиан дініне айырбастап, Жангелдинді Степновқа айналдырып, миссионер болып еді. Бірақ ол өзінің өкіл аталарының үмітін босқа шығарды. Олар Степновты сүйреп, түрлі мекемелерде переводчик, хатшы қылып та қарады. Степнов барып тұрған сәулесіздің өзі болғандықтан, еш жерде орын теуіп тұра алмай, тіршілікке қыры жоқ қаңғыбас болып кеткен еді» [5, 17] - деп, Әліби Жангелдин тұлғасына мінездемелік сипаттама берген.

Ал, Мұстафа Шоқай болса, 1936 жылы жазылған «Батыр большевик Амангелді хақындағы ақиқат» аттымақаласында «Әбдіғапар мен Амангелдінің рушылдық дерті әбден асқынғаны сонша, 1917 жылы Орынборда болған жалпы қазақ құрылтайынан соң және 1918 жылдың жазында Торғай даласын аралап жүрген кезімде маған да жақын кісілерін жіберіп, менің қыпшақ руынан екенімді есіме салып, төреден шыққан Әлихан Бөкейхан мен арғыннан шыққан Ахмет, Мирякубтарға қарсы күресте «бізге саяси жетекші болыңыз» деп өтініш жасады. Мен, әрине, олардың ұсынысынан бас тарттым. Өйткені мен Түркістандағы түрік адамы үшін, әсіресе, Түркістанның ұлт-азаттық туын көтерген адам үшін арғын, қыпшақты былай қойып, тіпті, өзбек, қазақ, түркімен болып бөлінудің өзі Түркістан түріктерін бөлшектеп, өлімге бастайтын жол екенін жақсы білетін едім...

Ақырында «алашордашылмын» деген жалған бүркеншік атты жамылып, қыпшақ руынан шыққан сатқын, шоқынды Степнов – Әліби Жангелдин Торғай даласына жетті. Өз басы қазақ даласына аттап баса алмас еді. Оның жанында орыс қызыл гвардиясы жүрді. Көп өтпей Степнов-Жангелдин төреден шыққан Әлихан мен арғыннан шыққан Ахмет, Мирякубтарға қыпшақ Амангелдіні айдап салды. Степнов-Жангелдин мен Амангелді маңайына орыс қызыл гвардиясы мен орыс мұжықтарын топтап қиян-кескі соғыс ашты.» [18] - деп, Әліби Жангелдиннің ұлт-азаттық қозғалыс барысындағы қызметіне ашынған еді.

Деректік қорлар мен баспа беттерін талдаумен қатар, Ә Жангелдинге қатысты тарихи деректер мен тарихи зерттеулердің тарихнамасын көрсету және тарихнамалық талдау жасау қажет. Тарихнамалық талдау жасамас бұрын, тарихнама ұғымына анықтама берген дұрыс. Әлеуметтану және саясаттану бойынша түсіндірме сөздіктерінде тарихнама ұғымына берілетін түсінігі тарихи анықтамасына өте жақын: «тарихи ғылымның тарихы; тарихи ғылымдардың тарихын зерттейтін ғылыми, тарихи ғылымның өзі» [19].

Негізгі анықтамасы мынадай: «тарихнама – 1. жалпы тарихи ғылымның тарихы, сонымен қатар, арнайы дәуірге, тақырыпқа, мәселеге арналған зерттеулер жиынтығы; 2. тарихи ғылымның дамуы мен қалыптасуын зерттетін сала. Тарихнама б.з.д. V ғасырда Геродот пен Фукидид еңбектерінде туындады. XVI-XIX ғасырларда қалыптасты» [3].

Әліби Тоқжанұлы Жангелдиннің өмірі мен қызметін зерттеуде кеңестік тарихнамада кеңестік тарихшылардың еңбегі ерекше маңызды. Әліби Тоқжанұлының тұлғасына байланысты т.ғ.д. Шойынбаев Тілеуқажы Жанайұлының ғылыми-зерттеуі нәтижесінде, 1957 жылы 2 тілде оның 2 кішігірім еңбегі – «Алиби Джангильдин. [Революционер-большевик и государственный деятель Казахстана]» [20] мен «Әліби Жангелдин» [21] атты кітабы жарияланды. Ал 1984 жылы «Әліби Жангелдин, Қазақстан партия және мемлекет қайраткері» [22] атты тағы бір ғылыми ізденіс жемісі басылды.

Кеңестік тарихнамадағы енді бір алып тарихшы – т.ғ.д., профессор Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың Әліби Жангелдин тұлғасын зерттеудегі сіңірген еңбегін атап өтпеуіміз үлкен қателікке жол беру болар еді. Оның 1957 жылы 22 қыркүйекте «Коммунизм жолы» газетінде «Әліби Тоқжанұлы Жангелдин» [23], 1964 жылы «Үгітші блокнотының» №10 санында «Жалынды революционер: [Ә.Жангелдиннің туғанына 80 жыл]» [24], 1974 жылы 1 маусымда «Социалистік Қазақстан» газетінде «Қазақ даласының төтенше комиссары: [Ә. Жангелдиннің туғанына 90 жыл толуына]» [25], 1984 жылдың 12, 13, 14 маусымында «Жетісуда» «Ленин гвардиясы түлегі: [Ә.Жангелдиннің туғанына 100 жыл толуына орай]» [26] атты мақалалары жарияланып, 1974 жылы «Әліби Тоқжанұлы Жангелдин қазақ дала өлкесінің төтенше комиссары» [4] деген атпен 16 беттен тұратын, Әліби Жангелдиннің туылғанына 90 жыл толуына арналған лекторлар мен баяндамашыларға көмекші материалы басылды.

Сонымен қатар, кеңестік тарихнамада 1957 жылы Қостанай қаласында басып шығарылған 31 беттен тұратын «Алиби Джангельдин – первый военный комиссар Степного края» [27], Алма-Ата баспасынан 1961 жылы А.Нурканов пен Х.Баймендиннің «Борцы за власть Советов в Казахстане» [28] және 1974 жылы Очак Иван Драгович пен Такенов Абу Сактагановичтің «Интернациональный отряд. /К истории экспедиции А.Джангильдина» [29] атты монографиялары басылып шығарылған.

Кеңестік тарихнамада Әліби Жангелдиннің өмірі мен қызметі тек лениндік-марксистік тұрғыдан таптық көзқараспен зерттеліп, Қазақстанда Кеңес өкіметін орнату және нығайту жолындағы күрестің

көрнекті басшысы, республиканың мемлекет қайраткері, Шығыс халықтарының насихат және іс-қимыл кеңесіндегі қазақ халқының өкілі, нағыз интернационалист ретінде қарастырылып, оның тұлғалық, халқы үшін жанашырлық-патриоттық әрі білімділік қасиеттерін тым асыра сілтеп көтермеленген.

Мәселен, кеңестік тарихнамада Әліби Жанкелдин «...қазақ халқының ардагер ұлы, табанды революционер-большевик, көрнекті партия және мемлекет қайраткері. Оның өмірі – өз халқына адал қызмет етудің үлгі-өнегесі» [22], «...біздің халқымыздың тарихында есімі социализм дәуірінің символына айналған ардагер адамның бірі Әліби Тоғжанұлы Жанкелдин.

Әліби Тоғжанұлы Ленин іргесін қалап, мыңдаған большевиктер партиясының қатарына қазақ халқынан тұңғыш кірген коммунист-революционер... ол В.И. Ленинмен талай рет кездесіп, жүздесіп, дидарласып, қазақ халқының болашағы мен тағдыры туралы пікір алысқан абзал жан... Әліби Тоғжанұлы Жанкелдин – халық алғысын алған, оның сүйіспеншілігіне бөленген, революция ісіне барынша берілген, социалистік интернационализм туын жоғары ұстаған лениндік гвардияның өкілі» [4] деп баға берілген.

Сонымен қатар, Қазақ кеңес республикасының Халық комиссарлар Советінің тұңғыш төрағасы В.А. Радус-Зенковичтің естелігінде былай деп айтқан екен: «Жанкелдин қазақ халқының адал перзенті, өзінің саси көзқарасы және ісімен де адал лениншіл және интернационалист болып жүрегіме ұялады» [4].

Тәуелсіз Қазақстан тарихнамасында Әліби Тоғжанұлы Жанкелдиннің өмірі мен қызметін зерттеу хақында көптеген мақалалар жариялануда. Солардың ішінде С.Әділбековты ерекше атап өтуге болады. Оның 2009 жылы 31 шілде күні «Казахстанская правда» газетінде орыс тілінде «Алиби Джангельдин – «казахский Марко Поло» [30], дәл осы жылдың 6 тамызында «Айқын» журналының №143 санында қазақ тілінде «Әліби Жанкелдин – қазақтың Марко Полосы» [31], сонымен қатар, 2009 жылы Қостанай қаласындағы «Жас өркен» журналының № 5 санында «Жаһанды кезген Жанкелдин» [32] және 2009жылы «Ақиқат» журналының №10 «Төтенше тұлға» [33] атты мақалалары жарық көрді.

Бірақ, қазіргі таңда Ә.Жанкелдин тұлғасын ең ірі танушы өкілі – Әсіпов Сапабекболып табылады. Әсіпов Сапабек (12.11.1925 жылы Қостанай облысы, Амангелді ауданы, Алакөл мекенінде туылған) – ғалым, филологиялық ғылым кандидаты (1973), Қазақстан Журналистер одағы сыйлығының лауреаты (1995) [34]. Оның 1990 жылы «Әліби Жангельдин» [35] атты монографиясы жарық көрді. Сонымен қатар, С.Әсіповтың Әліби Тоғжанұлының құрметіне арнаған көптеген мақалалары бар. Атап айтсақ, 1994 жылы «Ақиқат» журналының №3 санында «Тар кезеңде танылған ұлы тұлға: [Мемлекет қайраткері Ә.Жанкелдин туралы]» [36], «Егемен Қазақстан» газетінде 2002 жылы 26 маусым күні «Біз білмей келген шындық: [Әліби Жанкелдиннің Қазревком төрағалығына сайланбай қалу себептері туралы деректер]» [37] мен 2005 жылы 26 қаңтар күні «Қазақ даласы»: табылуы мен танылуы: «Далалық қазақ өлкесі» деген атаудың дүниеге қайта келуі үшін күрескен ұлы тұлғалардың бірі Ә.Жанкелдин және сол кезең жайлы мағлұматтар» [38], 2010 жылы 29 маусымда «Жас Алаш» газетінің №51 санында «Әбдіғапар ханды атқызған Әліби емес!» [39] атты мақалалары жарық көрді.

Қазіргі Қазақстан тарихнамасында Әліби Тоғжанұлы Жанкелдин тұлғасына байланысты көптеген ғалымдар өз мақалаларын жариялауда. Бірақ, өкінішке орай, байқалатын бір кемшілік, бір тенденция бар. Ол – осы мақалалардың бір-біріне ұқсауы. Әсіресе, үстіміздегі ғасырдың соңғы 10-15 жылдары Әліби Жанкелдиннің тұлғасы – ұлт-азаттық көтеріліс басшыларының бірі, Дала комиссары, тар кезеңде танылған ұлы тұлға, өз уақыттының, заманының бел баласы, даңқты азаматы, тұғыры биік тұлғасы, Қазақстанның көрнекті қоғам қайраткері, ірі мемлекет қайраткері, қазақтың алғашқы кәсіпқой фотосуретшілерінің бірі, қазақтың Марко Полосы, Әлемді жаяу аралаған саяхатшы-сардар-қайраткері ретінде қарастырып келеді [30-39].

Қазіргі Қазақстан тарихнамасы – кеңес өкіметі тарихнамасының заңды жалғасы. Тәуелсіздік алғанның бері Әліби Жанкелдиннің өмірі мен қызметіне арнап жарияланып келе жатқан мақалалар мен еңбектерде таптық көзқарас сарқыншақтары мен марксизм-ленинизм идеологиясының жаңғырығы күні бүгінге дейін сақталуда. Әліби Тоғжанұлы Жанкелдиннің өмірі мен қызметін тарихи материализм тұрғысынан зерттеу кеңестік жалғасын егемен Қазақстан тарихнамасында орын алып келе жатыр.

«Тарихи материализм дегеніміз не?» деген заңды сауал туу мүмкін. Әлеуметтану және саясаттану бойынша сөздігінде төмендегідей анықтама берілген: «тарихи материализм – қоғамның даму заңдылығы, диалектикалық материализмнің дамуы жағдайын, қоғамдық өмірді зерттеу болып табылады» [19]. Басқаша сөзбен айтқанда, тарихи, әлеуметтік пен экономикалық өзгерістер туралы және оны талдаудағы әдістер туралы Маркс пен Энгельстің концепциялары үшін арналған жалпы термин. Концепция – қандай да болсын құбылысты түсіндірудегі белгілі бір түсіндіру тәсілі әрі жетекші ойы.

Сараптай келе, Кеңес өкіметінің, нақтырақ айтқанда кеңестік идеология мен утопиялық идеялардың құрбанына айналған Әліби Тоғжанұлы Жанкелдиннің өмірі мен қызметін зерттеуде Қазақстандағы жаңа буын тарихшыларының негізгі міндеті – Ә.Жанкелдин тұлғасына тарихшылардың бұрыннан бері берген

бағасыной өрісінен талдай отырып, оның өмірі мен қызметін зерттеуде менталитеттер тарихы сынды жаңа тарихи зерттеу тәсілдерін пайдалану керек. Менталитеттер тарихы – «қарапайым адамдардың да, ұлы адамдардың да идеялары, эмоциялары мен ментальдық құрылысын қалпына келтіру мақсатында тарихи зерттеу тәсілі» [19].

Себебі, Әліби Тоқжанұлының өмірі мен қызметін зерттеуге бет алған кеңес өкіметі тарихшыларының, сонымен қатар, қазіргі таңда зерттеп жүрген ғалымдардың көбісінің айтып жатқан пікірлері мен көзқарастары, XX ғасырдағы қазақтың ұлт зиялыларының (атап айтсақ, М.Шоқайдың, Ә.Бөкейхановтың, А.Байтұрсынұлының, М.Дулатұлының және т.б.) айтқан пікірлері мен көзқарастарына сай келмейді.

XX ғасырдың басындағы қазақ ұлт зиялыларының Ә.Жанкелдинге берген бағасын кеңестік, сонымен қатар, қазіргі Қазақ тарихнамасында берілген бағасымен салыстырғанда, біздің қоғамда заңды сұрақ туу мүмкін – Әліби Жанкелдин батыр ма, жоқ әлде баукеспе ме, күрескер ме, жоқ әлде қарақшы ма? Бұл сұраққа жауап беру үшін, Ә.Жанкелдин тұлғасын зерттеуге байланысты мұрағат материалдарын ғылыми айналымға енгізу барысында, оларды талдауда бұрмалауға жол бермеу керек. Және оның оппозиционер замандастарының – Әлихан Бөкейхановтың, Ахмет Байтұрсынұлының, Міржақып Дулатұлының, Мұстафа Шоқайдың пікірлерін, берген бағалары мен ой-тұжырымдарын синтездеп, Ә.Жанкелдинге қатысты кеңестік тарихнамадағы тұжырымдамалармен салыстыру керек. Әліби Тоқжанұлының тарих ғылымындағы зерттелуінің қалыптасуымен дамуын талдау, сонымен қатар, Әліби Жанкелдинге деген дуалистік көзқарастың дамуына мүмкіндік бермей, жаңа тұжырымдама қалыптастыру қазіргі тарихнама ғылымындағы негізгі әрі маңызды міндеттері болып табылады.

Қорыта келе, болашақ Ә.Жанкелдиннің тұлғасын, өмірі мен қызметін зерттеушілерге қазақ интеллигенциясының, коммунизм мен алаш жолындағы зиялылардың Әліби Тоқжанұлына байланысты пікірлері мен көзқарастарын, Әліби Жанкелдиннің бүркеншек есімдерін, шет ел немесе жергілікті мұрағат қорлардағы Ә.Жанкелдинге байланысты деректерді табу, зерттеу, талдау тақырыптарға ғылыми зерттеу мен талдау жұмыстарын жүргізуді ұсынамыз.

1 Назарбаев Н.Ә. *Тарих толқынында*. - Алматы: Атамұра, 1999. - 296 б.

2 http://kk.wikipedia.org/wiki/Әліби_Тоқжанұлы_Жанкелдин.

3 Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: *Тарих / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е.Арын – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2006. – 400 б.*

4 Қозыбаев М. *Әліби Тоқжанұлы Жангельдин қазақ дала өлкесінің төтенше комиссары*. – Алматы: Білім, 1974. – 16 бет.

5 Аліби Джангельдин. *Документы и материалы. Под ред. Т.Е. Елеуова, П.М. Пахмурного; Сост. Р.И. Голубева, М.Б. Байкенов, А.М. Мухтаров, Т.Ж. Шоинбаев*. – Алма-Ата, Казгосиздат, 1961. – 235 с.

6 Жанкелдин Ә. *Документтер мен материалдар*. – Алматы: Қазақстан, 1975. – 224 бет.

7 Джангельдин А.. *Документы и материалы: К 125-летию Аліби Джангельдин / Сост. Ч.А. Джангельдин*. – Алматы: Ана тілі, 2009. – 184 с.

8 Чрезвычайный комиссар. *К 125-летию Аліби Джангельдина. Сборник документов. 2009. ПА РК.*

9 ІЗЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос. *Книга 1. 1918-1933 гг. / Составители Л.С. Гагазова, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая*. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 784 с.

10 Арқалық қаласындағы дала өлкесі тарихы облыстық мұражайы. *Қордағы ғылыми мұрағат п. 82. Соғысқа дейінгі кезең бөлімі (ДВП) п. 1.1а фотолар.*

11 *Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық, 3-том*. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 768 бет, суретті, карталы.

12 *Ислам дініне қайту: Ә. Жанкелдиннің өмірінен мәлімет // Қазақ*. – 1916. – 22 қазан (№ 202). Араб графикасы.

13 *Бөкейхан Әлихан. Жұрт төреші: [Ә. Жанкелдинге қарсы мақала] // Қазақ*. – 1917. – 2 желтоқсан (№ 253).

14 *Әли Жанкелдин: Әліби Жанкелдин туралы дерек // Қазақ*. – 1917. – 24 шілде (№ 237). Араб графикасы.

15 *Торғай мекемелерін басқару: Торғай облыстық комитетінің Қостанайға көшуі туралы және Әліби Жанкелдин жайында деректер берілген // Қазақ*. – 1918. – 23 шілде (№ 261). Араб графикасы.

16 *Арғын баласы. Қазақ халқының дұшпандары: [1918 ж. 7 март (№ 24) «Бірлік туында» жарияланған мақала. Торғай обл. комиссары Ә. Жанкелдин мен Т. Мұхамедиярдың «Қазақ» газетін жаптырғаны, Алаш автономиясына қарсылықтары туралы] // Бірлік*. – 1918. – 7 март (24). Ана тілі. – 1933. – 11 ақпан.

17 *Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Желтоқсан 1917 ж. – мамыр 1920 ж. Движение Алаш. Сборник документов и материалов. Декабрь 1917 г. – май 1920 г.* – Алматы: «Алаш», 2005. Т.2. – 496 бет.

18 *Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. Екінші том. Әл-Фараби атындағы Қазақ Мемлекеттік Ұлттық Университеті Тарихи-зерттеу орталығы Алматы. «Қайнар». 1999ж.*

19 Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: *Әлеуметтану және саясаттану бойынша / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е.Арын – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2006. – 569 б.*

20 *Шоинбаев Тлеукажи Жанаевич. Аліби Джангельдин. [Революционер-большевик и государственный деятель Казахстана]*. – Алма-Ата, Казгосиздат, 1957. – 88 с.

21 *Шойынбаев Т.Ж. Әліби Жанкелдин*. – Алматы: Қазмембас, 1957. – 88 бет.

- 22 Шойынбаев Т.Ж. Әліби Жанкелдин, Қазақстан партия және мемлекет қайраткері. – Алматы, 1984. – 18 б.
- 23 Қозыбаев Манаиш. Әліби Тоқжанұлы Жангелдин // Коммунизм жолы. – 1957. – 22 қыркүйек.
- 24 Қозыбаев Манаиш. Жалынды революционер: [Ә. Жанкелдиннің туғанына 80 жыл] // Үгітші блокноты. – 1964. – № 10. – 61-62 бет.
- 25 Қозыбаев Манаиш. Қазақ даласының төтенше комиссары: [Ә. Жанкелдиннің туғанына 90 жыл толуына] // Социалистік Қазақстан. – 1974. – 1 маусым.
- 26 Қозыбаев Манаиш. Ленин гвардиясы түлегі: [Ә. Жанкелдиннің туғанына 100 жыл толуына орай] // Жетісу. – 1984. – 12, 13, 14 маусым.
- 27 Алиби Джангельдин – первый военный комиссар Степного края. – Кустанай, 1957. 31 с.
- 28 Ну канов А., Баймендин Х. Борцы за власть Советов в Казахстане. – Алма-Ата, 1961.
- 29 Очак Иван Драгович, Такенов Абу Сактаганович. Интернациональный отряд. /К истории экспедиции А. Джангельдина/. – Алма-Ата, 1974.
- 30 Адильбеков С. Алиби Джангельдин – «казахский Марко Поло». Казахстанская правда. 2009 – 31 июля. – С. 19.
- 31 Әділбеков С. Әліби Жангелдин – қазақтың Марко Полосы // Айқын. – 2009. – 6 тамыз (№ 143) – 21 бет.
- 32 Әділбеков С. Жаңанды кезген Жанкелдин // Жас өркен – Қостанай. – 2009. - № 5. – 22-23 бет.
- 33 Әділбеков С. Төтенше тұлға // Ақиқат. – 2009. - № 10. – 52-54 бет. (Әліби Жанкелдиннің туылғанына 125 жыл толуына орай)
- 34 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010; http://kk.wikipe dia.org/wiki/Әсіпов_Сапабек
- 35 Әсіпов Сапабек. Әліби Жангельдин. – Алматы: Қазақстан, 1990. – 192 бет.
- 36 Әсіпов С. Тар кезеңде танылған ұлы тұлға: [Мемлекет қайраткері Ә. Жанкелдин туралы] // Ақиқат. – 1994. № 3. – 35-46 бет.
- 37 Әсіпов С. Біз білмей келген шындық: [Әліби Жанкелдиннің Қазревком төрағалығына сайланбай қалу себептері туралы деректер] // Егемен Қазақстан, - 2002. – 26 маусым (№ 144-147). – 11 бет.
- 38 Әсіпов С. «Қазақ даласы»: табылуы мен танылуы: «Далалық қазақ өлкесі» деген атаудың дүниеге қайта келуі үшін күрескен ұлы тұлғалардың бірі Ә. Жанкелдин және сол кезең жайлы мағлұматтар // Егемен Қазақстан. – 2005. – 26 қаңтар (№ 14/17). – 8 бет.
- 39 Әсіпұлы С. Әбдіғапар ханды атқызған Әліби емес! // Жас Алаш. – 2010. – 29 маусым (№ 51). – 5 бет.

Резюме

В истории Казахстана много белых пятен, связанных с проблемой исследования исторических личностей XX века. Поэтому, в данной статье автор рассматривает основные проблемы исследования исторических источников и историографии жизни и деятельности Алиби Жанкельдина.

В статье обобщен новый материал по исследуемой теме и вводятся в научный оборот мало изученные исторические источники, которые требуют тотального анализа. А именно, статьи казахской интеллигенции начала XX века, которые характеризуют А. Жанкельдина как отрицательную личность. А так же, некоторые архивные материалы РГАСПИ, ПА РК, ЦГА РК. Особое внимание уделено копиям архивных документов ЦГАОР СССР и Оренбургского партархива, обнаруженные в Областном музее истории степного края города Аркалыка.

Наряду с этим дается сравнительный анализ советской историографии и историографии независимого Казахстана по исследуемой теме. На основе изучения исторических трудов советского периода и за период независимости, автором установлено, что в этих трудах прослеживается эхо идеологии марксизма-ленинизма.

Автор приходит к мнению, что необходимо продолжать научные исследования жизни и деятельности Алиби Жанкельдина на основе не опубликованных или мало изученных материалов. И предлагает новые темы научных исследований.

Ключевые слова: источник, исторический источник, письменный источник, историография, советская историография, историография независимого Казахстана, история менталитета, исторический материализм, Алиби Жанкелдин, жизнь и деятельность, личность, государственный деятель

Summary

In the history of Kazakhstan, we have many white spots associated with the problem of the study of historical figures of the twentieth century. Therefore, in this article the author examines the main problems of the study of historical sources and historiography of the life and work of Alibi Zhankeldin.

The article summarizes the new material of the subject and are entered in the scientific revolution the low studied of historical sources, which require a total analysis. And exactly, the articles of kazakh intellectuals of the early twentieth century, which characterize A. Zhankeldin as a negative person. And also, some archive materials RSASPH, PA of RK, CSA of RK, CSAOR of USSR. Special attention is given copies of archival documents CSA of USSR and ARCHIVES OF Orenburg Party which was found in the Regional Museum of History of the steppe of Arkalyk.

Along with this, is given the comparative analysis of Soviet historiography and historiography of the independent Kazakhstan on the subject. Based on the study of historical works of the Soviet period and the period of independence, the author found that in these works can be traced echoes of the ideology of Marxism and Leninism.

The author comes to the conclusion that necessary further research of the life and activities of Alibi Zhankeldin based on unpublished or low-studied materials. And offers new research topics.

Keywords: source, a historical source, written source, historiography, SU historiography, historiography of the independent Kazakhstan, history of mentality, historical materialism, Alibi Zhankeldin, life and work, personality, statesman.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

ӘӘЖ 81 (03)

«КӘСІБИ ҚАЗАҚ ТІЛІН» ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ БОЛАШАҚ ТАРИХШЫЛЫРДЫҢ КӘСІБИ ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Е.Т. Калиева – т.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ

Мақалада кәсіби қазақ тілін жоғары оқу орындарындағы болашақ тарихшыларға оқытудың мәселелері қарастырылды. Оқытушының оқыту бағдарламасына сәйкес тарих факультетінің студенттерін кәсіби қазақ тіліне үйрету тәжірибесі ұсынылады. Сондай-ақ лексиканы терминдік және кәсіби тұрғыдан зерделеудің, мамандыққа сай мәтіндермен жұмыс істеуді, студенттердің ауызша сөйлеу тілін дамытуды ашып қарастыратын әдістемелік нұсқаулары берілген. «Кәсіби қазақ тілі» пәні бойынша тіл үйренуші студент өз мамандығы саласындағы сөз мәдениеті, терминология, стилистика салаларын өз деңгейлеріне сай меңгереді. Белгілі бір құзіреттілік талаптарына жауап береді. «Кәсіби қазақ тілі» пәнінің негізгі мақсаты – коммуникативтік құзіреттілік дағдыны қалыптастыру және дамыту, бәсекеге қабілетті әрі құзіреттілігі жоғары тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Тірек сөздер: өзге тілді аудитория, пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту (CLIL), тұлғааралық қатынас, коммуникативті қарым-қатынастар, синквейн

Отандық тарихты оқып үйрену болашақтағы қазақ мемлекеттілігі мен ұлттық бірегейліктің негізі болып табылады. Білім алушылардың көпмәдениетті, көпэтникалық және көпконфессиялы қоғамда тарихи тұрғыда қалыптасқан әлеуметтік нормалар мен өмірлік құндылықтар жүйелері туралы білімдерін қалыптастыру және оны өмірде қолдана білуі қашан көкейтесті мәселе болмақ.

Тарихты оқытуды инновациялық әдістермен жетілдірмей, тарихты зерттеудегі жетістіктерін педагогикалық практикаға енгізбей, өз бетінше әлеуметтік сілкініс сияқты тарихи санадағы өзгерістерді жүзеге асыру мүмкін емес. Сондықтан Қазақстандағы тарихи ғылымының алдында жас ұрпақтың бойында жаңалықтарды сіңіретін және оны ол жаңалықтарды өз кәсіби қызметінде қолдана алатын мамандар даярлау өзекжарды мәселеге айналды. Сондықтан біздің қоғамда гуманитарлық пәндер соның ішінде тарихи пәндерді оқытудың жаңа бағыт - тәсілдеріенуде. Соның қатарында көптілділік немесе оқытудың көп тілді білім беру моделі, пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту (CLIL) сияқты озық педагогикалық әдістердің енгізілуін атауға болады.

Мемлекеттік тілдің қолдану аясын кеңейту мен дамытуда оның қоғамның түрлі саласында әлеуметтік - функционалдық қызметін жетілдіру үшін тілді болашақ мамандығымен байланыста үйретудің қажеттігі туындап отыр. Осыдан елімізде бәсекеге төтеп беретін білімді де білікті маман даярлауда бұл пәннің өзекті екендігі байқалады.

Алайда, «Бұл пәнді кімдер оқытуы керек?» деген сауал туындағаны рас. Осы тұста әртүрлі пікірлер болды. Дау «пәнді тілшілер беруі керек па? Әлде, белгілі-бір сала мамандарының өздері беруі керек па?» деген сауал төңірегінде туындаған болатын. Бірақ бұл пән ҚР Білім және ғылым министрінің 17.06.2012 жылғы №261 бұйрығымен бекітілген Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында (Жоғары білім. 5.17 пункт) міндетті компонент ретінде Базалық пәндер циклына енгендіктен, типтік оқу белгілі-бір сала мамандарының өздері жасады, бұл типтік бағдарламалар ҚР Білім және ғылым министрлігі тарапынан бекітіліп кетті. Шындығында таза тарихи тақырыптар мен кәсіби терминдерге құрылған мұндай пәнді арнайы маман емес тек тілші қалай бермек?

Біздің ойымызша, әр саланың мамандары «кәсіби қазақ тілін» өздері оқытуы қажет. Дегенмен әр саланың мамандары өз саласының терминдерін қазақ тілінде өте жақсы білгенімен, тілдің стильдік ерекшеліктерін қалай жеткізбек?! деген сұраққа жауап іздеп көрелік. Бұл тығырықтан шығудың жолы - кіріктірілген білім бағдарламалары болмақ. Осы орайда Зияткерлік мектептері білім берудің жаңа бағдарламасы - кіріктірілген оқу дегеніміз не? Кіріктірілген оқу бағдарламасының артықшылығы неде? Кіріктірілген білім беру бағдарламасын табысты жүзеге асыру үшін белсенді оқыту, командалық оқыту, пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту (CLIL), коммуникативтік тәсіл т.б. озық педагогикалық әдістерді қолдану талап етіледі.

Қазір оқытушылардың пәнді тілмен кіріктіріп оқытудың «CLIL» әдісі немесе ұстанымы қолданыла бастады. «CLIL» аббревиатурасы ағылшынша **Content and Language Integrated Learning** деген маңына береді. Бұл әдістің мәні-оқу пәндері мен тілді кіріктіріп оқыту. Екінші немесе үшінші тіл арқылы пәндерді оқу және пәндік салаларды оқу барысында тіл үйренуді жетілдіру, яғни пәндік және тілдік мақсаттарға

қатар қол жеткізу. Бұл терминді алғаш енгізген Дэвид Марш (University of Jyväskylä, Finland, 1994). Назарбаев Зияткерлік мектептеріндегі «Білім беру бағдарламалары орталығы» (NIS) жанынан жарық көрген материалда «Кіріктірілген сабақты жоспарлау кезінде «пән мұғалімдері негізінде тіл мұғалімдері болып саналады» деген жаһандық ұстанымды сақтауы қажет» (The Bullock Report – A Language for Life, 1975) деген қағидат көзімізге түсті.

Бұл пәндік-тілдік кіріктіріп оқыту түрінде белгілі пән немесе оның бөлімдері шет тілінде оқытылады. Осы арқылы екі түрлі мақсат көзделеді: белгілі бір оқу пәнін оқып үйрену, сонымен қатар бір мезгілде шет тілді игеру. Сонымен «CLIL» әдісі бойынша шет тілін оқып үйрену- басқа пәндерді оқып үйренудің құралына айналдыруды көздейді.

Бұл мақалада кәсіби қазақ тілі пәнінің оқытушысы ретінде осы оқыту әдістемесін қарастырып, осы әдісті қалай іс практикада қолдануға болатындығын көрсету. Бұл әдіс қазіргі кездегі ең алдыңғы қатарлы озық әдістерге жатады. Пән мен тілді кіріктіріп оқытуға байланысты негізделген әдіс. Ол пәндік және тілдік мақсатты көздейді. Себебі бұл әдістің көмегімен бір немесе бірнеше пәндерді кіріктіріп оқытуға мүмкіндік туады. Оқытушылардың пәнді және тілді кіріктіріп оқыту CLIL әдісі тілді тек тіл ретінде ғана емес, таным құралы ретінде қолдануға мүмкіндік береді. CLIL әдісі сын тұрғысынан ойлауға, тілдерді жоғарғы деңгейде меңгеру және қызметтің барлық салаларында қолдана білуге; өз мәдениетін бағалауға; басқа да мәдениеттерді түсініп құрметтеу жетелейді.

Бұл әдіс бойынша білім алушының ана тілінен басқа өзге тіл жалпы білім беру бағдарламасын игеру құралына айналады. Өзге тілге үйрене отырып, студент пәннің мазмұнын игеруге ұмтылады. Сол арқылы өзге тілді игеруге деген құлшыныс кәсіби мамандықты игеруге деген мотивтік құлшыныспен ұштасады. Тілді үйрену мақсатты түрде, белгілі-бір нақты коммуникативті міндеттерді шешуге жұмылдырылады. Әрине мұндай оқыту осы пәнді ана тілінде оқытуды алмастыра алмайды. Дегенмен белгілі-бір толықтыра алады. Сондықтан белгілі пәннің мазмұнын ашатын оқу материалдары күрделілігі жөнінен ана тіліндегі оқытылатын материалдардан сәл жеңілерек болуы керек. Мәтінге қойылатын тапсырмалар пәннің мазмұнын аша отырып, мәтіндегі негізгі ойды қалай түсінгендерін анықтауға құрылады.

Қазақ тіліндегі лингвистикалық формалардың ерекшеліктерін ескере отырып, өз ойларын жазбаша және ауызша түрде қалай бере алатындықтары тексеріледі. Студенттердің білімін тексеру мен бағалауда өзін-өзі бағалау, бірін-бірі бағалау формалары қолданылады. Ең бастысы тапсырмалар студенттердің өз бетімен шығармашылық жұмыстарын жүргізу арқылы қазақ тілінде коммуникативті байланыс орнатуға жетелейді. Жоғарыда айтылғандардан байқағанымыз кіріктірілген білім беру грамматиканы жаттап алудың орнына, білімнің мазмұнына мән беріп, ең бастысы лексиканы дамытуға басты назар аударады. Бұл ешбір күштеусіз табиғи жағдайда қазақ тілінің оқыту үрдісіне кіріктірілуіне жағдай жасайды.

Сабақты жоспарлау барысында мұғалім оқушылардың пәнді игеру барысында кездесуі мүмкін тілдік қиындықтарды алдын ала көре білу және сол мәселелерді шешу үшін тілдік тіректерді қолдануы тиіс.

Егер басқа тілді студенттерге біз таза мәтінді беретін болсақ олар осы мәтінде не жазылып тұрғанын білмеуі мүмкін. Осы мәтіндермен бірге мәтіннің мазмұнын ашатындай карта-схема, немесе қарапайым суреттерді беруге болады.

«Кәсіби қазақ тілі» пәні инновациялық технологияны кең қолдану мақсатында модульдық оқыту жүйесіне сәйкес жүргізіледі. «Кәсіби қазақ тілі» пәнін оқып меңгерудің алдында студент «Қазақ тілі» пәнін оқып үйренуі керек, содан кейін модульдік оқыту жүйесі бойынша «Кәсіби қазақ тілін» оқып үйренеді. Мысалы, Жалпы орта білім беру деңгейінің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 10-11-сыныптары оқушылары (оқыту қазақ тілінде емес) «Қазақ тілі» пәнін ортадан жоғары деңгейде біліп шығуы керек екендігі көрсетілген [1]. Мысалы, ҚР Білім және ғылым министрлігінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі нөмірі 115 бұйрығының 64 қосымшасында Қазақстан тарихы пәнінен типтік оқу бағдарламасында оқытудың мақсаты мен міндеттері қатарында «жоғары коммуникативтік қабілеттілік пен көптілді мәдениеттілікті қолдана білуі тиіс» деп көрсетілген. Отан тарихы, сондай ақ әлем тарихы пәндері оқыту барысында күтілетін тұлғалық нәтижелер меноқушының дайындық деңгейіне қойылатын талаптар қатарында «көпмәдениетті мен көпконфессиялы ортада басқа адамдармен өзара қарым-қатынас жасай білуі, басқа ұлттардың салт-дәстүрін құрметтеу және түсіністікпен қарау, тұлғааралық қатынастағы тіл табысушылықты көрсетуінен» байқалады делінген. Тілді меңгеру деңгейінің Еуропалық жүйесі (А - қарапайым игеру деңгейі; В – жеткілікті десбес игеру деңгейі; С - еркін меңгеру деңгейі) мен Қазақстандағы көптілділікті дамытудың мемлекеттік міндеттеріне сәйкес мектеп оқушысының қазақ тілін меңгеруі орта деңгейге болуы қажет делінеді. Әлемдік білім кеңістігінде орныққан «Шетел тілдерін деңгейлеп меңгерудің еуропалық жүйесінде» белгіленген тілді игерудің деңгейлері негізінде Қазақстан Республикасындағы оқыту қазақ тілді емес жалпы білім беретін мектептердің жоғары сыныптарында қазақ тілін үйретудің деңгейлері айқындалған. 10-11-сыныптардағы Ортадан жоғары деңгей - В₁ екі игерімді қамтиды: тереңдетіле қалыптасқан орташа игерім В_{1.1} – 10-сынып; тереңдетіле қалыптасқан толық игерім В_{1.2} В_{1.2} – 11-сынып.

Оқыту қазақ тілде емес мектептердің бастауыш білім деңгейінде қарапайым деңгей 1-3-сыныптарды қамтыса, негізгі және орта деңгейлер 4-сыныптан бастап оқытылады да, 9-сыныппен аяқталады. Ортадан жоғары деңгей 10-11-сыныптарды қамтиды. Одан кейін студент оқу орынында орта тілдік деңгейдің: орта, ортадан жоғары, жетік деңгейін меңгеруге талпынады. Сол арқылы тіл үйренуші студент осы деңгейлердегі жалпы құзіреттіліктерді толық меңгергенде ғана қазақ тілінің заңды жалғасы ретінде оқуға мүмкіндік алады.

ҚР Білім және ғылым министрінің 17.06.2012 жылғы №261 бұйрығымен бекітілген Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында (Жоғары білім. 5.17 пункт) «Кәсіби қазақ (орыс) тілі» пәні міндетті компонент ретінде Базалық пәндер циклына 2 кредитпен енгізілді және оны жүргізу кәсіптік білім беру кафедраларына жүктелген.

Енді бұл пәннің оқытылуына келер болсақ, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінде бұл пән «5В011400-тарих» мамандығында 3 курстың бірінші семестрінде немесе «5В020300-тарих» мамандығында 2 курстың бірінші семестрінде міндетті пәні ретінде 2 кредитпен оқытылады.

«Кәсіби қазақ тілі» пәні бойынша тіл үйренуші студент өз мамандығы саласындағы сөз мәдениеті, терминология, стилистика салаларын өз деңгейлеріне сай меңгереді. Белгілі бір құзіреттілік талаптарына жауап береді. «Кәсіби қазақ тілі» пәнінің негізгі мақсаты – коммуникативтік құзыреттілік дағдыны қалыптастыру және дамыту, бәсекеге қабілетті әрі құзыреттілігі жоғары тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің ОӘС-ында дайындалған және ұсынылған «Кәсіби қазақ тілі» пәнінің типтік бағдарламасы [3] бар. Онда зерттеу нысаны, мақсаты мен міндеттері турасында «Кәсіби қазақ тілі» курсының оқытудың мақсаты – студенттерде ежелгі заман тарихы, орта ғасырлар тарихы, жаңа және қазіргі заман тарихы бойынша ғылыми білім кешенін қалыптастыру деп көрсетілген.

Пәннің тақырыптық жоспары

№	Пән бөлімдерінің атауы	Ауд. сағаттар	СООЖ	СӨЖ	Барлығы
		Байл. Сағат.			
	I Бөлім. Тарихқа кіріспе				
1	Кіріспе. Кәсіби тіл оқу пәні ретінде.	2	2	2	6
2	Терминология: пайда болуы, классификациялау, қазіргі тарих ғылымы терминдерінің жағдайы.	2	2	2	6
3	Тарихи білімнің негіздері. «Тарих» терминінің мазмұны (пайда болуы және анықтамасы).	2	2	2	6
4	Тарих және тарихты зерттеу методологиясы, тарихнама, дерекнама түсініктері.	2	2	2	6
	II Бөлім. Дүниежүзі тарихы				
5	Дүниежүзі тарихын кезеңдерге бөлу	2	2	2	6
6	Ежелгі дүние тарихы	2	2	2	6
7	Орта ғасырлар тарихы	2	2	2	6
8	Дүниежүзі тарихының жаңа кезеңі	2	2	2	6
9	Қазіргі замандағы дүниежүзі тарихы	2	2	2	6
10	Әлем мәдениеті	2	2	2	6
	III Бөлім. Қазақстан тарихы				
11	Қазақстанның ежелгі заман тарихы	2	2	2	6
12	Қазақстанның орта ғасырлардағы тарихы	2	2	2	6
13	Қазақстанның жаңа тарихы	2	2	2	6
14	Қазақстанның қазіргі заман тарихы	2	2	2	6
15	Қазақ халқының мәдениеті	2	2	2	6
	Барлық сағат саны	30	30	30	90

Пән студенттерді шетелдік және ұлттық тарихнамадағы түрлі ғылыми бағыттар мен ағымдар, жеке тарихшы ғалымдардың тарихи ұстанымдарын қазақ тіліндегі арнайы әдебиет негізінде таныстыруды көздейді. Курстың міндеттері: - студенттерге қазақ тілінде тарихи санаттық-ұғымдық аппараттың негіздерін беру; студенттерге кәсіби қазақ тілі мен тарих ғылымының дамуы барысында қалыптасқан тарихи пәндердің арасындағы байланысты көрсету; студенттерді қазақ тілінде дүниежүзі тарихы мен Қазақстан тарихы курстарының мазмұнымен таныстыру.

Төмендегідей құзыреттіліктерді қалыптастыру көзделген: кәсіби құзыреттіліктер -оқытылатын курстың мазмұнын толық меңгеруі; педагогикалық қызметі барысында өз білімі мен біліктілігін тиімді

қолдануы; курсты оқып-үйрену барысында алынған білімді жүйелей білуі; зерттеу жұмыстарының әдіс-тәсілдерін қалыптастыруы; оқытудың инновациялық технологияларын меңгеруі тиіс.

Пәндік құзыреттіліктер – студенттің - қазақ тіліндеарнайы әдебиеттердің көмегімен тарихи үрдістер туралы;қазақ тілді басылымдардағы дүниежүзі тарихы мен Қазақстан тарихының басты құндылықтары туралымағлұматы болуы керек; Студент оқып үйрену барысында дүниежүзі тарихы мен Қазақстан тарихы бойынша дерек көздерін, деректану теориясы мен методологиясы негіздерін қазақ тілінде; дүниежүзі тарихы мен Қазақстан тарихын оқып-үйренуде біртұтас концептуалдық ұстанымдарды білуі керек; белгілі бір кезеңдегі тарих ғылымының дамуының өзекті мәселелерін қазақ тіліндегі арнайы әдебиеттен анықтауды;тарихи мәселелер жөнінде қазақ тілінде өзінің ой-пікірін жеткізуді білуі тиіс; қазақ тіліндегі ғылыми әдебиет пен тәжірибелік жұмыс; дереккөздерімен жұмыс жасау үшін қазақ тілінің грамматикалық негіздерін білудеағдысы болуы керек;

Мұндай міндеттерді жүзеге асыру үшін әрине оқытудың озық тәсілдері таңдалады. Сондай әдістердің бірі жоғарыда айтылып кеткен CLIL әдісі. CLIL инновациялық әдіс ретінде қазақ тілін оқыту әдістерінің ішінен де өз орнын табуада. CLIL екінші немесе үшінші тіл арқылы пәндерді оқу және пәндік салаларды оқу барысында тіл үйренуді жетілдіреді (Marsh, 1994). Пәндерді екінші және үшінші тілдер арқылы оқыту тілдердің қолдану аясын кеңейтуге ықпал етеді. Аталған әдіс үздіксіз өзгеріс үстіндегі жаһандану заманында бәсекелестіктің белгісі, функционалдық сауаттылықты дамыту құралы ретінде әзірленген. Пәндерді қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде оқу қосымша ақпаратқа, жаңа перспективаларға, басқа мәдениеттерді барынша терең түсінуге мүмкіндік туғызады. Сонымен қатар, CLIL-дің оқушыларға беретін мүмкіндігі, қағидаттары, негізгі түсініктері, CLIL әдісін сабақта қолдану мәселелері талқыланады

Тілдік мақсаттарды бірдей қолдану үшін біз тілдік құзыреттің төрт дағдысы: айтылым,жазылым, оқылым, тыңдалым әрекеттерін бірдей қолдана білуіміз қажет. Сабақ үстінде студенттермен тілдік құзыреттің төрт дағдысын (тыңдау, оқу, жазу және сөйлеу) қалыптастыру бағытындағысан алуан тапсырмалар беріледі.

Мәтіндермен жұмыс істеу тілге үйрету сабақтарының міндетті компоненті болып табылады. Мазмұны тематикалық тақырыптарға сай келетін мәтіндермен әр түрлі оқу материалдарынан іріктеліп таңдалып алынады. Студенттің белгілі-бір тақырып көлемінде лексикалық қорын толықтыра түсетін терминдер мен іргелі түсініктерден тұратын тапсырмаларға әр деңгейдегі шығармашылық сипаттағытөмендегі тапсырмаларға (тіпті CLIL тапсырмалар деп айтсақ та болады) беріледі. Мысалы: орыс тілді аудитория студенттеріне төмендегідей мазмұнындағы тапсырмалар беріледі:

Составьте диаграмму, таблицы, карту и т.д.

Заполните таблицы.

Найдите конкретную информацию дата, место расставьте абзацы в правильном порядке, определите например, кто говорит,где происходит действие и т.д.

Заполните пропуски в тексте.

Составьте вопросы к тексту, задайте друг другу, обсудите ответы на них, комментированное чтение текста.

Разделите текст на смысловые части.

Составьте тезисный план текста.

Докажите, что слова общенаучные (узкоспециальные) и могут входить в разные терминологические системы.

Составьте и запишите словосочетания, подтверждающие ваши выводы.

Найдите и запишите изречения выдающихся людей, характеризующих данную историческую эпоху.

Прочитайте это изречение, как вы его понимаете, выскажите свое мнение. Работа с текстом, расставьте абзацы в правильном порядке.

Работа в паре: Прочитайте текст «...», постарайтесь понять его общее содержание, ответьте на вопросы по содержанию текста.

Заполните пропуски в тексте. Контрольные слова:...

Составьте синквейны на термины....

СОӨЖ тапсырмалары ретінде төмендегідей тапсырмалар беруге болады:

Сделайте сообщение на тему «...». Время подготовки 5-7 мин. Время звучания – 5 мин.

Работа в группе: студент должен составить свой опорный конспект для объяснения темы и представить его для обсуждения в группе.

Напишите краткое изложение текста.

Для СРС – составьте глоссарий по теме... [4]

Сонымен, жоғарыдағы тапсырмаларды орындай отырып, студент мамандыққа қатысты негізгі кәсіби

ұғымдар мен түсініктерді, терминдерді қазақ тілінде меңгеру талаптарын негізге алады. Бұл пәнді аяқтаған тіл үйренуші болашақ маман: қазақ тілде таратылатын көп ақпараттар тасқынынан өз мамандығына қажеттісін таңдап алып, оны қызметінде қолдана білуге үйренеді. Сонымен кез-келген тілді үйренушіге қажет шарт студенттің алған білімі мен білік-дағдыларын, қазақ тіліндегі сөздік қорын кәсіби сөз тіркестері мен терминологиямен үнемі дамытып отыруы көзделінген.

Болашақ маман кәсіптік маңызы бар жағдайларда ғылыми тілмен қазақша ойын толық және анық жеткізуі үшін тілдік кәсіби бағдарға дайындықты қамтамасыз ету көзделінген. Сондықтан, бұл пәнді жоғары оқу орындарында қазақ тілін жетік меңгерген кәсіби маман жүргізуі тиіс. Жоғары оқу орнында оқитын студенттерге «Кәсіби қазақ тілі» пәні 3 кредитпен оқытылғаны жөн деп санаймыз.

1 Жалпы орта білім беру деңгейінің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 10-11-сыныптары үшін «Қазақ тілі» пәнінен (ортадан жоғары деңгей) типтік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде емес). <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1300008424>

2 «Назарбаев Зияткерлік мектептері» Кіріктірілген білім беру бағдарламасы / nis.edu.kz сайты

3 Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Типтік оқу бағдарламасы. ККТ- Кәсіби қазақ тілі. «5B011400 - ТАРИХ». 2 кредит (90 сағат). - Алматы, 2012.

4 Далаева Т.Т., Калиева Е.Т. Профессиональный русский язык для специальности «5B011400- История». Учебное пособие. - Алматы: КазНПУ им. Абая типография «Ұлағат», 2014 – 120 с.

Резюме

В статье рассматриваются проблемы преподавания профессионального казахского языка в высших учебных заведениях. Предлагается опыт обучения студентов исторического факультета профессиональному казахскому языку согласно учебному плану преподавателя. Также, даны методические указания, которые обширно освещают развитие устной речи студентов, осмысливание лексики с терминологической и профессиональной точки зрения, работу с текстами.

Ключевые слова: иноязычная аудитория, предметно-языковое интегрированное обучение (CLIL), виды межличностных отношений, синквейн

Summary

The article considers problems of teaching professional Kazakh language in higher education institutions. Training experience of students of historical faculty of professional Kazakh language is offered according to the curriculum of the teacher. Also, there are methodical instructions that widely cover the development of students' spoken language, making sense of vocabulary from the terminological and professional point of view, work with texts.

Keywords: foreign language audience, Content and Language Integrated Learning (CLIL), types of interpersonal relationships, cinquain

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

УДК 902:930.2:2(574.5)

СТОЛИКИ-ДАСТАРХАНЫ ИЗ АРХИТЕКТУРНОГО КОМПЛЕКСА ЛУГОВОЕ Г (VII–XII вв.)

А.А. Нуржанов – *Ведущий научный сотрудник, к.и.н.,
Институт археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК,*
Г.А. Терновая – *Ведущий научный сотрудник, к.и.н.,
Институт археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК*

В статье впервые представлена коллекция керамических столиков-дастарханов, собранная на архитектурном комплексе Луговое Г (VII–XII вв.). Находки относятся к разным строительным горизонтам, характеризующим основные этапы существования памятника. Аналогии дастарханам прослежены на средневековых городищах Таласской и Чуйской долин, в Южном Казахстане и Средней Азии. При создании формы и нанесении орнамента дастарханам придавалась особое сакральное значение. Культовые столы встречаются в разных культурах, они известны с глубокой древности. В то же время, в большинстве культур существует почтительное, религиозное отношение к пище. В символическом осмыслении стола определяющим было его уподобление престолу бога. Прослеживается соответствие между обыденной трапезой и жертвоприношением. Переносный столик, как и очаг, служил местом жертвоприношения и пользовался особым почетом. В декоративном оформлении дастарханов отражены представления разных религиозных систем и переданы общие представления об организованном пространстве, воплощенном в структуре Мирового древа.

Ключевые слова: Луговое, Кулан, керамика, стол, дастархан, престол, декор, обряд, трапеза, жертвоприношение

Городище Луговое отождествляется со средневековым городом Кулан, который располагался восточнее города Тараз. В маршрутке китайского паломника Сюань Цзяня (VII в.) и в истории династии Тан он назван Цзюй-лань. Кулан упоминали арабские авторы: Ибн Хордадбех (IX в.), Кудама и Ал-Макдиси (X в.), Ибн ал-Асир и Якут (XII–XIII вв.). Ал-Макдиси писал, что Кулан находился на большой таразской дороге [1, с. 65, 180-181; 2, с. 230; 3, с. 74,76,82,83].

Исследуемый объект «Луговое Г» представляет собой бугор (тобе), расположенный в 2 км. к юго-востоку от центральных развалин цитадели и шахристана городища Луговое, в пределах территории, окруженной длинной стеной. В топографии различаются центральная часть в виде бугра подквадратной в плане формы размерами в основании 45x40 м., высотой 5 м. и примыкающего к нему участка 50x70 м. Раскопками установлено существование трех разновременных построек – первоначальное здание VII–VIII вв., здание второго строительного горизонта IX–X вв. и верхний строительный горизонт X–XII вв. [4, с. 121-128].

Обзор находок. Коллекция керамических столиков-дастарханов, найденных при раскопках памятника «Луговое Г» насчитывает около 15-ти экземпляров. Целые столики и фрагменты были встречены во всех строительных горизонтах. Они имеют круглую столешницу диаметром 50-60 см., толщиной 2,5-3 см., опирающуюся на подставку в виде перевернутой чаши высотой 5-8 см. Декор наносился до обжига, он выполнен пальцевыми вдавлениями и полосами, резными линиями, встречаются мелкие отпечатки (овальные, полуовальные или треугольные), налепы. Композиционное распределение узоров относительно центрального круга – радиальное и концентрическое. Бортики столешниц украшались наклонными прямыми или выгнутыми дугой линиями, оттиснутыми или вдавленными кружками.

У трех столиков-дастарханов, относящихся к строительным горизонтам VII–IX вв., сохранились чашевидные подставки и в двух случаях примыкающие к ним фрагменты столешниц. Объединяет эти столики орнаментальный мотив, изображенный на плоскости внутри подставок, – крест, прочерченный пальцем. Два стола относятся к нижнему строительному горизонту, тюрко-согдийскому периоду. У одного дастархана толщина столешницы 3 см., высота подставки 6 см., диаметр опорной части 31 см. (**рис. 1,3**). Нижняя часть покрыта ангобом светло-охристого цвета, верх краснокирпичного цвета. Судя по обломанным фрагментам, столешница была украшена узором из выгнутых резных линий и круглых пальцевых вдавлений. Опорная часть подставки украшена наклонными резными линиями. Внутри подставки изображен крест, выполненный двумя пересекающимися полосами. Вершина каждой ветви креста обозначена круглым пальцевым вдавлением. В секторах между ветвями креста сделаны круглые вдавления, чередующиеся по два и по три в каждом секторе.

Высота второго стола 13 см. (**рис. 1,4**). Диаметр подставки снизу 28 см., высота 8 см. Нижняя часть стола покрыта светло-охристым ангобом. Фрагментарно сохранившаяся столешница украшена орнамен-

том, состоящим из прямых линий, выполненных резьбой, и круглых пальцевых вдавлений. Орнаментальное поле разделено на сектора налепленными валиками с вдавлениями. Опорная часть подставки декорирована резными наклонными линиями, образующими подобие «елочки». В центре подставки пальцем изображено Дерево, в основе которого заложен крест. Ветви креста, изгибаясь, тянутся вверх. Снизу и сверху от поперечной перекладины изображены подобные ветви. На ветвях и между ними сделаны круглые пальцевые вдавления.

От третьего столика, найденного в вышеописанном строительном горизонте, сохранилась только подставка (рис. 1,2). Общая высота его, судя по сохранившемуся фрагменту, 10,5 см., высота подставки 6 см., толщина стенки в опорной части 1,5 см. Нижняя часть стола покрыта светло-кирпичным ангобом. Крест так же прочерчен пальцем двумя накладывающимися друг на друга линиями. В секторах между ветвями креста прочерчены линии, образующие несоединенный в центре знак «Х». Круглые пальцевые вдавления расположены между прямыми линиями и на их концах.

Подобное оформление столика встречается в коллекции VIII-X вв., собранной на территории ранне-средневековых городищ Северного Приитышья. Здесь в кругу чашевидной подставки расположено нанесенное пальцем изображение креста с овальными ямками по одной в каждом секторе [5].

Еще один столик из Лугового Г представлен 2-мя обломками (рис. 1,11,12). Толщина столешницы около 2,5 см. Нижняя сторона покрыта ангобом цвета топленого молока, верхняя сторона кирпичного цвета. Резной орнамент сочетается с круглыми углублениями, образованными пальцевыми вдавлениями. Невысокий бортик столешницы шириной 2,5 см. украшен двумя рядами орнамента в виде повторяющейся дуги с выемкой-точкой в центре. Возможно, этот орнамент имитирует птичье оперение. Пространство между бортиком и обломком подставки заполнено декоративными изображениями фантастических птиц с хохолками (павлинов?), крылья и хвосты которых изображены в виде растительных элементов – лепестков и цветов. У пернатых длинные шеи, загнутые вниз клювы. Сохранились изображения двух птиц, соприкасающихся распахнутыми крыльями. Головы их расположены ближе к центру и развернуты влево, а тулова показаны фронтально. Создается иллюзия вращения по кругу. Плоскость столешницы внутри подставки украшена резным растительным орнаментом и пальцевыми вдавлениями.

Изображения птиц с подобным поворотом головы, крючковидным клювом, распахнутыми крыльями и волнообразным оперением встречаются на керамике Самарканда – кувшине и донце блюда конца IX-X вв. [6, табл. L]. Превращение птицы в цветок отмечено на поливной керамике Самарканда X-XII вв. [7, с. 215, рис. 47]. Резной растительный орнамент в центре столика аналогичен узорам, украшающим сосуды с антропоморфными признаками из Таласской долины, в которых воплощены образы авестийских божеств. Время появления этих сосудов – VIII-IX вв. В археологических слоях городищ и поселений Таласской долины они встречаются до XII вв. [8, с. 78-88]. Изображения павлинов, голубей, птиц с хохолками отмечены на дастарханах из Отрара X-XII вв. [9, с. 22].

К вышеописанному столику-дастархану близок по оформлению фрагмент из Лугового Г, показанный на рис. 1,6. Толщина столешницы 2,4 см., ширина невысокого бортика 4 см. Верх столешницы покрыт ангобом краснокирпичного цвета, нижняя часть – ангобом цвета топленого молока. На нижнем поле столешницы изображен узор, состоящий из спирально завивающихся резных линий и круглых пальцевых вдавлений. Бортик украшен резными дугообразно выгнутыми линиями, идущими по две и образующими подобие «плетенки».

В коллекции есть целый дастархан с хорошо отполированной столешницей, покрытой сверху ангобом краснокирпичного цвета, снизу светло-охристым ангобом (рис. 1,7). Диаметр столешницы 63 см., толщина 3 см. Высота подставки 6 см. Край столешницы загнут вниз. Ширина бортика 4 см. Нижняя часть столешницы украшена тремя рядами волнообразных линий, идущими по кругу. По бортику небрежно прочерчена волнообразная линия, которая в некоторых местах прерывается, а иногда идет в два ряда. У чашевидной подставки отогнут нижний край, он украшен вдавлениями, образующими волнистую кайму. Внутри подставки прочерчены две волнообразные линии, с тремя изгибами. Круглое поле обрамлено парными углублениями, переходящими на стенку подставки.

Подобный дастархан найден на городище Актобе [10, с. 128, рис. 4,2]. Орнамент из трех волнообразных линий встречается в оформлении керамических сосудов X-XI вв. Возможно он отражает представления о трехчастном мироздании и связан с представлениями о сфере воды. Волнообразный орнамент, окруженный точками, на сосудах из Талгара и Алматы служит обозначением змеи. На одном талгарском кувшине орнамент в виде волнистых линий сочетается с оформлением горловины зооморфной (змеиной?) головкой [8, с. 86,87, рис. 49]. Выпуклое изображение змеи, окруженное плоскими налепами, имеется на сосуде X-XII вв., найденном при раскопках на Фархадстрое [11, 1959, с. 102-103, рис. 17,3]. В древности со змеей соотносили идею непрерывности жизни, постоянного ее «оживления» после «смерти» (сбрасывания кожи), идею бессмертия и неиссякаемого плодородия.

С образом змеи предположительно связан орнамент, изображенный на фрагменте еще одного дастархана из Лугового Г (**рис. 1,8**). Толщина столешницы 3,4 см. С верхней стороны она покрыта ангобом светло-охристого цвета, с нижней стороны ангоб светло-кирпичный. Боковая часть бортика украшена резными наклонными линиями, идущими параллельно. На горизонтальной плоскости бортика прорезаны изогнутые линии, образующие повторяющийся мотив, в центре которого – изображение змеи с овальной головкой и круглым глазом. Подобным образом орнаментирована и нижняя часть столешницы, где в окружении выгнутых линий изображены линии со змеиными головками.

Тема воды представлена также на фрагменте, который, судя по параметрам, мог быть частью столешницы (**рис. 1,16**). Толщина фрагмента 2,2 см., орнаментированная сторона обмазана ангобом светло-охристого цвета, верх стерт, на нем сохранились следы светло-кирпичного ангоба. По невысокому бортику шириной 2,5 см. прочерчены наклонные линии. Основу узора составляют выпуклые прямые линии, идущие параллельно. Между ними пальцевыми вдавлениями вылеплен мотив «падающая волна» с движением справа налево. Объемное изображение волнообразных линий, чередующихся с кружками, встречается в декоративном оформлении крышки котла из Тараза.

X-XI вв. датируется дастархан из коллекции Лугового Г, от которого сохранилось два фрагмента (**рис. 1,1**). Диаметр столешницы 55 см., толщина 2,5 см. Подставка высотой 7,5 см. снизу имеет диаметр 20,5 см. Нижняя сторона стола обмазана светло-охристым ангобом. Плоскость внутри подставки покрыта пальцевыми вдавлениями. С наружной стороны подставки, в месте ее соединения со столешницей, сделаны пальцевые вдавления, напоминающие лепестки цветка. Орнаментальное поле столешницы разделено на четыре сектора полосами шириной около 1 см., которые состоят из повторяющихся изображений – «бантиков», образованных оттисками двух треугольников, соединенных вершинами. Эти полосы формируют крестообразную композицию. От центра отходят полосы «елочек», выполненные резными наклонными линиями. Низкий бортик столешницы шириной около 3 см. украшен овальными вдавлениями, идущими в два ряда. На дастарханах с городищ Северного Притяньшанья круг часто разбивался на четыре сектора, которые заполнялись различного рода «елочками» и пальцевыми вмятинами, реже вихревыми завитками. Основание чаши с внешней стороны и край дастархана обрамлялись такими же овальными ямками [5]. Центрическая композиция с «елкообразным» орнаментом встречается в керамике X-XI вв., например, на поливных блюдах из Тараза и Куйрыктобе.

Представления о земле, женском плодородии воплощены в орнаменте дастархана из Лугового Г, от которого сохранился фрагмент столешницы толщиной 2,5 см. (**рис. 1,5**). Ширина бортика 4,5 см., высота 2 см. Черепок светло-коричневого цвета. Декор выполнен резьбой. На столешнице сохранился узор, составленный из вытянутых ромбов, внутри них – кружки с точками в центре. По бортику проходит полоса, состоящая из ломаных линий.

Дастарханы относятся к часто встречаемым находкам на раннесредневековых и средневековых городищах Средней Азии, Южного Казахстана и Семиречья. В Ташкентском оазисе столики с круглой столешницей на трех ножках обнаружены в слоях III-IV вв., они имели широкое распространение в X-XII вв. Керамические и алебастровые дастарханы на чашевидной подставке занимают исторический промежуток VIII-XIII вв. [12, с. 141]. В Юго-Западном Семиречье фрагмент алебастрового столика с ножкой был обнаружен на цитадели Тараза в слое III-IV вв. К этому же времени относятся столики из глины и алебаstra, найденные на шахристане Тараза. Они имеют плоский диск, иногда с загнутыми вниз краями, и три невысокие ножки. В VII-X вв. в Таразе отмечено изменение формы столиков-дастарханов. Наряду со столиками на трех ножках, в том числе и алебастровыми, отмечено появление столиков на чашевидном поддоне с орнаментированной нижней поверхностью. Исключением в этой группе является столик из Джикилия в виде миниатюрного диска на конусовидной подставке с рельефными колонками. Среди находок отмечен также столик с четырьмя ножками [13, с. 36,50, 96-97].

В Чуйской долине в VIII-X вв. оформление столиков отличается разнообразием орнаментальных мотивов и техникой исполнения [14, табл. LXXI, LXXII, LXXIV,1,6]. А.Н. Бернштам сопоставил декор с искусством резьбы по дереву у кочевников, которое затем через среду оседлого населения распространилось в Семиречье и Средней Азии. Этим же временем датированы дастарханы в виде дисковидной столешницы на чашевидной подставке и трех ножках, найденные на городищах Илийской долины, но по количеству и разнообразию орнаментации они значительно уступают изделиям из Чуйской долины [15, с. 77].

На Северных склонах Каратау находки дастарханов отмечены на городище Баба-Ата в VIII-IX вв. [16, с. 192, рис. 55].

В слоях X-XI вв. на городище Отрар выявлено много столиков-дастарханов на цилиндрической или чашевидной подставке. Эти изделия украшены штампованным, резным, наклепным орнаментом расти-

тельного, геометрического и зооморфного содержания, а также узорами, выполненными пальцем. Штамп применялся при отделке небольших кусочков глины, наносимых на внутреннюю поверхность столика. Обнаружены также небольшие дастарханы на трех низких ножках. К комплексу XII – начала XIII вв. относятся фрагменты дастарханов на полых цилиндрических ножках. Основание ножки оформлено широкой площадкой с пальцевыми вдавлениями по краю. На городище Каршыгалык были найдены дастарханы, опирающиеся на чашевидную подставку. С нижней стороны столика украшены резным, штампованным и налепным орнаментом. Среди них есть почти целый экземпляр, датированный X-XI вв. Внутренняя поверхность столика украшена налепным и штампованным орнаментом. В декоративном оформлении отражены представления о земле, плодородии [17, с. 101, 156, 157].

К вопросу о функциональном назначении дастарханов. Столики-дастарханы неоднократно привлекали внимание исследователей. Рассматривались формы, технические приемы изготовления и декорирования. Некоторые считают, что целью декорирования являлось украшательство. С их точки зрения, функция дастарханов была двоякой: утилитарная – стол и декоративная – украшение интерьера, поэтому их оборотная сторона орнаментирована [18, с. 41-42; 19]. Предполагалась также связь дастарханов с жертвенными столами более раннего времени, в том числе с бронзовыми жертвенными столами саков, найденными в Семиречье. Столики на трех ножках, по мнению специалистов, берут начало от столиков сарматского времени. Находки их во втором слое Тараза (III-IV вв.) позволяют говорить о генетическом родстве с предшествующей культурой [13, с. 96,97]. В захоронениях Кенкольского могильника (II-IV вв.) среди сопутствующего инвентаря обнаружено два типа деревянных столиков. Столики, служившие, по мнению А.Н. Бернштама, для изготовления мучной пищи, сделаны из одного куска дерева. Столешница эллипсоидной формы слегка вогнута и имеет следы соскабливания ножом. Подобные столики были встречены у уйгур в Алматинской области. Другой тип столиков сохранился во фрагментах. Столешница с едва заметным бортиком, на оборотной стороне – призматические выпуклости с пазами, куда вставлялись шипы ножек. На столиках сохранились следы раскраски коричневой краской [20, 1940, с. 18-19]. Продолжая линию сопоставлений, можно отметить, что низкий круглый столик служил традиционным обеденным столом у казахов.

В орнаментике дастарханов VIII-X вв. из Чуйской долины виделся смысл, доказывающий их использование в ритуале, «носителями которого являлись племена с идеологическими представлениями круга Авесты, а в целом – индоиранской культуры» [21]. Предполагалась также связь керамических столиков с алтарями-престолами [22; 8, с. 158].

На городище Канка в слое VI-VII вв. был обнаружен фрагмент столика в виде круглой столешницы диаметром 42 см. на трех конических ножках. В центре нижней стороны отриском ребра ладони и пальцевыми вдавлениями изображен след правой стопы. Выше штампом отпечатана маленькая розетка, составленная из кружков. Следы стоп на Канке входят также в систему знаков, маркировавших кирпичи кладок стен. Один след был поставлен на сырцовом кирпиче обкладки крепостной стены шахристана IV-V вв. н.э. Три изображения зафиксированы среди знаков на кирпичях обрушившейся верхушки стен храмового комплекса V-VI вв. [23, 2004, с. 288]. Изображения отпечатков двух человеческих ног можно увидеть на керамическом столике с городища Бурана. Следы расположены в центре подставки, внутри круга, составленного из семи ямок-вдавнений. Изображения следа имеются и на других дастарханах с раннесредневековых городищ Чуйской долины, датированных периодом VIII-X вв. [5; 21, с. 147, рис. 1,6,9,10, 2].

След стопы с точкой на пятке присутствует среди элементов штампованного орнамента на керамике III в. до н. э. – II в. н. э. с бакрийского памятника Кампыртепа. Несмотря на распространенное мнение о буддийской атрибутике и индийском происхождении этого вида орнамента в Бактрии, О. Цепова считает, что истоки следует искать в греческом мире, и лишь со временем в Бактрии эти изображения могли приобрести буддийскую символику [24, с. 103,105]. Отпечатки стоп встречаются на памятниках с глубокой древности, значение этих изображений неоднократно рассматривалось исследователями, в том числе в связи с жертвоприношениями [21].

Использование культовых столов отмечено в разных культурах. Они рассматриваются как престолы (земные троны богов). На престолы помещали символы богов, что означало их участие в ритуале, и, возможно, предназначенные богам жертвы.

На серебряном кувшине V-VII вв. из Слудки в медальоне воспроизведена женская фигура с нимбом и царскими лентами, ее обнаженные ноги опираются на орнаментированное подножие – престол, под которым находятся два павлина. В одной руке женщины птица, в другой она держит обнаженного ребенка. Слева от центральной фигуры еще один обнаженный ребенок с овцой на плечах («мосхофор»), под базами колонн – обращенные вправо и влево фигурки обнаженных детей. В.Г. Луконин предположил, что женское изображение на кувшине может быть воплощением синкретического образа Анахиты-Девы Марии [25].

На чаше из Бартыма представлены изображения двух павлинов с лентами на шеях, в фантастических образах птиц переданы представления о трех сферах мироздания. Жертвенник, находящийся между павлинами, показан в виде невысокого столика с постаментом и ровной доской. По мнению исследователей, местонахождение привозной посуды связано со святилищем, существовавшим на Урале до VII-VIII вв. [26]. К.В. Тревер отметила, что павлины в христианской символике олицетворяют жизнь (в языческой – смерть), чем, по ее мнению, объясняется появление их на памятниках христианского времени [27]. Воспроизведения павлинов отмечены на керамических столиках из Лугового Г (см. рис. 1,12) и Отрара.

В центре керамического столика на трех ножках из Тараза, хранящегося в фондах Института археологии им. А.Х. Маргулана, имеется отпечаток ладони. Отпечатки и изображения ладоней встречаются на широком круге памятников. Их можно увидеть на стенах древних святилищ и среди наскальных рисунков, миниатюрные воспроизведения кисти руки использовались в качестве амулетов. Изображения раскрытой ладони присутствуют на стенах подземных мечетей Казахстана, например, скальной мечети Шакпак-Ата в Манкыстау. Они сопровождаются надписями (мистическими формулами-стихами, изречениями из Корана) [28, с. 104]. В исламе раскрытая ладонь – «панджа» символизирует «пятерницу», «семью пророка», которой, по учению шиитов, принадлежит божественное право на руководство мусульманской общиной (имамат). Для шиитов «панджа» является наглядным символом веры [29].

Согласно представлениям христиан, церковный престол знаменует собой также небесный престол, трон Бога, на котором «таинственно присутствует сам Господь-вседержитель». В народной традиции восточных славян для символического осмысления стола определяющим было его уподобление церковному престолу («стол – это престол» или «стол – это престол Божий»). Сам церковный престол представляет собой исторически стол, алтарь, на котором совершается жертвоприношение, принявшее в христианстве облик евхаристии. Не разрешалось помещать на стол посторонние предметы, так как это место самого Бога, стучать по столу, ибо стол – это ладонь Бога или Богоматери [30].

Крестообразные фигуры, расположенные в центре подставок из Лугового Г, сопоставимы с символикой Мирового древа или «пуца земли». Чашевидная, конусообразная подставка столика соотносится с представлениями о горе. Из Яшта Авесты, посвященного Митре, известно, что его обитель создана Ахура-Маздой «над Харою высокой» (Яшт X, Михр-яшт 50, 51). Мировое древо маркировало центр – точку развертывания мира из жертвы. Алтарь являлся эквивалентом Мирового древа, в том числе с фиксацией мировой оси, то есть канала связи, по которому осуществлялся контакт с божественными сферами. Орнамент на столиках иллюстрирует понятия об организованном космосе и сферах мироздания. В авестийской религии у каждой сферы (неба, земли, воды) свои божества-покровители. Не исключено, что некоторые столики были связаны с определенными богами. В.Г. Ардзинба в исследовании ритуалов древней Анатолии упомянул об использовании столов-престолов для каждого бога отдельно и престолов, предназначенных для всех богов [31, с. 66]. В греческих храмах в центре стоял один жертвенный стол, но известны и особые случаи, когда ставили несколько алтарей для родственных или связанных своей генеалогией божеств. Обычно алтарь посвящался одному божеству. Если божество имело несколько ипостасей, то оно могло почитаться на нескольких алтарях. В то же время, на одном алтаре могли почитать несколько родственных божеств, но каждое имело свое жертвенное место [32, с. 361].

На столиках VIII-X вв. из Чуйской долины встречаются изображения петухов [21, рис. 1,8, 2,2]. Согласно текстам Бундахишн, петух и собака созданы Ормаздом, они помогают авестийскому богу Сраоше уничтожать силы зла – демонов и колдунов (Бд, 8).

Декоративное оформление дастарханов иллюстрирует представления разных религиозных систем. В качестве примера можно привести дастархан VII-VIII вв. из Тараза. Диаметр столешницы 48 см., толщина ее 2 см. Орнамент выполнен круглыми штампами и резными полосами-лучами. В одном штампованном изображении представлена женская головка с горизонтально расположенным серпом луны. Образ женщины не без основания соотносился с представлениями манихейства – Девой света [33; 34]. Если сопоставить орнаментальную композицию на дастархане с манихейской идеей об устройстве Вселенной, то девять круглых оттисков, образующих одну из окружностей, соответствуют представлению о девяти зонах. Восемь раз нанесено штампованное изображение с крестообразным растительным орнаментом, один раз – с женским образом. Согласно манихейским учениям, изначальные зоны света или Величия – суть порождения Отца величия, его окружение в царстве света. Они представляют собой божества, олицетворенные небесные силы или светлые миры, населенные этими божествами. Из девяти престолов чести, пребывающих во внешних зонах, восьмой престол Иисуса-Сияния – освободителя и спасителя всех душ. Дева света, эманация Третьего посланца, обитает вместе с Первочеловеком и Иисусом-Сиянием на Луне [35, с. 140-141, 178, 436].

Еще один дастархан из Тараза, датированный VII-VIII вв., имеет столешницу диаметром 48 см.,

диаметр чашевидной подставки 29 см. Орнамент, украшающий внутреннюю часть подставки и столешницу, выполнен чередующимися окружностями, составленными из оттисков круглых и прямоугольных штампов с воспроизведениями сидящих львов и винограда (по 10 и 20 в каждой окружности). В центре – 4 оттиска с изображениями львов [36, с. 70-71]. Композиция, представленная на столике, сопоставима с дионисийской обрядностью. В эпоху античности закладывались основы позиционной системы счета набором единиц (4, 5, чаще десятками – 10, 20). При подсчете большого количества одинаковых предметов применялся так называемый групповой счет.

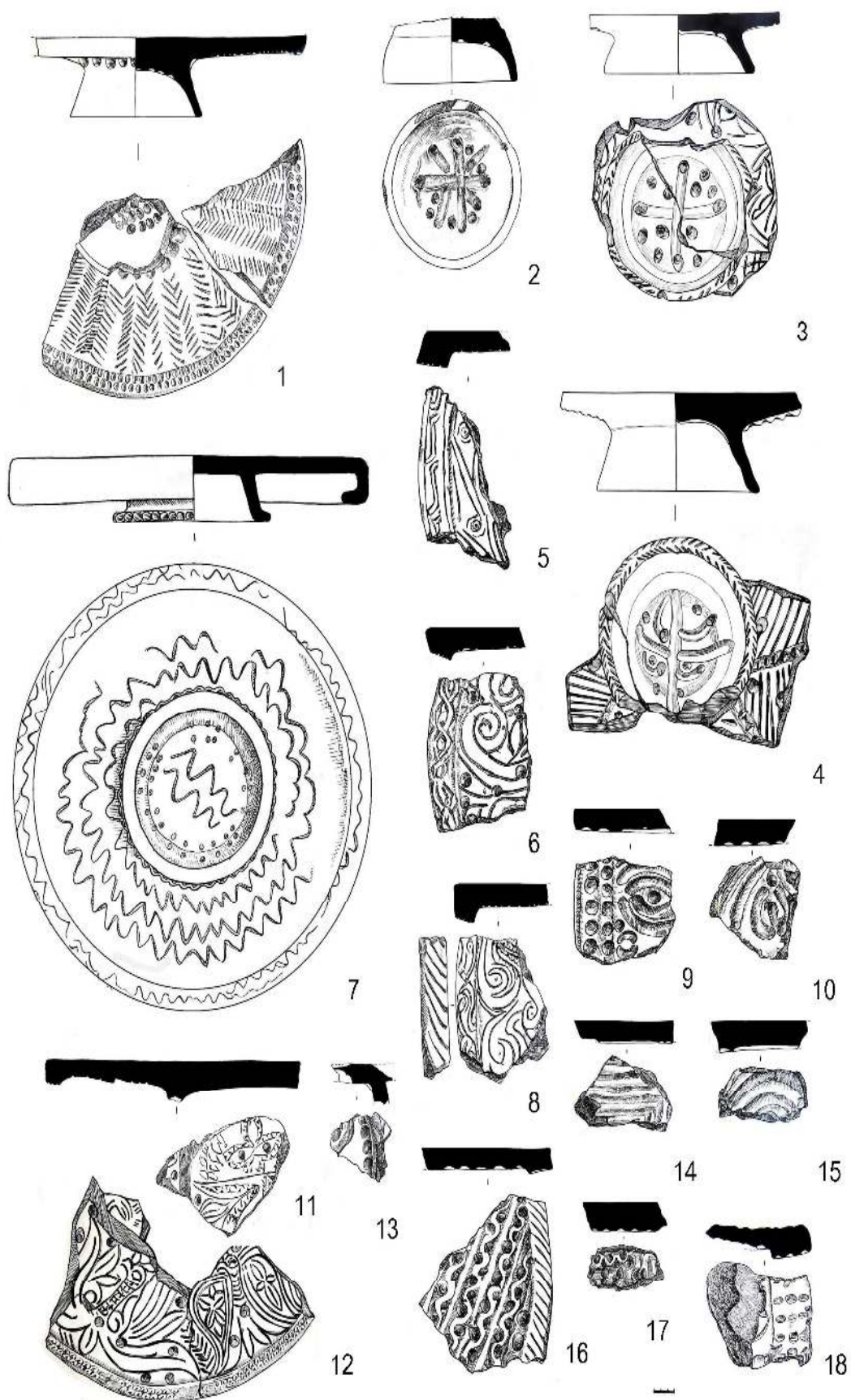
На столиках-дастарханах XII в. из Отрара отпечатан штамп с изображением шестиконечной звезды [9, с. 72-73], относящейся к символике ислама, и, возможно, значение этих столиков следует соотносить с представлениями о престоле Аллаха, Суллеймана.

В ряде исследований прослеживается соответствие между обыденной трапезой и жертвоприношением. В изначальной форме жертвоприношение – это кормление сверхъестественных сил. Трапеза предстает как обмен с Богом. В благодарность за дарованную пищу, сотрапезники обращают к нему молитвы [37, с. 198]. В.Н. Топоров отметил этимологическую связь между словами «жратва» и «жертва» [38, с. 23]. Стол рассматривается как сакральный центр жилища. Переносный столик, как и очаг, мог служить местом жертвоприношения и пользовался особым почетом. В большинстве культур существует почтительное, религиозное отношение к пище. Угощение приобретает ритуализированный характер. Так, у многих народов, занимающихся скотоводством, существует связь между статусом участников застолья и определенными частями подаваемой к столу мясной пищи. Коллективная трапеза с расчленением туши животного восходит к древним ритуалам. В мифологической традиции человек или животное, приносимые в жертву, воплощают в себе космос и служат материалом для его создания [30; 39, с. 43].

Мнение некоторых исследователей об использовании столиков-дастарханов в качестве украшения интерьеров, вероятно, предполагает их переворачивание, так как орнамент, расположенный на нижней стороне стола, невидим в обычном положении. Следует заметить, что переворачивание предметов, в том числе столов, в некоторых традициях имеет ритуальное значение, символизирует переход в другое состояние. Подобные действия, например, совершаются в славянском погребальном обряде [40, с. 121]. В дионисийском культе опрокидывание священных столов – оргиастический обряд, связанный с омофагией и составлявший древнейшую мистическую часть богослужения дионисийских менад [41, с. 23].

При создании формы и нанесении орнамента дастарханам придавалась особое сакральное значение. Пространство вещи, будучи идентичным космическому, имело и его качественные характеристики [42, с. 1981, с. 18].

Несмотря на то, что столики, а чаще их фрагменты, встречены в разных строительных горизонтах, большее число находок относится к караханидскому времени – X-XI вв. В это время в здании с дворовой композицией отмечено отсутствие парадной зоны и секционная планировка, что предполагает его возможное назначение – комплекс гостиничного типа [43]. Коллекция керамических столиков-дастарханов, собранная археологами на Луговом Г, дает возможность познакомиться с искусством и религиозным мировоззрением жителей Казахстана в VII-XII вв.

- 1 Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Пер. с арабского, комментарии Н.Велихановой - Баку: Элм, 1986 - 428 с.
- 2 Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. // Соч., т. II, ч. - М.: Изд-во восточ. лит-ры, 1963. - С. 169-546.
- 3 Волин С. Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине р. Талас и смежных районах // ТИАЭ, т. 8. - Алма-Ата, 1960. - С. 72-92.
- 4 Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. - Алматы: Ғылым, 1998. - 216 с.
- 5 Мокрынин В., Плюских В. Технические приемы орнаментирования средневековой керамики (к культурным связям Киргизии в VI-X вв.) // Вопросы естествознания и техники в Киргизии. Мат-лы 11-й среднеазиат. науч. конф-ции историков естествознания и техники. - Фрунзе: «Илим», 1969.
- 6 Шишкина Г.В. Глазурованная керамика Согда (вторая половина VIII - начало XIII в.). - Ташкент: «ФАН», 1979. - 74 с.
- 7 Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусства Узбекистана (с древнейших времен до середины девятнадцатого века). - М.: Искусство, 1965. - 688 с.
- 8 Байпаков К.М., Терновая Г.А. Религии и культы средневекового Казахстана (по материалам городища Куйрыктобе). МОН РК, ИА им. А.Х. Маргулана. - Алматы: Баур, 2005. - 236 с.
- 9 Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Керамика средневекового Отрара. - Алма-Ата: Өнер, 1991. - 212 с.
- 10 Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық Ақтобе қаласының қыш ыдыстары // Изв. НАН РК. Сер. общ. наук. - 2008. - №1(254). - С. 124-128.
- 11 Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. - 396 с.
- 12 У истоков древней культуры Ташкента. / Шишкина Г.В. (ред). - Ташкент: «ФАН», 1982. - 199 с.
- 13 Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. - Алма-Ата: Наука КазССР, 1972. - 218 с.
- 14 Чуйская долина. МИА. Вып.14. / Сост. под рук. А.Н. Бернштама. - 1950. - 158 с.
- 15 Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг К. Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу. - Алматы, 2005. - 188 с.
- 16 Агеева Е.И. Общий обзор находок // Археологические исследования на северных склонах Каратау. / ТИАЭ, т. 14. - Алма-Ата, 1962. - С. 188-219.
- 17 Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. - Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1972. - 216 с.
- 18 Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. - Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1959. - 259 с.
- 19 Синенькая Н.И. К вопросу о технике изготовления и приемах оформления дастарханов из Отрара (X-XII вв.) // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. - Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1976. - 122-129.
- 20 Бернштам А.Н. Кенкольский могильник. Археологические экспедиции Государственного Эрмитажа. Вып. II. - Л., 1940. - 34 с.
- 21 Ведутова Л. Архаичные представления в раннесредневековой художественной культуре Кыргызстана в свете восстановительных ритуалов // Древний и средневековый Кыргызстан. - Бишкек: Илим, 1996. - С. 144-159.
- 22 Терновая Г.А. Реконструкция некоторых обрядов по археологическим материалам городища Куйрыктобе (вторая половина VII - первая половина IX вв.) // Известия МОН РК, НАН РК. Сер. общ. наук. - 2000. - №1(224). - С. 169-182.
- 23 Богомолов Г.И. К вопросу о культе ступни в Средней Азии // Transoxiana. История и культура. Академику Э.Ртвеладзе в честь 60-летия. - Ташкент, 2004. - С. 287-290.
- 24 Цепова О. Керамика со штампованным орнаментом из Кампыртепа // Материалы Тохаристанской экспедиции. Вып. 2. Археологические исследования Кампыртепа. - Ташкент: «SANʻAT», 2001. - С. 101-112.
- 25 Луконин В.Г. Древний и раннесредневековый Иран. Очерки истории культуры. - М.: ГРВЛ, 1987. - 296 с.
- 26 Бадер О.Н., Смирнов А.П. «Серебро закамское» первых веков нашей эры. Бартымское местонахождение. / Тр. ГИМ. Памят. культ. Вып. XIII. - М., 1954. - 25 с.
- 27 Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. - VII в. н. э. - М.;Л.: Изд-во АН СССР, 1959. - 391 с.
- 28 Байпаков К.М. Исламская археологическая архитектура и археология Казахстана. - Алматы: Казахстанское археологическое общество, 2012. - 284 с.
- 29 Стецкевич Т.А. Символика «раскрытой ладони» в шиизме // Символ в религии. Материалы VI Санкт-Петербургских религиозно-философских чтений. - СПб., 1998. - С. 87-88.
- 30 Байбурун А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. - Л.: Наука, 1990. - 164 с.
- 31 Ардзинба В.Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. - М.: Наука, ГРВЛ, 1982. - 252 с.
- 32 Литвинский Б.А., Пичикян И.Р. Эллинистический храм Окса в Бактрии (Южный Таджикистан). Т. 1. Раскопки. Архитектура. Религиозная жизнь. - М.: Восточная литература РАН, 2000. - 503 с.
- 33 Сенигова Т.Н. Иконографическое изображение из г. Тараза // Изв. АН КазССР. Сер. истории, археологии и этнографии. - 1960. - Вып. 3 (4). - С. 97-102.
- 34 Сенигова Т.Н. Вопросы идеологии культов Семиречья (VI-VIII вв.) // Новое в археологии Казахстана. - Алма-Ата: Ғылым, 1968. - С. 51-67.
- 35 Смагина Е.Б. Манихейство по ранним источникам. - М.: «Вост. лит.» РАН, 2011. - 519 с.
- 36 Сенигова Т.Н., Бурнашева Р.З. Изобразительный мотив льва в прикладном искусстве древнего Казахстана // Археологические исследования Древнего и Средневекового Казахстана. - Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1980. - С. 65-81.

37 Топорков А.Л. Структура и функции сельского застольного этикета у восточных славян // *Этнознаковые функции культуры*. – М.: Наука, 1991. – С. 190-203.

38 Топоров В.Н. Из славянской языческой терминологии // *Этимология 1986-1987*. – М., 1989. – С. 3-50.

39 Сагалаев А.М., Октябрьская И.В. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. – Новосибирск: Наука, сиб. отд., 1990. – 209 с.

40 Толстой Н.И. Переворачивание предметов в славянском погребальном обряде // *Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Погребальный обряд*. – М., 1990. – С. 119-128.

41 Иванов Вяч. Дионис и прадионисийство. – СПб.: «АЛТЕИЯ», 1994. – 344 с.

42 Антонова Е.В. Орнаменты на сосудах и знаки на статуэтках анауской культуры (к проблеме значения) // *Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье (история и культура)*. – М.: Наука, ГРВЛ, 1981. – С. 5-21.

43 Ternovaya G.A. Medieval city Kulan in Kazakhstan on the Great silk way // *Global Science and Innovation. Materials of the international scientific conference. Vol. I. December 17-18th, 2013*. – Chicago, USA 2013. – P. 261-266.

Түйіндеме

Мақалада Луговой Г (VII-XII ғғ.) архитектуралық кешенінен жиналған қыштан жасалған үстел-дастархандардың топтамасы алғаш рет таныстырылып отыр. Бұл жәдігерлер ескерткіштің әртүрлі құрылыс кабаттарынан табылып, оның өмір сүруінің негізгі кезеңдерін сипаттайды. Осыған ұқсас дастархандар Талас, Шу бойындағы, Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияның ортағасырлық қалаларынан кездеседі. Дастархан пішіні жасалып және оған ою-өрнек салғанда, қасиет мағынасына көбірек көңіл бөлінген. Діни үстелдер әртүрлі мәдениеттен ұшырасады, олар тіпті көнеден белгілі. Сонымен қатар, көптеген мәдениетте асты құрметтеп, оған діни мағына беру кездеседі. Үстелдің бейнелі түрде құдайдың тағына ұқсауы өзіндік анықтама береді. Үйреншікті тамақтану мен құрбандық шалудың арасында ұқсастық байқалып отырады. Жылжымалы үстел, ошақ сияқты құрбандық шалу орны ретінде ерекше құрметке ие болған. Дастархандардың сәндік рәсімделуінен әртүрлі діни жүйелерді байқауға болады және Әлемдік ағаштың құрылымында іске асырылып ұйымдастырылған кеңістік туралы ортақ ұсынылымдар көрінеді.

Тірек сөздер: Луговое, Құлан, қыш, үстел, дастархан, так, айшықтау, дәстүр, тамақтану, құрбандық шалу

Summary

The article first presents a collection of ceramic tables-dastarkhans, collected at the architectural complex Lugovoe G (VII-XII centuries). The findings relate to different construction horizons, describing the main stages of the existence of the monument. The analogy of the dastarkhans traced to medieval settlements Talas and Chu valleys, in Southern Kazakhstan and Central Asia. When creating the form and application of ornament to the dastarkhans was given a special sacred significance. Cult tables can be found in many cultures, they are known since ancient times. At the same time, in most cultures there is a reverent, religious attitude to food. In the symbolic interpretation of the table was determining its similarity to the altar table or the throne of God. Traced the line between an ordinary meal and sacrifice. Portable table and the hearth served as a place of sacrifice and used a special honor. In the design of the dastarkhans reflects the views of different religious systems and transferred to the General idea of organized space, embodied in the structure of the World tree.

Keywords: Lugovoe, Kulan, ceramics, table, dastarkhan, altar table, decor, ceremony, meal, sacrifice

Подпись к рисунку

Рис. 1. Керамические столики-дастарханы. Луговое Г

Нуржанов Арнабай Абишевич

12.06.2014.

Терновая Галина Алексеевна

Терновая

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ

УДК 28-335 (574)

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ДІНИ ТҮЛҒА: МҮФТИЙ, ҒАЛЫМ-ТАРИХШЫ РИЗАЕТДИН ФАХРЕДДИН (1859-1936)

**Н.Д. Нұртазина – т.ғ.д., дінтанушы, Абай атындағы ҚазҰПУ,
Г.С. Сұлтанғалиева – т.ғ.д., профессор**

Қазақстан мұсылмандарының Ресей империя, одан кейін Кеңестік Ресейдің конфессиялық органдары қол астында болғандықтан Ресей мұсылмандарының сегізінші мүфтиі, атақты ғалым-теолог, тарихшығ ойшыл-реформатор Ризаэтдин Фахреддин тұлғасын зерттеудің Қазақстан мамандары үшін де маңызы бар. Мүфти сол кездегі ғалымдар мен жазушылар арасында беделді болды. Ол жәмаладдин әл Ауғани т.б. ислам қайраткерлерімен кездескен. Ғұлама артында бай әдеби, теологиялық және тарихи мұра қалды. Риза Фахреддин түркі тарихын анықтауға зор үлес қосты, сол сияқты Құран мен Хадистерге түсініктемелер жазды, исламның ақидасын дамытты. Кеңестік атеистік идеологиясының қысымы кезінде мүфти икемділік пен табандылық үлгісін көрсетіп коммунистердің шабуылынан ислам құндылықтарын қорғай білді.

Тірек сөздер: Мемлекеттік-конфессиялық қарым-қатынастар, Кеңес өкіметі, дін, дінбасылар, мүфти, түркі мәдениеті, жәдитшілдік

Қазақстанның мәдени тарихы шекаралас түркі-мұсылман халықтар мекендеген Еділ-Орал, Кауказ, Орталық Азия аймақтары тарихымен ежелден тығыз байланыста екені белгілі аксиома. Ертеде ислам діні көшпелі түркілер қоныстанған Қазақстан жеріне ортағасырлық Иран мен Мәуереннахр жақтан келсе, XVIII-XIX ғасырларда даладағы ислам қағидаттарын нығайтуға татар молдалары зор үлес қосқаны рас. Бұл үрдіс алғашында Ресей империялық саясаты аясында ресми қолдау тапқаны да мәлім [1].

XX ғ. басында Қазақстандағы тарихи-өркениеттік үдерістер қазіргі заманғы Татарстан, Башқұртстан жерлерінде орналасқан Үпі (Уфа), Қазан, сол сияқты Орынбор, Троицк т.б. қалалармен органикалық мәдени байланыста дамыды. Кеңес дәуіріндегі билік түркі халықтары интеграциясын бір жағынан тежеуге тырысқанымен, тұтас мәдени кеңістікте ежелден қалыптасқан байланыстарды тоқтата алмады.

Еуразия тарихында бұрын-соңды болмаған 20-30-шы жж. сталиндік қуғын-сүргін саясаты кезінде қазақ, татар, башқұрт, өзбек, қырғыз, т.б. түркі этностары дәстүрлі діни құндылықтарын сақтап қалу үшін жанталасып күрес жүргізді. Сол дәуірде өмір сүрген ірі діни қайраткерлердің бірі – ғалым, ағартушы, теолог, тарихшы, журналист, редактор, қаді, мүфти Ризаэтдин Фахреддин болды [2].

Бұл тұлғаның есімі сол кезде Ресей империясы қол астында болған мұсылман қауымының сегізінші мүфтиі ретінде тарихта қалды. Қазақстанның далалық аймақтары ұзақ жылдар бойында Ішкі Ресей мен Сібір мұсылмандарының Орталық Рухани (Діни) Басқармасына қарағанын ескерсек, осы басқарманың мүфтиі болып Р.Фахретдин 1921 жылы сайланғаны біз үшін маңызды. Ризаэтдин бин Фахреддин жәй діни қайраткер емес, артында бай рухани мұрасы қалған публицист, теолог әрі жазушы болып табылады. Сол сияқты, Фахретдин тарих ғылымына еңбек сіңірген, түркі тарихнамасының өзекті проблемаларын көтерген тарихшы ретінде де көрінді [3].

Кезінде Фахреддиннің тамаша жазушы екенін Максим Горький бағалаған екен. Алайда, дінге қарсы саясат өршіген кезден бастап билік Риза Фахреддинді реакцияшыл, діндар жазушы ретінде «әшкерелеп» атын атауға тыйым салды. 80-90-шы жылдардан бері Татарстан мен Башқұртстан зерттеушілері белгілі тұлғаның өмірі мен қызметін қайта қарауда. Башқұрт ғалымдары Риза Фахретдиннің этникалық тегін башқұрт деп көрсетеді Татар ағайындар ғалымды «қазан татары» деп анықтайды [4]. Жалпы, XX ғ. бас кезі Ресейдегі түркітілдес мұсылман қауымдастығы үшін этникалық бірегейлік индикаторынан гөрі этно-конфессиялық бірегейлік белгісі («тюрко-татарское магометанское сообщество») алдыға шыққан тарихи кезең болғаны белгілі. Сондықтар Риза Фахретдин өзінің шыққан тегіне аса мән бермей, өзін «түркі», «мұсылман» деп таныстырған екен.

Ғұлама өзінің рухани қолжазба мұраларын Ресей Орталық Рухани (Діни) Басқармасы кітапханасына сый ретінде табыстаса (қазіргі кезде бұл қырық екі томдық қолжазбалық мұра Ресей Ғылым Академиясының Үпідегі ғылыми орталығы ғылыми мұрағатына сақталып тұр), өзінің және басқа авторларға тиісті қолжазбалардың бір бөлігін КСРО Ғылым Академиясына сыйлаған. Соңғылары РФА Шығыстану Институтының Санкт-Петербург филиалы мұрағатындағы жетпіс бір жеке істі құрайды. Ризаэтдин Фахреддин әсіресе өзінің «Ислам» атты еңбегімен танымал тұлға.

Болашақ діни қайраткер 1859 жылы 17 қаңтарда Самара губерниясы Бүгүлма уезіне қарасты (қазіргі

Татарстан, Альметьев ауданы) Кичу Чаты ауылында молданың отбасында дүниеге келді. Әкесі Фахреддин медресе ұстаған діни білімді адам болған. Алғашында Риза діни сауатын осы медреседе ашады. 1869 ж. ата-анасы зерек баланы білімін жетілдіруі үшін Нижние Чершалы атты көрші ауылдың медресесіне жібереді. Ризаеддин ол жерде он жылдай шәкірт болып, теологиялық әдебиеттермен танысады. Соңғы жылдары ол ұстаздың халфасы (қаз. «қалпе») ретінде сабақ беріп жүреді. Медреседе оқып жүрген кезінде Р.Фахреддин араб, парсы, түрік тілдерін еркін меңгеріп, шығыс филологиясы мәселелерімен де шұғылданады [2].

Ризаеддин Фахреддиннің дүниетанымына келетін болсақ, заманның ерекшелігіне сәйкес ол діни-реформаторлық ағымға ертеден кірді; бұл кезде татар, башқұрт, қазақ, әзірбайжан, өзбек т.б. түркі-мұсылман халықтары арасында жәдитшілдік б яғни модернистік ілім кең атараған еді. Жәдидизмнің квинтэссенциясы ислам мен дәстүрді қайта қарап («иджтихад» принципін жаңғырту арқылы), дінді әртүрлі бұрмалаушылықтан тазарту; сонымен қатар заманауи білімдері, еуропалық ғылым мен технологияны қабылдау, ағартушылық, ұлттық бірегейлікті, саяси бостандық пен либералдық көзқарастарды тарату да жәдидизм бағдарламасына жатады [5].

Жәдидизм аясында дүниеуи білімдерді насихаттау аса маңызды бағытты құрды. Осы тұрғыда Р. Фахретдиннің дарынды ағартушы, әйгілі тарихшы Шағабутдин Маржанидің мұрасымен танысуы заңдылық еді. Сол сияқты діни қайраткердің қырым татарларынан шыққан түрікшілдік пен жәдидизмнің негізін қалаушылардың бірі болып танылған Ысмайыл-бей Ғаспыралы шығарған «Тәржіман» (Аудармашы) атты газетті оқып тұрғаны аса маңызды жәйттер болып саналады.

Р.Фахреддин 1886 жылы Қазан қаласына Ш.Маржанимен танысып сұхбаттасу мақсатымен сапарға аттанады. Алайда, тағдыр оларға кездесуді бұйырмапты, ал 1889 жылы ұлы түркі ағартушысы Маржани дүниеден озды. Татар діни реформаторлығын жалпы мұсылман Шығысында орын алған іргелі реформациялық үрдістерден тыс қарауға болмайды. Осы орайда Ресей империясының түркі діндарлары ислам әлемінің ірі ойшылдары, діни қайраткерлерімен рухани байланыста болғанын атап өту керек. XX ғасыр басында панисламизм идеологы атанған Жамаләддин әл Ауғани тұлғасы өзінің дара көзқарастарымен жұрт назарын аударды. Ол өз бойында дәстүрлі білім мен дүниеуи білімді тамаша ұштасырып мұсылман қоғамын қайта құру платформасын ұсынды. Ендеше түркі реформаторы Ризаеддиннің осы ұлы тұлғамен таныс болып, ол кездесуден үлкен әсер алғаны жөніндегі мағлұматтың тарихи маңызы зор, ол кездесу 1888 жылы Санкт-Петербурда орын алды [6].

Оқуын тәмамдаған теолог біраз уақыт мешіте имам-хатыб, сол сияқты Бүгүлма уезіндегі Ілбәков ауылы медресесінде сабақ берді. Оқыту әдістемесін жәдитше (яғни инновациялық тұрғыдан) құрғандығы үшін жаңа мұғалім халық сүйіспеншілігіне ие болды. Сол жылдары Ризаеддин ғылыми ізденістерін жаңғыртып, 1887-1888 жж. Қазанда өзінің араб тілі мен шариғат мәселелеріне арналған «Китаб эт-тасриф», «Китаб мукаддима эт тахрир әл мусадфа» және «Китаб әл-итибар» атты трактаттарын шығарды [6]. Жәдитшілдіктің рухына сәйкес Р.Фахреддин тек дінмен (яғни тар мағынадағы) шектелмей, тарих (әсіресе ғұмырнамалық жанр бойынша), құқық, философия, психология, педагогика, эстетика, медицина т.б. проблемаларымен терең шұғылданды [7].

Алайда, діни саланы Риза Фахреддин әрқашан өзінің басты қызметі деп есептеді. 1891 жылы Р.Фахреддин мұсылмандар Діни басқармасының қадимы болып тағайындалды (бұл лауазым қазақша «қазы» деп те аталады). Сол кездегі мүфти М.Сұлтанов жас имамның дарыны мен рухани ізденістерін жоғары бағалаған екен. Діни өмірді ұйымдастыру мен исламды заманауи тұрғыда интерпретациялау, ғылыммен толықтыру жұмысы Р.Фахреддиннің пікірінше қатар жүру керек болды. Сондықтан ол Діни басқармасының бай мұрағат қорларын пайдаланып, көптеген пайдалы материалдар жинай бастайды.

Сөйтіп, Ризаеддин Фахреддин XX ғасырдың бас кезінің танымал теологына айналады. Ол атақты Шағабутдин Маржанидің жолын қуып, дәстүрлі исламның ханафи мазхабы бойынша дінді қазіргі заман әдістемесі арқылы түсіндіруді насихаттайды. Мұсылман ғұламасының басты принципі – исламның заманауи ғылым мен өмір салтына қайшы келмейтінін жан-жақты дәлелдеу болды. Ол өзінің «Дини уә иджтимаи мәселәләр» (Діни және қоғамдық мәселелер», 1914), «Жәуами әл кәлим шархи» (Хадистер жинақтарына түсініктемелер, 1916) шығармаларын осы іргелі проблемаға арнады. Яғни Құран кәрімді діннің басты қайнар көзі деп, одан қалса Сүнна, иджма, қияс, ақида, халифат, имапат т.б. мәселелері іске қосылды.

Медресе шәкірттеріне арнап жазылған «Жәуами әл кәлим» оқулығында Риза-қадим Пайғамбар хадистеріне көлемді комментарийлар (арабша «шарх») жазып, оларды исламның маңызды дерегі ретінде пайдалан отырып, дін мен ғылым үйлесімін дәлелдей түседі. Қасиетті Құран мен Хадисті жәдиттік (яғни жаңа) методологиямен қарастыруды алға тартқан Р.Фахреддин исламның өзін надан молдалардың ықпалымен орныққан ескі әдеттерден тазарту қажеттігін негіздейді. Ол діни білімнің ең басты құралы ақыл болып

табылатынын еске салады. Дін мен ғылым бір-біріне қайшы емес, олар қайықтың екі ескегі істеппес, – деп жазды түркі теологы. Алайда, ислами дүниетанға берік түркі ойшылы Қасиетті Құран, Аллаһ тағалаға деген сенім (иман) адам өміріндегі ең басты құндылық екенін тағы ескертеді.

XX ғасырдың бас кезінде барлық шығыс қоғамдарда, соның ішінде Үндістан, Мысыр, Түркия т.б. елдерде Р.Фахреддин сынды ірі діни ойшыл, реформаторлар тарихи сахынаға шыққаны жоғарыда айтылды. Жамаладдин әл Ауғани, Мұхаммад Абдүһ, Мұхаммад Иқбал, Вивекананда, Шри Ауробиндо т.б. ислам, индуизм аясында әсіре дәстүршілдікті сынға алып, дінді заманға сай түсіндіру парадигмасын қалың жұртшылыққа ұсынды. Осы бағытта шығармашылығын дамытқан Ризаеддин Фахреддин де мұсылмандарға ырымшыл, әлсіз, дәрменсіз болуын қойып, әлеуметтік, саяси белсенділікке, нағыз ислам канондарына сәйкес күрескер, әрекетшіл адам бейнесіне (яғни «мүджтаһид») енуді үйретті. Реформациялық дәуірде өмір сүрген озық діни тұлғалардың тағы бір сипаты – мұсылман адамының жеке тұлғалық қасиетін (арабша «шахси») күшейту, тәуелділіктің қайсыбір түрлерінен құтылып Аллаһқа ғана тәуелді, ал өз-өзіне сенімді берік индивидуумға айналу моделін талмай дәлелдеуі еді. Осы ретте белгілі ғалым М.Степанянц пакистандық діни реформатор Мұхаммад Иқбалдың көзқарасына қатысты зерттеуінде оның «қуатты денеде мен күшті қайрат» деген сөздерін келтіреді [8].

Шығыс халықтарын көпғасырлық «ұйқыдан» ояту, отарлық езгі, интеллектуалдық тоқырау белгілерін өз мәдени болмысында жеңіп, шынайы серпіну – міне, осы талап діни реформаторлардың басты назарында болды. Рухани-адамгершілік құндылықтардың жүдеулігі, жеке адамдардың мінезінің жаман қасиеттері мен дағдылары бүкіл ұлт, қоғамның болашағына үлкен әсер ететінін жете түсінген зиялы тобы осы тақырыпта іргелі және ғылыми-көпшілік сипаттағы еңбектер жазды. Мысалы, Р.Фахреддиннің «Тәрбиелі бала», «Тәрбиелі ана», «Тәрбиелі ата», «Тәрбиелі хатын», «Насихат» сынды шығармалары осыны көрсетеді.

Әрине, батыл діни-реформаторлық көзқарастарды жариялау үшін Р.Фахреддинге ислами әдістеме, ислами негіздеме керек болды. Діни қайраткер жәдитшілдіктің алға тартқан әдісін – Пайғамбардың өзі құптаған «иджтиһат» (ыждаһат) принципін өзінің кредосына айналдырды. Ол өзгерген заманға сай ақылмен шешім табу, шығармашылық тұрғыда өмір диалектикасын пайымдауға көмектесетін ұлы құрал.

Жаңа заманда дүнияуи білімдерді игермей мұсылман қауымдары артта қалушылықтан құтыла алмайтынын Р.Фахреддин өзі жақсы түсініп түркі-мұсылман жұртшылығына насихаттады. Сол сияқты, империялық саясат жағдайында түркі миллеттердің (ұлттардың) этникалық сана-сезімін ояту аса маңызды мәселе болды. Сондықтан, XX ғасырдың бас кезіндегі мұсылман зиялы-ағартушыларының барлығы дерлік тарих ғылымына көп көңіл бөлгені рас. Р.Фахреддиннің «Асар» (арабшадан «Жәдігерлер») атты тарихи еңбегі автордың тарихқа деген терең қызуғышылығын байқатады [3]. Айта кету керек, бұл еңбекте Еділ Бұлғариясы жерінде ғұмыр кешкен белгілі тұлғалардың өмірбаяндары арқылы бүкіл ұлттық тарих суреттеледі. Жалпы, мұсылман ғұламасы сол замандағы озық тарихи ойлар мен тарихи пікірталастарға қатысты өз ойын әрқашан білдіріп отырды. Мәселен, ол кейбір орыс тарихшыларының көшпелілерді жабайы деп көрсететін сынаржақты, еуроцентристік көзқарастарына қарсылық білдірген.

Риза Фахреддин шығыстану ғылымының атақты өкілдері академиктер А.Самойлович, И.Крачковский, В.Бартольдпен таныс болып, араласқаны тұлғаның ғылыми деңгейін, Ресей империясының интеллектуалдық өміріндегі беделін көрсетеді. Сол сияқты, түркі ғалымының сол заманда өзекті болған әйел теңдігі мәселесіне арналған (ислами тұрғыдан) шығармалары да болған. Әсіресе, мұсылман әлемі тарихында аттары қалған әйел тұлғалар тақырыбына «Мәшһүр хатынлар» атты еңбек жазды (1903).

1906 жылы Ризаеддин Фахреддин қадим қызметінен кетіп Орынбор қаласына қоныс аударады. Алғашқы жылдары ол «Вақыт» (Уақыт) атты газеттің редакторы орынбасары қызметін атқарады. Сонымен қатар жаңаша құрылған үлгілі «Хусайния» медресесінде дәріс береді. Ал 1908 жылдан бастап Риза Фахреддин он жыл қатарынан әйгілі қоғамдық-публицистикалық басылымға айналған «Шура» (Кенес) атты журналдың редакторы болып жұмыс жасайды. Осы белсенді журналистік қызмет арқылы, Ризаеддин Фахреддиннің есімі мұсылман есіміне кең тарады. Іс жүзінде түркі зиялысы Шағабуддин Маржани дәстүрін жалғастырушы, Ресейдегі түркі жәдидизмінің басты өкілдерінің біріне айналды. Дәл осы жылдары оның жоғарыда аталған іргелі теологиялық еңбектері жарық көрді.

1917 жылы Ресей империясында екі рет саяси төңкеріс болып, жоғарғы билік ауысқаны мәлім. Ақпан және Қазан революцияларын Р.Фахреддин Орынборда қарсы алды. Жаппай қиратушылыққа негізделген коммунистердің бүлікшіл саясаты мұсылмандардың тыныс-тіршілігіне орасан зор қиындықтар әкелді. «Буржуазиялық ұлтшылдыққа» жатқызылған жәдит газет-журналдары, типографиялары жабылып жатты. 1918 жылы Ризаеддинге Үпіге (Уфа) қайтуға тура келді, себебі ол Ресей мұсылмандары Діни басқармасының қадим орнына отыру туралы ұсыныс алды.

Айта кету керек, Кеңестердің діни-конфессиялық саясаты бірнеше кезеңдерден тұрды. Бастапқыда (шамамен 1927 жылға дейін) коммунистер мұсылмандардың діни өміріне ашықтан-ашық тыйым салудан

көбінесе тартынды, оның есесіне ақгвардияшыларға болысып монархияның нағыз тірегі болып келген Ресей Христиан Православие Шіркеуі өкілдерін қудалаумен айналысты. Әрине, осы жылдары дінге қарсы жалпы қастандық әрекеттер, қызыл гвардияшылдардың шектен шыққан жүгенсіздіктері, діни қызметшілерді тұтқындау, өлтіру, ғибадатханаларды талан-таражға салып, тонау сияқты зұлымдық әрекеттер барлық жерлерде жүріп жатты.

Алайда, ислам дініне қатысты 20-шы жылдардың ортасына дейін ашық шабуыл ұйымдастырылған жоқ, себебі большевиктер өздерін езілген халықтардың «азат етушісі» ретінде көрсетуге тырысты [9]. Ленин мұсылман бұқарасын үгітпен, демагогиямен өз жағына шығарып алу үшін олардың діндеріне бостандық беру туралы өтірік ұрандар мен қаулылар шығарды. Қандықол большевиктер шынайы ниеттерін билігін нығайтып алған соң ашық көрсетті, яғни исламның нағыз дұшпаны патшалық өкімет емес, революциялық «қызыл» өкімет екенін тарихтың өзі әшкереледі.

1921 жылы мүфти Г.Барудидің қайтыс болуынан кейін Ризаэтдин Фахреддин көп ұзамай осы жоғары қызметтің тізгінін өз қолына алады. Ол Үпиде Ресей мұсылман дінбасылары құрылтайында Ішкі Ресей мен Сібір мұсылмандары Орталық Діни басқармасының мүфтиі болып сайланды. Үпі қаласында 3 мыңға жуық делегат қатысқан дін басшыларының съезін (1923 жылдың 10-21 маусымында) өткізуге рұқсат ету исламға байланысты жоғарыда көрсеткен айлакер саясаттың көрсеткіші еді. (Қазақстан дін басылары Ішкі Ресей мен Сібір мұсылмандарының Орталық Діни Басқармасының құрамында болғаны мәлім). Құрметті Төраға болып Р.Фахретдинов сайланды. Ол съез жұмысының алғашқы күнінде мүфтий және РСФСР мұсылмандары Діни Басқармасының Төрағасы болып бірауыздан сайланды.

Сол кезеңде мемлекет пен діннің арасындағы қарама-қайшылықтар мен дүрдараздық қалып съездің құжаттарында айқын көрініс берген. Съез жұмысына басшылық жасаушы тұлғалар өздерін пышақтың ұшында тұрғандай сезінді. Өйткені олар бір жағынан, Кеңестерге бағыну, екінші жағынан, мұсылмандардың мүдделерін қорғау қажеттігіне байланысты екі ұшты міндеттерді орындаулары керек болғандықтан, екі жақты болып, амалдаумен болды. 1924 жылы Орталық Діни Басқарма “Ислам” журналын шығара бастады (Кашшафутдин Тарджиманов қазының редакторлық етуімен). Бұл журнал оқырмандар қауымын мұсылмандар өмірінің мәселелерімен жан-жақты таныстыру мақсатымен барлық шығыс республикаларға таралды. 1927 жылы осы журналға Р.Фахретдиновтың Меккеде өткен халықаралық ислам конгресіне барғандығы туралы есеп жарияланды.

Түркі теологы Ресейдегі атеистік идеологияның өршіп тұрған кезінде дінді сақтап қалу үшін аянбай күрес жүргізді. Қалай болғанда да, билікпен ымыраға келу арқылы Р.Фахреддин мешіттерді қорғап қалу, діни кадрлар мен діни білім беру саласын мүлде жойылып кетпеуді ойлап, парасаты амалдар жасады. Ризаэтдин Фахреддиннің тек діни тұлға емес, сонымен қатар белгілі ғалым-шығыстанушы, арабист, журналист болуы билікті сескендірді; кеңес шенеуніктеріне ірі тұлғамен санасуға тура келді.

1926 жылы Меккеде І-ші Дүниежүзілік ислам конгресі болып оған кеңес мұсылмандары делегациясын Р.Фахреддин бастап барды. Халықаралық діни жиында Ризаэтдин Фахреддин вице-президент болып сайланды. Сол жылы белгілі теологты Ресей мұсылмандары мүфтиі етіп қайта сайлады. Алайда, діни ахуал жылдан жылға нашарлап отырды. Кеңестердің мемлекеттік атеизмді тарату саясаты ислам, тағы басқа конфессиялардың іргетасын қиратуды көздеді. Құдайсыздар қоғамдары құрылды, Үпиде тіпті «Алласыз» атты журнал басылып тұрды [10]. Діни қызметкерлердің азаматтық құқықтары, әсіресе шығармашылық бостандығына елеулі шектеулер қойыла бастады.

1936 жылы Үпиде дүниеден озғанға шейін Ризаэтдин Фахреддин Ресейдің мүфтиі болып халыққа қолынан келгенше қызмет жасады. Риза Фахреддин мүфтий 1936 жылы қайтыс болса, келесі 1937 жылы сталиндік жаппай қуғын-сүргін саясаты басталғаны белгілі Ол әсіресе дін мен руханият, дәстүр мен мәдениетті талқандаумен ерекшеленді. Өз басы Алланың қалауымен абақтыдан аман қалып, сталинизм құрбаны болмағанымен, мүфти-ғалымға қатысы бар жақын-жуығы, достары жапа шекті. Түркі ғұламасы көзі тірісінде өзінің бай мұрағат материалдарын Ресей Ғылым Академиясының Ленинград (Санкт-Петербург) филиалына және Үпидегі мұсылмандардың Орталық Діни басқармасына табыс еткен болатын.

1 Григорьев В.В. *Русская политика в отношении Средней Азии. Исторический очерк.* // Сборник государственных знаний. Под ред. В.П. Безобразова. Т.1. - Санкт-Петербург, 1874. - С. 5.

2 Даутов Г.Ф. *Фахруддинов – писатель и литературовед. Автореферат...* канд.фил. наук. - Казань, 2001.

3 Байбулатова Л. *«Асар» Ризы Фахреддинова.* - Казань, 2006.

4 *Творчество Ризы Фахретдинова /ответ. Ред. Р.З. Шакуров.* - Уфа, 1988. *Ризаэтдин Фахреддин/ тоз. Р.Марданов, Р. Минуллин, С. Рәхимов.* - Қазан, 1999.

5 *Alexandre Bennigsen and Chantal Lemerrier-Quellejray. Islam in the Soviet Union.* - London, 1967.

6 Юзеев А.Н. *Татарская религиозно-реформаторская мысль (XI - нач. XX вв.)* - Казань. 2012. - С. 164.

7 Сайфуллова Р.Р. *Религиозно-нравственное и педагогическое наследие Ризаэддина Фахреддина [Текст] /*

Педагогическое мастерство: материалы III междунар. науч. конф. (г. Москва, июнь 2013 г.). – М.: Буки-Веди, 2013. – С. 26-28.

8 Степанянц М. Мухаммад Икбал // Мир Востока. – М., 2005. – с. 151-172. с 158.

9 Из тезисов к докладу агитпрома Киробкома РКП(б) 25 февраля 1922 г. // Преодолевая религиозное влияние ислама (Из опыта Коммунистической партии Казахстана) 1917 - начало 1930-х годов. Алма-Ата. 1990. - С. 51.

10 Юнусова А.Б. Ислам в Башкортостане. – Уфа, 1999. - с. 136.

Резюме

Исходя из исторического факта подчинения мусульман Казахстана конфессиональным органам Российской империи и Советской России личность восьмого муфтия мусульман России и известного ученого-теолога, историка, мыслителя-реформатора Ризаеддина Фахреддинова представляет интерес и для специалистов Казахстана. Муфтий имел высокий авторитет среди ученых и писателей. Встречался с Джамаладином аль Афгани, другими исламскими деятелями. Ученый оставил богатое литературное, теологическое и историческое наследие. Риза Фахреддин внес большой вклад в разработку тюркской истории, комментирование и толкование Корана и Хадисов, развитие исламской мысли. В условиях прессинга Советской атеистической идеологии муфтий показал пример гибкости и одновременно настойчивости, защищал исламские ценности от нападок коммунистов.

Ключевые слова: Государственно-конфессиональные отношения, советская власть, религия, духовенство, муфтий, тюркская культура, джадидизм

Summary

According to the historical fact of submission of Kazakh Muslims to the Russian Empire's and the Soviet Russia's religious authorities the personality of eighth Mufti of Muslim community of Russia, famous scientist-theologian, historian, thinker and reformer Rizaeddin Fahreddinov is considered as interesting problem for Kazakhstan's experts too. Mufti had a high reputation among scholars and writers. He met Jamaladdin al-Afghani and other Islamic leaders. Scholar left a rich literary, theological and historical heritage. Riza Fahreddin made a great contribution to the development of Turkic history, comment and interpretation of the Koran and the Hadith, development of Islamic thought. In the conditions of pressure of Soviet atheist ideology Mufti showed an example of the flexibility and at the same time perseverance, defending Islamic values against the attacks of the Communists

Keywords: Religion-state relations, Soviet government, religion, clergy, Mufti, Turkic culture, Jadidism

ӘӘЖ 571- (73)

М.ТЫНЫШБАЕВ ЖӘНЕ 1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС

С.К. Тулбасиева – т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ

Мақалада отандық тарихтану ғылымында жаңа көзқараспен қайта зерттеуді қажет ететін мәселенің бірі - 1916 жылғы көтерілістің Жетісу өлкесіндегі тарихына ғылыми деректер негізінде шолу жасауға талпыныс жасалынады.

Бұл мәселені ұлттық мүдде тұрғысынан зерттеуде алдымен сүйенер дерек ретінде осы көтерілістің куәгері М.Тынышбаевтың мәселеге қатысты түрлі жазбалары құнды материал ретінде қарастырылады. Алаш зиялыларының бүкіл қызметі бүгінгі күні объективті бағаланып отырғанын ескерсек, бұл ойымыз дәлелді болады. Бұрын тоталитарлық жүйе талабымен бұрмаланып түсіндірілген М.Тынышбаевтың жазбалары, егемен Қазақстан тарихының осы кезеңін қайта жазуға мүмкіндік берері сөзсіз.

Сонымен қатар мақалада құрамында М.Тынышбаев бар зиялыларымыздың көтеріліс тұсында ұстанған позициясы, олардың көтеріліс қарсаңындағы және оның тұсындағы қызметтері де қамтылады.

Кілт сөздер: Жетісу, М.Тынышбаев, 1916 жыл, көтерілістер, тарих, қазақ халқы, зиялы қауым, қайраткер

Өткен ұрпақтың жалпы ұлттық биік мұраттар жолында жүріп өткен жолын, осы жолда жиған мол тәжірибесін, жеткен жетістіктері мен жіберіп алған қателіктерін ой таразысынан өткізу-отандық тарихтану ғылымының негізгі міндеттерінің бірі. Өмір сұранысына сай, жоғарғы ғылыми теориялық және методологиялық тұрғыдан жазылған тарихи зерттеу жұмыстарының қоғамның тарихи санасы мен тағылымының қалыптасуына, мемлекеттік идеологияға ықпалы зор болмақ.

Қазақстан тұрғындарында тарихи сананы қалыптастырудың мемлекеттік концепциясында бұл мәселе кезек күттірмес маңызды мәселе ретінде қойылды. «Отан тарихының тағылымдары және Қазақстан қоғамының қайта жаңғыруы» атты ғылыми сессияда да: «Үшінші мыңжылдыққа аяқ басарда бізге өткен-кеткенімізді қайтадан сараптамасқа жағдай жоқ. Өйткені, тарихи жадымызды қалпына келтіріп, тағдырымызды қайта таразылау тәуелсіздігіміздің де мән-мағынасын ұғындыра түседі» делінген [1,3 б.].

Отан тарихында еш уақытта өзектілігін жоймайтын тақырыптардың бірі – ұлт-азаттық күрес тарихы.

Кейінгі жылдар көлемінде 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тарихына қалам тартқан ғалымдардың көптеген зерттеулері мен мақалалары баспасөз бетінде жарық көруде. Бұл мақалаларда осы тақырыпқа

алғашқы болып қалам тартқан ғалымдар мен жазушылардың және мемлекет қайраткерлерінің еңбектеріне оңды баға берілуде.

Мәселен, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясының академигі Манаш Қозыбаевтың «1916 жыл: Ұлт-азаттық революция тарихнамасының кейбір мәселелері» атты мақаласында «Қазақстан мен Орта Азиядағы 1916 жыл көтерілісі» туралы кеңінен тоқталып өткен. Мәселені ең алғаш зерттеудің әу басында тарихшылардың аға буын өкілдері С.Аспендияров, А.Байтұрсынов, Т.Рысқұлов, С.Мендешов, Б.Алманов, Б.Қаратаев, жазушы Ж.Аймауытовтар тұрды» - [2,3 б.], деп көрсетті.

Осы есімі аталғандардың басым көпшілігінің 20-30 жылдары жарық көрген еңбектері олардың авторлары жалған жаламен «халық жаулары» ретінде айыпталғаннан кейін ғылыми айналымнан алынып тасталған болатын. Солардың қатарында сол жылдардағы оқиғаларды өз көзімен көрген, тіпті тікелей қатынасқан адамдардың бірі-саяси қайраткер, алаш зиялысы Мұхаметжан Тынышбаев та болды.

Қазіргі кезде зиялы зерттеушілер ұлт-азаттық көтерілістерге жаңа қырынан қарауда, оның өзіндік шын тарихын жаңа құнды дерктер негізінде объективті түрде зерттеуде. Осыған орай өмірлерін ұлттық мүдде үшін қиған Мұхаметжан Тынышбаев сынды ғалымдардың қоғамдық көзқарастары мен тарихи зерттеулері жаңа көзқарастар тұрғысында жаңадан бағалана басталды.

Қазақ халқының 20-30 жылдардағы тарих ғылымында Мұхаметжан тынышбаев зор роль атқарды. Өйткені Мұхаметжан тынышбаев өзінің зерттеуін-зерттеушілік қызметінің негізгі бағыттарының бірі ретінде халқымыздың 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының тарихын зерттеуге арнады.

Ғалым гимназист және студент бола жүріп, қазақ халқының мұқтажыдығын жақсы түсінді, орыс басқару органдары мен Жетісуды мекендеген қазақ және қырғыз халықтары арасындағы өзара қарым-қатынастарыды білуге ынталы болып, оларды жан-жақты зерттеуге тырысты. Оның пайымдауынша, қырғыз-қазақ халықтары, әлбетте, Ресейден орыс қоныс аударушыларының осы өлкеге қоныс аударуына аса қарсылық көрсетпей, олардың жана жерде өздерінің жағдайын жақсартуға ұмтылған әрекеттеріне әуелде түсіністікпен қарады. Олар қоныс аударушыларды өлкеде қарсылықсыз қарсы алды. «Тіпті елдің ақсүйек ру басылары орыс отрядтарын елге өздері бастап келіп, қоян қолтық араласты. Алайда олардың келуінің немен аяқталатыны белгісіз болды...» [3] дей келіп, М.Тынышбаев жергілікті халықтың мүддесіне сай қандай саясатты ұстанғандығын, қандай заңсыздықтардың жүзеге асқандығын көрсететеді.

1906-1914 жылдар аралығында Верный облысын басқарған С.Н. Велецкий кезіндегі заңсыздықтардың ашық түрде жүзеге асқандығын бұлтартпайтын деректермен дәлелдеген М.Тынышбаев 1916 жылғы көтерілістің басты себебі патшаның жергілікті халықтың ер-азаматтарын майданның қара жұмысына алу туралы 25-маусымдағы жарлығы емес, әлеуметтік және ұлттық езгінің бірінші дүниежүзілік соғыс барысында барынша күшейгендігі болғандығын баса көрсетеді. Осыған орай М.Тынышбаев өз зерттеулерінде Верный уезін 8 жыл басқарған С.Н. Велецкий кезінде Переселен басқармасының қазақ пен қырғыздардың жерін тартып алған заңсыздық әрекеттерінен мәліметтер келтіреді [3].

1916 жылғы патшаның маусым жарлығы көтерілістің басталуына түрткі ғана болғанын айтады. Бұл туралы ол Түркістан генерал-губернаторының атына жазған түсініктемесінде ашық көрсетті. Түсініктеменің бір тұсында ол: «Құнарлы жерлерді тартып алған соң мал шаруашылығы құлдырады, жер өңдеу қысқартылды. 1907-1914 жыл арасындағы жеті жылда облыс қатты өзгеріске түсті... [3], десе екінші бір жерінде «барлық жауапкершілік қазақтардың мойнында болды: егер орыс шаруасының малы немесе басқа бір мүлкі жоғалса, жергілікті жер болыстығына оны тез арада табу басталды. (Лепсі уезінде 3-5 күндік мерзім ішінде)», - деп ел ішіндегі заңсыздықтардың ашық түрде қандай жолдармен жүзеге асқандығын бір қырынан көрсетеді.

«Мен, дейді ол, - 1910 жылы Жетісу облысы үстінен өтіп бара жатып Қарабалтадан Пішкекке дейін, одан әрі Константиновкаға дейінгі шамамен 75 шақырым аралығында пошта станцияларының өзара тұтас дерлік қоныстанушылардың поселкелермен жалғасқанын көрдім. Пішкек уезін түгелдей поселкелер басқан және алыстағы Чернигов, Орлов және басқа губерния мұжықтары армандаған Пішкек жері туралы айта келіп, даудың басы Патшалық Ресейдің жер мәселесіне қатысты жүргізген отарлық саясаты ұлт-азаттық қозғалыстың туындауының басты себебі болды» деген қорытынды жасайды [3].

М.Тынышбаевтың Түркістан генерал-губернаторының атына жазған түсініктемесінде 1916 жылғы көтеріліс тарихын зерттеуге үлес қосуға мол мүмкіндік беретін мәліметтер келтірген.

Мәліметтерді қарастыра отырып, ел қоныстарын қозғамай-ақ бос жатқан қазақ даласын игеру патшалық өкімет үшін тиімсіз болғанына көз жеткіземіз.

Мұхаметжан Тынышбаевтың бұл пікірі оның замандасы Ахмет Байтұрсыновтың «Көшпелі хәм отырықшы норма» атты мақаласында қолдау тапқан [4].

Осылардың бәрін көріп, біліп, сезініп өскен, көкірегі ояу, көзі ашық А.байтұрсынов, М.Дулатов, Ә.Бөкейханов, М.Тынышбаев, Ж.Аймауытов сынды зиялы азаматтар намысы тапталған, қорланған, мүсәпір болған халқына қол ұшын беруді өздерінің парызы санады.

Бұл ретте аталмыш қазақ зиялыларының 1916 жылғы патшаның маусым жарлығына байланысты көзқарасы туралы мәселе туындайды. Олардың сол жылдары осы мәселеге байланысты қандай күй кешкенін Мыржақып Дулатовтың «Он алтының ойраны» атты мақаласынан көруге болады. «Бір күні төбеден түскен жайдың оғындай июнь жарлығы сарт ете түсті. Бұл жарлықтың бізге жайдың оғындай көрінуі-қалың қазақ еліне оның әсері қандай болатындығын сезгендігімізден еді. Бұл жарлықтың қазақ арасына қалай тарайтыны, қазақ елі не күйге ұшырайтыны көз алдымызға елестей қалды. өз өмірімізде басымызға тумаған ұлы дағдарысқа ұшырадық. Қайтпек керек? Не істейміз? Елге не айтамыз? Біздің басшылығымыз қандай болмақ? Елдің ризалықпен көңісі келмейтіні, балаларын бергісі келмейтіні «соғыс», «солдат» деген сөздерден өлердей қорқатыны, патша өкіметіне сенімі жоқтығы белгілі. «Көнбе, берме» дейміз бе? Оның түбі не болады? Немізге сеніп, «Көнбе» дейміз? Көнбейтін күшіміз қайда?» деп көрсетсе [5, 104-б.], Мұхаметжан Тынышбаев болса: «Жағдай өте қолайсыз қалыптасты және санаулы қырғыз (қазақ) интеллигенциясыекі оттың ортасында қалды» [3], - деп көрсетті.

Сол кездегі қазақ зиялыларының жетекшісі Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов ешбір қарсылықсыз патшажарлығын орындау керек деп санады. Бұлай епеген жағдайда деді олар, патша үкіметі елді жазалаушы қарулы жасақтар шығарып, елді қан-төгіске душар етеді. Олар 1916 жылғы «Қазақ» газетінің 192-ші санында «Алаштың азаматы» деген мақала-хат жариялап, онда қан-төгіс болдырмау халықты патша жарлығын орындауға шақырды [6]. Кеңес өкіметі жылдарында осы қайраткерлердің осы іс әрекеттері халыққа сатқындық жасағандық деп бағаланып, оларды «халық жаулары» деп айыптауға негіз болған факторлардың біріне айналды.

1916 жылдың шілде-тамыз айларында Жетісу облысында басталған көтеріліс көп кешікпей Қазақстанның барлық аймақтарын түгелге дейін қамтыды. ол алғашқы кезде түземдік әкімшілікке тізім жасатпаудан басталып, соңынан қарулықтығысқа ұласып, патшалық өкіметтің жазалаушы отрядтары мен бұқара халық жасақтары арасындағы қақтығысқа әкеледі.

Бұл көтеріліс тек қана Қазақстанды қамтып қойған жоқ, сонымен қатар империяның шығыстағы отарлық аймағы болған Орта Азияға түгел тарады. Бір сөзбен айтқанда, 1916 жылғы Қазақстан мен Орта Азиядағы көтеріліс осы ұлан-ғайыр жерді мекендеген жергілікті халықтардың көптен бері орын алған ұлт-азаттық күрестерінің заңды жалғасы әрі шырқау шыңы болды. Соғыстың ауыртпалықтары, жергілікті халықтан зорлықпен жердің тартып алынуы, шаруашылықтың күйзелісі, патша жендеттері тарапынан тонаудың күшеюі, орыстандырудың қарқынмен жүзеге асуы-халық шыдамын шегіне жеткізді. Ал жарлық пен соғысқа әскер қатарына өз ұлдарын шақырмай, бұратана халық деп кемсітіп, қара жұмысқа 19-43 жас аралығындағы ер азаматтарды алу шегіне жеткен шыдамды отқа май құйғандай өршітіп жіберді.

Бұл тарихи кезеңде қазақ халқын бір жолата құртып жіберу қауіпі туды. Жоңғарлармен күрес дәуіріндегідей тарих мәселені тағы да төтесінен қойды: қазақ халқы өмір сүруін тоқтата ма, әлде ұлт ретінде өзін-өзі сақтап қала ала ма? [2].

Отарлық басқарушылар өз қол астындағы бұратана халық санасының оянуына жол бермеуді көздеп, көтерілісті өз мүддесіне сай кері сипаттауға тырысты. Ал ұлт зиялыларының көтерілісті шынайы ақиқат тұрғысынан жазуға ұмтылуы олардың саяси құрбан болуына әкелді. Осындай тағдыр талкегіне түсетінін біле тұрса да олар өз принциптерінен бас тартпады. Халық санасының оянуына қозғаушы күші болған ұлт азаттық қозғалыстар ұлттық рухты сілкіндірді.

Ұлт-азаттық көтеріліс тарихын ақиқат тұрғысында жазып, оған объективті баға беруде М.Тынышбаевтан қалған мұраның тарихнамада алатын орны ерекше. Ол бұл мәселеге арнап мақалалар жазып, саяси мәліметтер жасады. Оларды көтерілістің барысы мен салдары жөнінде құнды деректер бар.

Онда тарихшы жекелеген облыстардағы көтеріліс барысын сипаттап, жергілікті көтерілісті патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы бағытталған бұқаралық қозғалыс екендігін, көтеріліске басты себеп болған-патша өкіметінің жергілікті халықтың жерін отарлаудағы қоныстандыру саясаты, оның арандату саясатын туғызғандығын дұрыс көрсете білді.

Қазақ елінің 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы инженер-тарихшының қоғамдық қызметі мен шығармашылық еңбектерінде ерекше орын алғандығы жайында сол жылдары Орынборда А.Байтұрсынов пен М.Дулатовтардың редакторлығымен жарық көріп тұрған «Қазақ» газетінде былай делінді: «М.Тынышбаев II-Мемлекеттік Думаның ағзасы, инженер. Саясат ісіне жетік халыққа таза жолымен қашаннан қызмет етіп жүрген алдыңғы қатарлы зиялы азамат. Жетісуда бүліншілік болғаннан бері Мұхаметжан көзге көрінерлік көп пайда келтіріп жүр. Былтыр Түркістан уалаятында Куропаткинге генерал-губернатор болғандығын (1916 ж. 10 тамыз), мәселенің бәрі Жетісу қазақ-қырғзында емес, жергілікті хәкімдердің жауыздығынан болғандығын Куропаткинге жете түсіндіруші Мұхаметжан Түркістан уалаятындағы қазақ-қырғыздардың жерін Жетісу переселендік мекемесінің зиянды саясаты бойынша мұжыққа алынғандығын жергілікті халықтардың тау мен тасқа қамалып қалғандығын һәм мұнан былай

да жер алынатын болса, қазақ пен қырғыз аса таршылықта қалатындығын дәлелдеп доклад жазған Мұхаметжан» [7].

Ұлт-азаттық қозғалыстан соң патшалық отарлаушылар көтерілістің негізгі себептерін бүркемелеп халықты патша жарлығына қарсы көтерген түрік пен неміс агенттері деп түсіндіруге тырысты. Мұндай пайымдаулардың астарын жақсы түсінген М.Тынышбаев көтерілістің негізгі себептерін генерал-губернаторға (4.ҮІ.1924 жылы) берген хатында ашық жазды: «Түркістандағы орыс тұрғындарының 90%-ы жетісу жеріндегі толқулардың себебін көп ойланып жатпай-ақ, түркі және герман үгіттеуінен көру дұрыс емес, шындығында оның себептері қырғыз, қазақтарды ата қонысынан, жерінен айырған-отарлау саясаты мен патша жөндеттерінің жасаған түрлі зорлықтары және де үлкен көтерілістерді ұйымдастырар үгітшісінің жоқтығы еді» [3].

1916 жылғы дүрбелең кезінде қатарында М.Тынышбаев бар зиялылар «Қазақ» газеті арқылы оқығандарға үндеу тастап, оларды өз ауылдарынан майданның қара жұмысына алынғандардың қатарына қосылып, майдан шебіне баруға, оларға рухани көмек беруге, өзге ұлттарға басындырмауға, офицерлерге қорлатпауға шақырды.

Әлихан Бөкейханов бас болып, қара жұмысқа алынғандар шоғырланған жерлерді аралауға аттанды. Оларды азық-түлікпен, киім-кешекпен қамтамасыз етуге, дәрігерлік көмек көрсетуді ұйымдастырады. Ал 1917 жылы ақпан революциясы жеңіске жеткеннен кейінгі жұмысқа шақырылған қандастарымыз елге қайтару ісінің басы-қасында болды. Мәселен, М.Дулатов Петроград пен Мәскеудің вокзалдарына түнеп, елге қайтушы жігіттерге теміржол билеттерін алып беріп, басқа да көмектер көрсетті. Бұл жөнінде жазушы әрі тарихшы Ғалым Ахметов арнайы мақала жазып, нақтылы деректер келтірді. М.Тынышбаев 1916 жылғы көтерілісті патша жөндеттері аяусыз басып жаншылағанда шет елдерге босып кеткен қандастарымыз өз отанына қайтару ісімен айналысты. Босқындарды қазақ еліне қайтару үшін Ахмет Байтұрсынов пен Мыржақып Дулатов Шәуешекке, Мұстафа Шоқай Өзбекстанға, Мұхаметжан Құлжаға аттанды [2].

Осылайша азаттық күресі стихиялы түрде дамыған халықтың қозғалыстан кейінгі күйі ауыртпалығын да зиялы қауым көтерді.

М.Тынышбаев 1917 жылғы көктемде Ташкентте құрылған Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің мүшесі ретінде, одан соң Жетісу облысындағы Уақытша үкіметтің комиссары боып жүріп, шет елге босып кеткен қазақтарды елге (негізінен Жетісуға) қайтарып, оларды жерге орналастыруда үлкен рөл атқарды [8, 12 б.].

Түркістан комитетінің қырғыздардың (қазақтардың) жермен қамтамасыз етілуі жөнінде ерекше көңіл бөлінгендігі жөнінде комитеттің 1917 жылдың 19 сәуіріндегі мәжілісінде оның мүшесі М.Тынышбаевтың «Қытай өңірінен келген қырғыздардың қоныстандырылуы жөніндегі баяндамасы» дәлелдейді (Доклад члена комитета М.Т. Тынышбаева о местах поселения киргиз, возвращающихся из пределов Китая) [8, 133 б.]. Міне осындай жігерлі істер М.Тынышбаевтың елі үшін аянбай жасаған еңбектерінің бір қыры болып табылды.

М.Тынышбаевтың «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 24-ші маусымындағы санында жарияланған мақаласында «Қытай жеріне кеткен (Құлжа һәм Қашқар өлкелеріне) босқын қырғыз, қазақтардың саны 164 мың адам екен. Содан үстіміздегі жылдың (1917) июльдің 1-не дейін қырылғаны 83 мың, жеріне қайтқаны 69 мың, Қытай жерінде қалғаны 12 мың адам» [9, 4 б.] деп мәлімет берген.

Бұл тұрғыда зерттеуші-ғалым М.Қойгелдиев: «Біз бұрын қырғынға ұшыраған жалғыз қырғыз деуші едік, Мұхаметжанның айтуынша Жаркент уезіндегі албандардың (ұлы жүз) опат болған босқындар саны қырғыздардан кем емес» екендігін айта келіп, осы мәселені анықтаудағы М.Тынышбаевтың саяси-қоғамдық және зерттеушілік қызметіне жоғары баға береді.

«Қазақ» газетінің беттерінде М.Тынышбаев Жетісудағы қырғыз бен қазақ елінің басына түскен қасіреттердің шын ауқымын көрсететін деректік материалдар жариялайды. Мысалы; 1917 жылдың 254-ші санында Жетісу облысындағы қазақ және қырғыз уезіндегі болыстардан Қытай асқан адамдардың саны анықтайтын кесте беріп, «44 болыс жерінде барлығы 47 мың 759 түтін бар, содан қашқаны 40 мың 250 түтін, қырылғаны 95 мың 200 жан болды» [10, 2 б.], деп көрсетеді. Бұл есепке қарағанда босқындардың жартыға таяу адамдары қырылған.

Ұлт зиялылары 1916 жылғы тыл жұмысына адам алу нәтижесінде жас шамасын жасыратын, мал санағының, жер мөлшерін есептеуден бастарын алып қашатын болып алған халыққа егер бұл есептер дұрыс берілмесе қазақтың есесі кететіндігін түсіндіруді және осы сияқты көптеген кезек күттірмес мәселелерді шешуді өздеріне борыш санады. Сонымен қатар, өлкеде қалыптасқан жағдай қазақ ұлты қайраткерлерінің алдына елде орын алған ашаршылықпен күресу, мұжық-орыс пен қазақ және қазақ-орыс пен қазақ араларындағы дау-жанжалдарға араласу, жергілікті жерлерде құрылып жатқан уақытша билік орындарына өз өкілдерін өткізу тәрізді сан қилы проблемалар жиынтығын көлденең тартты.

1 Отан тарихының тағылымдары және Қазақстан қоғамының қайта жаңғыруы: Халық бірлігі және ұлттық тарих жылына арналған ғылыми сессияның материалдары. - А., 1999. - 3-б.

2 «Қазақ әдебиеті». 1992 жылдың жинағы.

3 Тынышбаев М. Ақтабан шұбырынды. - Алматы 1992 ж., - 102-112 бб.

4 Байтұрсынов А. Ақ жол - Алматы, 1991, - 233 б.

5 Дулатов М. Он алтының ойраны // Жұлдыз. 1991. - №6, - 104-105 бб.

6 Нұрпейісов К. Алаш ғам Алашорда. - Алматы, 1995, - 64-б.

7 Қазақ газеті 1917, - №237 - 3-б.

8 ӨРОМА. 1044-қор, 1-тізім, 1-іс, 12-396б; 17-қор, 1-тізім, 1-іс, 133 бб.

9 Қазақ газеті 1917, 24-ші маусымындағы саны - 4-б.

10 Қазақ газеті 1917 жыл, - №254 саны - 2-б.

Резюме

В статье делается попытка исследованию истории восстания 1916 года в Семиречье на основе новых документов, представляющий новый взгляд на событие в историографии. Это проблема была исследована М. Тынышпаевым и является ценным источником в изучении историографии данного периода. Так же в статье рассматривается роль национальной интеллигенции, их позиция и деятельность в национально-освободительном восстании 1916 года.

А так же статье анализируется изучения истории становления Мухамеджана Тынышпаева как ученого и его научного наследия. М.Тынышпаев - (1879-1938гг.)-один из ярчайших представителей казахской демократической интеллигенции, сформировавшейся в начале XX века, видный общественно-политический деятель, один из первых казахов, получивший высшее инженерное образование. Вместе с тем он был большим знатоком истории, культуры, быта казахов, оставивший после себя интересные исследования по истории родного народа и ряд работ по краеведению.

Ключевые слова: Семиречье, М.Тынышбаев, 1916 год, восстание, история, казахский народ, интеллигенция, деятель

Summary

The article is an attempt to study the history of the uprising in 1916 in Zhetysu on the basis of new documents, which is a new look at an event in the historiography. This problem was investigated by M.Tynyshpaev and is a valuable resource in the study of the historiography of the period. Also in the article examines the role of the national intellectuals their position and activities in the national liberation uprising of 1916.

Article the study of the history of formation Mukhamedzhan Tynyshbaeva as a scientist and his scientific legacy.

M.Tynyshbaev - (1879-1938 years) Is one of the representatives of the Kazakh yarchaishih democratic intelligentsia that emerged in the early twentieth century, a prominent public figure, one of the Kazakhs, received higher education in engineering. In the place, he was a great znatakom history, culture and daily life of the Kazakhs, who left behind some interesting studies on the history of the people and the radium series of papers on local history.

Keywords: Semirech'e, M.Tynyshpaev, 1916, insurrection, the history, the Kazakh people, intellectuals and activist

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

УДК 7

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ӘН ӨНЕРІНІҢ САҚТАЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БҮГІНГІ КӨРІНІСІ

А.Ұ. Күзеубай – Т.Жургенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының PhD докторанты

Мақалада музыкалық мұраның үзілмес тарихи жүйесін сақтап жеткізу, сонымен қоса қазақтың дәстүрлі орындаушыларын қазіргі заманауи бағытта білім беру жүйесіне сай оқыту мәселесін қозғайды. Қазақтың ән дәстүрін сақтап қалудың негізгі шарты ол дәстүрлі әншіге дауыс қою, сонымен қатар қазақ вокалдық орындаушылықтың теориялық негізін жасау. Мақалада келтірілген анықтамаға мән берсек, аталған тақырыпқа сай әдебиеттердің аздығы, бұл мәселе әлі де ғылыми түрде аз зерттелгені, оның ғылыми мәні ашылмағаны, ал музыкалық оқу орындарында «дауыс қою» пәні күнделікті мән-жайлық деңгейге негізделгені жазылады. Автор дәстүрлі вокал негізінде сұрақты қозғай келе ол өзінің ғылыми зерттеу жұмысындағы басты мақсаты - бастауыш, орта оқу және музыка мектептерінде дәстүрлі музыканттарды, аспапты вокалды орындаушылар жанры, соның ішінде «дәстүрлі ән» бойынша бағдарлама және әдістеме негіздерін жасау. Бұл дауыс қою мәселесімен бірге мақалада оның жүйелі негіздері анықталған. Сол негіздердің рухани қасиеттілігіне байланысты музыкалық білім мекемелеріндегі (мектеп, колледждер) дәстүрлі ән мамандығы бойынша сабақ алатын дарынды балаларға дауыс қою тәрбиесіндегі нақты әдістеме жүйесі көрсетіледі.

Тірек сөздер: музыка, дәстүрлі ән, дауыс қою, оқыту әдістемесі

Жеке тұлғаның рухани дамуына, дүниетанымдық көзқарасының жарасымды қалыптасуында өнер мен мәдениеттің, оның ішінде халық әнінің алатын орны зор. Қазақ халық әндері – ғасырлық мәдениетіміздің көркем формасының бірі, заманның тарихи шежіресі, кешегі күннің белсенді жаршысы. Ән – құдіретті өнер, жан дүниені әсерлендіріп, адамды сәулелі өмірге бастап, тебіренгіп толғандатын сиқырлы өнер. Қазақтың төл тума өнерінің қайнар бұлағы дәстүрлі ән атадан балаға мирас болып, ауыздан ауызға тарап, классикалық музыканың талап-талғамына төтеп беретін небір дарабоз, орны бөлек дәстүрлі орындаушыларымен ХХІ ғасырдың төріне шықты.

Қазіргі жағдайда, ащы шындыққа жүгінсек және дәстүр жалғастығы биігінен қарасақ, дәстүрлі ән салу өнерімізді сәл жүдетіп алған сыңайлымыз. Дәстүрлі ән тағдыры, жалпы ән мәселесі тек композитор не болмаса әнші, музыка зерттеушісі, сол сияқты өнер қайраткерлерінің ғана жанашырлығын қажет ететін сала емес. Дәстүрлі ән тағдыры- көпшілік, халықтық мәселе. Бүгінгі таңда табиғат аясының экологиялық тазалығы халқымызға қандай қажет болса, ән тағдыры, ән болашағы да халқымызды сондай мазаландыруы керек. Міне, осындай толғаныстарға байланысты дәстүр сабақтастығын жалғастырып, дәстүрлі әннің бүгінгі насихатталуын қарастыра келе, біз дәстүрлі музыканың бүгінгі трансляциясы¹ мәселесі нақтырақ Қазақстандағы музыка мектептеріндегі «дәстүрлі ән» мамандығы бойынша оқу бағдарламасын және әдістемелік жүйесін жетілдіру мәселелерін қарастырамыз.

Бүгінгі күнде облыс, қала орталықтарында арнайы музыка мектептерінде балалар түрлі музыкалық аспаптарда (скрипка, фортепиано, саксафон, флейта т.б.) дәріс алуда. Осы мәселеге байланысты профессор А.И. Мұхамбетованың «Қазақстанда жаппай музыкалық білім беру» атты мақаласында, «Балаларымызды музыкалық мектептерде тәрбиелеп, олардың бойындағы генетикалық қазақы ділін еуропалық мәнерге ауыстыру әрекетін жалғастыра беру арқылы олардан Батыстың өзінде жеткен өрісінен айрыла бастаған ХІХ ғасырдағы еуропалық мәдениеттің тұтынушыларын өсіреміз бе?» - деп, ой қозғаған ғалым бұл еуропалық мәдениеттің өткен ғасырда-ақ маңызынан айрылғанын атап, өзінің тұжырымын нақтылай түсе, «Жоқ әлде, Қазақстандағы музыкалық білім беру ісі баланың зияткерлік және мәдени әлеуетін дамытатын, оны өз халқының мәдениетін түсініп, қадірлей білу қасиетін тәрбиелейтін, қазіргі замандағы қазақ мәдениетінің біте қайнасқан элементіне айнала ма?», - дейді [1,279 б.]. Енді біз осы жерде ғалымның пікірін аңғарсақ, бізге еуро-орыстардың мәдени-рухани үлгісіне ұқсамайтын, ұлттық төлтумалығы айқын дәстүрімізді, өнерімізді насихаттауымызды мектеп жасынан тәрбиелеуге баса назар аударуымыз керектігін меңзеп отыр.

Иә, музыка баланы, оның санасын, мінез-құлқын, құндылық айқындамаларын, ақыл-ой қабілеті мен парасатын қалыптастырудың аса қуатты амалы десек, дәстүрлі ән ұлттық әуен-сазға үндесіп, сонымен бірге ұлттың сөйлеу тіліне еліктеуге икемдейді. Қазақстандағы музыка мектептерінде бұрын соңды болмаған дәстүрлі ән сыныптарын ашып, оларға кәсіби деңгейде дәріс беру – бүгінгі күннің міндеті. Және де

¹Бұл жерде трансляция сөзі *тапсыру, әрі жеткізу, жалғастыру* мағынада.

дәстүрлі әннен білім беру – бұл музыкалық педагогиканың арнайы мәселесі, яғни ұлт болашағының мәселесі. Қазақстандағы музыка мектептеріне дәстүрлі әннің білім беру жайы бұрын-соңды ғылыми тұрғыдан пайымдалған емес. Ендеше, біздің ғылыми жұмысымыздың мақсаты – дәстүрлі әннің орындаушылық ерекшеліктерін, халық әндерін, халық композиторларының әндерін, Қазақстан сазгерлерінің шығармаларын табиғи болмысын бұзбай, негізгі түбірін сақтай отырып, Қазақстандағы музыка мектептеріне дәстүрлі әннің оқыту бағдарламасын және әдістемесін ұсыну. Осы орайда, біз ХХ ғасырдың ірі тұлғасы, аса көрнекті ақын С.Торайғыровтың ән турасында айтқан пікіріне жүгінсек, «...біздің қазақ ән құмар халық... Біреу қолына домбыра ұстап ән сала бастаса, ойдағы-қырдағысы жиналып, сегіздегі бала, сексендегі шалына дейін қалмай қамалап, айтшы-айтшылап, жанын жағасына келтіреді. Бара-бара сол әндегі рух сүйегіне сіңеді, құлағында қалады», - деген [2,294 б.].

Балаларға эстетикалық тәрбие беруді қазақ халқы, сонау ертеден көшпелі кезінде-ақ бастағандығын мына төмендегі мысалдан байқауға болады. Енді осы тұста өткен ғасырдың бірінші жартысының алғашқы он жылдығында жарық көрген мақалаға көз жүгіртсек, онда киелі Түркістан қаласында 12 жыл тұрып, қазақ музыкасын зерттеген этнограф П.П. Тихов: «Қазақтарға тән әнге құмарлық қасиет ана сүтімен бірге бітеді. Қазақтар балаларына жаңадан қаз-қаз тұра бастаған кезде-ақ ән үйрете бастайды...», - деп жазды [3,4 б.]. Бұл жазбаша естеліктерден ұққанымыз, мүмкіндігіне қарай, баланы дәстүрлі әнге жастайынан баулыған жөн. Өйткені, ән ана сүтіндей баланың бойына ерте сіңсе, онда ол балаға ауа мен су тәрізді күнделікті қажеттілігіне айналады. Ал, мұндай қажеттілік, бала бойына туа біткен дарын дәннің ерте көктеп, гүлденіп жеміс беруіне себеп тигізеді. Осындай жоғарыдағы ғылыми дәлел тұрғысынан қарағанда балаға саналы эстетикалық тәрбиенің, оның ішінде арнайы дәстүрлі әннен музыкалық тәрбие беру қамын неғұрлым ертерек қарастырудың қажеттілігін айтпасак та түсінікті.

Бүгінгідей аса тегеурінді халықаралық аралас-құралас (интеграция, глобализация) бел алған заманда ұлттық төл тума мәдениетімізді, дәстүрлі әнді сақтап қалу, оны кеңінен насихаттау бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналуға алаңдатуы мүмкін. Ал, бүгінгі күнде осы өнерімізді қалай сақтап қаламыз деген сұраққа жауап издесек, оның бірден бір жолы мемлекетіміздегі музыкалық мектептерден арнайы дәстүрлі ән, күй, жыр сыныптары ашып, талантты, дарынды балаларды жинап, оларға ХVIII-XIX ғасырда қазақ музыка өнерінің ренессансына айналған алып тұлғалардан қалған бай мұраның қыр-сырын, өзіндік өрнек әуенінің сыр-сипатын, дәстүрлік ерекшеліктерін түсіндіріп, үйрету.

Ал, бұл жасөспірім талантты шәкірттерімізді, дәстүрлі вокалға тәрбиелеу барысында біз қандай проблемаларға кезігіп отырмыз. Ең алдымен шешуін таппай жатқан дауыс қою педагогикасындағы дәстүрлі вокалды орындағанда маңызы мен оны қолданудың әдіс-тәсілдері, дауыс қоюдың техникалық жолдары өз алдына зерттелімін күтіп тұрған тың сала.

Дәстүрлі әншінің дауысын тәрбиелеу мәселелеріне байланысты еліміздің маңдай алды өнер ошақтарында жүрген дәстүрлі әншілер мен консерватория және академия сынды оқу орындарында сабақ беретін ұстаздардың дәстүрлі вокалды педагогикалық әдістемелік оқу-құралы, оқытудағы әдіс-тәсілдері, дәстүрлі вокалға дауыс қою жайында жарияланған еңбектері, мақалалары жоқтың қасы.

Бұл мәселелерге байланысты Қазақтың ұлттық дәстүрлі вокалын ғылыми-теориялық, ғылыми-практикалық жағынан зерттеу бүгінгі күннің ең басты өзекті мәселесіне айналуға алаңдатуы мүмкін.

Дәстүрлі вокал турасында ғылыми еңбектерді іздегенде Ә.Нұғыманованың «Қазақтың әншілік дәстүрі» ғылыми монографиялық жинағы [4], Б.Тлеуханның «Қазақтың кәсіби вокалды өнерінің кейбір ерекшеліктері» [5], Б.Тлеухан, Р.Несіпбайдың «Исполнительская специфика казахского народно-профессионального искусства пения» [6] мақалаларын кездестірдік. Аталған еңбектерді қарастыра келе біз дәстүрлі вокал педагогикасы қазақ топырағында толық шешуін таппай қалғанын, әлі күнге дейін ғылыми теориялық жағынан бекітілмегенін және толық бір арнайы еңбек болып жарияланбағанын байқаймыз.

Кез-келген рухани мұра сияқты дәстүрлі вокалды да қабылдау, зерделеу қабілетін, оның жеке өзіндік шығу, таралу, жету тарихын, сол туралы айтылған пікірлерді анықтап, ең бастысы бекітіп алған жөн. Қазір әлемдегі музыкалық білім жоғары деңгейдегі дамыған елдерде, дұрыс дауыс қоюдың техникалық жолдары анықталған. Еуропалық классикалық вокалда дауыс қою түрлерін зерттеген Кеңес кезеңіндегі Ресей ғалымдарының бірнеше еңбектерін кездестіруге болады. Атап айтқанда И.Левидов, Л.В. Дмитриев, Л.К. Некрасов, А.В. Саркисян, Н.М. Малышева, Ф.Ф. Заседателев, К.Мазурин т.б. Бұл ғалымдардың еңбектері опералық вокалды орындауда, әншіге дауыс қою техникасын, дұрыс тыныс алу жолдарын, дыбыс шығару қағидаларын үйретуді көздейді. Осы еуропалық вокалдан қандай өзгешелігіміз бар дегенде, дәстүрлі әннің ұлттық бояуы қанық, иірімдері нәзік әрі күрделі келеді. Оның күрделілігі мелодиялық тартымдылығы мен формасынан көрінеді. Кеңкөмей, қызыл тілден төгілген сөз маржаны сұлу сазбен жымдасқанда, қазақ әнінің дәстүрлі ерекшелігіне тәнті боласың.

Қазақ халық әндері жүрекке жеңіл әрі жанға жағымды. Сондықтан оны “жүректен шығып, жүрекке

жететіндей нәзік өнер” деп қараймыз. Халқымызда “күміс көмей, жез тандай” немесе “кеудесі сандуғаштай сайраған, көмейіне бұлбұл ұялаған, асқақ үні аспандағы аққумен үндескен кең тынысты әнші” деген даналық сөздер бар. Музыка туралы ғылым дамыған бүгінгі күнде ғана емес, өткен ғасырдағы дәстүрлі әншілеріміздің өзіндік дауыс қою тәсілдері болғанын байқаймыз. Оған дәлел ретінде қазақтың байырғы тарихын зерттеушілердің бірі ғалым С.Я. Вольфсон өзінің «Қазақтар (Киргизы)» деген еңбегінде қазақ халқының әнге құмарлығын айта келіп: «Әннің қазақ өмірінде алатын зор маңызын басқа халықтан кездестіруге екі талай. Қазақтар тіпті жай сабақты да балаларға ән көмегімен оқытады. Алдымен жеке дыбыстарды әндетіп, сонынан толық бір сөзді әнмен айтады», - деп жазды [Цитата Ә.Нұғыманованың еңбегінен алынған – [7, 3 б.]. Осындай ғылыми дәлел тұрғысынан қарағанда біздің өзіміздің дауыс қою формасы болғаны анық. Біз одан ары қарай дәлелімізді нақтылай түссек, дәстүрлі орындаушы жайлы сөз қозғаған тарихшы, этнограф, саяхатшы, музыка зерттеушісі, орыс ғалымы М.В. Готовицкийдің “Қырғыз әндерінің сипаты” атты мақаласында: “Домбыраның немесе үш ішекті гитара тәрізді аспаптың сүйемелдеуімен ән салатын әнші, өлеңшіні халық рахаттана тыңдайды. Бірде бір жиын-той өлеңшісіз өтпейді”, - дейді. Цитата Б.Ерзакович пен З.Қоспақовтың еңбегінен алынған – [8, 73 б.]

Ғалымның еңбегінде сол кездегі әнді орындаушылар мен халыққа таратушылардың қазіргі тілмен айтқанда кәсіби әншілер болғанын дәлелдей түсуде. Бірақ этникалық, нақты қазақ әншілік кәсіби өнерінің, оның ішінде, вокалдық техникасының ерекшеліктері және «еуропалық вокалдан, дәстүрлі вокалдың айырмашылығы қандай?» деген өзекті мәселелерді зерттеуде біз бірнеше кемшіліктерді кезіктіріп отырмыз. Олардың кейбіреуі жоғарыда көрсетілген Б.Тілеуханның мақаласында, яғни, сол 90-шы жылдардың аяғында-ақ белгіленген. Бұл кемшіліктер жалпы дәстүрлі өнердің бүгінгі жағдайында «дәстүрлі орындаушылар неге аз, даму қарқыны неге қуатсыз?» [5, 137 б.] деген сұраққа жауап іздегенде, табылған: «1. Ел ішіндегі дәстүрлі өнердегі үлкен буын өкілдерінің кешіндігі, қалаөмірі саясында дамып жатқан мәдениетімізге араласуға мүмкіндіктің жоқтығы. 2. Күнделікті телерадиоадағы үгіт насихат. Бұл ағынның тасасында қалуы, осылардың әсерінен ұрпақ талғамы, тыңдаушы талабының бұзылуы. 3. Ұрпақ тәрбиесінің негізгі көзі боп саналатын орта мектептер қабырғасындағы музыкадан алшақтығы, әдістемелік жүйесіздігі. 4. Табиғи жалғасы қиындаған дәстүрді бүгінге сай әдістемелік жүйесін таппауы, ән зерттеуші теоретиктер мен орындаушылар арасындағы байланыстың кемшіндігі» [5, 137 б.]

Осы мәселелердің 3-ші және 4-ші пункттері біздің тақырыбымызға тікелей қатысы бар және де әлі күнге дейін мәнді. Бұған тағы мыналарды қоса айтсақ болады:

- кәсіби өнердің негізгі бөлігінің бірі боп саналатын дәстүрлі әншіге дауыс қою ережелері мен шарттарының жоқтығы;
- дәстүрлі әншілердің жастайынан мектеп оқу бағдарламасы жетілдірмегені;
- бұл мамандықтың жалпы әдістемелік оқу-құралдарының аздығы және мектеп қабырғасында оқу және әдістеме жүйесінің жоқтығы.

Осы сынды сүбелі мәселелер зерттеуді талап ететін бүгінгі біздің көкейдегі сауалдар. Бұл мәселердің ішінде, әрине, дауыс қою – өте күрделі процесс, өйткені дауыс қоюшы алдындағы шәкірттің өзі білмейтін, өзі шығара алмайтын дыбысын танып, оны дұрыс шығартуға міндетті. Сондықтан да дауыс қою ұстаздың тәжірибесі мен әдістемесіне байланысты. Әншінің қандай болмағы ұстазға, алған тәрбиесіне байланысты.

Дәстүрлі вокалды орындау әдіс-тәсілдерін ұстаздар, шәкірттеріне көрсету, сөзбен түсіндіру арқылы жеткізеді. Оның бір себебі, жаратқан ием қазаққа тіл бітіріп, санасына сөз салғанда ұлттық болмысымен біте қайнап, бірге жаралған тіл ерекшелігіндегі үнділігі жалпы қазақ және *әр аймақтағы* артикуляциясында ерекше *ө, ы, і, ң, ү, ұ, з* әріптерінің дыбысталу үні, оның ән салуда бунақ-бунаққа берер құлаққа жағымды әуезділігінің дәстүрлі әншіліктегі ерекшелігінде. Ол үндерді кез келген әнші мәнеріне келтіріп тыңдаушысына жеткізе бермейді. Ән айтуда еуропалық вокалға ұқсамайтын тағы бір қасиет – ән әуезіне ерекше сипат беретін, асқақ үнінің әрін келтіріп, дауыс ырғағын мәнерлей түсетін, ой-сана мен жүрекке жылы тиетін қазақ тіліндегі ұяң дыбыстар *м, ң, ү, л* әріптерінде.

Ендеше біз алдын-ала болжам бойынша, дәстүрлі әншінің дауыс қою процессін мына параметрлер арқылы нақтылай аламыз:

- дәстүрлі ән салу мәдениеті;
- дауыс аппаратын дайындау шеберлігі;
- ән айту кезіндегі тыныс алу дағдысы;
- дем мен резанаторлардың байланысын белгілеуі;
- дауыс регистрінің үйлесімін, жоғарғы дыбысты дамытудағы әдіс-тәсілдерін анықтау;
- дыбыс шығарғанда ауыз қуысының мүшелері (тіл, тандай, ерін, бөбешік, астыңғы-үстіңгі жақ) табиғи және тиімді жолдарын табу;

- әндеткенде дикция мен артикуляцияның таза шығуын қадағалау;
- көркем шығарманы эмоциямен және мәнерлеп орындау дағдыларын қалыптастыру.

Ең басты мәселеге орала келсек, біздің түпкі мақсатымыз – қазақ дәстүрлівокалының балаларға арналған бағдарламасымен әдістемесін, педагогикалық оқыту тәсілдерін ғылыми тұрғыдан тұжырымдап бекіту.

Мақаланың қортыныдысы ретінде айтатынымыз, өнер мұраты – іздену, үйрену, санаға сіндіру, ғылыми тұжырым жасаудан тұрады. Ендеше уақыттегінен өтіп ұлттың бет пердесіне, дәстүріне айналған классикалық ұлттық өнеріміздің тереңіне бойлап, бүгінгі күннің еншісінде насихаттау. Кезінде екі ауыз өлең білмейтін қазақ болмаған, яки біз, «бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай» деген пікірге ие болған, әншілігі аңызға айналған сауыққой халықпыз. Олай болса, ән салу ұлттық дәстүріміздің жалғасы екенін ұмытпағанымыз абзал!

1 Аманов Б.Ж., Мұхамбетова А.И. Қазақстандағы жаппай музыкалық білім беру // Дәстүрлі қазақ музыкасы және XX ғасыр. – Астана, 2013. – 278-288 бб.

2 Торайғыров С. Өлең һәм айтушылар // Айқап. - 1913. - №13. - 293-295 бб.

3 Тихов П.П. О музыке Туркестанских киргиз // Музыка и жизнь. - 1910. - №3. – 4 б.

4 Нұғыманова.Ә. Қазақтың әншілік дәстүрі. - Алматы: Арыс, 2009.

5 Тлеухан Б. Қазақтың кәсіби вокалды өнерінің кейбір ерекшеліктері // Курмангазы и традиционная музыка на рубеже тысячелетий: Мат. междунар. конф., посв. 175-летию Курмангазы / Сост. А.И. Мухамбетова. - Алматы: Дайк-Пресс, 1998. - 136-143 бб.

6 Тлеухан Б., Несіпбай Р. Исполнительская специфика казахского народно-профессионального искусства пения // История искусств Казахстана. - Том 1. - Алматы, 1998. - 298-323 бб.

7 Нұғыманова Ә. Кіріспе сөз // Балалар дауысының тәрбиесі. - Алматы: Жазушы, 1970. - 3-4 бб.

8 Ермакович Б., Қоспақов З. Қазақ музыка фольклорының тарихнамасы. - Алматы: Ғылым, 1986. – 73 б.

Резюме

В статье поднимаются проблемы трансляции (передачи) музыкального наследия и обучения казахских традиционных музыкантов в современных условиях. Важным условием сохранения песенной традиции является разработка теоретических основ казахского вокального исполнительства и, в частности, - постановки голоса традиционных певцов. По обзору имеющейся (совсем небольшой) литературы, которая приводится в статье, эта проблема остается все еще малоизученной, а в музыкальных учебных заведениях предмет «постановка голоса» ведется большей частью на эмпирической основе. Вопросы традиционного вокала поднимаются автором в связи с поставленной в его научном исследовании целью создать учебную программу и методику начального (школьного) обучения традиционных музыкантов – исполнителей вокально-инструментального жанра ән(пение с домброй). Кроме постановки данной проблемы, в статье обозначены основные параметры, по которым должны быть выработаны конкретные методические рекомендации по воспитанию и постановке голоса одаренных детей, обучающихся в музыкальных заведениях (школы, колледжи) по специальности «народное пение».

Ключевые слова: казахская музыка, традиционное пение, постановка голоса, методика обучения

Summary

The article deals with problems, which arise in connection with the dissemination (transmission) of the Kazakh musical heritage and the education of traditional music performers in contemporary environment. An important prerequisite for preserving vocal tradition is laying the theoretical foundations for Kazakh vocal performance, in particular, for the voice training of traditional singers. The review of the available (and quite limited) sources, which is presented in the article, shows that the issue remains poorly understood, and musical education institutions teach the subject of voice training on primarily empirical basis. The author rises the issues of vocal tradition in connection with the primary goal of his scientific research, which is the development of the curriculum and methodology for primary school education for the Kazakh traditional music performers, viz. those who perform in vocal and instrumental genre of ән (i.e. singing with dombra). In addition, the article outlines key parameters for developing specific guidelines for education and vocal training of gifted children who specialize in traditional (folk) singing at primary musical education institutions (such as schools and colleges).

Keywords: the Kazakh music, traditional singing, vocal training, teaching methodology

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН

Ә.Бабаханова – *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушысы*

Мақалада автор Тәуелсіз Қазақстанның сыртқы саясатының қалыптасу тарихына кеңінен тоқталып, ведомствоны әр жылдары басқарған тұлғалары туралы, ал Тәуелсіздік алған тарихи кезеңге Қазақстан көшбасшысы, әрі көреген саясаткер Нұрсұлтан Назарбаевтың басшылығымен қадам басқаны және Қазақстанның сыртқы саяси бағдары ашық нарықтық экономика мен демократиялық саяси жүйеге, ішкі тұрақтылық пен ұлтаралық келісімге негізделгендігіне баса назар аударады. Сыртқы істер министрлігі аз уақыттың ішінде айтулы жетістіктерге қол жеткізіп, еліміздің сыртқы саясат стратегиясын жүзеге асырушы бірден-бір кәсіби саяси ведомство. Ел іргесінің бүтіндігін сақтауға, әлемнің дамыған мемлекеттерімен жан-жақты ынтымақтастық орнатып, әлемдік саясат сахнасында лайықты орнын алуға отандық отандық дипломаттардың қосқан үлесі өте зор.

Тірек сөздер: сыртқы саясат, Тәуелсіз Қазақстан, саяси жүйе, демократия, стратегия, мемлекет, сыртқы істер, министрлік, республика, саясат

Тәуелсіз Қазақстан сыртқы саясатының қалыптасу кезеңі мынадай өрелі міндеттерді жүзеге асырудан басталды. Біріншіден, мемлекетіміздің шын сипатын танытуымызды қажет етсе, екіншіден, Қазақстанды халықаралық дәрежеде мойындатып, оның қауіпсіздігі мен аумақтық тұтастығын қамтамасыз ету талабын қойды. Үшіншіден, әлемдік деңгейде халықаралық қатынасты жүргізу мен экономикалық байланыстарға белсене араласуымыз сияқты міндетті орындау керек болды. Бұл міндеттерді жүзеге асыруда, әрине, Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың еңбегі аса зор. Осы негізде сыртқы қарым-қатынастарды реттейтін мемлекеттік Сыртқы Істер Министрлігін тәуелсіз мемлекетке тән деңгейде қайта жасақтап құру мәселесі мемлекет алдында тұрды. Қазақ КСР-ы кезінде де елімізде Сыртқы Істер Министрлігі болды. Бірақ, Кеңес Одағы кезеңінде Қазақстанда бұл мекеме Кеңес Одағының сыртқы байланыстар мен мәдениет Министрлігінің құрамдас бөлігі қызметін атқарды. Ол жерде жиырма шақты ғана адам жұмыс істеді. Олардың жұмысы ара-тұра келетін мәдени делегацияларды қабылдап алып, шығарып салумен ғана шектелді.

Кеңестік дәуірдің 80-90 жылдары Қазақстанның республикадан шеткері тұрақты елшілігі Кеңес Одағының Министрлер Кеңесінің қарамағындағы Қазақ ССР-ның Министрлер кеңесінің өкілеттілігінде ғана болды. Оны Валерий Темирбаев басқарды. 1991 жылы қыркүйекте Қазақ ССР-нің тұрақты өкілеттілігі ашылды да оны басқару В.Темирбаевқа жүктеліп, оның басшылығындағы өкілеттілікті басқару Қанат Саудабева берілді.

1989 жылдан Қазақ ССР-ның Сыртқы Істер Министрі қызметін Арыстанбекова Ақмарал 1991 жылдың желтоқсан айына дейін атқарды. Оның орынбасары қызметін Сайлау Батырханұлы жүргізді. Осы кезеңде республикада Сыртқы экономикалық байланыстар жөнінде комитет құрылды. Бұл мекемеге Сыздық Абишев басшылық жасады. 1991 жылы желтоқсан айына дейін яғни еліміз тәуелсіздік алғанға дейін еліміздің сыртқы саяси басқармасының басшылық құрамы осындай деңгейде еді [1].

Мемлекет алдында біріншіден, жұмысқа бейімделген орган құру және Сыртқы Істер Министрлігінің құқықтық негізін қалау алға қойыла бастады. Сөйтіп 1992 жылдың 2 шілдесінде Елбасы Сыртқы Істер Министрлігі жөніндегі ережені бекіту жөнінде жарлыққа қол қойды. Бұл бұрынғы министрлікті жетілдіре, тәуелсіздік жағдайына бейімдеп жұмыс істеуге бағыттады. Одан кейін елшіліктер жөнінде заң бекіді. Осындай ұйымдастыру шараларымен қатар Сыртқы Істер Министрлігі сыртқы саясат концепциясын дайындауға кірісті. Басты мақсат – еліміздегі экономикалық-әлеуметтік реформаларды жүргізуге сыртқы жағдай туғызып, халықаралық ұйымдардың оны қолдауын қамтамасыз ету болатын. Сол концепция бойынша біздің сыртқы саясат көп векторлы бағытқа негізделді.

Ал Тәуелсіздік алған тарихи кезеңге Қазақстан Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың басшылығымен қадам басты. Н.Назарбаев алғашында-ақ Қазақстанның сыртқы саяси бағдары ашық нарықтық экономика мен демократиялық саяси жүйеге, ішкі тұрақтылық пен ұлтаралық келісімге негізделеді деп айқындады. Біздің сыртқы саясатымыз жалпыға бірдей қауіпсіздік пен тұрақтылықты нығайтып, өзара тиімді ықпалдастықты дамытуды көздейді. Қазақстандық дипломатияның негізгі қағидалары – белсенділік, теңгерімділік, прагматизм, сындарлы диалог және көпжақты ынтымақтастық болып табылды.

1991 жылы желтоқсанның 16-сында тәуелсіздік алғаннан кейінгі Нұрсұлтан Назарбаевтың алғашқы шешімдерінің бірі Сыртқы Істер Министріне Төлеутай Сүлейменовты тағайындау туралы жарлығы болды. Сонымен 1991 жылы «Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік туралы» Заңы қабылданғаннан кейін Қазақстан Республикасының Сыртқы Істер Министрі болып Төлеутай Сүлейменов тағайындалды. Ол Дипломатиялық академияда білім алған, маманданған дипломат және Кеңес Одағы кезеңінде Ирандағы елшілікте кеңесші қызметін атқарған. Сонымен қатар Сыртқы Істер Министрлігін жасақтау барысында

Қазақстан тәуелсіздігін алған алғашқы кезеңде Мәскеуде КСРО-ның Сыртқы Істер Министрлігі орталық аппаратында қызмет атқарған Сәлім Құрманғожин маман ретінде елге шақырылды. Сәлім Құрманғожин Кеңес Одағында Түркия мен Эфиопия елдеріндегі елшілікте қызмет атқарған. Қазақстанға шақырылғаннан кейін Қазақстан Республикасының Сыртқы Істер Министрінің бірінші орынбасары болып тағайындалды. Сонымен қатар Сыртқы Істер Министрінің бірінші орынбасары қызметін КСРО-ның Қытайдағы елшілігінде қызмет атқарған Қасымжомарт Тоқаевқа да тапсырылды. Құрылған жаңа мемлекеттік өкілетті мекеменің алдында тұрған міндеттердің бірі «технологиялық» мәселелер – алғашқы материалдық базаны құру, министрліктің құрылымы және кадрлық мәселелерді жабдықтау еді [1]. Елімізде дипломатия саласының мамандары тәуелсіздік алған алғашқы жылдары жоқтың қасы еді. Кеңес одағының кезінде Қазақстанда дипломаттар арнайы даярланбайтын. Бірен-сараны Мәскеудегі, Петербордағы оқу орындарында, айталық, Мәскеудің халықаралық қатынастар институтында және Мәскеу мемлекеттік университеті жанында оқытылды. Немесе Сыртқы Істер Министрлігі жанындағы жоғарғы дипломатия академиясында тәлім алды. Онда ұлттық кадр есебінде Қазақстанның да өкілдері оқыды. Бертін келе олар Сыртқы істер министрлігінде, шетелдердегі елшіліктерде қызмет істеді. Бірталайы кейін қайтты, енді біразы тәуелсіз Қазақстанның саясатына бейімделіп жұмыс істей бастады. Ең алғашқылардың бірі болып Болатхан Тайжан оралады. Егемендік алғанға дейін Қазақстанның Сыртқы Істер Министрлігін басқарған Михаил Исиналиев, Бағдат Әміреев, Сәлім Құрманғожиндер еді [2]. Жоғарыда аталған мамандармен қатар 12 жоғары сапалы Кеңес Одағының Сыртқы Істер Министрлігінде ұзақ жылдар жұмыс атқарған қазақстандық дипломаттар елге келді. Осы келген мамандар Қазақ КСР-нің Сыртқы Істер Министрлігінің негізгі құрамында қызмет атқарған. Сол кезеңдегі сыртқы саяси ведомстволық мәселелерінің ұйымдастырылуы мен шешілуін сонымен қатар еліміздің дипломатиялық қарым-қатынасының халықаралық аренаға шығуын қамтамасыз етуде мол қызмет атқарды. Осы мамандардың келуімен тәуелсіз елдің басты атрибуттарының бірі – сыртқы саяси жүйе және өзіндік жеке елге тән дипломатиялық қызмет қалыптасты. Өте қысқа мерзімде Қазақстан дипломаттары шетелдерден және орталық аппаратта қызмет атқарған ел азаматтары қатарынан шақырыла бастады. Олар Қазақстан Республикасының Сыртқы Істер Министрлігінің бөлімшелерінің басшылары қызметін атқарды. Ел тәуелсіздігін алған алғашқы кезеңде үздіксіз шетел делегацияларымен кездесулер өткізілді. Сыртқы Істер Министрлігі ҚР президентінің әкімшілігі мен тығыз байланыста жұмыс істеді. Сыртқы Істер Министрлігінің қызметкерлері шұғыл жағдайда Қазақстанмен оның саяси-экономикалық жағдайы, елді басқару жөнінде ақпараттар дайындады. Сыртқы Істер Министрлігінің ішкі саласындағы бөлімдерін Ресейде Сыртқы Істер Министрлігінде қызмет атқарған қазақстандықтар Вячеслав Гизаттов, Болат Нурғалиев, Нұрлан Даненов және Ибрагим Аманғалиевтар басқарды. Құқықтық келісім бөлімін КСРО-ның Сыртқы Істер Академиясынан келген Асқар Шакиров, ал дипломатиялық өкілеттілік жұмыстар жөніндегі бөлімді Уәлихан Конурбаев басқарды [3].

Сыртқы Істер Министрлігі құрылғаннан кейін жеке тәуелсіз елге тән дипломатиялық академия құру туралы мәселе қозғалды. Содан кейінгі жылдары елімізде Сыртқы Істер Министрлігін жасақтау барысындағы негізгі саланы меңгерген мамандардың көпшілігі МГУ-де, МГИМО-да білім алғандықтан тәуелсіз Қазақстанға тән дипломатиялық қарым-қатынас орнатуда өзіндік ерекшеліктерін меңгеру қажеттілігінен және бір бағыттық мақсатта арнайы қазақ еліне тән халықаралық қатынастарды реттеу дайындығы жылдар бойы қалыптаспағандықтан арнайы мамандар дайындау барысында дипломатиялық академия ашылды. Қазіргі кезеңдегі мемлекетіміздің белді үкімет басшылары Қасым-Жомарт Тоқаев, Қанат Саудабаев, Төлеутай Сүлейменов, Ерлан Ыдырысов Сыртқы Істер Министрлігінің Тәуелсіз Қазақстан деңгейінде қалыптасып, дамуында үлкен үлес қосты.

1992 жылдың аяқ кезеңінде тәуелсіз елімізді әлемнің жүзден аса елдері мойындады. Тәуелсіздік алған алғашқы жылдардан бастап «Дипломатиялық қызмет жөніндегі» заң жобасы бойынша жұмыс жасалды. Осы 1992 жылы Қазақстанның алғашқы елшілері тағайындалды. Осындай ұйымдастыру жұмыстарынан кейін Қазақстанның Сыртқы Істер Министрлігінің қызметі жасақталып, мемлекет үшін маңызды елдермен халықаралық деңгейдегі дербес қарым-қатынасқа қол жеткізілді. Кадрлық жасақталу мәселесі де алға қойыла бастады. 1993 жылы яғни алғашқы кезеңде 19 қазақстандық елшінің төртеуі арнайы маманданған дипломат еді. Олар: С.Батыршаұлы, Б.Тайжан, С.Құрманғожин, И.Аманғалиев. Алғашқы тәуелсіз Қазақстан елшілеріне шет елдерде Қазақстан дипломатиясының құрылымын жасақтау мақсаты тұрды. 1994 жылы сәуірде Төлеутай Сүлейменов Қазақстан Сыртқы Істер министрі қызметінен ауысып, АҚШ-қа елші қызметіне тағайындалды. Алғашқы Тәуелсіз Қазақстанда жасақталған сыртқы саяси ведомства басшылығының ауысқан кезеңінен бастап Қазақстан Республикасының Сыртқы Істер Министрлігінің ұйымдастырылуы мен қалыптасу кезеңі аяқталып, толық құрылымды құзыретті мемлекеттік мекеме ретінде қалыптасқан кезең деп түйін жасай аламыз. Тулеутай Сүлейменовтен кейін Қазақстан Республикасының Сыртқы Істер Министрі қызметіне 1994 жылы Қанат Саудабаев тағайындалады. Қанат Саудабаев

Қазақстан тарихында елші қызметін атқарып, Министр ретінде тағайындалған алғашқы тұлға. Ол аз уақыт осы ведомстваны басқарса да сыртқы қарым-қатынастардың дамуына үлкен үлес қосты.

1994 жылдың қазан айынан бастап Сыртқы Істер Министрі қызметіне Қ.Тоқаев тағайындалды. Қ.Тоқаев басқарған кезеңде сыртқы саяси ведомствоның кәсіби деңгейге көтерілген кезеңі деп бағалай аламыз. Қ.Тоқаев Сыртқы Істер қызметін атқарып тұрған кезеңде жаңа кезең мен тәуелсіз елге тән дипломаттар дайындау мен тәрбиелеуде қомақты кадрлық саясат жүргізді. Оның кезеңінде Н. Даненов Сыртқы Істер Министрі қызметін атқарды. Вице-министрлер қызметін Болат Нұрғалиев және Владимир Алесин атқарды (олар Президент аппараты және Орталық комитет қызметкерлері лауазымында болған). 1995 жылы Министр орынбасары болып Асқар Шакиров және Икрам Адырбеков тағайындалды. Осы кезеңде И.Адырбеков Қазақстан Республикасының Сыртқы Істер Министрлігінің әкімшілік-шаруашылық басқармасын да қоса басқарды. Президенттің сыртқы саясат мәселелері бойынша көмекшісі ретінде Константин Жигалов орнына Ерлан Идирисов тағайындалды. 1996 жылдың аяғы мен 1997 жылдың бас кезінде Сыртқы Істер Министрлігінің қызметін жасақтауда үлкен өзгерістер орын алды.

«СІМ қызметкерлерінің иығына Қазақстан Республикасының беделін нығайтуды, халықаралық проблемаларды шешуге белсене атсалысуды, әлемдік экономикалық жүйеге тең құқылы ықпалдастықты мақсат еткен, еліміздің сыртқы саяси бағдарын дәл, әрі тиімді жүзеге асырудың зор жауапкершілігі жүктелген» [4], - деп Қазақстан Республикасының Сыртқы Істер Министрі М.Тажин осы қызметтің мемлекет үшін маңызын сипаттағандай, еліміздің Сыртқы Істер Министрлігі жасақталғаннан кейін оның алдында зор міндеттер тұрды.

ҚР СІМ-нің ұйымдастырылуы барысындағы үрдіс негізінде ТМД құрамындағы және мемлекеттермен әріптестік мемлекеттік комитеті құрылды (Госкомитет по сотрудничеству с государствами-участниками СНГ). Оның төрағасы болып Қалық Абдуллаев тағайындалды. Қазақстан Республикасының Сыртқы Істер Министрлігінің бірқатар функциялары осы мекемеге берілген еді. Осы 1996 жылдың аяғы мен 1997 жылдың бас кезінде ТМД құрамындағы және мемлекеттермен әріптестік мемлекеттік комитеті өз өкілеттілігін Сыртқы Істер Министрлігі қарамағына қайта берді. 1997 жылы Қ.Тоқаев осындай жолдармен ҚР СІМ-дегі қызметі арқылы Қазақстан Республикасының сыртқы саясаттағы негізгі және көшбасшылық қызметін сара жолға салды. Одан кейінгі жылдары Е.Идирисов Қазақстан Республикасының Сыртқы Істер министрлігін басқарды. Вице-министр болып оның кезеңінде Әділ Ахметов тағайындалған еді.

Сыртқы Істер Министрлігінде қызмет атқарып жатқан жас кадрлар мамандардан тәжірибе алып, қалыптаса бастады. Мамандар тапшылығының алдын алу үшін мемлекеттік комиссия құрылып, айына екі рет мәжіліс өткізді. Оның төрағасы болып Сыртқы Істер Министрінің бірінші орынбасары Сәлім Құрманғожин тағайындалды. Бұл комиссия құрамына Қасым-Жомарт Тоқаев, Хайыр Омаров, Болат Нұрғалиев және т.б. тәжірибелі дипломаттар болды. Комиссияның іріктеуі барысында 187 қызметкер жұмысқа қабылданды. Осы қатары толыққанды қызметкерлер негізінде қазақ елінің жаңа Сыртқы Істер Министрлігінің негізгі түп-нұсқасы қаланды.

Сыртқы істер министрлігі аз уақыттың ішінде айтулы жетістіктерге қол жеткізіп, еліміздің сыртқы саясат стратегиясын жүзеге асырушы бірден-бір кәсіби саяси ведомство. Ел іргесінің бүтіндігін сақтауға, әлемнің дамыған мемлекеттерімен жан-жақты ынтымақтастық орнатып, әлемдік саясат сахнасында лайықты орнын алуға отандық дипломаттардың қосқан үлесі өте зор. Сыртқы істер министрлігі тәуелсіздік дәуіріне бар-жоғы он шақты ғана қызметкермен аяқ басқан болатын. Содан беріде министрлік кәсіби қалыптасудың мамандар жетіспеушілігі секілді бастапқы проблемаларынан алыс-жақын мемлекеттермен байланыс орнату, шетелдерде өкілдіктерімізді ашу, елімізді халықаралық қоғамдастық алдында лайықты қырынан танытуға дейінгі қиын да күрделі кезеңдерді еңсере білді. Белсенді дипломатиялық қызметтің нәтижесінде халықаралық қатынастар жүйесінде Қазақстан өзіне лайықты орнын тауып, үлкен беделге ие болды. Бүгінгі Қазақ елін әлем негізді және ашық сыртқы саясаты бар мемлекет ретінде таниды. Әлемдік қоғамдастықтағы серіктестермен тең құқылы және өзара тиімді қатынастар дамытуға мүдделілік, жаһандық және өңірлік саясаттағы сындарлы да табанды ұстанымдар халықаралық аренада Қазақстан Республикасы туралы оң көзқарастар қалыптастырды.

Қазақстанның Сыртқы Істер Министрлігі жасақталып, іске кіріскеннен кейін шығыстағы алып көрші Қытайдың ірі қалаларында елшіліктер ашыла бастады. 1992 жылғы 3 қаңтарда екі ел арасындағы дипломатиялық қатынастарды орнату туралы бірлескен мәлімдемеге қол қойылғаннан бастап, ең биік және жоғары дәрежедегі өзара сапарлар басталды. Елшілер деңгейінде дипломатиялық қарым-қатынастарды орнату негізге алынды [5]. Осы негізде тәуелсіз Қазақстанның елшілігі ҚХР-да ашылды. Қытай еліндегі еліміздің алғашқы елшісі М.Әуезов болып, тағайындалып, екі жақты қарым-қатынастардың дамуына өте үлкен еңбек сіңірді [6]. Қ.Тоқаев Сыртқы Істер Министрі қызметін атқарған кезеңінде Пекиндегі Қазақстан елшісі Мұрат Әуезов орнына Қ.Сұлтанов тағайындалған.

1992 жылғы Қазақстан Республикасының «Дипломатиялық қызмет жөніндегі» Заң жобасы 1997 жылы

еліміздің парламенті тарапынан бекітіліп, осы жылдың қараша айының 12-ші жұлдызында ел Президенті тарапынан қол қойылды. Бұл Заң жобасы Қазақстанның дипломатиялық қызметі тарихындағы алғашқы заңдарының бірі. Осы арқылы еліміздің дипломатиялық дамуы жана кезеңге өте отырып, сыртқы саяси ведомстваның құқықтық негізі мен жұмыс ережелерін айқындады.

Елімізде Сыртқы Істер Министрлігі қалыптасқаннан кейінгі жылдары оның құзырындағы елшіліктер өз жұмысын жасақтау барысында шет елдерде консулдықтар ашу мәселесі тұрды. Консулдық қызмет тарихын бастамас бұрын жалпы консулдық және консул этнониміне ғылыми тұжырымдарға тоқталу мәселенің зерттелуі барысының теориялық негізіне өзек болары сөзсіз. Консул басқа мемлекетте белгілі бір міндеттерді (өз мемлекеті мен оның азаматтарының заңдық және экономикалық мүдделерін қорғау істерін) орындау үшін тұрақты өкіл ретінде тағайындалған лауазымды адам. Консулды тағайындаған мемлекет оған жеке басын куәландыратын патент береді және ол өзі қызметке келген мемлекеттің рұқсатынан (экзекватура) кейін ғана міндетіне кіріседі. Консул тағайындалған елінде өз мемлекетінің заңды тұлғалары мен жекелеген азаматтарының экономикалық және құқықтық мүдделерін қорғайды, төлқұжаттар мен кіру-шығу рұқсатнамаларын береді, нотариалдық қызметтер және т.б. атқарады. Консулдық мекеме басшылары өздері басқаратын консулдың класына қарай Бас Консул, Консул, вице-консул, консулдық агент болып 4-ке бөлінеді. Қазақстан консулдық қызметкері өз қызметінде Қазақстан Республикасы Конституциясын, Қазақстан Республикасы Заңдарын, Үкімет қаулыларын, халықаралық конвенциялар мен келісімдерді, сондай-ақ халықаралық рәсімдерді басшылыққа алады. Шет ел консулдарының еліміздегі қызметіне кірісуіне рұқсат беру тәртібі және олардың құқықтары, пайдаланатын жеңілдіктері мен иммунитеттері «Қазақстанда аккредитацияланған басқа мемлекеттердің дипломатиялық және консулдық өкілдері туралы ереже» бойынша жүзеге асырылады [7].

Қазақстан Республикасының консулдық қызметін ретке келтіруші негізгі құжаттар қатарына: Қазақстан Республикасының дипломатиялық қызметі жөніндегі заңы, Қазақстан Республикасының консулдық жарғысы, Қазақстан Республикасының СІМ консулдық басшылық ережелері, Штаттан тыс Қазақстан Республикасының құрметті консулдар ережелері, әр түрлі инструкциялық-нормативті құжаттар. Қазақстан Республикасы 1963 жылы консулдық қатынастар жөніндегі Вена келісіміне сүйене отырып, екі жақты және көп жақты әртүрлі консулдық конвенциялар мен келісімдер жасады. Көптеген құжаттар алғашында негізі КСРО кезеңіндегі қол қойылған құжаттар негізінде қолданыста болып, қазіргі қоғам талабына сай өзгерістерді қажет етті [8].

1 Ашимбаев Д. *Казахстанская дипломатия: кадры «Кто есть кто в Казахстане» «Континент», 18 февраля 2004. - 1-3 с.*

2 Шағалақов А. *Сыртқы саясат – тәуелсіздіктің бір тұғыры. / Егемен Қазақстан №85-87(25933) 06 наурыз сенбі, 2010. – 1-3 бб.*

3 Батыршаұлы С. // *Егемен Қазақстан №88-89(25935) 10 наурыз, 2010 жыл.*

4 Елімізді, елдігімізді әлемге танытатын қызмет Тәуелсіз Қазақстанның дипломатиялық қызметіне – 15 жыл. // *Егемен Қазақстан. 2006. 11 желтоқсан №71 – 2 б.*

5 *Консульское право и консульская служба. – Алматы: Данекер, 2000. - 54 с*

6 *Тату көршілік. – «Синьхуа», 2001. – 344 б. (62 б.) 6, 26б.*

7 Назарбаев Н.Ә. *Сындарлы он жыл. – Алматы, 2003. - б. 186, 234.*

8 *Из выступления заместителя министра иностранных дел РК В.Алесина 26 марта 1996г. На совещании по вопросам консульской деятельности Республики Казахстан // «Дипломатический курьер» МИД РК. №3. 1996. – 57 с.*

Резюме

В статье автор затрагивает вопросы внешней политики независимого Казахстана, рассказывает о роли личностей стоявших у истоков становления данного ведомства. С обретением независимости Республика Казахстан стал сотрудничать и вести дипломатические отношения со многими государствами мира. Также в статье раскрывается большой вклад выдающегося политика Н.Назарбаева в политической системе и в развитии внешней политики государства.

Ключевые слова: внешняя политика, Независимый Казахстан, политическая система, демократия, стратегия, государствоминистерство, республика, политика

Summary

In this article an author affects the questions of foreign policy of independent Kazakhstan, tells about the role of personalities standing at the sources of becoming of this department. With finding of independence Republic of Kazakhstan began to cooperate and conduct diplomatic relationships with many states of the world. Also in the article of opened large deposit of prominent politician N.Nazarbaev in the political system and in development of foreign policy of the state.

Keywords: foreign policy, Independent Kazakhstan, political system, democracy, strategy, republic, politics

СЫН-ШҚІР РЕЦЕНЗИИ

ҚҰРБАН ҚАЖЫ (ҚОҢЫЗ БАТЫР ТУРАЛЫ)

Ниязбек Махмұтқан Кенжин – шежіреші

Мен Махмұдхан Ниязбеков Құрбан Қажы (Қоңыз батырдың) төртінші ұрпағы, яғни шөпшегі боламын. 2011 жылы Ұлы бабам және де Құрбан Қажы (Қоңыз батыр) жайлы деректі шежіре жазып Алматыдағы Мұхтар Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының баспасында жариялаған едім.

Бұл деректі шежіре жайлы сөзін жазған Нұрдәулет Ақышұлы (филология ғылымдарының докторы) былай деген еді: «Жеті атасын білген ер жеті жұрттың қамын жер», демек, өткен тарихқа үңілу, талдау, саралау, бүгінгі ұрпақтардың алдында тұрған зор мақсаттардың бірі. Өзге халықтар сияқты, біздің де арғы тарихымызда небір ел бастаған көсемдер, сөз бастаған шешендер, қол бастаған батырлар болғаны шынайы шындық.

Бұлай болмағанда, дәл бүгінгідей Қазақстан мемлекеті болып өз алдымызға дербес шаңырақ көтеріп, көк туымызды тіктемес те едік. «Отан от басынан басталады», - деген қанатты сөздің де мағынасы тереңде жатыр. Әрбір рулы ел мен ата жұрттан шыққан тарихи тұлғалардың өмірінен бүкіл қазақ елінің тарихын құрап отырғандығын келесі ұрпақ білуі керек. «Бөлінгенді бөрі жейді»-демекші, рулық шежіре адамдардың қайта бірін-бірі танып білуінің таптырмас құралы деген еді. (Құрбан Қажы, яғни Қоңыз батыр жайлы деректі шежіренің алғы сөзінде).

Құрбан Қажы (Қоңыз батыр) жайлы жазылған деректі шежіре ұлы бабамыз Құрбан Қажының арғы тегі Қаракерейден бері Бәйжігіттен Құрбан Қажыға дейін тоғыз ата Құрбан Қажының төртінші ұрпағы болған менің шөбереме дейін жетті. Ата жиыны он алты, тау ұрпақтың ұрпақтары жалғастығы болудан тыс өз елін бастаған көсем, ел алдында сөз бастаған шешен, қан кешті жаугершілік заманда қол бастаған батыр болған. Өмірінің соңына қарай қажыға үш рет барып иман жолын ұстанып өз елінде ауылдық медресе, ауылдық жаңаша мектеп ашып, Сұлтанмахмұт Торайғырұлындай зерделі ағартушы, мұғалімдікке ұсыныс етіп, одан қалса Сайбола елінде ағартудың алғашқы туын желбіреткен адам. Құрбан Қажы ашқан жаңаша оқу тізімін жолға қойған мектептен байлардың ғана емес, кедей-кепшік, жетім-жесірдің ұрпақтары да қағыс қалмай білім алған. Құрбан Қажы Кенжеұлы жайлы Мұхтар Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының филология ғылымдарының докторы Гулжахан Жұмабердіқызы былай деді: «Құрбан Қажыға бақ пен дәулет бірдей дарып, мал мен басы тең өскен. Ол жас кезінде басынан талай жаугершілік соғыстарды өткізген, кейін ел билейтін болыс болған. Қажылыққа барып қажы атанған. Ұрпақтарына, айналасына шапағат нұрын шашқан адам десе, жәдігерлер Құрбан Қажы жайлы жазылған шежірелік дастанның әңгімелерін оқып отырсаң рулық қайшылықтар, адамдар арасындағы тартыс, адалдық, достық бәрі де шынайылығымен оқырманын өзіне тартып баурап отырады, дастандағы бір-бірінен туындап, өзара үндесіп жатқан оқиғалар шынайылығымен де, тарихымен де құнды деп бағалаған.

Бұл деректі шежіре жайлы Нұрдәулет Ақышұлы тағы да ілгерілей түсіп «дегенмен қазақ - рухани арал сияқты, қайтадан толықсып келе жатса, бұл деректі шежіреде сол құндылығымызды қайтадан қалпына келтіруде өзінің тигізіп отырған пайдасы бар сарқылмас бастаулардың бірі іспетті» - деген болатын. (Құрбан Қажы, Қоңыз батыр жайлы деректі шежіренің алғы сөзінен).

Мен бұл жолы Құрман Қажы Кенжеұлының шежіреде қағыс қалған, ел аузында сақталған кейбір ұлықтары жайында азырақ қалам тербеуді жөн көрдім. Алға қойған мақсатым, бүгінгі таңда ұлтымыздың, еліміздің тарихи деректерін байыта түсуге зәредей болса да септігі тиер ме екен деген, елге, ұлтқа деген сезімімнен туындап жатқан болар деп ойлаймын.

Құрбан қажы атамыздың шаңырағын басқан сегіз ұлдың кенжесі Молда Садық атам туыстар ара бір бас қосуда (Молда садық «1900-1965 жылдар аралығында өмір сүрген») Қажы жазған шежіресінде былай деп жазылған: Қазақ жайлы пайымдау бар еді деді. Біз құлақ түре елең ете қалдық. Молда Садық ата – қазақ деген сақалы кеудесін жауып белуарына түскен атамыз болған емес. Қазақ ұғымының түпкі төркіні жағынан парсы тілінен енген. «Әділ» деген мағынаны береді, «Қазы» – Әділ аяғында «ақ» жалғауы жалғанып айтылуы үндестігі бойынша дыбыс түсіріліп, қазақ болып қалыптасқан. Біздің қазақ ұлты жайында әділ ұлт деген мағынаны береді.

Бұлай қалыптасуға Жәнібек хан Көк Ордадан түркі тілдес оннан астам ұлттар мен тайпаларды бөліп алып ел құрған. Оларды жер жағдайына қарай үш үлкен топқа бөліп, біртұтас басқарған. Қазіргі үш жүзге бөлінуіміз содан басталған. Үш бөлек жердегі ұлыстар мен тайпаларды басқаруға солардың ішінен басты адамдарды тағайындаған. Ел ішін өзара ақылдасып басқарып отырған. Арада бірнеше жыл өткенде, бұл

жердегі ұлыстар мен тайпалардан хан алдына дат айтып арызданған бір де бір адам келмеді. Бұл қалай болғаны деп ойлаған Жәнібек хан үш бөлек жердегі өзі белгілеген басшыларын шақырып алып, сендер басқарған елден маған бірде-бір адам арыз айтып шағымданып келмеді.

Сендер өз алдыларыңа бөлектеніп, жеке хандық құруға ниеттерің бар ма? қалай? деп сұраққа ала бастайды. «Үш бөлек жердегі ел басқарған басшылар Жәнібек ханға: «біздерде бөліну ниеті болған емес, біз басқарып отырған ұлыстармен, тайпалардың ішінде өлім жітім, жесір дауы, жер дауы, қол сынған, бас жарылып, көз шыққан, үлкенді-кішілі ұрлық, ел арасындағы барымта т. б жағдайларға жол берілмейді. Біз бұларды ел ішінде шешеміз.

Үш бөлек жердегі шешімдеу әдісі біркелкі теңдік тұрғысында берілген. Ердің құны төрт жүз тайлақ, жесірге қырық қысырақ, қолдың, көздің, бастың айырым-айырым төлемі бар. Ұрлыққа ұрлаған малын немесе затын төлеуден тыс, затына қомақ тіркеу, бірге бір айып-қиып деп бір бас мал ұрлағанға бес бас мал төлетесіз. Сіздердің алдыңызға арызданушылар бармай, өз алдымызда шешіп отырдық», - деген.

Хан Жәнібек бұлардың бұл шығарған заңның шариғат жолымен салыстырыңдар деп дін ғұламаларына тапсырғанда, осы ғұламалар бұлар қазы-ақ екен, қазы-ақ екен деп бір ауыздан патшаға дат еткен.

Міне, ел басқарудағы әділ шешімдерді, ел басқарудағы рулық, ұлттық қатынастарды, ірілі-ұсақты істерді түбегейлі шешіп отырған. Үш бөлек жерде ел басқарған ел басшыларының әділ заңдары осы заңды мойындап риза болған. Қара орман қалың халқын осыдан бастап «қазақ» деп атаған. Осыдан бастап, «Қазақ» халқы ұлты болып қалыптасқан.

Бүгінгі таңда Қазақ елі, Қазақ мемлекеті болып құрылып отырмыз. Құрбанқажы Кенжеұлының қазақ шежіресі Қытайдағы солақай төңкерістің кезінде қолжазбасы өртенген. Құрбанқажы 1925 жылы қайтыс болған. Қызыл өкімет мұндай шежірені қойып, Құрбанқажыға 85 жастан асқанда қолға алу бұйрығын шығарса да қолға ала алмағаны жайлы шежіреде толық баяндалған.

Құрбанқажының балалары Қыдырмолла Сайболат елінің болысы Қытайға жер аударып қызылдардың қытымыр саясатынан бой тасалап, ұрпақ қалдырған. Мен жоғарыда айтқандай, Құрбанқажының төртінші ұрпағымын. Еліміздің егемендігінің арқасында Атамекенге оралдым, Қазақ елінің азаматы болғанымды мақтан тұтам.

**ҰСЫНЫСТАР ҮШІН
ДЛЯ ЗАМЕТОК**
